U N I V E R Z I T E T U B E O G R A D U

Dr BRANKO GAVELA
profesor univerziteta

PRAISTORISKA ARHEOLOGIJA

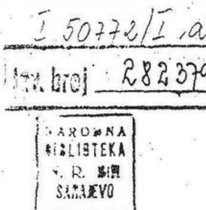
I DEO — TEKST

Naučna knjiga

BEOGRAD, 1963.

U N I V E R Z I T E T S K I U D Ž B E N I C I

Rešenjem rektora Univerziteta u Beogradu br. 1819 od 3. VII 1963. god. a na osnovu zaključka Komisije za univerzitetske udžbenike od 2. VII 1963. god. štampano kao stalni udžbenik za studente Filozofsko-istorijskog fakulteta

Za izdavača *Dušan Ristić*, urednik *Gordana Nikolić*, tehn. urednik *Mihailo Jozić*, korektor *Stojan Čanić*

Štampa: Izdavačko-štamparsko preduzeće JŽ u Subotici

I. DEFINICIJA, METOD I ISTORIJAT ARHEOLOGIJE

POJAM ARHEOLOGIJE KAO NAUČNE DISCIPLINE

Arheologija je, u širem smislu te reči, društveno-istoriska naučna disciplina koja proučava, prikazuje i rekonstruiše kulturnu prošlost na osnovu otkrivanja, poznavanja i tumačenja spomenika koji su proizvod čovekove delatnosti, njegovog uma i njegovih osećanja. U ispunjavanju svog naučnog zadatka i ostvarivanju svoje delatnosti arheologija se oslanja, pored ostataka materijalne kulture, i na pisane izvore kad god je to moguće. Vrednost pisanih izvora za arheološka istraživanja upravno je srazmerna sa vremenskim odnosom arheoloških dokumenata i ovih izvora: oni daju mogućnost da se jasnije, potpunije i tačnije odrede značenje i uloga pojedinih arheoloških spomenika u praktičnom, intelektualnom i emotivnom životu društva i doba kome pripadaju. Prirodno je i neophodno da se podaci uzeti iz pisanih izvora primenjuju na arheološke spomenike, pojedinačne ili njihove grupe i komplekse, sa obazrivošću, rezervom i kritičkim sudom. Takav stav u primeni ovog komparativnog metoda zahteva najčešće narativno-eksplikativni, ređe pragmatički karakter istoriskih i istoriografskih podataka antičkog doba, u kojima se posredno ili neposredno govori i o spomenicima koji ulaze u domen arheoloških studija i istraživanja. Tu opreznost nameće i činjenica što se u pisanim izvorima navode često podaci koje autori ovih izvora nisu uopšte proveravali. Takav primer pruža Herodot kad govori o zemljama i narodima koje nije posetio i sam upoznao, kao što su Tribali u našoj zemlji, ili Kasiteridi u zapadnoj Evropi. Sličan je slučaj i sa rimskim istoriografom Tacitom, koji pruža veoma zanimljive i u arheološkom smislu poučne podatke o *Fenima, koje sam nikad nije video ni neposredno upoznao.*

U slučajevima kad nema pisanih spomenika kulturna istorija se oslanja na rezultate arheoloških istraživanja. Takvom svojom funkcijom arheologija pretstavlja pomoćnu nauku ne samo istoriji nego i antropologiji, etnografiji, sociologiji i drugim naukama u čiju oblast ulazi proučavanje čoveka i razvoja ljudske kulture uopšte.

Etimologija pojma arheologije označava proučavanje starina, starog, antičkog (grčki: ἀρχαῖος — star, nekadašnji davni; λόγος — reč, povest). U svom prvobitnom značenju arheologija označava najdalju prošlost. Ponekad ova reč je identična sa pojmom istorije. To pokazuje i primer Dionisija iz Halikarnasa, koji je svoju istoriju Rima nazvao *Rimska arheologija.* Međutim, u prvim vekovima nove ere u grčkom svetu reč arheolog ima sasvim drukčiji smisao od onoga u kome se danas upotrebljava. Arheolog je, u to vreme, umetnik, glumac koji živom rečju i na pozornici

prikazuje, oživljava i tumači antičke mime, legende i druga pozorišna dela. Ovo značenje reč arheolog je sačuvala samo za kratko vreme, a posle se izgubila, ne pojavljujući se uopšte u latinskom jeziku. Tek u XVII veku Jacques Spon iz Liona ponovo uvodi ovaj termin u upotrebu, opredeljujući se jedanput za izraz arheologija, drugi put za izraz arheografija. Ova kolebanja održala su se, u retkim slučajevima, sve do savremenog doba.

Arheološki rad, istraživanja i studije obeležava pre svega vizuelni dodir arheologa sa predmetom istraživanja. Predmet arheoloških istraživanja jeste sve ono na čemu se sačuvao trag ljudske delatnosti ili čovekovog prisustva na jednom mestu. To mogu biti lovačke stanice prvobitnog čoveka, njegova kamena i koštana oruđa, kao i tragovi i spomenici njegovog intelektualnog i emotivnog života, izraženi u delima likovne umetnosti: u reljefima, graviranim crtežima, u okrugloj plastici i slikama. U oblast arheoloških istraživanja ulazi takođe i poznavanje tehničkih znanja praistoriskog i klasičnog društva. Arheologija mora posedovati podatke o načinu vađenja minerala i otvaranja rudarskih jama, galerija i potkopa; o metalurgiji kao ekonomskoj bazi određenih civilizacija; o zanatima kamenorezaca, koroplasta, keramičara, o veštini skulptora, livaca, rezača gema i kameja.

Zbog ovakve prirode arheologije kao naučne discipline arheolog mora da poseduje najnužnija znanja iz čitavog niza drugih naučnih disciplina. Za proučavanje pisanih izvora koji pružaju podatke o arheološkoj naučnoj materiji, arheologu su potrebna znanja iz oblasti klasične filologije. Tu potrebu Žorž Do objašnjava sledećim rečima: »Poznavanju prošlosti vode dva puta: arheologija i filologija: prva se bavi predmetima i materijalnim oblicima, druga tekstovima. Partenon pripada prvoj, a Platon drugoj. Međutim, granica između ovih dveju disciplina nije jasna: u grčkim i latinskim tekstovima ima mnogo podataka koji pripadaju arheologiji; jedni joj dopuštaju da bolje objasni spomenike svake vrste, drugi je obaveštavaju o spomenicima i predmetima o kojima ne postoji nikakav materijalni trag. Grčka skulptura se ne može studirati bez poznavanja dela Plinija Starijeg *Historia naturalis:* njene poslednje knjige su posvećene mineralima i umetničkim veštinama koje su ih koristile. Plinije je samo jedan primer među mnogim drugim. Obrnuto, filologija postiže svoj cilj u okviru arheologije. Među predmetima kojima se ona bavi nalazi se i jedna kategorija koja pripada i jednoj i drugoj disciplini: to su natpisi. Oni su otkriveni na iskopavanjima; često su urezani na spomenicima: epitaf na nadgrobnoj steli, posveta na hramu ili na statui interesuju na prvom mestu arheologa; nasuprot tome, zakoni, ugovori, religiozni odnosi pripadaju filologu, nauci jezika i misli izraženoj jezikom. čak i kad su gravirani u mramoru ili bronzi, tj. i kad nisu dospeli do nas preko velike pisane tradicije, nego je za njihovo otkriće bio potreban pijuk arheologa istraživača« (v. Daux, G., Les étapes de l'archéologie, Paris, 1948, str. 7).

Iako je Do na ovom mestu podrazumevao pretežno odnos između filologije i klasične arheologije, njegove misli i zaključci mogu se do izvesne mere primeniti na značaj pisanih izvora i za proučavanje arheoloških problema koji ulaze u oblast praistoriske odnosno protoistoriske arheologije. U zasebnom poglavlju pokazaćemo da se u mnogim antičkim izvorima nalaze podaci o dobu koje pripada praistoriji, kao i civilizacijama koje su u antičko doba bile još uvek u fazi i na nivou praistorije.

Odnos između arheologije i filologije postaje sve bliži zahvaljujući i jednoj novoj grani nauke koja se razvija u krilu filologije: to je praistoriska lingvistika, koja proučava jezičke fosile i žive tragove jezika plemena i populacija koje su, naročito u Evropi, pripadale praistoriskom dobu.

Arheolog mora da poseduje izvesna znanja iz oblasti prirodnih nauka, naročito biologije, geologije, osteologije i dr. Za proučavanje naselja za arheološka istraživanja od interesa su i podaci koje pruža topografija, koja nam govori o rasprostranjenosti naselja i njihovoj onomastici odnosno toponimijama. U vezi s tim stoje i znanja o arhitekturi i urbanizmu, disciplinama koje nas obaveštavaju o veštini građenja pojedinačnih građevina za privatnu, javnu i religioznu upotrebu i njihovih kompleksa vezanih u naselja, gradove, utvrđenja i druge oblike skupnih građevina.

U sadržaj arheologije kao pojma i naučne discipline ulaze i znanja iz numizmatike, epigrafike, gliptike, papirologije, antičke religije i sociologije, metrologije, antropologije u užem smislu te reči i istorije umetnosti.

Odnos arheologije prema antropologiji, u čiji okvir ulazi i etnologija, i prema istoriji umetnosti zahteva u današnjoj fazi razvoja ovih disciplina bliže i potpunije objašnjenje.

U nekim zemljama (u Sev. Americi i Nemačkoj) sve više se ispoljava i ostvaruje težnja da se antropologija tretira kao nauka koja pretstavlja skup i jedinstvo onih naučnih disciplina koje proučavaju ljudske rase i antropološke tipove, njihovu materijalnu i intelektualnu kulturu, jezik i oblike društvene organizacije. Kao sinteza tih disciplina, antropologija obuhvata, prema takvim koncepcijama, etnologiju, somatiku, etnografiju, arheologiju, folklor, sociologiju i lingvistiku (v. Daux, op. cit. str. 9).

U celom ovom kompleksu raznih grana jedne nauke ili raznih disciplina arheologija ulazi u domen kulturne antropologije. Podeljena u dve grane — materijalnu i socijalnu antropologiju — kulturna antropologija proučava čoveka u aspektima materijalnog i društvenog razvoja, tesno povezanim recipročnom zavisnošću. Pri proučavanju razvoja materijalne kulture, njenog porekla, razvoja, teritorijalne rasprostranjenosti arheologija je upućena na tehnologiju, koja pretstavlja komparativnu studiju fizičkih odlika svega onoga što nosi trag ljudske delatnosti. (O ovome podrobnije vidi: Penniman, T. K., A hundred years of anthropology, London, 1952, str. 14 sqq.).

U vezi sa odnosom arheologije i istorije umetnosti jasno je da se prva bavi prvenstveno praktičnom i kulturnom namenom artefakata, dok druga proučava odlike njegovih oblika, stila i emotivnog života njihovih tvoraca. U toj svojoj delatnosti obe discipline se dodiruju do te mere da je među njima ponekad teško postaviti strogo povučene granice: i jedna i druga rade na istom materijalu, istoriski ga određuju i utvrđuju mu društveno-istorisku funkciju. U suštini one pretstavljaju, ukoliko su u pitanju praistoriski i antički spomenici, dve grane jedne iste discipline.

Kao što se vidi iz svega što je dosad rečeno, arheologija je složena naučna disciplina. Zato biti arheolog pretpostavlja i zahteva široka znanja iz oblasti materijalne i duhovne kulture, iz oblasti fizičkog i psihičkog sveta čoveka i čovečanstva od najranijih vremena do modernog doba u širem smislu te reči (V. Buschor, E. Begriff und Methode der Archeologie, Walter Otto, Handbuch der Archaeologie, I, str. 3—10).

Zato se i za rad na arheologiji s pravom može primeniti misao koju je izrekao Eduard Gerhard još u prošlom veku:

»*Artis monumentum qui unum vidit, nullum vidit, qui mille vidit, unum vidit*«.

PODELA ARHEOLOGIJE
PROBLEM RELATIVNE I APSOLUTNE HRONOLOGIJE

U svom članku »Pojam i metod arheologije« E. Bušor smatra da se pojam arheologije u savremenom značenju odnosi na prostorno i vremensko istraživanje spomenika prvenstveno grčko-rimske epohe, dakle na klasičnu arheologiju. Oko ove »klasične« arheologije okupljaju se druge arheologije, koje stoje u bližoj ili daljoj vezi sa antičkom kulturom (v. Buschor op. cit. I, str. 10). Ž. Do u svojoj knjizi »Razvoj arheologije« (Pariz, 1948) navodi koje su to arheologije. Idući hronološkim redom Do ih ovako klasifikuje: 1. — Praistoriska arheologija; 2. — Klasična arheologija, koja obuhvata grčki i rimski period; 3. — Prehelenska ili egejska arheologija; 4. — Egipatska arheologija; 5. — Arheologija Bliskog Istoka; 6. — Bibliska arheologija; 7. — Vizantiska arheologija; 8. — Islamska arheologija; 9. Srednjovekovna arheologija i 10. — Arheologija američkih kontinenata.

Pošto je predmet ove knjige praistoriska arheologija, zadržaćemo se pretežno na definiciji ove arheologije, na njenoj unutarnjoj podeli i njenom odnosu prema klasičnoj arheologiji.

Prema hronološkoj podeli ljudske prošlosti na istoriski i praistoriski period, i arheologija se deli u dva dela: na praistorisku i klasičnu. Praistoriska arheologija proučava spomenike materijalne kulture iz vremena o kojima ne postoje pisana dokumenta. Klasična arheologija obuhvata u Evropi, uglavnom, istoriski period grčke i rimske antičke kulture.

Međutim, hronološka podela istorije i arheologije ima i svoje nedostatke. Za arheologiju pronalazak pisma ne pretstavlja tako vidljivu i presudnu granicu između praistoriskog i istoriskog razdoblja. Na osnovu materijala koji proučava, arheologija prati kulturno-istoriski razvoj kao proces jednog velikog i opšteg progresa, koji se odvijao *in continuo*, pre pronalaska pisma kao i posle njegove upotrebe. Tako praistoriska arheologija sa potpunom sigurnošću može da utvrdi genetički razvoj pojedinih oblika i kulturne stepene kroz koje je taj razvoj prošao, iako nije u stanju da uvek pruži i strogo određene hronološke podatke. Ali u slučajevima gde postoji mogućnost utvrđivanja analognih pojava iz oblasti praistoriske kulture prema kulturi koja je ušla u istoriski period, praistoriska arheologija može odrediti i datume izvesnim pojavama koje se, kao naročito karakteristične, konstatuju na kulturnom materijalu.

Po svom odnosu prema istoriji, a naročito kulturnoj, po oblastima i materijalu koji proučava i po dobu kome pripada, arheologija može da ima, specijalno u pogledu Evrope, i drugu, tačniju podelu: preklasična i klasična arheologija. Prva proučava materijalnu kulturu zemalja van grčko-rimskog kruga, a druga grčku i rimsku kulturu i njihove uticaje u varvarskim zemljama od najstarijih spomenika klasične umetnosti do kraja starog veka.

Podela kulturne prošlosti na uobičajene prostorne oblasti i vremenska razdoblja nosi sobom i izvesne teškoće, naročito u odnosu na preklasični period. Takva podela mogla je svoje težište da zadrži na izvesnim lokalitetima i oblastima ili na ograničenim vremenskim periodima u doba kad su arheološka ispitivanja bila svedena na relativno mali prostor i prilično neizvesne hronološke podatke. Danas su zadaci arheološko-istoriskog istraživanja mnogo širi i određeniji, veze arheologije sa drugim naukama tešnje, rezultati rada i naučni zaključci mnogo potpuniji i pravilniji.

Pomenute teškoće i nedostatke podele na doba objasnićemo na sledećem primeru. Ako se pretpostavi da je neolitsko doba u većem delu Evrope trajalo do početka drugog milenijuma, onda bi trebalo i materijal, koji po tehničkim osobinama pripada i odgovara neolitskoj kulturi, datovati u vremenskim granicama neolita. Međutim, nasuprot tome stoji činjenica da se kultura prenosila postepeno i da je u raznim oblastima u razna vremena dolazilo do tehničkih i kulturnih napredaka. Tako je Severna i Srednja Evropa mnogo docnije upoznala tehniku bronze i živela u punim tradicijama neolitika, dok je Egejska Oblast koristila bronzu i, možda, već znala i za gvožđe. Otuda, ni neolitik, ni bronza, ni gvožđe nisu vezani ni ograničeni strogo utvrđenim vremenskim granicama. Jedan arheološki nalaz, vaze, oruđe, ljudski stan, koji tehnički i formalno odgovara neolitiku, ne mora i vremenski da se podudara sa dobom koje se pripisuje neolitiku. Jer koegzistencija raznih kultura, kao i prenošenje kulturnih uticaja iz visoko razvijenih u zaostalije oblasti, odgovara i zakonu progresa u razvitku ljudskog društva. A za prenošenje tekovina materijalne kulture bilo je potrebno ne samo vreme nego i ekonomski razlozi zbog kojih su, od najstarijih vremena, uspostavljene komunikacije među ljudima, iz raznih oblasti i različitih kultura. S obzirom na te razlike mnogo bolja preglednost i mnogo veća tačnost u naučnim rezultatima arheoloških istraživanja postiže se podelom kulturne prošlosti i kulturnog sadržaja na kulturne stepene. Svojim specifičnim odlikama ovi stepeni, čiji je broj svakako mnogo veći nego doba, uključuju i vremenske i prostorne momente. Ova podela, čije pozitivne strane naročito potvrđuje iskustvo praistoriske arheologije, pruža mogućnost unutrašnjih grananja i diferenciranja pojedinih oblika i stadijuma jedne kulture. Na tome se zasniva i dalja mogućnost detaljnijeg i tačnijeg proučavanja arheološkog materijala.

Prema tome, hronološko određivanje jedne kulture, prvenstveno praistoriskog karaktera, nosi u sebi ne samo opasnost od preterivanja u postavljanju visokih vremenskih termina nego i tendenciju ka izolovanom posmatranju jednog arheološkog problema. Otuda i podela praistoriske arheologije na kameno, bronzano i gvozdeno doba, koja se još uvek održava, mora kao naročito važna da obuhvati momenat kvaliteta arheološkog materijala.

NAUČNI METOD U ARHEOLOŠKIM ISTRAŽIVANJIMA

Veći deo praistoriskih arheoloških dokumenata nalazi se u zemlji, u dubinama koje, uglavnom, odgovaraju dobu kulturnog sadržaja. Ukoliko je dubina veća, sme se pretpostavljati, pod normalnim uslovima konfiguracije zemljišta i njegovih slojeva, da je i starost materijala veća.

Mnogo ređe praistoriska dokumenta nalaze se nad zemljom, kao što su ostaci građevina ili nadgrobni kameni. U naučnim istraživanjima arheolog se ne može osloniti samo na svoje znanje. U mnogim slučajevima on će biti prinuđen da konsultuje i druge nauke, naročito geologiju, hemiju, klimatologiju, antropologiju i druge. Podaci koje mu pružaju te nauke upotpunjuju, a ponekad i koriguju rezultate do kojih je došao. Pri tome je potrebna objektivnost i kritičnost u najvećoj meri.

Sistematsko i metodsko istraživanje treba da obuhvati: konstatovanje arheološkog lokaliteta, ako se radi o iskopavanjima; otkopavanje i pronalaženje materijala i konačnu obradu.

Na postojanje arheološkog lokaliteta ukazuju, često, površinski nalazi, a ponekad i njegov oblik tumula, ako je u ravnom, ili profil lokaliteta, ako se nalazi na obali reke. Teren na kome se istraživanje vrši trebali bi snimiti i iz aviona, a samo kopanje mora se vršiti stratigrafiski. Da bi se imali tačni stratigrafski podaci, određuje se na površini orijentaciona kota prema kojoj se utvrđuje sloj i dubina pojedinih nalaza. Kada prilike dopuštaju, korisno je fotografisati svaki važniji nalaz »in situ«, a takođe i ostatke građevina, grobova i nekropola i raznih drugih arhitektonskih i fortifikacionih objekata.

Obrada materijala zahteva klasifikaciju objekata, utvrđivanje unutrašnjih i istoriskih veza i momenata, koji postoje u samom kulturnom sadržaju, njihovu analizu, eksplikaciju i interpretaciju. Na osnovu tehničkih i drugih karakteristika traže se analogije sa već poznatim i proučenim materijalom. Na taj način naučne pretpostavke dobivaju svoje potvrde i na drugim stranama. Na tome počiva i konačna obrada arheološkog materijala, utvrđivanje kulturno-istoriskih činjenica i njihovo naučno objašnjenje, što pretstavlja naučnu sintezu kao krajnji cilj arheološkog rada.

U savremenoj arheološkoj nauci danas se, kao što to pokazuje i R. Furon, primenjuju sledeći naučni metodi: 1. — arheološki; 2. — geološki; 3. — antropološki; 4. — etnografski i 5. — metod praistoriske biogeografije.

Arheološki metod ima za cilj da utvrdi klasifikaciju i determinaciju arheoloških dokumenata na osnovu njihovih formalnih odlika (tipologije i morfologije), hronološkog reda kome odgovaraju i namene kojoj su služili.

Prilikom utvrđivanja hronoloških granica potrebno je voditi računa o tome da se izvesni oblici prenose iz jedne epohe u drugu. To su tipološka nadživljavanja *(Survivances des types)*, retencije, a često i konvergencije oblika. Ovaj metod daje pouzdane rezultate pod uslovom ako se dobiveni zaključci oslanjaju na procenu celokupnog sadržaja jedne kulture i svih momenata koji su uticali na njeno stvaranje, razvoj i održavanje.

Međutim, tipološki metod ima i svoje slabosti i nedostatke, koji se ogledaju, pre svega, u formalnoj oceni samo jedne vrste elemenata jedne kulturne pojave ili određenog arheološkog problema. Primenom ovakvog metoda, koji velikim delom počiva na spekulativnim dedukcijama, ne obuhvataju se ekonomska osnova i specifični uslovi koji obeležavaju pojedine civilizacije, kao što smo to ranije na jednom mestu već rekli. Primenom ovoga metoda elementi problema posmatraju se izolovano i nepovezano. Zbog toga i rešenja dobivena na ovaj način ne pretstavljaju

stvarne sinteze, nego niz hipoteza različite i najčešće relativne vrednosti. Sa formalne strane ove hipoteze mogu biti korektne. Međutim, *društvo kao organizam* koje je svojim kolektivnim nastojanjem i radom dalo sadržaj i odredilo karakter pojedinih civilizacija primenom ovakvog metoda *ne dobija ono značenje koje mu ustvari pripada. Proces društvenog razvitka*, kao faktor koji je presudno uticao na karakter i sadržaj kulturne evolucije, tipološki ili spekulativni (konvencionalni) metod ili ostavlja sasvim postrani ili ga, u retkim slučajevima, objašnjava na *način koji odgovara opštim formalističkim shvatanjima o razvoju društvenih odnosa.*

Vrednost ovoga metoda E. Buschor je odredio sledećim rečima: »Međutim, u višim pitanjima istraživačke delatnosti, naročito one koja se odnosi na umetnost, konvencionalni dokazni metod može potpuno da *otkaže«. To naročito dolazi otuda što primena spekulativnog metoda pruža* slobodu imaginaciji u mnogo većoj meri nego što je to potrebno za stvaranje i izvođenje hipoteza o određenim problemima. Još jasnije i potpunije je ovaj metod definisao R. Lantier, u jednoj raspravi posvećenoj oceni metoda koji se primenjuju u arheologiji (*Tendences nouvelles* en archéologie, Institut de France, Paris, 1947). Zbog značaja i vrednosti Lantierovog mišljenja i njegovih zaključaka dajemo ga u celini: »Tipologija povezuje svojim klasifikacijama i svojim izdvajanjem, uprkos uslugama koje je učinila, u redosled stvari koje *su beskrajno različite.* Njena gruba tačnost i uopštavanja kojima teži idu ka sistematizaciji koja ne vodi računa o razvoju civilizacije i o stepenima evolucije. Razvoj kulture nikad *se nije kretao istim hodom. Život oblika u unutrašnjosti svake društvene* zajednice je nestalan: on se menja prema različitim uslovima koje određuju priroda i ljudi. Otuda nastaje i stvarno pomeranje u vremenu i podaci koje pruža tipologija za datovanje jedne civilizacije ne odgovaraju više *hronologiji koju ona propisuje. Na taj način dolazimo na to da utvrdimo* u svakoj velikoj arheološkoj oblasti sirvivale u upotrebi prvobitnih stvari ili postojanje oblika koji su inače napušteni«. Jedan drugi autor, K, H. Otto, govoreći o tipološkom metodu, kaže: »... Korišćenje ili i sama formalna primena tipologije vodi pogrešnom zaključivanju«. (Otto, K. H., Archäologische Kulturen, Ethnographisch-archäologische Forschungen, I, Berlin, 1953, str. 4).

U novije vreme u arheologiji sve veću primenu dobiva metod komparativnih istraživanja. Rezultati postignuti ovim metodom ne proveravaju *se samo dokazima formalne prirode nego i podacima drugih* naučnih disciplina sa kojima arheologija ima posrednog ili neposrednog dodira. Primenom ovog metoda, koji zahteva veća i potpunija stručna i opšta znanja, proširuje se domen naučnog rada u arheologiji, a s druge strane otvaraju se mogućnosti za postizanje rezultata, teorija i sinteza, koje *će arheologiji i arheološkim studijama dati više egzaktnosti nego što je* dosad imala.

Geološki metod počiva na utvrđivanju stratigrafskih odnosa arheoloških i paleontoloških dokumenata otkrivenih prvenstveno u diluvijalnim formacijama. Ovaj metod nalazi svoju primenu najčešće u arheologiji paleolitskog doba.

Antropološki metod primenjuje se pri istraživanju i proučavanju *ljudskih ostataka od najstarijih epoha do savremenog doba. Metodom*

antropologije utvrđuju se ljudski tipovi prema dužini osovine lobanj (kalote), prema širini lica, prema nazalnim otvorima i prema građi vi- ličnih kostiju.

Za utvrđivanje određenih tipova antropolozi se služe raznim mere- njima i indeksima, od kojih se najviše primenjuje Retzius-ova formula Ako dužinu kalote označimo sa D, širinu sa S a indeks sa I, onda s antropološki indeks po Retzius-u izračunava po sledećoj formuli:

$$\frac{S \cdot 100}{D} = I$$

Prema ovoj formuli ljudi se dele na tri glavna tipa: dolihokefalne, ko kojih je indeks manji od 75, brahikefalne, kod koji je indeks veći od 75 i mesokefalne, kod kojih je ovaj indeks prelazan od dolihokefalnih k brahikefalnim.

Prema širini lica postoje dva osnovna antropološka tipa: *hamepro- sopi* (širokih jagodica) i *leptoprosopi* (uskih jagodica).

Prema nazalnim otvorima utvrđena su takođe dva glavna tipa: *lep- torini* (sa uskim i izduženim otvorom) i *platorini* (sa širokim i kratkin otvorom).

Prema obliku viličnih kostiju razlikuju se *prognati*, sa isturenin čeljustima, i *ortognati*, kod kojih vilični deo lica leži u produženoj rav- ni čela.

Pored podataka, koje pružaju kosti lobanje za antropološka istra- živanja od interesa su i drugi podaci, na osnovu kojih se može utvrdit visina rasta, vrsta i boja kose, pol i srazmera broja muškaraca i žena dužina života, bolesti, deformacije i dr.

Etnografski metod se služi komparativnim ispitivanjem materijaln i duhovne kulture praistoriskog društva na bazi poznavanja religije morala, umetnosti, načina privređivanja i formi društvene organizacije Ovaj metod kao što se vidi pruža u određenoj meri mogućnosti i za socio- loške studije, za čije probleme arheološki objekti, naročito vrste i ti naselja, pružaju osnovnu naučnu dokumentaciju.

Metod praistoriske biogeografije proučava geografsku rasprostranje nost faune i flore praistoriskog doba. Podaci koje pružaju prouča vanja ove vrste značajni su zato što su fauna od najstariji vremena, a još više flora, naročito žitarice, pretstavljale osnovn ekonomsku bazu za život praistoriskog čoveka a docnije i prvi oblika organizovanih ljudskih zajednica. U domen ovih istraž vanja ulazi i proučavanje procesa domestikacije, kao i agrikultur rasprostranjenosti biljnih kultura i puteva njihovih migracija. Kod pr mene sviju ovih metoda potrebno je voditi računa o činjenici da se n jednom metodu ne može pripisati trajna i nepromenjiva vrednost, n koliko bio obeležen progresom naučne misli. Naučna i vremenska vre nost jednog metoda upravno je srazmerna sa stepenom našeg opšteg posebnog poznavanja procesa razvitka ekonomskih, socioloških, intele tualnih i drugih pojava u ljudskom društvu. U ovom smislu treba raz meti i E. Bušora kad kaže: »Metod nije ništa konstantno, nego zavisi objekta i subjekta. Istoričarima nauke već je odavno poznato da i met naučnog istraživanja i istraživač stoje u toku vremena i da se i meto mogu datovati isto kao i objekti. Takođe je poznato da se metodi razliku i po narodima i po licima, po kolektivnom i individualnom shvatanju od

ka u kulturnoj istoriji. Otuda se metodi mogu svesti u prostorne i vremenske grupe: osnovno u tom grupisanju počiva na ličnom, na doprinosu pojedinih istraživača i naučnih radnika nauci. Običan istraživač oslanjao se uglavnom na postojeću tradiciju, dok će veliki istraživači uneti novine u metodologiju rada ... Stepen čistote jednog metoda, njegove strogosti, svežine, elastičnosti, širine, dubine i snage, jednom reči, njene unutarnje životne vitalnosti odražava bezuslovno moć koncepcija i znanja istraživačeve ličnosti« (v. Buschor, op. cit. str. 5).

NAUČNI IZVORI PRAISTORISKE ARHEOLOGIJE

Praistoriska ili preklasična arheologija prati kulturni razvoj čoveka i ljudskog društva u Evropi od najstarijih i najprimitivnijih spomenika i oblika ljudskog života i delatnosti do primanja tekovina grčko-rimske kulture. Prema tome ova nauka pretstavlja i prvu istoriju rada. Izvori i spomenici na kojima praistoriska arheologija zasniva svoja proučavanja i prema kojima rekonstruiše sliku prošlosti, procesa kroz koji se čovek uzdigao do visoko razvijenog i inteligentnog društvenog bića, nalaze se na svim mestima i u svim stvarima koji nose tragove ljudskog prisustva i ljudske delatnosti. To su, najčešće artefakta, veštačke izrađevine, na kojima je čovek ispisao istoriju svog materijalnog i duhovnog progresa. Idući genetičkim redom najstarija dokumenta pretstavljaju oruđa, razne obrade i kvaliteta, zatim nakit i oružje. Naročito mesto među praistoriskim spomenicima zauzima keramika sa svojim raznovrsnim tehničkim varijantama i bogatim dekorom. Produkti likovne umetnosti, okrugle plastike, reljefa, duboreza, crteža i slika pružaju takođe, izvanredno korisne podatke o duhovnoj kulturi, počev od paleolitskih kulturnih stepena, do kraja praistoriskog perioda. Arhitektonski spomenici, ostaci kuća i naselja, ređi su iz dva razloga: prvo, u najstarijem dobu čovek je koristio za stanovanje prirodne zaklone; drugo, građevine docnijih vremena pravljene su, izuzev na jugu, od mekog materijala. Jedino grobovi, koji ponekad predstavljaju prava arhitektonska remek dela, pružaju vrlo mnogo materijala i rasejani su svuda gde je živeo čovek. Ostaci fosila, ljudski i životinjski, kao i sačuvana vegetabilija pružaju korisne podatke i praistoriskoj arheologiji, pored drugih paleontoloških i antropoloških nauka.

Proučavanje celokupnog tog materijala pokazuje da se praistoriska arheologija ne može ograničiti na jednu određenu epohu u životu čovečanstva, nego da onaj deo prošlosti koji ulazi u njenu oblast smatra kao etapu u opštem kulturnom razvoju, materijalnom i intelektualnom.

POMOĆNE NAUKE U ARHEOLOGIJI

Proučavanjem kulturnog materijala arheologija, kao istoriska nauka, omogućava rekonstrukciju slike i sadržaja života na osnovu materijalnih, prvenstveno nepisanih spomenika. Dok se klasična arheologija oslanja i na pisane spomenike, koji joj pružaju šire podatke i mogućnosti za proveravanje podataka i dokumenata, praistoriska arheologija se koristi iskustvom i naučnim rezultatima i drugih nauka. To su discipline koje ispituju fizičke osobine zemlje, postanak i razvitak života, društveni život, jezička istraživanja, verovanja, najstarije ekonomske komunikacije. Od njih ćemo navesti sledeće:

1) **Geologija**, koja proučava sastav zemljine kore i slojeve koji je sačinjavaju, ispituje rad kojim su oni postajali i njihov sadržaj, kao i promene koje su se događale u zemljinoj kori.

Metod kojim se služi geologija u ispitivanju slojeva zove se stratigrafija. Taj metod — stratigrafiju — primenjuje i arheologija. Na osnovu dubine slojeva — stratuma — ona izvodi zaključke potrebne za hronološko određivanje razlika u kulturnom sadržaju.

2) **Paleontologija** ispituje postanak i razvitak flore i faune, uključujući i pretke čoveka. Prema tragovima života, proučavanog takođe po slojevima i po redu geoloških formacija, prema osobinama biljaka i životinja, prema odnosu klimatskih uslova i vrstama živih bića, paleontologija sudi o raznovrsnosti života i uslovima pod kojima se on javlja. Arheologiju u svemu tome interesuju prvenstveno podaci koje paleontologija, posredno ili neposredno, pruža o čoveku.

3) **Antropologija** proučava fizičke osobine čovekove i promene koje su se na njemu dogodile pod uticajem raznih uslova pod kojima je čovek živeo. Ukoliko se odnose na najdublju prošlost, antropološka ispitivanja su skopčana sa velikim teškoćama zbog nemogućnosti diferenciranja ljudskih fosila od ostataka čovekolikih majmuna.

4) **Praistoriska etnografija** ispituje tragove mnogostruke praktične i umetničke delatnosti ljudi koji o sebi nisu ostavili nikakve druge spomenike, sem ostataka materijalne kulture.

5) **Sociologija** — praistoriski deo — ispituje organizaciju društvenog života, društvenih oblika, odnosa i zakona koji su vladali među ljudima od prvih početaka do kraja praistoriskog perioda kulturne istorije.

6) **Ekonomske nauke** proučavaju razvitak ekonomskog života i, podacima o pojavama koje otkrivaju u ekonomskim odnosima, omogućavaju da se potpunije rekonstruiše slika privrednih odnosa u praistoriskom društvu.

Sve ove nauke služe se hronološkim metodom. Ali, datumi u praistoriskoj prošlosti kulturnog razvitka imaju većinom relativnu vrednost. Nesigurnost hronološkog određivanja raste uporedo sa dubinom starosti pojedinih kultura ili njihovih stepena. Tako se za paleolit, naprimer, ne mogu određivati ne samo fiksirani datumi nego ni vremenski sigurno određene epohe. Veća variranja u hronološkom određivanju traju u pojedinim oblastima sve dotle dok se za izvesne pojave ne nađu analogije koje odgovaraju sličnim pojavama u zemljama koje su već ušle u istoriski period.

U arheologiji čovek postaje predmet naučnog istraživanja od onog doba kome pripadaju prvi materijalni proizvodi čovekovog rada, dakle od doba kad čovek sa stepena isključivo nagonskog života prelazi na jedan nov i viši kulturni stepen, na pribavljanje sredstava za život putem rada. Kad je to bilo, vremenski se ne može odrediti. Upoređivanjem podataka koje pružaju paleontologija, zoologija i botanika, geologija i druge nauke rekonstruišu se epohe kroz koje je, u svetu živih bića, prošao i čovek. Ali granice tih epoha variraju za desetine i stotine hiljada godina. Dok jedni naučnici na osnovu podataka jedne vrste granice čovekovoga života vraćaju u prošlost za milion godina, drugi, na osnovu drugačijih podataka skraćuju to vreme upola ili ga približavaju na svega nekoliko desetina hiljada godina pre početka naše ere. Nova istraživanja u oblasti na

uka koje interesuje problem zemljine prošlosti i postanka života na njoj daće potpunije podatke i u tom pravcu, a naročito u pogledu porekla i antropološko-istoriske evolucije ljudskog roda.

ISTORIJAT PRAISTORISKE ARHEOLOGIJE

Postoje dva glavna razloga zbog kojih mi danas nemamo dovoljno podataka o praistoriskoj kulturi i dobu u delima grčkih i rimskih istoriografa i pisaca.

Prvo Grci, a posle njih Rimljani interesovali su se za strani svet iz ekonomskih razloga. Oni su kolonizirali daleke i tuđe zemlje da bi tamo, u bogatim zemljama, na obalama reka i mora, stvorili svoja trgovačka uporišta. Narodi od kojih su dobivali rude, žito, krzna i radnu snagu malo su ih interesovali. Sve što nije bilo Jelin i što se nije zvalo »civis Romanus«, ubrajalo se među varvare, za čiju su kulturu, običaje i život klasični pisci imali vrlo malo interesa i razumevanja.

Religija je u antičko doba, kao i mitologija, imala svoje objašnjenje o postanku sveta i čoveka. Religija je objašnjavala ne samo principe stvari u prirodi nego je ulazila i u probleme postanka naroda. Tako je stara jevrejska religija istakla Jevreje kao izabrani narod koji ima naročitu misiju u svetu; grčki politeistički antropomorfizam mnoge vladare, osnivače država i dinastija dovodio je u direktnu vezu sa olimpiskim božanstvima. Izaći izvan utvrđenih shvatanja bilo je i teško i opasno. Nauka klasičnog doba, zasnivana na idealističkim osnovama, razvijala se u spekulativnom duhu i njeni rezultati odaju vrlo često naivna mišljenja čak i velikih umova klasične Grčke i Rima. Navešćemo samo nekoliko pisaca i njihovih pretpostavki o najstarijim ljudima iz udaljenih i nepoznatih oblasti.

Plinije Stariji (I v. nove ere) u svome delu »Naturalis historia« govori o androginim ljudima koji žive u Africi. Aristotel zamišlja, i pored svog dubokog smisla za realno i racionalno, da su prvi ljudi bili androgini. Ktesijas govori o ljudima koji su imali pseću glavu, a Platon i Ciceron misle da su praljudi imali po dva oka u svakoj očnoj duplji. Nasuprot tome poznat je i mit o kiklopima, jednookim divovima, koje pominje i Homer u Odiseji.

Verovalo se da su postojali jednonožni ljudi koji su se kretali naročitom brzinom. Zatim, da su postojali ljudi bez glave sa očima na prsima; u hladnim krajevima postojali su ljudi koji su imali tako velike uši da su se njima pokrivali i štitili od hladnoće. Negde su ljudi, po starom verovanju, živeli nekoliko stotina godina, a bilo je i naroda gde su deca seda, a starci crni.

Materijalistički filosofi antičkog doba, Demokrit, Heraklit, Epikur i Lukrecije gledali su i na pitanje postanka čoveka u saglasnosti sa osnovnim koncepcijama o svetu uopšte. Oni su prvi pravilnije i stvarnije od sviju ostalih posmatrali pored prirodnih pojava i proces evolucije čoveka i njegove kulturne istorije. Tako, rimski antički filozof i pesnik Lukrecije mnogo pravilnije i stvarnije posmatra proces istorije kulture. U svom delu »De rerum natura«, jednom od najmarkantnijih dela rimske književnosti, filosofije i nauke, Lukrecije kaže: »Staro pradavno ljudsko oružje bile su ruke, nokti, zubi, kamen i granje šumskog drveća. Posle se počela koristiti vatra. Docnije je otkrivena snaga gvožđa i bakra, ali je bakar bio upotrebljavan pre gvožđa«.

Kako su nejasne pretstave imali klasični pisci o praistoriji i dobin
ranijim od pronalaska pisma vidi se, pored ostalog, i na primeru vatren
kamenja — keraunija (lapis fulminea, vulgo fulgur). Najobičnije oblike
artefakta kulture kamena, pravljene od kremena, oni su smatrali k
munjino kamenje. Takvo mišljenje održavalo se sve do XVI veka. Ta
je Michael Mercati u delu Metallotheca, koje je izašlo kao opus posth
mum, dao sasvim novo, naučno objašnjenje keraunijama. »Većina lju
misli — kaže Mercati — da su keraunije proizvodi groma. Oni koji pr
učavaju istoriju razumeće da su one odvaljene snažnim udarcem od vr
tvrde stene kremena i da su služile ratnom bezumlju, pre no što je gv
žđe ušlo u upotrebu. Jer su najstariji ljudi upotrebljavali, umesto nožev
kremena sečiva«.

Sa dobom humanizma počinje nov period u istoriji praistoriske arh
ologije. Ali još uvek nema u pravom smislu metodskog i strogo nau
nog istraživanja praistoriske prošlosti ljudske kulture. Pa ipak je od ta
pažnja istraživača bila upućena na spomenike materijalne kulture razn
vrsta. Bernard de Jussieu je 1720 godine, posle istraživanja vršenih na va
evropskim kontinentima, prvenstveno u Severnoj Americi, potvrdio ta
nost Merkatijevih ideja o kamenim orudima (Ceraunia sillex) upoređu
jući praistorisko kameno oruđe iz Evrope sa onima koja su u to vren
upotrebljavali američki Indijanci. On je te svoje rezultate saopštio
delu koje je objavljeno u Académie Royale des Sciences 1725 godine,
Parizu. U tome istome veku još nekoliko imena zauzima svoje mesto
razvitku praistoriske arheologije. Među njima treba pomenuti one ko
su prvi počeli usvajati podelu praistoriske prošlosti na tri doba: kamen
bronzano i gvozdeno. To su Ekard, profesor istorije u Brunsviku i Nikol
Malden, čije je delo »Sur les prétendues pierres de fondre« izdato 17
godine.

Tek u prvoj polovini prošlog veka usvajaju dva naučnika C. T.
Thomsen u Kopenhagenu i F. Lisch u Šverinu, u Severnoj Nemačkoj, L
krecijevu podelu praistorije na tri doba: kameno, bronzano i gvozdeno
na taj način postavljaju osnove za metodsko proučavanje najstarije ku
ture. Otada, pa ubuduće, praistoriska arheologija upravlja svoju pažn
na spomenike materijalne kulture i na osnovu njihovih istraživanja i pr
učavanja daje svoj prilog društveno-istoriskim naukama.

Zahvaljujući sistematskom istraživanju terena praistoriska arheo
gija postigla je brz razvoj, stekla veliko iskustvo i dala značajne rez
tate naučne delatnosti.

Hronološki posmatrana otkrića, a sa njima i razvoj praistoriske ar
ologije, išla su ovim redom:

Mac Emery i Schmerling otkrili su u engleskim i belgiskim pećina
kulturni materijal epohe mlađeg paleolita. Od naročitog su značaja u o
oblasti otkrića koja je u to doba u Južnoj Francuskoj izvršio Edou
Lartet (1801—1871), osnivač naučne discipline paleontologije čov
Njemu pripada slava za otkriće kulture orinjačkog stepena.

Kulturne oblike starijeg paleolita otkrio je Boucher de Perthes 1
godine i naučno ih obradio u svome delu »Primitivna industrija i p
klo umetnosti«. On je u nanosima reke Some otkrio okresana kamena
đa. Pošto je u oblasti Abevila naišao na ogroman broj primeraka pale
skog oruđa, Boucher de Perthes je u svome delu izneo tezu o postoj
diluvijalnog prepotopskog čoveka. Međutim, zbog tadašnjeg religio

shvatanja o starosti i poreklu ljudskog roda, njegova teza je naišla na najžešći otpor. Centar toga otpora bila je francuska »Académie des Sciences« i njen stalni sekretar Eli d' Bomo. Da bi se otstranila ta teza, tvrdilo se da su objekti izloženi u ilustracijama, a njegovo delo da je falsifikat koje je napravio njegov radnik. Borba za pobedu njegovog shvatanja vodila se 20 godina. Konačno, oblast njegovog istraživanja posetila je grupa geologa za vreme dok su rezultati Pertovih istraživanja bili još uvek predmet polemike. Neki od ovih geologa došli su u Abevil samo sa predubeđenjem *o vrednosti i osnovanosti shvatanja Boucher de Perthes. Oni su* se vratili sasvim promenjenog gledišta o njegovim tezama, ubeđeni u njihovu tačnost. Na taj način bitka za pravo čovečanstva na svoje poreklo u prošlosti, starijoj od one koju je propovedala religija, bila je dobivena.

Uporedo sa otkrićem materijala i paleoantropoloških fosila išla su i otkrića lokaliteta mlađih praistoriskih epoha: neolita, bronzanog i gvozdenog doba. Kulture ovih doba bile su zastupljene i rasprostranjene po svim zemljama i na svim kontinentima. Mnoge od njih pokazuju međusobne veze i uticaje, *dok su se druge razvijale nezavisno od većih i važnijih* kulturnih centara.

Za rešavanje problema praistoriske hronologije naročito su važna otkrića *izvršena u oblasti mediteranskih zemalja, kao i otkriće prvih* lokaliteta starijeg i mlađeg gvozdenog doba.

II. ARHEOLOGIJA DILUVIJUMA

GEOLOŠKA PROŠLOST ZEMLJE

Hronološko određivanje u praistoriskoj arheologiji je teško, često nepotpuno, i u mnogim slučajevima ima samo relativnu, a ne i apsolutnu vrednost. Ukoliko se ide dalje u prošlost, utoliko su i mogućnosti za datovanje manje i teže. Ali, nasuprot malim mogućnostima za vremenski preciznije određivanje, rastu mogućnosti određivanja kulturnog stepena ili stadijuma kome pripadaju arheološki objekti, odnosno kulturno-istoriska dokumenta.

Pošto je utvrđeno da je čovek egzistirao u toku oba perioda kvartarnog doba, i u pleistocenu i bolocenu, a s druge strane pošto su i u prethodnom geološkom periodu, tercijaru, postojali svi uslovi za ljudski život i njegovu egzistenciju, praistoriska arheologija koristi se podacima geologije o hronološkom redu postanka geoloških slojeva. U ovim slojevima sačuvani su artefakta i fosili najstarijih prvobitnih ljudi. Vremenske granice u toj podeli vrlo su velike i široke, tako da pri sadašnjem stanju nauke nismo u stanju da dajemo bliže i određenije termine za geološku prošlost svih epoha do kvartara. Približno starost zemlje ceni se na jednu milijardu i petsto miliona godina. U zemljinoj prošlosti postoji pet glavnih perioda, čija se starost deli ovako: *prekambriski*, traje jednu milijardu godina; *primarni* — 350 000 000; *sekundarni* — 100 000 000; *tercijarni* 30 000 000; *kvartarni* — 500 000—1 000 000 godina. (Kvartarni period po teoriji prof. M. Milankovića trajaće 120 000 000 godina).

Geološka prošlost se deli na sledeća doba:

1) *Arhajsko*, eozojsko ili iskonsko u kome nema tragova života. Postoje vrlo nepouzdani podaci o počecima života pri kraju ovog doba.

2) *Primarno*, paleozojsko, kome pripadaju prvi tragovi života na zemlji. Ovo doba podeljeno je u pet epoha, prema nalascima raznih vrsta fosila i vremenskom redu njihovog postanka. Ove epohe su: kambrijum, silur, devon, karbon i perm.

3) *Sekundarno*, mezozojsko doba u kome su se pojavili gmizavci, ptice, a možda i sisari. Čovek u ovom dobu sigurno nije postojao. Ovo doba deli se na tri epohe: trijas, jura, kreda.

4) *Tercijarno*, kenozojsko doba, sa četiri epohe: eocen, oligocen, miocen i pliocen. U ovo doba pored ranijih vrsta živih bića postoje i sisari. Klimatski uslovi, koji stoje u uzročnoj vezi sa razvitkom života uopšte, bili su, u pliocenu, poslednjoj od četiri epohe ovog doba, takvi da postoji mogućnost da se i čovek tada javio kao posebna vrsta živih bića. U prilog ovoj teoriji idu, pored eolita, i izvesni paleontološki podaci.

5) *Kvartarno,* antropozojsko *doba, koje se* deli na dve epohe, pleistocen i holocen, obeleženo je pojavom čoveka na zemlji. U dalekoj prošlosti istorije zemljinog razvitka smenjivala su se ledena i topla doba. Od toga su zavisile i promene u klimatskim uslovima, odnosno u rasporedu života na zemlji. U toku kvartarnih epoha postojala su četiri ledena doba sa odgovarajućim međuledenim ili toplim periodima. U jednom od tih toplih doba javio se i čovek.

Arheološka podela praistoriske kulture obuhvata paleolitsko, mesolitsko, neolitsko, bronzano i gvozdeno doba, odnosno stepene kulture neglačanog i glačanog kamena, kulture bronze i kulture gvožđa.

Svako od ovih doba raščlanjuje se na dalju podelu, prema geografskim oblastima, prema tipičnim odlikama pojedinih kulturnih oblasti i prema manjoj ili većoj tehničkoj usavršenosti kulturnog sadržaja i njegovim karakteristikama i prema stratigrafskom odnosno hronološkom položaju materijala pojedinih epoha.

PODELA KVARTARNOG DOBA

Kvartarno doba se deli na pleistocen i holocen. Pleistocen se naziva još i diluvijum. Diluvijumu arheološki odgovaraju epohe paleolita. Holocen je savremeno doba ili aluvijum, kome u arheološkoj podeli pripadaju praistoriske epohe od neolitskog doba do kraja La Tène-a, a zatim antičkog i savremenog doba. U pleistocenu su se smenjivala četiri ledena i odgovarajuća međuledena doba. To su:

I ledeno doba ili glacijacija Ginca (Güntz); njemu sledi interglacijacija (međuledeno doba) Ginc-Mindel, kojoj u arheološkoj podeli ovom dobu odgovara materijal prešelske epohe.

II ledeno doba — glacijacija Mindel (Mindel) u kome se u arheološkoj podeli zadržavaju kulturni proizvodi prethodne epohe. Druga je interglacijacija Mindel-Ris (Riss). U arheološkoj podeli ovome dobu odgovara šelska epoha (Abevillien ili Chelléen).

III ledeno doba — Ris, kome u arheološkoj podeli pripadaju oblici prethodne epohe. Treće međuledeno doba je Riss-Würm, kome u arheološkoj podeli odgovaraju epohe Ašel (Acheulléen i donji Mustije (Moustérien).

IV ledeno doba — Würm, deli se u dva stadija: prvi, kome pripada gornji, mlađi sloj mustijerske epohe i, drugi stariji, kome pripadaju poslednje paleolitske epohe — Aurignac, Solutré i Madleine. Između ova dva stadija virmske glacijacije nalazi se geološki interstadij (prelazno doba) a u arheološkoj podeli traje mustijerska epoha.

GLACIJACIJE KVARTARNE EPOHE U EVROPI

Celom kvartarnom epohom dominiraju dva fenomena, međusobno uzročno vezana: glacijacije i velika variranja morskih nivoa.

Ledene kalote pokrivale su Grenland, Skandinaviju, Severozapadni Sibir, Severnu Ameriku, Patagoniju i Antarktik. Glečeri su mogli dostići ogromnu debljinu; Alfred Vegner je njihovu debljinu procenio na Grenlandu na 2000 m. Američki geolog Doly smatra da celokupna masa glečera akumuliranih u kvartaru iznosi 42 miliona kubnih kilometara.

Stvaranje glečera, nastalih svakako od vode i atmosferskih taloga, čije poreklo treba tražiti u morima, povlačilo je za sobom spuštanje nivoa mora. Taj proces povlačio je za sobom i nove klimatske promene i uslove koji su zahtevali naročito akomodiranje živih bića. Od živih bića izgleda da je jedino čovek umeo da se održi i pod promenjenim uslovima, dok su se sve ostale životinje, kao i celokupna flora, povlačili bilo na jug, prema oblastima toplije klime bilo na sever, kao što je slučaj sa severnim jelenom.

Za kvartarnu glacijaciju Evrope, za floru i faunu, njihov raspored i rasprostranjenost od presudne važnosti je bila skandinavska glečerska kalota.

Ona se prostirala na jug do Južne Engleske, nedaleko od Londona, prelazila Lamanš, pokrivala Holandiju i Severnu Nemačku, silazila daleko na jug do Dona i Volge i zatim skretala na sever dopirući do Urala.

Cela ova ogromna oblast, nekada pokrivena lesom, sačuvala je ostatke glacijalnih i rečno-glacijalnih fenomena. Zasada još nije izvesno da li su u pitanju više glacijacija ili su samo različiti stadijumi jedne prostrane glacijacije.

Prema sondama izvršenim na južnoj periferiji ove ledene oblasti, u Nemačkoj i Poljskoj, mogu se utvrditi tri glacijalna i dva interglacijalna perioda. To su: prvo, elsterska (Elster, reka kod Lajpciga) glacijacija; drugo, prva interglacijacija; treće salska (reka Saal — zapadno od Lajpciga) glacijacija; četvrto, druga interglacijacija; peto, Vislina glacijacija, podeljena u tri stadija: Brandenburg, Poznanj, Pomeranija; šesto, postglacijalno doba, u toku koga se glečeri povlače iz baltičke oblasti.

GEOGRAFSKI ODNOSI U KVARTARNO DOBA

Geološki podaci o širini Gibraltara, o moreuzima između Italije, Sicilije, Malte i Tunisa, kao i podaci o odnosima u istočnom delu Mediterana, pokazuju da su veze između Evrope i Afrike u ranom diluvijumu bile jake i česte. To potvrđuju i fosili diluvijalne faune i flore nađeni na evropskim lokalitetima: afrički slon je otkriven u pleistocenskim slojevima na Siciliji, kao i u pećinama Grimaldi na Ligurskoj obali. Postojanje Gibraltarskog Moreuza u doba starijeg paleolita dokazuje otkriće velikog pingvina (Alca impennis) u pećini Romanelli, u Italiji. Ova vodena ptica koja se kreće jedino plivanjem mogla je doći u Italiju samo vodenim putem, uz obale Španije. Ali je u izvesnim periodima kvartara širina Gibraltara bila znatno manja nego što je to danas.

U ranom kvartaru ostrva Sicilija, Sardinija i Korzika bila su vezana sa kopnom, ali nisu imala veze i sa Afrikom.

Odnos Evrope i Azije u kvartaru bio je uslovljen rasprostranjenošću glacijacija. Velike glacijalne oblasti dopuštale su mogućnost komuniciranja između ova dva kontinenta u predelima između Kaspiskog Mora planine Urala, a prema zapadu pojasom između Volge i današnjih gradova Kazana i Moskve.

U Aziji geografski odnosi u kvartaru bili su znatno drukčiji od savremenih. Sundska ostrva bila su vezana za kontinent. Ostrvo Cejlon je bio takođe deo kontinenta. Na severu, vezu između Azije i Amerike pretstavljao je Beringov Moreuz, koji je bio prirodni most između dvaju kontin

nata. Ovim putem izvesno je komunicirao živi svet sa jednog kontinenta na drugi. Time se mogu objasniti i izvesne zajedničke životinjske vrste, kao i zajedničke odlike u duhovnoj i materijalnoj kulturi i rasnim odlikama kod ljudi severnih oblasti ovih dvaju kontinenata.

GEOLOŠKO-PETROGRAFSKE KARAKTERISTIKE LESA I NJEGOVA RASPROSTRANJENOST NA EVROAZISKOM KOPNU

U vezi sa formiranjem geološke strukture zemljine površine u kvartaru stoji i pitanje stvaranja i rasprostiranja lesnih masa na jednoj velikoj evroaziskoj površini. Na dva kontinenta, evropskom i aziskom, les (Loess) pokriva površinu od 16 miliona kvadratnih kilometara.

Les pripada zemlji koja je postala raspadanjem stena žute boje »sa različitim nijansama, počev od bledožute koja prelazi u sivu do zagasitožute, koja ide do mrke ili crvenkaste«. Les je sastavljen od sitne kvarcitne prašine, krečnjačke prašine, koloidalnih glinastih sastojaka, oksida gvožđa i drugih minerala — mike, granita i dr.

Les je eolska formacija, kod koje se u najnižim slojevima nalazi peščani šljunak iznad koga su slojevi peska sa slatkovodnim moluscima (mekušcima), dok su u gornjem sloju tipičnog lesa suvozemni molusci. Kao redovne karakteristike lesa mogu se smatrati konkrecije, nazvane »lesne lutke« i »tube« (cevi) od krečnjaka u kojima je očuvano korenje biljaka, uglavnom herbaceja, koje su rasle na lesu u doba njegove akumulacije.

Površinske promene na lesu dovele su do stvaranja sloja mrkocrvenkaste boje koje su nemački geolozi nazvali Lehm (ilovača), francuski terre à brique, a engleski brickearth. Pošto ovakav sloj redovno prati lesno zemljište, potrebno je pri arheološkim istraživanjima lokaliteta na lesu strogo utvrditi razliku između ove terre à brique i eventualnih ostataka kućnjeg lepa, odnosno lepa od crvenopečenog sloja ilovače, po svojoj boji i sastavu veoma sličnog površinskom sloju lesa.

Postanak lesa geografski se vezuje za Centralnu Aziju. Tu, kao i na drugim mestima (u Aljasci, naprimer), les se stvarao na južnim granicama glečerskih oblasti. Odavde je eolskim uticajima prenesen na široko područje evroaziske oblasti. Istraživanja Richthoffen-a pokazala su da su u Kini slojevi lesa dostigli debljinu od nekoliko stotina metara. Drugi geolozi, kao P. Licent i P. Teilhard de Chardin su pokazali da su u pitanju lesne naslage sastavljene od većeg broja različitih nivoa.

Hronološki, evroaziski les pripada dvema geološkim epohama: stariji, glacijaciji Riss-a, a mlađi, Würm-a.

U svojoj zavičajnoj oblasti Loess se stvarao, prema Penk-ovom rešenju ovog pitanja, u toku međuledenih perioda, na područjima ili u njihovoj neposrednoj blizini, oslobođenim od leda. Međutim, sudeći po fosilima očuvanim u lesu, koji pripadaju različitim dobima, kao i po pojavama soliflukcije (promena u obliku i fizičkom stanju zemljišta) sme se pretpostaviti, po mišljenju savremenih naučnika, da se les stvarao ne samo u ledenim i međuledenim kvartarnim periodima nego i docnije, pod specijalnim uslovima, kakve danas, naprimer, pruža Aljaska.

U vezi sa rasprostranjenošću lesa u Evropi potrebno je utvrditi da na našem kontinentu postoje dve glavne lesne zone: *severna i južna*.

Severna lesna zona nalazi se na južnoj granici kvartarne glečerske oblasti. Ona obuhvata južni deo Engleske, severni deo Bretanje, Parisku oblast i Severnu Francusku, Belgiju, Holandiju i deo Poljske.

Južna lesna zona obuhvata južni deo Akvitanije, srednji tok Rone, Južnu Švajcarsku, dolinu Rajne, Češku i Dunavsku Dolinu.

Obe ove zone se spajaju na istoku, u Rusiji, gde pokrivaju prostranu oblast ruske nizije, preko koje se evropska ledna oblast vezuje sa aziskom.

U Španiji, Italiji i drugim zemljama sredozemnog basena nisu otkrivene naslage lesa.

U našoj zemlji lesna zona pripada užoj oblasti Podunavlja, gde pretstavlja, uglavnom, i podlogu na kojoj su podizana najstarija praistoriska naselja.

POJAVE SOLIFLUKCIJE

Za arheološka istraživanja, naročito lokaliteta diluvijalnog doba, važno je utvrditi primarno stanje slojeva i položaj artefakata u njima. Najčešće promene koje u tom pogledu mogu da se jave pripadaju *procesu soliflukcije*.

Ovaj proces nastaje na zemljištu slabije geološke i petrografske konsistencije ili na mestima koja su zbog mehaničkih i fizičkih delovanja spoljnih i unutarnjih faktora izložena promenama oblika, položaja mesta i stratigrafskog reda u slojevima.

Pojave soliflukcije su stalne, počev od najstarije diluvijalne epohe Günz do savremenog doba. Zbog promena koje izaziva soliflukcija dešava se da se stariji geološki slojevi nađu iznad mlađih. Zato je pri arheološkim istraživanjima potrebno obratiti naročitu pažnju na položaj i red geoloških slojeva i eventualnih promena koje mogu nastupiti kao posledica soliflukcije. U tome leži arheološki značaj ovog fenomena.

KVARTARNA FAUNA

Rana pleistocenska fauna zadržala je izvesne vrste tercijarnih pliocenskih mamifera (sisara), karakterističnih za period Villafranca d' Asti (u Piemontu). To su Equus Stenonis i Equus Villafrancus koji prate nove kvartarne sisare, među kojima su: Elephas meridionalis, Hippopotamus maior i Trogontherium Cuvieri. Ove velike životinje pripadaju fauni ledenih i međuledenih perioda Mindel-Riss epoha. U mlađem pleistocenu — u epohi Würm-a — utvrđena je fauna koju obeležavaju fosilni ostaci životinja nazvanih Hippopotamus amphibius, Elephas antiquus, sa kojim je savremeni Elephas primigenius (mamut), i Rhinoceros Mercki. Ova fauna odgovara poslednjoj mustijerskoj epohi starijeg paleolita i održava se do kraja epohe Würm-a, odnosno madlenske epohe u paleolitskoj kulturi.

Među ovim velikim sisarima Elephas antiquus je srodan savremenom slonu, samo je od njega znatno veći i viši. Hippopotamus maior, sličan današnjem hipopotamu, samo mnogo veći od njega, bio je najosetljiviji među velikim sisarima i prvi je iščezao, dok je Rhinoceros Mercki produžio svoju vrstu sve do savremenog nosoroga.

Rhinoceros Tichorhinus, nešto mlađi od Merkovog, bio je džinovska životinja zaštićena debelim oklopom i naoružana sa dva nazalna roga od kojih je veći dostizao dužinu od jednog metra. Ova životinja, kao i mamut, živela je do kraja paleolitskog doba rasprostranjena u istim oblastima u kojima su otkriveni fosilni ostaci kvartarnih ljudi i životinja.

Za paleolitskog čoveka od kvartarnih mamifera izgleda da je naročitu vrednost imao Elephas primigenius ili mamut. On je i najbolje poznata životinja ovog doba, koja je široko proučena, pošto je u Sibiru nađen velik broj sleđenih i potpuno očuvanih mamuta. Od savremenog slona razlikovao se po gustom krznu kojim je bio pokriven i po ogromnim savijenim kljovima, koje su mogle da dostignu ogromnu veličinu i težinu (do 197 kg).

Pojavivši se pri kraju šelske epohe i iščezavši u madlenskoj epohi, mamut pretstavlja jedinog sisara čija starost približno odgovara dobu paleolitskih ljudi. Značaj ove životinje paleolitski čovek je istakao u mnogobrojnim likovnim pretstavama mamuta. Ali su nauci poznate i druge životinje, kao Bos primigenius; Ursus spelaeus; Hyena crocuta; Hyena spelaea, Canis vulpes; Felis spelaea; Felis leo; Felis pardus; Felis catus; Cervus elaphus; Rangifer tarandus; Rupicapra tragus; Bison priscus; Equus caballus; Canis lupus; Canis megamastoides i razne druge životinje i ptice od kojih bi mogli pomenuti: Tetrao urogallus, Cygnus musicus i Lagopus albus.

Gotovo sve ove životinje su poznate ne samo po fosilnim ostacima nego i po crtežima, slikama i plastičnim pretstavama. Kroz umetnička dela ove vrste, rađena ponekad u savršenom realističkom stilu, ponekad *naturalistički ili u shematizovanim formama,* paleolitski ljudi ostavili su izvanredne spomenike ne samo o paleontološkom svetu svoga doba nego i o svome odnosu prema tome svetu. U tome leži dvostruka vrednost *ovih umetničkih dela sačuvanih po zidovima pećina u vidu crteža, slika* i gravura ili u plastičnim pretstavama, reljefnim ili okruglim, rađenim u mamutovoj ili jelenjoj kosti, i u mineralima, steatitu i kalcitu.

KVARTARNA FLORA

Ostaci kvartarne flore sačuvani su u geološkim slojevima toga doba u tresetištima, naslagama gline i u sedri. Flori Šelskog perioda pripada šimšir, mašljika, Judino drvo, divlja smokva i kanarska lovorika, uglavnom biljke toplog klimatskog pojasa. Nađeni su takođe iz ovog istog doba i ostaci vrbe, hrasta, javora i izvesne biljke koje su se sada zadržale u hladnim pojasima Severne Azije. To su jova, divlja trešnja, klen (javor) i breza (Betula papyrifera). Sva ova flora očuvana je uglavnom u sedri i slojevima lignita, često zajedno sa fosilima kvartarnih životinja.

Za poznavanje kvartarne flore i tresetišta su pružila veoma mnogo korisnih podataka. *Istraživanja njihovih slojeva, počev od radova koje* je izvršio Charles Eugène Bertrand do rezultata savremene nauke, pokazala su da su vrste kvartarnih biljaka i njihova geografska rasprostranjenost vezani za klimatske uslove. Stratigrafija kvartarne flore u tresetištima pružila je podatke o klimatskim promenama i načinu kako su se one odražavale na biljnom svetu. U ovim slojevima bilo je moguće utvrditi i izvestan hronološki red. *U Madlenskom periodu postojali su* povoljni uslovi i za bor i za brezu. U početku mesolitskog perioda češći

je bor, a pri kraju ovoga doba rasprostranjena je na velikim površinama ...ska, dok su za vreme klimatskog optimuma, *na 5 000 godina pre n. e.,* hrast i jela pokrivali *naročito* veliko prostranstvo.

Rezultati istraživanja i podaci paleobotanike, kao i paleozoologije ...krili su kvartarnu faunu i floru kao sredinu za koju je diluvijalni čovek ...o najtešnje vezan i u kojoj je, kao njen biološki član, nalazio jedine mogućnosti za svoju egzistenciju.

OPŠTA KLASIFIKACIJA KVARTARNIH PERIODA

Svi metodi arheologije, koje smo u prethodnim izlaganjima prikazali, uglavnom samo delimično obrađuju pojedine arheološke probleme i doprinose da se nađu rešenja onih pitanja koja *u svojoj celokupnosti pretstavljaju sumu arheoloških studija.* Svaki od ovih metoda uzet zasebno pruža komplementarne podatke za druge metode i naučne rezultate koji se preko njih postižu. Ali i pored razlika koje među njima postoje u pogledu uže i specijalne oblasti koju istražuju, metodi arheološkog, paleontološkog, geološkog, antropološkog i etnografskog proučavanja rešavaju, *svaki svojim sredstvima* i u *određenom cilju, problem* hronologije.

Jedan od *prvih ozbiljnih pokušaja opšte i hronološke* klasifikacije kvartarnih epoha izvršio je 1888 godine Marcellin Boule, u svom radu: Essai de paléontologie stratigraphique de l'homme, Revue d'anthropologie, Paris, 1888 i 1889. Pri tom on se oslanjao prvenstveno na geološke i paleoantropološke podatke i fakta i na osnovu ovih dao je i arheološku i antropološku *podelu* kvartara.

U ovom radu Bul je smatrao da jedan od najtežih problema pretstavlja utvrđivanje granica između tercijara i kvartara. Osvrćući se na pitanje odvajanja kvartara od tercijara u jednom svom novijem radu, Bul kaže: »Ovo pitanje je utoliko teže rešiti što se ne može navesti nijedan fizički ili biološki fakat kojim bi se utvrdilo ovo odvajanje. Ustvari, mi *smo,* u *svakom* pogledu, još uvek u tercijarnoj eri. Najbolje bi bilo čista kad bi se izraz kvartar ispustio iz naših klasifikacija i navodio se u tercijaru pod drugim imenom, naprimer, pleistocen, analogno periodima pliocen, miocen itd. koji mu prethode. Pored ovakvog shvatanja koje je racionalno, ali koje ne može biti brzo usvojeno, početak kvartara može se *označiti epohom* Elephas *meridionalis-a* ili *neposredno posle epohe* koja bi ostala u pliocenu. Problem granice pliocena i pleistocena, prestanka jednog i početka drugog perioda je stvar još uvek nedovoljno utvrđena i pripada oceni i različitom shvatanju tog pitanja. Kao primer kojim je Bul ilustrovao razlike u shvatanju te granice ili prelaska jednog perioda u drugi, navešćemo *mišljenje E. Haug-a (Traité de Géologie.* Paris, 1911). Početak kvartara Haug pomera u mnogo dublju prošlost od one koja je, uglavnom, usvojena, kao kraj tercijara i početak kvartara. Prema mišljenju ovog autora, kvartaru, odnosno pleistocenu pripada i gotovo cela druga polovina pliocena. Međutim, Bul smatra ovo shvatanje pogrešnim pripisujući mu vrednost jedne prave logomahije, koja neizbežno vodi do konfuzije pojmova o kvartaru i njegovim epohama. Za ove epohe pliocena karakteristična je ne samo fauna (Elephas meridionalis, Equus Stenonis, Rhinoceros Etruscus, Hippopotamus maior) nego prostrane površine pod ledom, koji je ostavio retke morene, čiji su se tragovi očuvali na platoima koji dele savremene doline.

Kao granicu između gornjih tercijarnih i donjih kvartarnih epoha Bul navodi depoe na sledećim mestima: Saint-Brest (Eure et Loire), Solilhac (Haute Loire), u Francuskoj, Forest Bad, u Engleskoj i Süssenborn u Tiringiji, u Nemačkoj.

GEOLOŠKA I ARHEOLOŠKA PODELA KVARTARA

Uobičajeno je da se kvartar deli u dve geološke epohe: stariju — pleistocen, i mlađu — holocen. Arheološke epohe pripadaju sve holocenu, izuzev paleolita koji se, verovatno, u potpunosti razvija u pleistocenu. Antropološkoj i kulturnoj evoluciji pripadaju znatno duži periodi u pleistocenu nego u ostalim praistoriskim epohama, obeleženim upotrebom oruđa od glačanog kamena i metala.

Zbog razlika u sadržaju fosila pleistocenske faune, kao i dugog evolutivnog razvitka pleistocenskog čoveka i očuvanih proizvoda ljudske delatnosti, postoji mogućnost da se utvrde tri stepena ili tri epohe starijeg pleistocenskog perioda kvartarnog doba. To su, po Bulovoj hronološkoj klasifikaciji: donji, srednji i gornji pleistocen.

Donji pleistocen. Karakteristike donjeg pleistocena čine, pored klimatoloških odlika glacijalnog doba, fosilni ostaci faune kojoj su pripadali: Elephas antiquus, Rhinoceros Mercki, Hippopotamus, Machairodus, (rod mačaka, felida — sabljasti tigar), fosili majmuna i drugih životinja, koji su nađeni u najstarijim hidrografskim nanosima ili u najdubljim depoima u pećinama. Od arheološkog materijala ovoj epohi pripadaju prva i najstarija oruđa nazvana amigdaloidni sileksi. Arheološki naziv za ovu epohu je Chelles-ska, prema mestu Chelles kod Pariza (okrug Seine et Marne) koji je dao ogromnu količinu važnih i tipičnih artefakata, od kojih se većina nalazi u Musée des antiquités nationales u St. Germain en Laye kod Pariza. Antropološki ostaci iz ovog doba nisu dosada sigurno konstatovani. Nama još uvek nije poznat čovek šelske epohe. Pretpostavlja se da bi se ovom dobu, donjem ili starijem pleistocenu, mogli pripisati fosili nazvani Homo Heidelbergensis i Eoanthropus Dawsoni. Od prvog čoveka sačuvana je mandibula koju je 1908 godine otkrio Otto Schöttensack u varošici Mauer-u blizu Heidelberg-a. Ostatke Eoanthropusa otkrili su nešto docnije, 1911, Charles Dawson, geolog i Smith Woodword, paleontolog, na jednoj njivi blizu Piltdown-a (oblast Sussex) u Engleskoj. Od ovog čoveka o kome će docnije podrobnije biti govora sačuvani su ostaci cele lobanje.

Srednji pleistocen je obeležen povlačenjem leda i početkom toplije klime. U ovom dobu stvorile su se u Zapadnoj Evropi naslage lesa i formirali se oblici savremene topografije. Fauna je izmenjena utoliko što se umesto Elephas antiques-a javlja mamut. Hipopotam iščezava iz oblasti u kojima ga nalazimo u starijem pleistocenu, a mesto Rhinoceros Mercki-a zauzima Rhinoceros tichorinus (sa pregrađenim nozdrvama). U Centralnoj Evropi u ovo doba prvi put se javlja Rangifer tarandus (severni jelen), zatim Canis lagopus (arktička lisica) i Gureo borealis. Među zverima najmnogobrojnije su: Ursus spelaeus, Hyena spelaea, Leo spelaeus.

Antropološki ovom dobu pripada Homo Neanderthalensis, čiji počeci i egzistencija pripadaju epohi Le Moustier (pećina u Dordonji, jugozapadna Francuska). Fosilni ostaci ovog čoveka nađeni su pored Francuske

i u drugim zemljama, tako da su omogućili rekonstrukciju gotovo celog izgleda paleolitskog čoveka iz ove epohe pleistocena. Arheološka artefakta, otkrivena u Villfranche sur Saone u Francuskoj, nađena su pored ili zajedno sa fosilima faune toplih klimatskih oblasti. Zbog toga su, kao što navodi Macalister, izvesni praistoričari skloni da ovo doba nazovu »topli Mustije« koji je stojao nasuprot »hladnom Mustije-u«. Međutim, Macalister posvećuje ovom pitanju specijalnu pažnju i sklon je da »topli Mustije« smatra hipotetičnim, tako da pod pojmom Mustije on podrazumeva pretežno hladnu epohu, koja svojom kulturom pripada uglavnom Würm-skoj glacijaciji.

Mustijerska »industrija« kamena zahteva specijalnu studiju i mi ćemo se na njoj zadržati u zasebnom poglavlju.

Gornji pleistocen. U geološkom i paleontološkom pogledu ovaj period se znatno i oštro ne odvaja od srednjeg pleistocena. U odnosu na donji pleistocen dva mlađa perioda diluvijalnog doba pretstavljaju jednu celinu koju obeležava slična fauna i flora, klimatski i geološki uslovi. Ukoliko se u stratigrafiji i pojavljuju izvesne razlike, naročito u pećinskim depoima, one se pre mogu pripisati čovekovom prisustvu na ovim mestima i njegovom uticaju na mesto i red fosilnih i drugih ostataka u slojevima. U ovo doba glečerske oblasti povlače se više na sever, a za ledom ide ka polarnoj oblasti i severni jelen (Rangifer tarandus), životinja od posebnog značaja za privredni život paleolitskog čoveka. Hladnu klimu četvrte glacijacije smenilo je toplije interglacijalno doba. U fosilnim ostacima ovog doba konstatovani su delovi skeleta Elephas primigehius-a i Cervus giganteus-a. Severni jelen (Rangifer tarandus) već se povukao na sever. Ovom dobu takođe pripadaju retki ostaci skeleta lava i drugih životinja, koje su živele pod uslovima nešto toplije, ali još uvek suve stepske klime.

Međutim, nasuprot geološkim i paleontološkim odlikama srednjeg i gornjeg pleistocena, koje se stapaju u jednu celinu, arheološke diferencije između ova dva stepena diluvijalnog doba takve su i tolike da se jasno mogu utvrditi njihove međusobne granice. Te razlike pretstavljaju u isto vreme i oslonac za utvrđivanje relativnih hronoloških odnosa među epohama mlađeg paleolitika. Ovom dobu pripada čovek koji je i po svojim antropološkim odlikama, po delima materijalne i duhovne kulture zaslužio naziv Homo sapiens.

U arheološkoj podeli paleolita ove su epohe nazvane po lokalitetima Aurignac (okrug Gornje Garone u Južnoj Francuskoj), Solutré (okrug Saone i Loare u Istočnoj Francuskoj) i Madleine (pećina La Madleine kod Toursac-a, u Dordonji, Južna Francuska). Ove epohe nazivaju se i mlađi paleolit ili miolit. Njih karakterišu specijalne tehničke i tipološke odlike u arheološkom materijalu, kao i bogat sadržaj duhovne kulture miolitskog čoveka. Plastične pretstave, naročito žena i životinja, reljefi, gravure, slike i crteži sigurni su dokazi visokih intelektualnih sposobnosti ljudi ovog doba.

Međutim, ni geološki, ni paleontološki, ni arheološki podaci iz paleolitskog doba, u sadašnjem stanju nauke i sredstava kojima se ona služi, nisu dali mogućnost za utvrđivanje apsolutne hronologije paleolitskih epoha. U tom pogledu u najnovije vreme naučna istraživanja su dala izvanredno važne rezultate za određivanje starosti organskih materija na osnovu promena koje nastaju u strukturi materije tokom vremena. Primena analize »C 14« i fluora povećava izglede da će se i problem apso-

lutne hronologije paleolitskih epoha rešavati, pored ostalih dosada primenjivanih sredstava, i novim metodom, koji je već dao pozitivne rezultate za datovanje arheološkog materijala, u kome ima i organskih materija iz epoha antičkog doba i mlađih praistoriskih perioda.

GLEČERSKA OBLAST I METODI NJENOG PROUČAVANJA

Iz prethodnog predavanja smo videli da pleistocenskoj epohi diluvijalnog doba pripadaju periodi u kojima su se smenjivale klime ledenih i međuledenih doba sa karakterističnim geološkim fenomenima i formacijama i odgovarajućim sadržajem paleontoloških, antropoloških i kulturnih depoa. Rezultati istraživanja u oblasti fizičke geografije omogućili su proučavanje pojava vezanih za proces stvaranja i povlačenja ledenog pokrivača na raznim geografskim širinama. Od ovih pojava, čije je poznavanje usko vezano i neophodno za proučavanje i rešavanje i arheoloških problema pleistocena, zadržaćemo se na sledećem:

1) *Glečerski depoi*. Njih pretstavljaju morene, slojevi koje su glečeri stvorili mehaničkim dejstvom na stene preko kojih su se kretali. One su upočetku pokretne, dok se i glečer kreće. Kad prestane to kretanje, morene se pretvaraju u stalne slojeve. Prema načinu kako se stvaraju i vremenu kad se deponuje njihov materijal, morene se dele u nekoliko vrsta: *frontalne*, koje obeležavaju čelo glečera, koje su naročito velike za određivanje prostorne granice do koje je glečer dopirao; *bočne* morene, koje se stvaraju prilikom povlačenja leda i deponuju u horizontalnim slojevima čije linije pokazuju pravac povlačenja ili topljenja ledenih masa; *donje* morene, koje stvaraju naslage u jednoj nesređenoj topografiji, u obliku jastučića, paralelnih kretanju leda, odnosno toku glečerske vode; sa ovim morenama, imaju izvesnu sličnost i unutarnje morene, koje se na mestima glečera javljaju tek kad ovi iščeznu.

Sadržaj slojeva morena čine obluci, šljunak, zaobljeni komadi kamena, često uglačanog i izbrazdanog prugama i kanelurama, koje su nastale kao posledice trenja i spoljnjeg pritiska na površinu.

Pod uticajem kretanja leda stvaraju se i lutajući blokovi, često velikih razmera i težine, nošeni glečerskim masama na velike udaljenosti.

2) Pored glečerskih depoa za proučavanje glacijalnih fenomena potrebno je poznavanje i *fluvio-glacijalnih depoa*, koji se formiraju kao podglečerski potoci, čija su korita izdubljena u *stenama*.

Glečerima pripadaju i oblici erozije, koji se razlikuju od formi stvorenih rečnom erozijom.

3) U vezi sa dejstvom glečera na sredinu u kojoj su nastali i u kojoj se gube, potrebno je imati u vidu i *periglacijalno delovanje i uticanje glečera*. Usled periglacijalnih akcija stvaraju se u blizini glečerskih površina i oblasti specijalni *morfološki fenomeni*. Kad su u pitanju horizontalne površine, na njima se, kao periglacijalni fenomeni, javljaju komadi, ponekad i veći blokovi stena (do 100 kg), poređani u *kamene krugove*, dijametra do 8 m, čije grupe pretstavljaju t. zv. *kameni poligon*. Na strmim terenima kao posledice periglacijalnih delatnosti javlja se *soliflukcija*.

Pojave soliflukcije, kao periglacijalnog fenomena, konstatovane su, naprimer, na Harcu, u Nemačkoj, na Lisoj Gori, u Škotskoj i u planinskim predelima Francuske.

Pri proučavanju glacijalnih, periglacijalnih i postglacijalnih fenomena sa sadržajem pleistocenske faune i flore, ređe i sa proizvodima delatnosti diluvijalnog čoveka, potrebno je imati u vidu i moguće poremećaje u stratigrafskim odnosima, kao i sekundarne pojave na materijalu koji se proučava. Isto tako mora se strogo voditi računa o kvalitetu petrografsko-minerološkog i geološkog materijala, kao i fosilnim ostacima faune i flore, radi donošenja pravilnih zaključaka o njihovim međusobnim hronološkim odnosima, odnosno o smenjivanju toplih i hladnih faza. Time se osvetljava i pitanje klime u pojedinim epohama, što je od naročitog značaja za utvrđivanje rasprostranjenosti biljnog i životinjskog sveta i za bliže određivanje pojedinih njihovih depoa. Rezultati proučavanja pleistocenske klime omogućavaju stvaranje rekonstrukcije slike života, njegovog sadržaja i promena koje su se dešavale u geografskom rasporedu i rasprostranjenosti biljnog i životinjskog sveta, u njegovim oblicima i vrstama, kao i u njegovom trajanju, akomodiranju i prestanku. Za rešavanje problema koji se odnose na diluvijalnu klimu i na život koji se u njoj razvijao dragocene rezultate dao je metod *analize polenovog praha*. Ovaj metod je pronašao E. Bertrand 1899 godine. Proučavajući polenov prah iz jednog kvartarnog tresetišta u Severnoj Francuskoj Bertrand je došao do određenih zaključaka o šumskoj četinarskoj flori iz doba stvaranja tresetišta. Novije studije o kvartarnim tresetištima u Francuskoj, zanimljive i instruktivne naročito u vezi sa zaključcima o hronološkim problemima tog doba, pretstavljaju radovi G. Dubois-a. Za primenu metoda analize polenovog praha na jedan veći deo evropskih zemalja važni su podaci koje u tom pravcu pružaju radovi Šveđanina G. Erdtman-a.

Na kraju, za određivanje starosti pleistocenskih slojeva i njihovog sadržaja od važnosti je i metod granulometriske analize sedimenata. Primena ovog metoda, kojim se konstatuju granice i slojevi krupnijih i sitnijih sedimentnih površina i preseka, zasniva se na pretpostavci da su se slojevi grubih i krupnijih sedimenata formirali u hladnim epohama. To se naročito odnosi na sedimente u pećinama.

GLACIJALNI FENOMENI U ISTOČNO-ALPSKOJ OBLASTI

Oblast Alpa, u užem smislu reči, ne pripada velikoj glacijalnoj oblasti, kao što je ona koja je obuhvatala Skandinavske zemlje, Englesku, do geografske širine Londona, Holandiju, Severnu Nemačku i južne delove Rusije, do Dona i Volge, prenoseći se dalje na oblast Urala. Viši delovi alpiskog planinskog područja bili su pokriveni ledenom kalotom koja se prostirala između Jure, švajcarske visoravni, gornjeg toka Dunava i njegovih levih pritoka, obuhvatajući i veći deo Bavarske. Prema mediteranskoj i panonskoj oblasti glečeri su bili znatno manje rasprostranjeni, tako da su ovde i glacijalni fenomeni ređi i od manjeg značaja za njihove sekundarne pojave nego što je to slučaj sa ostalim krajevima alpske oblasti.

Za proučavanje kvartarnih glacijacija i aluvijalnih formacija u oblasti Alpa osnovnu vrednost i naročiti značaj imaju dela Albrecht-a Penck-a i Eduarda Brückner-a. U periodu od 1901—1906 oni su proučili probleme alpske glečerske oblasti i kao rezultat jedne duboke naučne ana-

lize i sinteze saopštili ih u delu Die Alpen in Eiszeitalter (Leipzig, 1909). Prema Penck-Brückner-ovoj podeli, u oblasti Alpa, bavarskih i švapskih, razlikuju se sledeće faze kvartarne glacijacije:

1) Glacijacija Günz (mala pritoka Dunava), na početku kvartara. Ona je, sudeći po veličini i dubini nanosa stvorenih u toj epohi, najduže trajala.

2) Interglacijacija Günz-Mindel trajala je po Penck-ovoj proceni oko 60 000 godina, tri puta duže od postglacijalnog doba.

3) Glacijacija Mindel (pritoka Dunava) odgovara u skandinavskoj glečerskoj oblasti glacijaciji Elster. Ona odgovara dobu maksimalne rasprostranjenosti leda u alpiskoj oblasti. Njene granice određene su morenama koje joj pripadaju.

4) Interglacijacija Mindel-Riss je po Penck-ovoj proceni najduže trajala, dvanaest puta duže od postglacijalnog doba, oko 240 000 godina.

5) Glacijacija Riss (pritoka Dunava) je dostigla maksimalnu rasprostranjenost u oblastima francuskih i švajcarskih Alpa. Njene morene su najbolje očuvane i one čine jedan gotovo potpun krug oko Alpa, koji je otvoren jedino prema jugoistoku.

6) Interglacijacija Riss-Würm po Penck-u je trajala oko 60 000 godina, približno kao i prva, Günz-Mindel interglacijacija.

7) Poslednja glacijacija Würm (reka nedaleko od Minhena) obeležena je povlačenjem leda i znatnim sužavanjem alpiske glečerske kalote.

Slični glacijalni stadijumi konstatovani su i na drugim kontinentima, naročito na američkim i na Antarktiku.

Aluvijalne slojeve koji odgovaraju navedenim glacijacijama u oblasti Alpa Penck i Brückner nazvali su sledećim imenima: Älterer Deckenschotter odgovara Günz-u (stariji šljunčani pokrivač), Jüngerer Deckenschotter odgovara Mindel-u (mlađi šljunčani pokrivač), Hochterassenschotter odgovara Riss-u (visoki terasasti šljunak), Niederterassenschotter odgovara Würm-u (niski terasasti šljunak). Povlačenje leda po prestanku Würm-ske glacijacije obeleženo je dvema oscilacijama i trima stadijumima, koji su trajali znatno kraće vreme od glacijalnih epoha.

Oscilacije su poznate pod imenom Laufen i Achen. I jedna i druga pokazuju ponovno i kratkotrajno širenje leda po svršetku Würm-ske epohe, a zatim njegovo povlačenje. Stadijumi Bühl (narodno ime za brežuljke u dolini reke In), Gschintz (ime jedne doline pored Ina) obeležavaju potpuni nestanak leda iz alpskih dolina, u vreme kada se još uvek održavaju veliki glečeri u centralnim Alpima. U stadijumu Daun pod ledom su još najviši alpski vrhovi. Međutim, u svojim novijim radovima (iz 1936 godine) Penck je izneo pretpostavku da se formacije koje je on prvobitno pripisivao ahenskoj oscilaciji mogu smatrati kao interglacijalne tvorevine. S druge strane rezultati do kojih su došli, posle Penck-a i Brückner-a, drugi naučnici, među kojima ćemo navesti Wehrli-a, Ebert-a, Knauer-a, Soergel-a (1938), pokazuju da se ne može u potpunosti usvojiti Penck-Brückner-ova podela na četiri glacijacije, a još manje da se može izvršiti njeno generalisanje i primena na celu zemlju. Dosada je sa sigurnošću utvrđeno postojanje dveju poslednjih glacijacija, Würm-a i Riss-a, verovatno i Mindel-a, dok je Günz sasvim sporan.

U vezi sa interglacijalnim formacijama potrebno je osvrnuti se na njihovu floru i faunu.

Floru pretstavljaju rhododendron ponticum, koji se održao još uvek u pontskoj oblasti; buxus sempervirens; vitis vinifera, koji indiciraju topliju klimu, brasenia purpurea i druge.

Fauni interglacijalnih epoha pripadaju Elephas antiquus, Rhinoceros Mercki, Ursus spelaeus, molusci (Patula rotundata, Patula redulata), Hipopotamus i Elephas meridionalis.

TEORIJA EVOLUCIJE I NJEN ZNAČAJ ZA PALEONTOLOŠKO-ARHEOLOŠKE STUDIJE

U prethodnim poglavljima određen je pojam arheologije, njen odnos prema drugim naukama, kao i oblasti i metodi ove naučne discipline. Podaci geologije i paleontologije dali su stratigrafski i hronološki profil istoriskog razvitka zemljine kore i života na njoj. Izvršeno je nastojanje da se pokaže do koje je mere geologija uspela da prodre u dubinu prošlosti u toku koje se formirao život na zemlji, prolazeći kroz klimatske, geografske i biološke promene. Podvučen je značaj međusobnog i složenog uticaja raznih faktora na proces stvaranja, iščezavanja i prilagođavanja živih bića.

U vezi s tim je utvrđen kontinuitet života koji se rađao i stvarao svoje oblike po načelu evolutivnog razvitka, u toku koga su se od prostih praoblika formirali i razgranali najsloženiji varijeteti raznih vrsta, među kojima i ljudski rod zauzima svoje mesto. S druge strane, analiza paleontološkog materijala, životinjskih i ljudskih fosila, od najstarijih geoloških perioda do savremenog holocena, potvrdila je to načelo i pokazala da »natura non facit saltum«.

Utvrđivanje načela evolutivnog razvitka varijeteta u prirodi dalo je osnovu za proučavanje i određivanje i čovekovog mesta u svetu živih bića, a samim tim postalo jedan od oslonaca za proučavanje i potpunije razumevanje koliko fizičkih toliko i psihičkih promena čoveka i manifestacija njegove egzistencije i delatnosti. Time je proširena oblast prirodnih nauka, a s druge strane i disciplini koja je predmet naših studija data je sigurna baza, preko koje se arheologija paleolitikuma vezuje sa drugim prirodnim naukama. Na taj način arheologija proučava čoveka ne samo iz perspektive uže specijalnosti, usmerene na proučavanje dokumenata ljudske delatnosti kao sekundarne pojave, nego i specifičnih osobina samog *subjekta i tvorca tih dela, posmatranih u istoriskom razvitku prirode* uopšte.

Da bi lakše i potpunije shvatili mesto čoveka u svetu živih bića, fizičke i psihičke promene kroz koje je prošao, kao i materijalne i intelektualne posledice, rezultate i manifestacije tih promena, koje se kreću u rasponu jednog dugog, hronološki apsolutno još uvek neodređenog intervala, potrebno je da se u osnovnim linijama upoznamo sa suštinom i sadržajem procesa evolutivnog razvitka života u prirodi, po čijim načelima i zakonima se kretao i kreće život svih živih bića, od najjednostavnijih, jednoćeličnih jedinki, do najsloženijih individua, grupa i varijeteta.

Glavna zasluga za otkrivanje doslednog sprovođenja zakona evolucije u prirodi i za njegovu metodološku i sistematsku obradu pripada Čarlsu Darvinu. Njegovo delo »The Origin of Species«, koje pretstavlja plod njegovih dvadesetogodišnjih studija *objavljeno je prvi put u izvodu* u trećoj svesci časopisa »Journal of Sinnean Society« zajedno sa studijom

Wallace-a, koji je za Darvinom, 1 januara 1858 godine u Lineoovom društvu »sa neobičnom ubedljivošću i jasnoćom izložio teoriju o prirodnom odabiranju«.

Iako Darvinovo delo o postanku vrsta pretstavlja kapitalan prilog nauci uopšte, a posebno prirodnim naukama, učinili bismo nepravdu prethodnicima ovog velikog engleskog prirodnjaka koji su u teoriju evolucije uzidali svoje velike i važne priloge. Mi ćemo ih pomenuti onim redom kako je to učinio sam Čarls Darvin u istoriskom pregledu svog dela. Odajući priznanje jednom od najvećih umova čovečanstva, grčkom filozofu Aristotelu, Darvin konstatuje da se već kod Aristotela nalazi načelo prirodnog odabiranja. Ostali evolucionisti koje navodi Darvin pripadaju prvoj polovini 19 stoleća. Lamarck u svojim delima »Philosophic Zoologique« 1809, a zatim »Historie Naturalle des Animaux sans Vertébres« 1815 »zastupa učenje da su sve vrste, pa i čovek, proizišle od drugih vrsta«. Njegova je prva zasluga što je obratio pažnju na verovatnost da su sve promene u organskom i neorganskom svetu rezultat zakonitosti a ne uplitanja čudotvornih sila. Geoffroy Saint-Hilaire je 1828 g. »objavio svoje ubeđenje da se isti oblici nisu neprestano održavali još od postanka svih stvari«. Navodeći zatim ceo niz imena naučnika raznih naroda, Darvin je naročito odao priznanje radovima V. Herberta, dekana u Mančestru (1822 i 1837); profesora Grant-a, Patrik-a, Matthen-a, geologa i prirodnjaka Von Buch-a (Description Physique des Iles Canaries). H. Spencer-a, koji je u jednom svom članku od 1852 godine »izvanrednom umešnošću i ubedljivošću prikazao protivnost između teorije o stvaranju i teorije o razvitku organskih bića«. 1855 godine je Baden Pawell u svome delu »Essays on the Unity of Worlds« izneo svoju teoriju o pojavi vrsta kao prirodnoj a ne slučajnoj stvari. Na ovom mestu mogli bismo pomenuti da je koncem XVIII veka, između 1794 i 1795 godine, još nekoliko istaknutih umova, kao što su Dr Erasmus Darvin, deda Čarlsa Darvina, Geoffroy St. Hilaire i J. W. Goethe došli nezavisno jedan od drugog do ideje o evolutivnom postanku vrsta. Isto tako i posle objavljivanja Walles-ovog i Darvinovog dela, na rešavanju problema iz ove oblasti radili su i drugi prirodnjaci, od kojih ćemo pomenuti profesora Huxley (»Postojani tipovi animalnog života«) i Dr Hookera (»Uvod u australisku floru«).

U najkraćim potezima iznećemo suštinu teorije o evoluciji onako kako izgleda u Darvinovom delu »The Origin of Species«. Kao moto ovom delu Darvin je uzeo, između ostalih, i sledeću misao: »Što se tiče materijalnog sveta, možemo zaključiti bar toliko da se događaji ne proizyode posebnim intervencijama božanske moći, koja bi dejstvovala u svakom pojedinom slučaju, već postavljanjem opštih zakona« (Vivel: Bridžvoterski tractat).

U navedenom delu Č. Darvin je izneo teoriju »o poreklu vrsta uz menjanje pomoću varijacija i prirodnog odabiranja«. On dopušta da se njegovom shvatanju mogu činiti zamerke i da u njegovoj teoriji ima izvesnih praznina. Jedna od njih je i pitanje prelaznih oblika u stvaranju pojedinih varijacija, kao i pitanje izumiranja bezbrojnih posrednih članova između živih i izumrlih vrsta i varijeteta.

O zakonima po kojima se u prirodi vrši modifikacija i prirodno odabiranje Darvin kaže da su »složeni i malo poznati«. Oni »upravljaju proizvođenjem varijeteta«, i, kako izgleda, »istovetni su sa zakonima koji su upravljali proizvođenjem različitih vrsta«. I kad su u pitanju zakoni koji upravljaju stvaranjem varijeteta jedne iste vrste i zakoni koji su određivali izdvajanje novih vrsta, u oba ta slučaja, prema Darvinovom mišlje-

nju, izgleda da su fizički uslovi vršili na te procese izvestan i neposredan uticaj, čiju je veličinu teško odrediti. Pri postavljanju ovih teza Darvin je utvrdio mnogo pre ostalih prirodnjaka i filozofa, naročito materijalista, da je na stvaranje varijeteta odličnog uticaja imao način upotrebe izvesnih organa. Ovakva koncepcija koju je Darvin sasvim jasno formulisao i propratio primerima u svom delu: »Poreklo vrsta« nalazi se kao osnovna misao i u savremenim delima i raspravama koje proučavaju uticaj spoljnih faktora na evoluciju čoveka.

U formiranju varijeteta i vrsta, dakle u celom procesu selekcije i akomodacije, promene su se vršile korelativno, tako da je jedna promena nužno povlačila za sobom menjanje i drugih delova. U vezi sa ovim pitanjem potrebno je napomenuti da se pri ovakvim procesima javlja i reverzija odlika koje se kao skrivene osobine nisu javljale u nekom od starijih, intermedijarnih varijeteta, nego, pod određenim uslovima i u određeno vreme, izbijaju kod mlađih varijeteta.

Značaj Darvinovih teza o odabiranju i evolutivnom razvitku vrsta može se sagledati u punoj vrednosti tek kad se ima u vidu istoriski momenat u kome su se one pojavile i stanje nauke u trenutku objavljivanja njegovog dela.

U vezi sa antropološkom i paleontološkom materijom koja će uskoro biti predmet naših studija navešćemo Darvinove zaključke o granicama do kojih dopire učenje o menjanju vrsta. To je težak problem i pitanje za koje je, kako kaže Darvin, teško naći odgovor »jer, ukoliko se oblici koje posmatramo više razlikuju, utoliko imamo manje dokaza . . ., u korist zajedničkog porekla. Ali neki dokazi od najveće važnosti dosežu vrlo daleko. Svi članovi celih klasa povezani su lancem srodnosti i svi mogu biti klasifikovani po istom načelu, u grupe podređene grupama. Fosilni ostaci teže katkad da ispune vrlo velike praznine između postojećih redova«.

Uzimajući, u vezi sa ovim pitanjem, u obzir naročito rudimentarne i embrionalne odlike, Darvin ističe da one označavaju ogromnu količinu promena kroz koje su prošli organi od najstarijih predaka do najmlađih potomaka. To naročito pokazuju srodnosti među embrionima, koji imaju izvesna zajednička obeležja u prvim fazama života, iako pripadaju različitim vrstama. Primera radi navešćemo da embrio čoveka ima rudimente škrga isto kao i embrio ribe ili vodozemca. Zato Darvin i izražava svoje ubeđenje »da životinje vode poreklo najviše od četiri ili pet prvobitnih predaka, a biljke isto tako, ili još od manjeg broja«. Idući putem analogija, prema kojima je u potrebnoj meri obazriv, Darvin postavlja hipotezu o poreklu i životinja i biljaka od jednog prototipa. Na to upućuju, pored ostalog, i sledeći momenti zajedničke odlike u »hemiskom sastavu, u ćeliskoj građi, u zakonima rastenja i u podložnosti štetnim uticajima«. Kao dokaz mogu se navesti niži oblici životinja i biljaka »koje imaju toliko intermedijaran karakter, da su se prirodnjaci prepirali u koje carstvo treba da ih uvrste. Stoga, na osnovu načela o prirodnom odabiranju sa variranjem odlika, ne izgleda neverovatno da su se životinje i biljke mogle razviti od nekog tako niskog intermedijarnog oblika; i, ako to priznamo, moramo isto tako priznati da su sva organska bića koja su ikad živela na ovoj zemlji mogla proizići od nekog prvobitnog pretka«.

U čemu je opšta vrednost Darvinove teorije o postanku vrsta i njihovom evolutivnom razvitku, njihovim modifikacijama i variranjima? Ona bi se mogla svesti na sledeće zaključke:

1) Nijedna savremena vrsta neće preneti nepromenjene svoje osobine na potomstvo daleke budućnosti.

2) Savremene žive vrste u vrlo malom broju ostaviće potomstvo u dalekoj budućnosti, pošto ni najveći broj vrsta rodova iz daleke prošlosti nije ostavio neposredne potomke.

3) Najveće, najmnogobrojnije i najrasprostranjenije vrste i grupe stvoriće nove i dominantne vrste.

4) Proces razvitka života u prirodi pokazuje da su svi savremeni oblici linearni potomci ranijih oblika koji pripadaju najstarijim geološkim periodima. Redovan i sukcesivan razvitak oblika i potomaka nije se nikad u potpunosti prekidao i »nikad nijedna kataklizma nije opustošila celu zemlju«. To pokazuje da je proces života jedinstven, da život nije prestajao i počinjao, nego se razvijao sa tendencijom odabiranja i usavršavanja i vrsta i individua.

5) Za orijentaciju u arheološkim i paleontološkim istraživanjima važne su, pored ostalih, i sledeće Darvinove konstatacije: »Zemljina kora, sa ostacima koji su zatrpani u njoj, ne sme se smatrati kao neki dobro napunjen muzej, već kao oskudna zbirka sakupljena slučajno i u retkim vremenskim razmacima.

Darvin nas je u vezi sa ocenom vremena na osnovu fosilnih organskih ostataka upozorio na uzroke usled kojih nastaju promene u živoj prirodi, kao što nam je skrenuo pažnju i na raznovrsne uslove pod kojima se, u isto vreme, ali na raznim mestima i na razne načine, na izvesnim varijetetima ili grupama mogu javljati iste promene, koje se, na drugim mestima i pod drukčijim prilikama na istoj vrsti ne pojavljuju. Zato se merenja vremena na osnovu promena na ostacima organskog porekla ne smeju vršiti bez potrebne opreznosti. Svoje delo o poreklu vrsta Darvin je završio razmišljanjem o zakonima po kojima teče i odvija se život u prirodi. Ti zakoni su: »Rastenje sa množenjem; nasleđe koje se sadrži gotovo u množenju; menjanje usled posrednog i neposrednog dejstva uslova za život i usled upotrebljavanja ili neupotrebljavanja pojedinih organa ili njihovih delova«; životna borba koja je nastala usled velikog razmnožavanja, a njena je posledica prirodno odabiranje koje vodi do gubljenja pojedinih kvaliteta i iščezavanja nesavršenih oblika. »Tako usled rata u prirodi, usled gladi i smrti, neposredno proizlazi najuzvišeniji objekt koji možemo zamisliti, naime, stvaranje viših životinja. Ima nečeg veličanstvenog u ovome pogledu na život...i u tome što se je, dok se naša planeta, pokoravajući se utvrđenom zakonu gravitacije, kreće po svojoj kružnoj putanji, od jednog tako prostog početka stvorio beskonačan broj najlepših i najdivnijih oblika i što se oni evolucijom i dalje stvaraju«.

PRIMATI I ISTORIJAT ISTRAŽIVANJA GEOLOŠKO-PALEONTOLOŠKE PROŠLOSTI ČOVEKA

U evolutivnom razvitku čoveka otkriće najbližih mu srodnih vrsta, nazvani primatima, ima svoju naročitu naučnu vrednost.

Primati ili »prvi«, tj. najrazvijeniji među sisarima, razlikuju se od ostalih sisara po sledećim osobinama: 1) razvijenim mozgom; 2) stopalima odnosno dlanovima sa po pet prstiju; među kojima je palac na prednjim udovima gotovo redovno odvojen, a palac na zadnjim udovima vrlo

sto isto takav; na prstima se nalaze nokti, obično široki i ravni; 4) zubi omnivorni, tj. udešeni i za mesnu i za biljnu hranu; 5) imaju pektoine mamele.

Line (Liné), 1707—1778, je ovim životinjama prvi dao ime »primati« zivajući ih takođe i antropomorfnim bićima (Anthropomorphes). De fon je pravio razliku između ljudi i majmuna koji svi spadaju u red mata, nazivajući prve dvonošci (Bimanes) a druge četvoronošci (Quamanes). Neki prirodnjaci kao Geoffroy Saint-Hilaire i De Quatrefages su skloni da izdvoje čoveka iz evolutivnog razvitka živih bića i da »zbog njegove intelektualne superiornosti i religioznih osećanja« iele zasebno mesto u procesu života. Međutim, još u prošlom veku je jasno da preci čovekovi treba da se traže u redu primata, a ne u vim izdvojenoj vrsti. To je najbolje i najtačnije odredio Darvin svo klasičnom misli: »Da čovek nije sam bio svoj vlastiti klasifikator, da se ne bi moglo doći na ideju da se on izdvoji kao zasebna vrsta u u bi se stavio«. To se najbolje vidi pored ostalog i po komparaciji koju vaj veliki prirodnjak učinio kad je utvrdio da su razlike između izve insekata mnogo veće nego između majmuna i čoveka (Darvin, La endence de l'homme). Otkrića antropoidnih primata u Južnoj Africi, šena u razdoblju od 1924 godine do naših dana, potvrdila su pravilnost kvih shvatanja i umnogome unapredila i proširila mogućnosti daljeg tpunijeg proučavanja najstarije prošlosti čoveka, njegove najranije ave, njegovih predaka i njegovog mesta u razvitku vrsta organskog eta.

Istorijat istraživanja geološke prošlosti čoveka, njegovog porekla i od prema ostalim živim bićima traje blizu dva stoleća. Razlike koje su om uočene u procesu fizičkog i intelektualnog razvitka čoveka, utvr na osnovu fosilnih ostataka i artefakata, dale su povoda da se i na avu čoveka u prirodi gleda kao na sasvim prirodan fenomen. Do takvih ljučaka i shvatanja nije se došlo odjedanput. Stoleća su morala da du u borbi sa ukorenjenim verovanjem o poreklu čoveka, a decenija su prikupljani podatak po podatak kroz koje su se otvarali jasniji i vidici u geološku prošlost čovečanstva.

Jedan od prvih prirodnjaka, koji je postavio temelje modernom naučistraživanju prirode, bio je Line (1707—1778). Njegova je glavna uga u proučavanju odnosa biljnog i životinjskog sveta.

Anaksimandrovo i Aristotelovo shvatanje o jedinstvu života na zemlji je naučno objasnio Jean Baptiste de Monet, Chevalier de Lamarck —1829). U svom delu »Philosophie zoologique« Lamark je, mnogo Darvina, postavio osnove evolucionističkom shvatanju o razvoju ži. Prema njegovom učenju ceo životinjski i biljni svet nalazi se u estanom kretanju i menjanju. Taj zakon vredi i za čoveka kao i za stala živa bića. Georges Cuvier (1769—1832 god.) dopunio je i pro Lamarkovo shvatanje rezultatima anatomskih proučavanja životinj fosila. Time je dovedeno u pitanje učenje o periodičnim katastro, koje je konačno doživelo potpun neuspeh posle objavljivanja pog dela Charles-a Lyell-a (1797—1875), o kome će docnije biti govora. a i značaj Darvina u postavljanju naučnih osnova teorijama o poku čoveka i njegovog mesta u svetu živih bića već su ranije dovoljno snuti.

Među ostalim naučnicima koji su proučavali geološku prošlost čo potrebno je istaći i sledeće: J. F. Esper je 1774 godine otkrio u

jednoj švajcarskoj pećini fosilne ostatke čoveka i pećinskog medveda, koji su, nađeni zajedno, ukazivali i na svoju istovremenu prošlost. Nešto docnije je Johann Friedrich Blummenbach (1752—1840) izneo svoje gledište o mogućnosti postojanja fosilnog, odnosno diluvijalnog čoveka.

Proučavanju geološke prošlosti čoveka posvetio se i Francuz De Buffon. On je u svom delu Epoques de la Nature, Pariz, 1778 pokušao da utvrdi hronološki odnos između elefasa, rinocerosa, hipopotama i čoveka, smatrajući čoveka daleko mlađim od navedenih životinja. Znatno mlađi od M. Mercati-ja (umro 1593, a delo mu Metallotheca, Rim 1717) koji je prvi dao razumno i realno objašnjenje paleolitskih artefakata, De Buffon je objasnio kamena oruđa »za koja se mislilo da su pala iz oblaka i oblike im napravila munja« da su »ipak prvi spomenici čovekove veštine« u prvobitnoj prirodi.

Dve decenije docnije, 1797 godine, Englez Johan Frere je otkrio u Hoxue-u, u Suffolk-u, okresani sileks, na dubini od četiri metra, među fosilima iščezlih životinja. Istovremenost sileksa i fosila bila je očigledna. Zato je J. Frere izrazio mišljenje da je u pitanju »jedan period izvesno veoma dalek, mnogo stariji od savremenog sveta«. Iako je ova opservacija, kako kaže M. Boule, bila veoma oštroumna, prošla je nezapažena. Takva je ostala sve do vremena velikog francuskog istraživača, Boucher de Perthes-a, koji je četiri decenije docnije izvršio epohalna otkrića i proučavanju geološke prošlosti čoveka otvorio nove puteve.

Međutim, pre Boucher de Perthes-a (1788—1868) postignuti su izvesni uspesi u istraživanju starosti prvobitnog čoveka i određivanju njegove geološke prošlosti. Ami Boué je 1823 godine pokazao Cuvier-u ljudske fosile nađene blizu Lakr-a, u podnožju Švarcvalda, na obali Rajne. Nešto docnije je, 1829, francuski prirodnjak Tournol, posle dugogodišnjih istraživanja u Južnoj Francuskoj, publikovao paleolitske nalaske iz pećine Bize, u pokrajini Aude. Tu su čovečji fosili nađeni zajedno sa fosilima pleistocenskih životinja. Proučavajući protolitska artefakta ovog lokaliteta, Tournol je već tada sa svom jasnoćom utvrdio »da nam jedino geologija može otsada dati izvesne podatke o dobu prve pojave čoveka na Zemljinom globu«. (Annales des sciences naturelles, XVIII, 1829, p. 258). U isto vreme u pokrajini Gard i Hérault vršio je istraživanja paleolita De Christol. Međutim, glavnu smetnju njihovom uspehu pretstavljao je sam Cuvier, koji nije usvojio njihova objašnjenja fosila kao ljudskih ostataka, tako da je njihov rad dobio svoje puno naučno priznanje tek mnogo docnije, posle velike pobede koju je u tom pogledu u nauci postigao Boucher de Perthes. Sličnu sudbinu doživeo je u Belgiji zoolog i lekar Dr Schmerling. On je u toku 1833 i 1834 godine istražio veliki broj pećina u pokrajini Liježa, publikujući ih u delu: »Recherches sur les ossements fossiles des cavernes de province de Liège«. U Engleskoj u to vreme (1832—1841) Mac Emery postigao je znatne uspehe u istraživanju pećina, naročito u oblasti Kenta, ali kao i njegovi prethodnici nije uspeo da dobije potrebno i s pravom stečeno priznanje od strane onih naučnih institucija, koje su još uvek na čoveka gledale kao na izuzetnu pojavu u prirodi.

Međutim, tek je delo Sir Charles-a Lyell-a »Geološki dokazi čovekove starosti sa napomenama na teoriju o poreklu vrsta sa varijetetima« (prvo izdanje 1859, drugo 1863), značilo pobedu De Perthes-ovog dela. Visoke naučne ustanove prešle su ćutke takođe i preko radova francuskog istraživača Edouard Lartet-a. Ovaj prirodnjak i arheolog je 1800

godine otkrio paleolitski lokalitet Aurignac i rezultate svog rada saopštio Akademiji nauka u jednom izveštaju pod naslovom »O geološkoj starosti ljudske vrste u Zapadnoj Evropi«. Akademija nije tada objavila taj rad, tako da je Larte bio prinuđen da svoje radove iz ove oblasti publikuje u engleskim i švajcarskim časopisima. 1864 godine Lartet je otkrio u pećini La Madleine čuveni lik mamuta, koji su gravirali paleolitski ljudi. Time je pobio tvrđenja stalnog sekretara Akademije nauka, koji je smatrao da mamut i čovek nisu živeli u isto vreme«. Glavne zasluge E. Lartea, pored navedenih otkrića, jesu i u tome što je on dao osnovu za hronološku klasifikaciju kvartarnog doba. Gabriel de Mortillet je nastavio ovaj rad, proširio ga i upotpunio u svom delu »Essai de classification des cavernes et des stations sous abri, fondé sur les produits de l' industrie humaine«. On je izvršio podelu kvartarne prošlosti čovečanstva u četiri epohe: Moustier, Solutré, Aurignac i Madleine. Ovi uspesi stvorili su prve osnove za razvitak praistoriske arheologije, uključujući i paleolitik, u zasebnu disciplinu. Tome su, u poslednjim decenijama XIX veka i prvim decenijama XX veka, naročito doprineli radovi i rezultati dugogodišnjih istraživanja dvojice zaslužnih francuskih naučnika: Marcelin Boule-a i Henri Breuil-a. Boule je 1888 godine dao svoju poznatu paleontološko-geološku klasifikaciju (Essai de Paléontologie stratigrafique de l'homme, objavljeno u Revue d' Antropologie, Paris, 1888) o kojoj je ranije u našim predavanjima bilo reči. Henri Breuil je, pored ostalog, izvršio i podelu mlađeg paleolitika (Les subdivision du Paléolithique supérieur et leur signification, Congrés international d' Anthropologie, Genève, 1912).

Na polju istraživanja paleolitske umetnosti naročite rezultate je postigao Edouard Piette (L'art pendant l'âge du renne, op. posttum, 1907). On je, pored ostalog, otkrio među skulpturalnim pretstavama od slonove kosti i nekoliko fragmentovanih figura u pećini u Brassempouy-u. Među ovim se ističe svojim naročitim odlikama glava poznate ženske figure nazvane Vénus de Brassempouy.

Svi ovi rezultati arheoloških istraživanja paleolita dobili su svoju pravu vrednost i postigli naučnu ocenu onda kad su bili osvetljeni podacima paleontologije i geologije, koja »jedina omogućava poznavanje stvarnog toka odnosa i isključuje osnovne greške na arheološkom i paleontološkom polju« (Josef Bayer, Der Mensch in Eiszeitalter, Leipzig, 1927, st. 10).

Kao što se vidi, određivanje čovekovog mesta u prirodi, u istoriji njenog postanka i razvitka, vezano je za jedan dug i naporan istraživački rad raznih naučnih disciplina. Pri tome su postojale i još uvek postoje velike praznine i mnogobrojna nerešena pitanja, naročito u onim problemima koji se odnose na utvrđivanje veza između prvobitnog čoveka i njegovih predaka — primata. Za rešavanje ovog problema izvesne podatke pružilo je otkriće fosila pitekantropa i sinantropa.

PITHECANTHROPUS ERECTUS

Otkriće pitekantropusa izvršio je holandski lekar dr Eugéne Dubois 1890 godine u varošici Trinil na ostrvu Javi. On je proveo nekoliko godina kao vođa jedne naučne ekspedicije koja je imala zadatak da ispita na ovom ostrvu terene u podnožju velikog vulkana Lavu Kukuson, u čijoj

je oblasti izvršio otkriće mnogobrojnih i raznovrsnih fosila pleistocenskih sisara. Njima pripadaju i fosilni ostaci pitekantropa o kome je E. Dubois dao sledeće podatke: »*Pithecanthropus erectus*«. »Lobanja ima daleko veću zapreminu (u apsolutnoj meri kao i relativno u odnosu na telo) nego kod velikih majmuna, ali ipak manju nego kod ljudi; cerebralni obim iznosi približno dve trećine zapremine ljudskog mozga. Ravnina potiljka se mnogo jače ističe nego kod velikih majmuna. Zubi se razlikuju od majmunskih, iako imaju arhaičan sklop. Femur je u razmerama čovečijeg femura i prilagođen je za uspravan hod«. Dubois je od ove životinje, za koju je smatrao da je prelazni oblik od antropoidnih primata ka čoveku, otkrio kalotu, levi femur i tri zuba. Razmere kalote su $0{,}185 \times 0{,}130$ m. tako da Retzius-ov indeks od $72 = \frac{130 \cdot 100}{185}$ pokazuje odlike dolihokefalne lobanje, čija je cerebralna zapremina iznosila oko 850 cm³, za razliku od ljudske lobanje, koja kod intelektualno najzaostalijih Australijanaca iznosi 1 347 cm³, dok, s druge strane, kod antropoidnih majmuna ova zapremina obuhvata oko 600 cm³.

Tri otkrivena zuba, molara, znatno su veća od ljudskih zuba ove vrste, dok u izvesnoj meri pokazuju sličnost sa zubima orangutana i driopiteka.

Femur ovog pitekantropa dug je 0,455 *m* i on daje mogućnost da se visina ovog primata meri na 1,65—1,70 m. Ovaj deo skeleta pitekantropa najsličniji je odgovarajućoj kosti ljudskog skeleta, na osnovu čega Boule i kaže da bi ga, da je nađen sam, naučnici bez oklevanja pripisali pliocenskom čoveku. Femur pokazuje da je pitekantrop mogao da stoji i kreće se uspravno, zbog čega je Dubois ovog primata i nazvao *erectus*. Na osnovu materijala u kome su nađeni fosili ovoga primata Dubois ga je datovao u gornji pliocen. Međutim, drugi naučnici su mišljenja da je Pithecanthropus erectus mlađi i da pripada prelaznoj fazi od gornjeg pliocena do doba u kome dominira Elephas meridionalis, dakle, počecima kvartarne epohe.

M. Boule smatra da je datovanje koje je dao E. Dubois realnije od onoga koje su dali geolozi Volz, Elcat, Cartans i konkiliolog Martin, koji su, 1906 godine, kao članovi ekspedicije koju je organizovala žena nemačkog prirodnjaka L. Selenka, vršili nova istraživanja na Javi. Međutim, i pored velikog broja novih fosila otkrivenih na mestu gde je Dubois pronašao pitekantropa, ekspedicija nije uspela da nađe nijedan novi fosil koji bi upotpunio sliku ovog primata. Istraživanja vršena u toku 1936 i 1939 godine na raznim stranama na Javi dala su nove podatke o ovom biću, čije je mesto u nauci postalo mnogo određenije nego što je bilo posle prvog otkrića.

SINANTHROPI

Prvi tragovi primata nazvanog Sinanthropus otkriveni su 1921 godine nedaleko od varošice Ču-Ku-Tjen, 42 km jugozapadno od Pekinga. Dr Anderssohn i Zdonsky su tada otkrili dva molara koji po svom tipu odgovaraju ljudskim kutnjacima. 1927 godine Dr Bohlin je otkrio treći molar, koje je sve zajedno publikovao Dr Davidson Black. On je ove zube pripisao jednom novom biću, koje je nazvao Sinanthropus pecinensis. Sledećih dveju godina W. C. Pei je uspeo da otkrije, 1928, nekoliko novih

zuba i fragmenata lobanje i mandibule, a 1929 i dve cele lobanje, koje su zbog svoje sličnosti sa Pithecanthropus-om pobudile izvanredno interesovanje antropologa, paleontologa i arheologa. To najbolje pokazuju rezultati novih desetogodišnjih istraživanja, koja su do 1938 godine dala fosile četrdeset individua kineskog primata.

Za datovanje sinantropusa važno je otkriće velikog broja fosilnih ostataka pliocenske i pleistocenske faune, nađenih u slojevima Ču-Ku-Tjena. Fauni ovog lokaliteta pripadaju: Elephas antiquus, Rhinoceros Mercki, Rhinoceros tichorinus, Machairodus, Trogontherium, Bos primigenius, Cervus megaceros, Ursus spelaeus, Hyaena crocuta. Razdoblje kome pripadaju ove vrste kreće se od poznog pliocena do savremene faune. P. Teilhard de Chardin i W. C. Pei smatraju da ova fauna pretežno pripada gornjem pleistocenu.

U slojevima lesa na ovom lokalitetu nađena su i kvarcitna artefakta, za koja H. Breuil misli da su pripadala sinantropu, dok se istraživač ovog mesta Teilhard de Chardin pokazuje u tom pogledu znatno uzdržljiviji. Pretpostavku Breuil-a opravdava u izvesnoj meri cerebralna zapremina Sinanthropus-a, koja se kreće do 1200 cm³, pokazujući pritom veliku razliku prema zapremini lobanje velikih antropomorfnih majmuna (600 cm³), kao i onoj Pithecantropus-a sa 850 cm³. Na osnovu toga kao i na osnovu poređenja koja je izvršio Kappers između Sinantropa, Pitekantropa i Neandertalca, dolazi se do zaključka da je Pitekantrop bliži šimpanzu, dok je Sinantrop bliži ljudskoj vrsti, naravno, još uvek znatno *primitivniji od neandertalskog čoveka.*

*Otkriveni fosili Sinantropa pružili su mogućnost da se da bliža re*konstrukcija njegovog izgleda, specijalno lobanje.

Kosti lobanje su znatno deblje nego kod savremenog čoveka. Mandibula muških individua se razlikuje od istih delova ženskih individua. čime Sinantrop pokazuje specifičnost bližu vrsti simija nego čoveku. Bradna kost nije istaknuta. Zubi su mnogo veći i snažniji nego kod savremenih ljudi; incizivi su veoma slični ljudskim, dok su kaninini nešto veći i oštriji. Premolari i molari se približavaju po tipu i dimenzijama odgovarajućim zubima simija. Oblik dentalne arkade je paraboličan, kao kod čoveka, a ne u vidu latinskog slova U. Zubi pokazuju odliku taurodontizma (velika zapremina pulpalne šupljine) kao kod neandertalca, otkrivajući time *specifičnost koje nema ni* kod antropoidnih majmuna ni kod savremenog čoveka. Ostale kosti, od kojih su u malom broju sačuvani ostaci klavikule, humerusa, radiusa, falangi i femura, pokazuju razmere i odlike odgovarajućih ljudskih kostiju.

Sličnost u građi kostiju, veća cerebralna zapremina nego kod ostalih primata, kao i otkriće artefakata i vatrišta u Ču-Ku-Tjenu pružili su elemente za postavljanje problema sinantropusa. Pitanje mesta sinantropusa stoji još uvek otvoreno, tako da M. Boule s pravom zaključuje: »Pithecanthropus i Sinanthropus su prehominidi, bića morfološki na sredini između velikih antropomorfnih majmuna i čoveka«.

PROBLEM EOLITA

Odnos između primata i čoveka, kao i otkriće mnogobrojnih okresanih kamenih predmeta, sličnih artefaktima diluvijalnog čoveka, ali u geološkim slojevima pliocena, stvorili su potrebu da se postavi pitanje

mogućnosti pojave i egzistencije čoveka u tercijarnom dobu. Ta pretpostavka nalazi svoju prvu i solidnu osnovu u podacima koje o tercijaru pruža paleontologija. *Ona je pokazala da je čovek mogao postojati*, ili bar njegov najbliži prethodnik, i pre početka kvartarne epohe prolazeći kroz dugi proces evolucije i promena, usled kojih ga je u dalekoj *tercijarnoj prošlosti* veoma teško identifikovati i uporediti sa kvartarnim čovekom. Ako je i postojao u ovom dobu, čovek je mogao pripadati samo mlađoj polovini tercijarne epohe. Paleontologija je pokazala da su *u pliocenu postojale gotovo sve vrste* životinja koje se mogu naći i u pleistocenu. Pošto su čovekoliki majmuni utvrđeni već u miocenu, postojali su, teoretski, svi uslovi i za čovekovo egzistiranje u to doba i pod istim uslovima života pod kojima su živeli i antropomorfni majmuni i mnogi drugi sisari.

U arheološkom smislu hipoteza o tercijarnom čoveku mogla bi se osloniti na činjenicu da se već i u ranom pleistocenu pojavljuje više rasno-antropoloških tipova. Da bi se mogli razviti do toga stepena i stabilizovati te razlike, njima je bilo potrebno vreme i jedan dug proces promena i života pod različitim uslovima. Koliko je to moglo da se ostvari u samom kvartaru, mi to zasada još uvek pouzdano ne znamo. *Čovek i čovečanstvo svakako se nisu mogli odjednom pojaviti* kao sasvim izdvojena i visoko formirana vrsta početkom kvartara, kao što ih iz toga doba i takve nalazimo na raznim stranama zemljine površine. I ta *činjenica od antropološko-paleontološkog značenja* ide u prilog hipotezi o mogućnosti postojanja tercijarnog čoveka odnosno njegovog pretka, koji se u tercijaru morao razlikovati ne samo od kvartarnog čoveka nego i od savremenih mu najbližih antropomorfnih bića. Sve ove pretpostavke imaju samo vrednost različitih teoretskih hipoteza, koje savremena nauka u potpunosti još uvek definitivno niti usvaja niti odbacuje. Ali one ostavljaju široke mogućnosti za proučavanja najdublje prošlosti i samim tim doprinose da se poznate stvari još više prodube, a, s druge strane, ove hipoteze proširuju domet naučnog interesa izvan okvira u kojima se dosad kretao. Sa arheološkog stanovišta teorija o tercijarnom čoveku nalazi svoj najsnažniji oslonac u otkriću eolita. Prvi povod za stvaranje teorije o tercijarnom čoveku dalo je *otkriće koje je izvršio Desnoyer* 1863 godine u pesku kod St. Prest-a (Eure et Loire) u centralnoj Francuskoj. On je u slojevima, za koje je smatrao da su pliocenski, otkrio *kosti velikih životinja sa izvesnim urezima za koje je mislio da potiču* od čoveka. Nešto docnije, na Kongresu arheologa i antropologa 1867 u Parizu, Bourgeois je prikazao izvesne tercijarne silekse. Pored toga *oligocenske i miocenske formacije na raznim mestima* u Francuskoj i u Pikermi u Grčkoj dale su fosilne ostatke kostiju koje su, izgleda, bile namerno razbijene i sečene. Iste, 1867, godine prof. Issel iz Đenove objavio je otkriće ljudskog skeleta u pliocenskim slojevima Savoje, u oblasti Ligurskih Alpa, dok su Amerikanci izvršili otkriće jedne ljudske lobanje u Calaveros-u (Kalifornija), u sloju za koji smatraju da pripada tercijaru. 1875 godine prof. Capellini iz Bolonje opisao je kosti jednog fosilnog kita iz pliocenskih slojeva kon Monte Aperto (provincija Siena), sa karakterističnim zarezima, koje je mogao napraviti čovek toga doba.

Nešto docnije, 1878, otkrio je portugalski geolog u miocenskom terenu Otto kod Lisabona okresane silekse — eolite.

Sva ova i druga slična otkrića dala su povoda francuskim prirodnjacima i arheolozima, na prvom mestu De Quatrefages-u i Gabriel de Mortillet-u, da ozbiljnije iznesu pred naučnu javnost pitanje tercijarnog

čoveka. Na osnovu otkrivenog materijala Gabriel de Mortillet je postavio svoju teoriju o postojanju tercijarnog Anthropopithecus-a, koga je docnije nazvao *Homosimius*.

Novi potsticaj za teoriju o tercijarnom čoveku dalo je otkriće koje je 1889 godine izvršio engleski geolog Sir Joseph Prestwich. On je pod *uticajem istraživačkog rada* Benjamin Harrison-a, koji je prvi stvorio određenu teoriju o postojanju prepaleolitskog čoveka, na osnovu otkrića eolita kod Igthom-a u Kentu, ponovo pokrenuo celo to pitanje i zainteresovao *ceo niz savremenih mu naučnika i naučnih* institucija. Belgiski arheolog A. Rutot iz Brisla i nemački H. Klaatsch iz Hajdelberga posetili su lokalitet i utvrdili da su kameni predmeti prava artefakta. Međutim, *Sir John Evans i prof.* B. Dawkins slično kao i M. Boule pokazali su sasvim opravdanu sumnju u pogledu veštačke izrade ovih tercijarnih sileksa.

Međutim, Joseph Prestwich je podneo engleskom Antropološkom Institutu izveštaj sa katalogom u kome je bilo obuhvaćeno 17 tipičnih oblika kentskih sileksa, koje je on podelio u tri grupe. U prvoj grupi su bili kremenci *»koji su se upotrebljavali* u prirodnom stanju sa malom modifikacijom i kod kojih je prirodni model kamena determinisao konačnu formu«. U ovoj grupi Prestwich je razlikovao tri podvrste: okruglasti oblutci, rascepljeni oblutci i krupno kamenje. Kod druge grupe adaptacija i obrada učinjena je u nešto većoj meri, dok je u trećoj grupi predmet bio potpuno obrađen, kao što je slučaj i sa pravim paleolitskim oruđima.

Otkrića koja su posle Prestwich-a izvršili mnogi geolozi, arheolozi i amateri na raznim stranama Engleske, Francuske, Belgije, Nemačke, Severne i Južne Amerike i Indije potstakla su u nauci interes za stvaranje »teorije o eolitima«. Data su razna objašnjenja eolitima i od strane pristalica i protivnika teorije o tercijarnom čoveku. Potvrde za ove teorije tražene su ne samo u antropološkoj i geološko-arheološkoj analizi samih eolita nego i u otkrićima ljudskih fosila u tercijarnim slojevima. U tom pogledu naročito su poznata otkrića izvršena u Italiji: u Savoji u Liguriji 1852 otkriveni su u tercijarnim naslagama ljudski fosili, koje je prof. Isel pripisao nekom neodređenom antropoidu; u Castenedolo. blizu *Brescia izvršena su tri otkrića: 1860, 1880 i 1896. Međutim*, i pored upornog nastojanja italijanskih arheologa i antropologa da dokažu tercijarnu starost otkrivenih skeleta, ovi se iz opravdanih razloga moraju smatrati *mnogo mlađim. Isti je slučaj* i sa *poznatom lobanjom iz* Calaverasa, koja se danas čuva u Peabodly Museum-u u Cambridge-u (Massachusetts). Iako je nađena na dubini od 130 stopa (oko 40 m), ona po svojim *antropološkim odlikama* potseća na lobanje Indijanaca.

Teoriju tercijarnog čoveka ne potvrđuju ni kosti pliocenskih životinja sa karakterističnim urezima. Svi urezi potiču od zuba velikih morskih pasa.

Istu vrednost imaju i nagoreli sileksi iz Theneay-a koje su Abe Bourgeois i Gabriel de Mortillet pripisali nekim inteligentnim bićima, koja su znala za osobinu sileksa da puca i cepa se na visokoj temperaturi. To je iskustvo kojim se koriste primitivni stanovnici Minkopi sa Andamanskih ostrva i Australije. Ali, u tercijaru, ovi oblici cepanih sileksa mogli su nastati kao rezultat promene u temperaturi, velikih šumskih požara, uticaja termalnih voda i drugih prirodnih faktora. Sličnu vrednost imaju i sileksi koji nose odlike artefakata. Oni su veoma brojni,

nađeni u raznim zemljama i na raznim kontinentima i njihova tercijarna hronologija je sasvim izvesna. G. de Mortillet je kod njih čak uspevao da nađe i bulbus ili tačku perkusije, dok je A. Rutot naročitu pažnju posvećivao retušu ovih predmeta, smatrajući ga kao dokaz namerne obrade i artefaktnog karaktera oruđa. Međutim, kao što pokazuje Bul, takve pojave, prirodan retuš na kamenu, javljaju se od eocena sve do savremenih dana. Zato postoje brojni dokazi kao i literatura, koju mi ovde nećemo navoditi, nego možemo čitaoce uputiti na bibliografiju koju sadrže J. Déchelette, M. Boule, S. Macalister.

M. Boule je dao iscrpnu analizu svih podataka koji su upotrebljeni kao dokazi za teoriju eolita i teoriju tercijarnog čoveka. Pri tome je on stavio kritičke i opravdane primedbe koje su obuhvatile gotovo sve podatke na kojima su pomenute teorije izgrađivane. Od naročitog interesa su primedbe koje se odnose na paleontološke i geološke podatke, kao i na tehničke odlike i eksperimentalna proveravanja eolita, njihovih formi, retuša i namernog prilagođavanja za rukovanje. Međutim, gotovo svi ovi podaci imaju relativnu vrednost i nijedan od njih ne ide u potpunosti u prilog teorije o postojanju tercijarnog čoveka.

Iz svega toga, kao i drugih podataka M. Boule je izveo sledeće zaključke o pitanju eolita. On smatra da zasad *ne postoji ni jedno neosporno sredstvo* pomoću koga bi se mogla postaviti *sigurna granica i distinkcija između namernog okresivanja kremenaca i slučajnih prirodnih proizvoda koji potsećaju na artefakta.* To naročito vredi za slučajeve u kojima nisu nađeni i drugi dokazi o karakteru, vrednosti i nameni takvih objekata. Pošto je u vezi sa eolitima u pitanju tercijarna epoha koja dosad još nije nigde dala ljudske fosile, sumnja u eolite kao artefakta još je veća i opravdanija. Ali, s druge strane, teškoća je u tome što se oblici eolita ne mogu uvek objasniti kao proizvodi samo prirodnih faktora. Zbog svega toga Boule smatra da tercijarni eoliti ne daju izvesnu potvrdu o postojanju čoveka u epohama kojima pripadaju slojevi eolita. Zato se i celo pitanje eolita i tercijarnog čoveka mora još uvek smatrati otvorenim.

III. KVARTARNI ČOVEK

GEOLOŠKA PROŠLOST ČOVEKA

Kao što smo ranije napomenuli Boucher de Perthes je 1838 godine [...]io okresana sileksna oruđa u aluvijalnim slojevima Some, zajedno [...] fosilima mamuta, rinocerosa i hipopotama. Njegovi pravilni zaključci, [...]ovani na tim otkrićima o postojanju čoveka u diluvijalnom dobu, [...]li su na najžešći otpor u najvišoj naučnoj ustanovi toga doba, u Aka[...]iji nauka. *Dvadeset godina Boucher de Perthes je vodio borbu da* [...]di naučni svet u ispravnost svojih otkrića i pravilnost ocene svog [...]tanja čovekove starosti. Od Francuza prvi je Dr Rigollot, paleontolog [...] *Amiens-a, dao potvrde za De Perthes-ovu teoriju o diluvijalnom čo*[...]. Rigollot je u Saint-Acheul-u, blizu Abeville-a, otkrio veliki broj [...]olitskih artefakata. Rezultate ovog rada on je objavio u prvoj i veoma [...]ajnoj publikaciji o ovom velikom lokalitetu starijeg paleolitikuma [...] naslovom: Rigollot, Mémoires sur des instruments en silex trouvés [...] Saint-Acheul, Amiens 1854. Ali i posle toga prošlo je dosta vremena, [...] ova otkrića nisu dobila objektivno i opšte naučno priznanje.

U sledećim poglavljima iznećemo istorijat istraživanja vršenih u vezi [...] kvartarnim čovekom. Iako je danas pitanje kvartarnog čoveka osve[...]o i proučeno sa mnogih strana, pokazaćemo da je borba za pobedu [...]ne istine i u ovom slučaju trajala dugo. Istina o pračoveku nailazila [...] otpor ili nerazumevanje i u najvišim naučnim ustanovama, kao [...]e, naprimer, Francuska akademija nauka. Međutim, borba koja se [...]a u toku XIX veka u svima oblastima života i na svima poljima [...]ske *aktivnosti doprinela je da se i pitanju o mestu čovekovom u geo*[...]oj prošlosti zemlje posveti posebna pažnja, a njegovo rešenje usmeri [...]ome pravcu koji nalažu i određuju naučna dokumenta, a ne zasta[...] konzervativna i dogmatska shvatanja. Koliko su takva shvatanja [...] ukorenjena najbolje pokazuje činjenica da nas još uvek ne deli punih [...] godina od doba kad se je na pitanje pojave i razvoja čoveka i njego[...] mesta u svetu živih bića gledalo isključivo kroz teološke dogme i [...]ine.

POJAVA ČOVEKA U KVARTARU

Pojavu i prisustvo u prirodi čoveka u starijim, ranim epohama kvar[...]og doba potvrđuju mnogobrojni fosilni ljudski ostaci, čija geološka [...]grafija i paleontološka sredina ukazuju na početke diluvijuma kao [...]e u kojoj se čovek izdvaja u potpuno određenu i zasebnu vrstu. [...]i kvartarnog čoveka, rasprostranjeni po raznim stranama i raznim

kontinentima, pokazali su takve razlike u antropološkoj strukturi paleolitskog čoveka koje dopuštaju izdvajanje različitih rasnih ili bolje antropoloških tipova diluvijalnog čoveka, koji po mnogim svojim osobinama veoma daleko stoji od svih poznatih tipova savremenog čoveka.

Rezultati dosadašnjih otkrića fosila diluvijalnog čoveka pokazali su, u većini slučajeva, da je taj čovek živeo u malim grupama, za razliku od mnogih drugih vrsta visoko organizovanih mamifera i vertebrata. S druge strane, relativno retki nalasci ljudskih fosila ne potiču od malobrojnosti ljudske vrste i njene slabe rasprostranjenosti, nego su posledica ili slabog konzervisanja ljudskih ostataka ili su stvar nepoznavanja terena na kome je živeo čovek starijeg paleolita. Pećine, u kojima je čovek od početka velikih glacijacija nalazio prirodni zaklon i sklonište, pretstavljaju mesta na kojima se najbolje vršila fosilizacija njegovih kostiju. Isto takav proces izvršio se i na skeletima koji su namerno pokopani u zemlju. Ređi su slučajevi konzervisanja ljudskih ostataka u stenama i vulkanskim i drugim materijama, u koje je čovek dospeo usled tektonskih poremećaja koji su i njega zahvatili. Zbog nedostatka tačnijih stratigrafskih podataka u ovakvim slučajevima teže se može odrediti doba kome fosili pripadaju, ako im određene odlike na skeletu, naročito na kostima lobanje, nisu jasno izražene.

Ali i pored toga podaci o diluvijalnom čoveku još uvek su, relativno uzevši, retki i nedovoljni. Vrlo mali deo teritorije na kojoj je živeo čovek ovog doba je dovoljno ispitan, naročito na onim geografskim širinama tropskih i suptropskih oblasti koje su i tada pružale najpovoljnije uslove za život. Fizička paleontologija svakim danom sve više popunjava praznine koje postoje u tom pogledu, a nova otkrića, a naročito u neispitanim predelima Azije i Afrike, pružaju novu, širu i svestraniju dokumentaciju za poznavanje fizičke građe i osobina paleolitskih ljudi. Postojanje paleolitskih ljudi potvrđuju često, u nedostatku fosilnih ostataka, tipična kamena i koštana artefakta, nađena u geološkim slojevima pleistocena ili zajedno sa faunom ovoga doba.

PODELA PALEOLITIKA

Paleolitska nalazišta otkrivena su u mnogobrojnim zemljama Evrope, u Istočnoj Aziji, na Malajskom Arhipelagu i u Južnoj Africi. Arheološka istraživanja u Americi nisu dala, u pogledu paleolitske kulture, rezultate od većeg značaja, kao što je to slučaj sa Evropom, Azijom i Afrikom.

Po starosti i tehničkoj obradi artefakata koja mu pripadaju paleolit se deli na stariji, srednji i mlađi period. Svaki od njih ima svoje epohe, nazvane po lokalitetima na kojima je otkriven kulturni sadržaj.

Epohe ili kulturni stepeni starijeg paleolitika su sledeći:

1) **Šelski**, po lokalitetu Chelles, u Severnoj Francuskoj, oblast Sene i Marne.

2) **Ašelski**, nazvan po mestu Saint-Acheul, blizu Amiens-a, oblast Some, u Severnoj Francuskoj.

Epoha ili kulturni stepen srednjeg paleolitika je:

1) **Mustijerski**, nazvan po mestu Le Moustier, oblast Dordonje u Južnoj Francuskoj.

Epohe ili kulturni stepeni mlađeg paleolita nazvani su:

1) **Orinjački**, po mestu Aurignac, oblast Gornje Garone u Južnoj Francuskoj;

2) **Solitrejski**, po mestu Solutré oblast Saone-Loare u Istočnoj Francuskoj;

3) **Madlenski**, po pećini La Madleine, kod Toursac-a, oblast Dordonje u Južnoj Francuskoj.

Međutim, postoji i druga podela paleolitika novijeg datuma, koja se naročito odnosi na mlađi paleolit ili miolit. Usled srodnosti u materijalu, u sirovinama od kojih su pravljena oruđa i oružja, u kamenu i kosti, zatim usled sličnosti u tehničkoj obradi, vezane su izvesne epohe, stratigrafski inače odvojene, ovim redom *Solitrejska, Orinjačka, Madlenska.*

»Ne treba se čuditi — kaže u vezi s tim R. A. Macalister — »da su najveći autoriteti podržavali stratigrafski nemoguću teoriju, da je pravi tok paleolitskih stepena išao ovim redom: Moustier, Solutré, Aurignac, Madleine«. (R. A. Macalister, A. Text-Book of European Archaeology, p. 580.)

Kao što se zna i vidi po broju nalazišta paleolitskog doba i kulture, koja ovom skalom još ni iz daleka nisu iscrpljena, Francuska je još u tom dalekom dobu bila prilično naseljena, verovatno više od ostalih delova Evrope.

Za ceo paleolit potrebno je da se podvuče da momenat vremena, epoha o čijem se datovanju zasad još uvek ništa ne može pouzdano reći, ustupa, u pogledu značaja, mesto momentu kvaliteta materijala, prvenstveno njegovoj tehničkoj obradi.

ISTORIJAT OTKRIĆA KVARTARNIH LJUDSKIH FOSILA

Interesovanje za ljudske fosile i njihovo otkrivanje staro je preko dva i po stoleća. Prvo otkriće ove vrste izvršeno je 1700 godine kod Cannstadt-a, blizu Stuttgarta (Würtemberg). U pitanju je fragmenat lobanje nesigurne proveniencije i starosti, koju su De Quatrefages i Homy proglasili za prototip »prve fosilne rase«. Drugo otkriće izvršeno je 1844 u Francuskoj, u pepelu ugašenog vulkana Denise, blizu mesta Le Puy (gornja Loara). Sačuvano je nekoliko lobanjskih i drugih ljudskih kostiju. M. Boule je dugo vremena proučavao ove ostatke i geološke odlike terena, pa je došao do zaključka da se radi o čoveku koji pripada jednoj epohi mnogo mlađoj od kvartarnog doba. Bucher de Perthes je 1863 godine otkrio u Moulin-Quignon ljudsku vilicu za koju su engleski geolozi i paleontolozi, koji su ga inače pomagali dokazima za njegovu teoriju o abevilskim artefaktima, odbili da je smatraju kao kvartarni fosil. Iste godine otkrivena je u Alma, blizu Arezzo Toscane, lobanja koju je antropolog Sergi smatrao savremenom Elephas antiquus-u. Međutim, geološka starost ove lobanje je još uvek nesigurna. Dve godine docnije belgijski naučnik Ed. Dupont je otkrio ljudsku mandibulu, poznatu pod imenom »vilica iz La Naulette-e«. Ona je nađena na obali reke Lesse-e zajedno sa fosilnim ostacima mamuta, rinocerosa, severnog jelena. Po svom obliku ona odgovara tipu neandertalca. Louis Lartet, sin poznatog nam Edouard-a Lartet-a, otkrio je 1868 godine na obali Vezera, u Dordonji, u pećini — potkopini Cro-Magnon, više ljudskih skeleta, koji su po svojim antropološkim odlikama slični savremenim ljudima, ali ipak pripadaju mlađim

paleolitskim epohama. Iste godine izvršeno je otkriće skeleta u nanosima Sene u Clichy-u a 1870 u Grenelle-u čija diluvijalna autentičnost nije mogla biti dokazana. Od nešto većeg interesa je otkriće jedne lobanje na lokalitetu Galley-Hill, blizu Northflest, na obali Temze u Kentu. Ovde su 1888 godine u pleistocenskom sloju otkriveni delovi lobanje i drugih ljudskih kostiju, koje su paleontolozi E. T. Newton i A. Keith veoma visoko datovali. Međutim, Sir John Evans, Boyd Dawkins i Marcelin Boule sumnjaju u pleistocensku starost ovih kostiju koje se danas čuvaju u Britanskom muzeju u Londonu. Sličan je slučaj i sa otkrićem koje je mnogo docnije (1912) izvršeno u Ipswich (Suffolk).

Kao što se vidi svi ovi fosili nisu osvetili problem čoveka donjeg pleistocena. Njegove fizičke i antropološke osobine i njegov izgled ostali su potpuno nepoznati sve do otkrića fosila iz Mauera kod Heidelberg-a i Piltdown-a u Engleskoj. Fosilni zubi otkriveni u Weimar-u pripadaju, po mišljenju jednih paleontologa i zoologa (Miller i Gregory), jednoj vrsti fosilnog šimpanze, dok ih drugi (Nehring i Boule) smatraju ljudskim fosilima, koji pripadaju čoveku srodnom neandertalcu.

Idući hronološkim redom izvršena su sledeća otkrića ljudskih fosila iz donjeg pleistocena: hajdelberškog čoveka, piltdaunskog i čoveka iz Swanscombe-a.

HAJDELBERŠKI PRAČOVEK

(HOMO HEIDELBERGENSIS)

U peskovitom nanosu reke Elsenz, pritoke Weimara, u Mauer-u, 10 km udaljenom od Hajdelberga, otkrivena je 21 oktobra 1907 godine fosilna mandibula, u dubini od 24 metra ispod površine. Publikovanje prvog ljudskog fosila koji se sme sa sigurnošću pripisati čoveku šelskog i ašelskog perioda izvršio je koncem 1908 godine O. Schöttensack, profesor Univerziteta u Hajdelbergu (Der Unterkiefer des Homo Heidelbergensis aus den Sanden von Mauer bei Heidelberg, Leipzig, 1908).

U pesku u kome je nađena ova donja vilica otkriveni su mnogobrojni fosili moluska, koji ukazuju na kontinentalnu klimu koja je u tim krajevima vladala početkom pleistocena. Od mamifera nađeni su fosili koji pokazuju da su tu živeli: Elephas antiquus, Rhinoceros Etruscus, Cervus elaphus, razni ekvidi, bovidi, ursidi (pliocenski Ursus Etruscus), felidi i drugi. Sve su to, uglavnom, životinje pleistocenske epohe, iako ih ima, naročito među ekvidima, koje pripadaju prelaznim oblicima od pliocena ka pleistocenu. Zbog toga su neki paleontolozi bili skloni da peščani sloj u Mauer-u, u kome je nađen ljudski fosil, datuju u pliocen. Međutim, M. Boule je pokazao da se sadržaj ovog sloja može u potpunosti uporediti sa pleistocenskim slojevima iz Süssenborna u Mosbach-u u Nemačkoj, Forest Bed-a kod Norfolka u Engleskoj, Saint-Prest-a u Francuskoj. Zbog svega toga Bul je smatrao da je u hajdelberškom čoveku otkriven tvorac šelske i ašelske pleistocenske industrije. Međutim, Weinert je 1937 ovaj sloj datovao u interglacijaciju Riss-Würm, dok je Joseph Bayer izveo drugo datovanje, u interglacijaciju Mindel-Riss, koje je izgleda mnogo realnije.

Mandibula hajdelberškog pračoveka je sačuvana gotovo u celini. Ona, pored snažne strukture, pokazuje dve vrste osobina: simiskih primata i ljudske. Među osobinama prve vrste pada uoči otsustvo bradne

kosti (kondilna širina), dok među osobinama druge vrste raspored i odlike zuba odgovaraju građi ljudskih zuba: raspoređeni su u paraboličnom luku, kanini ne prelaze visinu ostalih zuba i veličinu ljudskih kanina, dok su molari i po izgledu i po svim ostalim karakteristikama slični kutnjacima savremenih ljudi.

Schöttensack je čoveka kome je pripadala ova vilica nazvao Homo Heidelbergensis. Italijanski paleontolog i antropolog Bonarelli dao mu je nešto docnije novo ime Paleoanthropus.

Prema Schöttensack-ovoj oceni mauerska mandibula je pripadala najstarijem ljudskom pretku kod koga su u velikoj meri izmešane ljudske i pitekoidne osobine. Engleski antropolog W. L. Duckworth bio je mišljenja da ova vilica nije ljudska, nego nekog pitekantropa. Međutim, Boule smatra njegovo mišljenje neosnovanim. On ističe sličnost između Homo Heidelbergensis-a i Homo Neanderthaliensis-a smatrajući neandertalca potomkom one antropološke rase kojoj je pripadao i hajdelberški čovek.

U 1953/54 godini C. Arambourg, direktor Prirodnjačkog muzeja u Parizu (Musée de l'histoire naturelle) otkrio je u Severnoj Africi fosil jednog od najstarijih individua diluvijalnog čoveka.

Otkriće je izvršeno u peščanom sloju kod mesta Ternifin u Alžiru, južno od grada Maskara (Mascara). Čoveka kome pripadaju ovi fosili prof. Arambur je nazvao Atlanthropus Mauritanicus, pošto se mesto otkrića nalazi u široj oblasti planine Atlas.

Prema podacima koje je o ovome otkriću Arambur saopštio Francuskoj akademiji nauka Atlanthropus pripada jednoj dalekoj epohi, koja je datovana na 450 000 godina pre naše ere. Proučavanjem fosila lobanje, naročito mandibule, koja je očuvana u vrlo dobrom stanju, došlo se do zaključka da je Atlanthropus bio veoma blizak Pitekantropu.

Prema savremenom stanju nauke smatra se da je Atlanthropus, čovek krupnog rasta i velike snage, najstariji dosad otkriveni primerak ljudske rase. Kao takav i kao nova karika u lancu evolucije ljudskog roda, ovaj fosil ima posebnu naučnu vrednost i značaj.

PILTDAUNSKI PRAČOVEK

(EOANTHROPUS DAWSONI)

Charles Dawson, geolog, otkrio je koncem 1912 godine u Piltdown-u, blizu Uckfield-a, severno od Newhaven-a (Sussex) ostatke primata, koje je paleontolog Smith Woodword nazvao Eoanthropus Dawsoni.

Od ovoga pračoveka otkrivena je najpre dobro očuvana lobanja sa raznim kostima koje su, izgleda, pripadale istom individuumu. 1917 godine, blizu Piltdown-a, nađeni su fosili drugog individua iste vrste. Od fosilnih ostataka faune savremene ovim ljudskim fosilima nađene su delimično očuvane kosti mamifera iz gornjeg pliocena (Mastodon cf. arvernensis; Elephas planifrons), dok ih je većina iz pleistocena (Hyppopotamus amphibius, Cervus elaphus, Castor i dr.).

Svojim odlikama lobanja piltdaunskog čoveka je mnogo bliža, izuzev po zapremini, lobanji savremenog čoveka nego neandertalca. Zbog toga su mnogi paleontolozi mišljenja da je pravilnije da se usvoji naziv Homo sapiens Dawsoni nego onaj koji mu je dao Woodword.

Zapremina ove lobanje iznosi oko 1300 cm^3 i po izvesnim karakteristika ona pretstavlja analogiju lobanjama sa orinjačkih nalazišta.

Izvesni paleontolozi, kao M. Boule i S. Müller, izrazili su sumnju u pretpostavku Woodword-ovu da svi delovi lobanje, zubi i mandibule, pripadaju istom biću. Zubi su, prema Bulovoj oceni, poticali od nekog primata, izgleda šimpanze, dok je lobanja bila ljudska. Bul je takođe odbacivao i naziv Eoanthropus, smatrajući da će buduća istraživanja dovesti do otkrića stvarnog pračoveka koji nagoveštava zoru ljudske vrste.

Međutim, istraživanja i otkrića koja su vršena docnije pokazala su da su Woodword-ove pretpostavke o piltdaunskom pračoveku opravdane i da se ovaj umnogome razlikuje ne samo od simija nego i od sinantropa. Na to je 1933 godine ukazao Weidenreich koji je izvršio detaljnu komparaciju mandibule piltdaunskog čoveka sa onom sinantropusa i pokazao da je među njima razlika isto takva kao između piltdaunskog čoveka i orangutana. Međutim, A. T. Martson je 1937 godine naveo nove argumente u prilog Bulovih zamerki, tako da je celo pitanje determinacije piltdaunskog čoveka i njegovog mesta među mamiferima stajalo nerešeno i otvoreno. Tako je bilo do 1953 g. kada je, zahvaljujući naročito radu profesora Oakley-a, konačno utvrđeno da je u pitanju falsifikat, kod koga su zubi jednog primata stavljeni veštački i namerno u fosilnu ljudsku mandibulu.

NEANDERTALSKI PRAČOVEK
(HOMO NEANDERTHALENSIS)

Kao što se vidi iz prethodnog poglavlja, čovek donjeg, starijeg paleolitika kome pripada kultura šelske i ašelske epohe ostao je za nauku još uvek nedovoljno poznat i neproučen. Nasuprot tome podaci kojima raspolaže savremena nauka o izgledu i karakteristikama čoveka srednjeg paleolitika, koji počinje sa mustijerskom epohom, mnogobrojni su, raznovrsni i potiču sa raznih lokaliteta, koji su otkriveni gotovo u svim zemljama Zapadne i Srednje Evrope.

Iako je jedno vreme smatran kao »prototip fosilne rase« fragmenat lobanje, otkriven još 1700 godine u Cannstadt-u kod Stuttgarta, kojemu su De Quatrefages i Homy pridali mnogo veću važnost nego što je zaslužuje, tek je otkriće fosilnih ostataka u Neandertalu otvorilo put za proučavanje čoveka mustijerske epohe.

Otkriće kalote i nekoliko kostiju čoveka ovog doba izvršeno je 1856 godine u pećini Feldhofer, u dolini Neanderthal, blizu reke Düssel, između Düsseldorf-a i Elberfeld-a. Fosile su našli radnici, sačuvao ih je Tuhlrott, a opisao ih Schaffhausen. (Niederreinische Gesellschaft, Bonn, 1 jan. 1892.) Posle njega G. Schwalbe je dao specijalnu studiju o kaloti (Der Neanderthalschädel — Bonner Jahrbücher, Heft. 106, 1901). Otkriće ove kalote izazvalo je živo interesovanje naučnika, koji su se u njenom objašnjenju podelili u dve grupe: jedni, kojima pripadaju Schaffhausen i Huxley, su smatrali da su u pitanju fosilni ostaci jedne veoma stare i primitivne rase; drugi, na čelu sa nemačkim prirodnjakom Virchow-ovom, koji su ovu lobanjsku kost proglasili kao deo skeleta čoveka sa patološkim promenama. I jedan i drugi stav teško je bilo definitivno i osporiti i odbraniti, sve dotle dok nisu otkrića fosilnih ostataka sa raznih strana potvrdila Hakslijevu i Šafhauzenovu teoriju.

Ova otkrića izvršena su sledećim redom: U Gibraltaru je nađena 1848 godine jedna ljudska lobanja koju je Busk opisao tek 1864 godine, ističući njene ogromne obrvne arkade i zabačeno čelo. U Arcy sur Cure, u Francuskoj, nađen je 1859 godine fragmenat ljudske mandibule zajedno sa kostima fosilnih pleistocenskih životinja. Na lokalitetu La Naulette (Belgija) otkrio je belgiski geolog Dupont 1866 u pećini na levoj obali reke Lesse donju vilicu, koja kao i ona iz Arcy sur Cure nije imala bradne kosti. Njenu starost odredili su ostaci fosilne faune srednjeg pleistocena. (Dupont, E. Etude sur les fouilles scientifiques dans les cavernes de la Lesse (Bull. de l'Acad. royl. de Belgique, XXII, 1866). Iste 1866 godine Max Lohest i Puydt otkrili su dva skoro cela skeleta u pećini Spy (Belgija), zajedno sa fosilima Elephas primigenius-a, Rhinoceros-a tichorhinus-a i primercima mustijerskog oruđa. Poslednje otkriće čoveka neandertalske rase u XIX veku izvršio je profesor Gorjanović-Kramberger 1899 u jednoj pećini kod Krapine (Gorjanović-Kramberger, K. Der Alluviale Mensch von Krapina in Kroatien, Wiesbaden, 1906).

U XX veku izvršeno je još nekoliko otkrića, koja su upotpunila podatke i znanja o čoveku neandertalske rase.

Godine 1908 braća A. i J. Bouissonie i L. Bordon otkrili su u pećini La Chapelle aux Saints, blizu istoimenog sela, ostatke skoro celog ljudskog skeleta, zajedno sa fosilima Rhinoceros-a tichorinus-a, Rangifer-a tarandus-a, Hyaena-e spelae-e, Arctomys marmotta-e i mustijerskim sileksnim oruđima.

Godine 1909 otkriven je na lokalitetu La Moustier (Dordogne) ceo jedan skelet koji se sad nalazi u muzeju u Berlinu.

Od 1909—1911 otkrivena su u La Ferassie (Dordogne) dva skeleta odraslih ljudi i delovi dečijih skeleta. Otkriće i prvo publikovanje izvršili su L. Capitan i D. Peyrony (Rev. d' Antrop. 1909).

U razdoblju od 1911—1920 dr Henri Martin je iskopao na lokalitetu La Quina (Charente) više fosilnih ostataka mustijerskog čoveka.

Otkrića fosilnih ljudskih ostataka koji se pripisuju čoveku neandertalske rase izvršena su, pored navedenih mesta, i na drugim lokalitetima, od kojih zaslužuju veću pažnju: pećina Malarnaud, blizu Montseron (Ariege, gde je nađena mandibula neandertalskog tipa među fosilima pleistocenske faune (Ursus spelaeus, Elephas antiquus).

Nemački prirodnjaci Schwalbe i Virchow otkrili su 1914 i 1916 godine u krečnjačkom tufu u Ehringsdorf-u, blizu Weimar-a, dve vilice odraslog čoveka i deteta, koje nisu imale bradnu kost. One su determinisane kao mandibule neandertalskog tipa.

Među fosilima čoveka ovog tipa otkrivenim u novije vreme potrebno je pomenuti lobanju iz Gibraltara otkrivenu 1926 godine; nove fragmente iz Ehringsdorf-a i tri lobanje iz Italije.

U Rusiji neanderstalskom tipu približuju se fosili iz Podkumoka na Kavkazu i iz pećine Knik Koba, blizu Simferopolja na Krimu.

Izvan Evrope otkriće ljudi neandertalskog tipa izvršeno je u Rodeziji u Africi na Broken Hill-u, 1921 (Homo rhodesiensis). U Galileji, u Palestini, je 1925 godine otkrivena u pećini Zutjeh, kod mesta Tabgha temena kost čoveka nazvanog Homo galilensis, zajedno sa nekoliko kičmenih pršljenova, sa kostima ruke, rebara i fosilima pleistocenske faune.

U Palestini su na Mont Carmel-u, T. D. Mac Cown i Miss Garrod otkrili u toku 1931—1932 godine fosilne ostatke od 10 individua, čija su tela bila namerno sahranjena i postavljena u određeni položaj: na leđa,

sa nogama lako savijenim ili položena na levu stranu. Među ovim skeletima jedan je dečiji, ostali su odraslih. Zbog izvesnih razlika ovog mustijerskog tipa i evropskog neandertalca palestinski mustijerac je označen kao Homo neanderthalensis palestinus.

Na istom brdu otkriven je i jedan ženski skelet u stratumima srednjeg paleolita, dok su kod Nazareta nađene lobanje dveju odraslih individua i jednog deteta.

U isto vreme na Javi je, na lokalitetu Ngadong, na obali reke Solo, otkriveno nekoliko lobanja čoveka poznatog pod imenom Homo Soloensis.

Godinu dana docnije, 1933, izvršeno je otkriće fragmenata lobanje neandertalskog tipa u pesku blizu Rabat-a u Maroku.

Sibir je, kao što nam to pored navedenih podataka saopštavaju Joleaud i Alimen, dao takođe fosilne ostatke neandertalskog i neandertaloidnog tipa.

Među najnovija otkrića ovog tipa ubraja se ono koje je A. C. Blanc izvršio blizu Rima, na pomenutom Kirkinom Brdu, 1939 godine. Tu je nađen odlično očuvan primerak lobanje neandertaloidnog tipa, dve iz Saccopastore i jedna iz pećine Guattari, na području Kirkinog Brda, 100 kilometara južno od Rima. Najmlađe otkriće fosilnih ljudi ovog tipa izvršeno je u Belgiji, na lokalitetu Engis (v. Ch. Fraipont, Les hommes fosilles d' Engis, 1936).

Opšte karakteristike čoveka neandertalskog tipa svode se na determinaciju koju je dao M. Boule, a koju mi doslovno navodimo:

»Telo mu je malog rasta, veoma masivno. Glava ima veliku zapreminu, kod koje je deo lica veoma razvijen u odnosu na cerebralni deo. Indeks glave srednji. Teme je ravno; ogromni čeoni lukovi čine jedno nepokrenuto ispupčenje (nabor); čelo je veoma zabačeno; potiljak ispupčen i spljošten u vertikalnom smislu.

Lice je duguljasto, ispupčeno; gornje vilice nemaju rupe za kanine i pružaju oblik njuške. Očne duplje su veoma velike i okrugle. Nos je spljošten, vema širok. Prostor ispod nosa širok.

Donja vilica je snažna, bez bradne kosti, sa širokim krajevima, zarubljena na ugaonim stranama.

Zubi zauzimaju veliki prostor, morfologija zadnjih molara sačuvala je primitivne odlike.

Kičmeni stub i kosti udova pružaju mnogobrojne odlike pitekoida i označavaju dvonožni hod odnosno vertikalno držanje, manje savršeno nego kod savremenih ljudi. Noge su veoma kratke. Srednja zapremina glave iznosi 1450 cm^3. Cerebralni sastav pruža mnogobrojne primitivne i simijske odlike, naročito u relativno velikoj redukciji čeonih režnjeva i u opštem izgledu rasporeda vijuga.

Potrebno je napomenuti da su fizičke odlike neandertalskog tipa sasvim u skladu sa onim što nam arheologija saopštava o njegovim telesnim osobinama. Mi smo rekli da nema uopšte rudimentarnijih i bednijih proizvoda od onih koji pripadaju mustijerskom čoveku. Korišćenje samo jedne jedine materije, kamena (pored, verovatno, drveta i kosti) ujednačenost, prostota i grubost njegovih kamenih oruđa, verovatno otsustvo svih tragova estetskih preokupacija i morala sasvim se slažu sa brutalnim izgledom njegovog snažnog i teškog tela, njegove koščate glave sa moćnim vilicama, na kojima se pokazuje predominantnost čisto vegetativnih i životinjskih funkcija nad cerebralnim«. (M. Boule, Les hommes fossile, st. 240).

Za nas je on interesa da vidimo kako se sve naziva čovek ovog tipa. Prvobitni naziv Homo Neanderthaliensis označavao je fosilne ostatke čoveka sa odlikama koje je pružio individuum iz Neandertala. Italijanski prirodnjak Sergi dao je docnije ovom tipu naziv Paleoanthropus, dok ga je Bonareli označio imenom Protoanthropus. Ameghino je ovog ljudskog pretka smatrao prethodnikom čoveka, pa ga je zato nazvao Prothomo. Mlađi nazivi za neandertalskog čoveka su i oni koji su se počeli upotrebljavati mnogo posle otkrića izvršenog u Neandertalu. To su: Homo primigenius, Homo Europaeus, Homo Krapinensis, Homo Mousteriensis, Homo antiquus, Homo incipiens, Homo Spyensis, Homo Breladensis. Po mišljenju Boule-a, Homo Neanderthalensis je čovek u pravom smislu reči, a ne jedan prelazni oblik i varijanta od primata ka čoveku. Njegov predak mogao bi se tražiti u jednoj rasi znatno starijoj od srednjeg pleistocena kome pripada H. Neanderthalensis, rasi koju u Evropi zasada pretstavlja Homo Heidelbergensis. O direktnoj evoluciji i potomcima neandertalskog tipa savremena nauka još nema određenih podataka. Razlike između Cro-Magnon-skog i neandertalskog tipa su takve i tolike, i u fizičkoj strukturi i u sadržaju intelektualnog života, da se ne može smatrati da je kromanjonski Homo sapiens fossilis neposredni potomak primitivnog neandertalca. U evoluciji ljudskog roda svakako su postojali i drugi, prelazni, oblici i tipovi koji su nam dosad ostali nepoznati, ali čije otkriće treba sasvim opravdano očekivati.

Kao što se vidi čovek neandertalskog tipa rasprostranjen je i zastupljen na širokom prostranstvu raznih kontinenata. To pokazuje da su pogrešna ranija shvatanja prema kojima je čovek ovoga tipa i doba bio vezan pretežno za Evropu. Otkriće u Rodeziji, kao i ono na Javi, daje osnovu za pretpostavku da je neandertalac bio zastupljen i na ostalim kontinentima, na kojima zasad još nisu pozitivno utvrđeni tragovi njegovog fosila. Stojeći između hajdelberškog i kromanjonskog čoveka Homo Neanderthalensis pretstavlja jednu, nauci već dobro poznatu, kariku u lancu evolucije ljudskog roda.

RASE MLAĐEG PALEOLITIKA

Antropološke odlike ljudi mlađih paleolitskih epoha potvrđuju evolutivni proces fizičkih osobina čovečijeg tela, kao što i proizvodi materijalne kulture i umetnosti ukazuju na aktivniji, svestraniji i plodniji rad njegovog duha. Prihvatajući načelo evolutivnog razvitka paleolitskog čoveka mi moramo naglasiti da arheološka dokumenta iz ovog doba, u mnogo većoj meri nego antropološki ostaci, pokazuju razvojne stepene od starijeg, preko srednjeg ka mlađem paleolitiku. Na ljudskim fosilima, međutim, mi još nismo u stanju da utvrdimo sve faze u tom razvitku, zbog velike razlike između neandertalskog čoveka i jednog od antropoloških tipova mlađeg paleolitika.

U epohama mlađeg paleolitika, koji pripada interstadialima Würmskog perioda neandertaloidni tip sasvim iščezava. Novi tipovi čoveka, nazvani po nalazištima: grimaldiskim (Grimaldi), kromanjonskim (Cro-Magnon) i šansladskim (Chancelade) razlikuju se u velikoj meri po fizičkim i psihičkim osobinama od poznatih nam njihovih prethodnika mustijerske epohe, tako da bi se, sa potrebnom rezervom, smelo pretpostaviti da su

između jednih i drugih tipova postojali prelazni oblici. Buduća istraživanja i nova otkrića će pokazati u kolikoj se meri može smatrati ova hipoteza prihvatljivom.

Jedna od pojedinosti u antropološkoj građi ljudi starijeg i mlađeg paleolitika, preko koje se može pratiti evolutivni razvitak, pretstavljaju frontalni orbitarni luci, snažno istaknuti kod neandertalskog tipa, a kod grimaldiskog i kromanjonskog čoveka jače naglašeni nego kod savremenih ljudi. Prema najnovijim podacima Henri Breuil-a i Raymond Lantier-a jedini most između ljudi ovih dvaju velikih perioda paleolitskog doba pretstavljaju, zasad, ljudi iz Mugharet el Vadi (Palestina) i iz Florisbad-a (Južna Afrika), kod kojih je, kao i kod savremenih Australijanaca, frontalni očni luk veoma razvijen.

Uzimajući u obzir te razlike, većina arheloga i paleoantropologa *smatra da se tek na čoveka mlađih paleolitskih epoha može primeniti naziv: Homo sapiens. Mi, međutim, smatramo da je čovek mustijerske* epohe pokazao osobine ne samo reproduktivne nego i stvaralačke, razumne i inteligentne aktivnosti, koja se manifestuje na protolitskim i kamenim oruđima lovaca na pećinske medvede, kao i u njihovim pogrebnim običajima. Značaj i prednost rada ovog čoveka dopuštaju da se i na njega protegne naziv Homo sapiens-fossilis.

Idući hronološkim redom, *u stratumima mlađeg paleolitika otkriveni su tipovi:* kromanjonskog, grimaldiskog i šansladskog čoveka, rasprostranjeni, u svojim varijetetima, u velikom delu Evrope i Afrike.

Kromanjonski čovek ili kromanjonska rasa, kako se to uobičajeno kaže, dobio je svoje ime po lokalitetu Cro-Magnon, u Tayac-u, blizu Les Eyzies u oblasti Dordonje, na kome je Louis Lartet 1868 otkrio prve skelete specifičnih odlika. Proučili su ih i publikovali Quatrefages i Hamy (Crania ethnica, Paris 1882).

Međutim, najranije otkriće fosila ovog tipa izvršeno je u Engleskoj, u pećini Paviland (Pays de Galles) 1823 godine.

U Cro-Magnon-u je otkriveno pet skeleta, od kojih je jedan starac, dva mlađa čoveka, jedna žena i jedan fetus.

Nešto docnije otkriveni su u pećinama Grimaldi paleolitski grobovi sa devet skeleta koji pripadaju istom antropološkom tipu kao i kromanjonac.

Iste godine, 1872, otkriveni su fosilni ostaci kromanjonca na jednom madlenskom vatrištu u Laugeri Basse. Posle toga, otkrića su vršena sledećim redom: Combe-Capelle (Dordonja), *čijeg su čoveka docnije H. Klaatsch i O. Hauser označili kao Homo aurignacensis Hauseri, sa odlikama savremenog etiopskog tipa; Placard, u Vilhonneur (Charente); Duruthy, Hoteaux (Ain); Solutré (Saône-et-Loire),* gde su C. Depéret i L. Mayet u jednom orinjačkom grobu našli tri skeleta, pećine Grimaldi, u kojima su E. Riviera 1872—74, a zatim L. Julien i kanonik iz Villeneuve-a 1884—1902, u slojevima nižim od grimaldskih otkrili nekoliko skeleta. Izvan Francuske orinjačkom tipu pripadaju paleolitski fosili otkriveni u Obercassel-u kod Bonn-a, gde su nađene kosti iz Madlenske epohe; u Brnu, Brüx-u, Předmosty-ma i Lautsch-u u Čehoslovačkoj (1881—1926). Ovde su nađeni fosili Elephas primigenius i Rhinoceros *tichorhinus.* U Africi orinjački tip je otkriven u pećini Hijena, u Mekta el Abri, u Afalu, okrug Konstantin, u Alžiru. Na Javi kromanjonski tip je otkriven na loka-

litetu Wadjak, zajedno sa materijalom i oruđima koja pripadaju mesolitskoj kulturi, iako ne moraju biti i iz doba koje odgovara evropskom mesolitiku.

Kao što se vidi kromanjonski čovek je bio zastupljen u relativno velikom broju individua i na raznim stranama evropskog, aziskog i afričkog *kontinenta. Za ljude ovog tipa pozitivno* je utvrđeno da su sahranjivali svoje pokojnike orijentišući ih licem prema istoku i uokvirujući im glavu vencem pločica, kao što to čine savremeni nam ljudi Severne Afrike.

Zbog antropoloških odlika i načina sahranjivanja neki antropolozi i etnolozi, među kojima i Léonce Joleaud (Les temps préhistoriques, 221) pretpostavljaju da kromanjonska rasa vodi poreklo iz Berberije u Istočnoj Africi. Po shvatanju nekih paleoantropologa ovaj tip vodi direktno poreklo od kapsiskog i getulijskog tipa, koji se još i danas zadržao u svojim kro*manjonskim varijetetima u Severnoj Africi, naročito u oblasti* Atlasa, u severozapadnim delovima Sahare i Tunisa.

Antropološke odlike kromanjonskog tipa su sledeće: visok rast, od 1,79 do 1,94; dolihokefalna lobanja, zapremine oko 1500 cm³. Lice je kratko, široko i ortognato. Nos je dug, uzak i kukast. Čelo je visoko, sa slabije naglašenim očnim lukovima. Opšti utisak je da su u pitanju ljudi snažne građe, na šta upućuje, pored ostalog, naročito velika šaka sa dugim metakarpnim kostima i kraćim falangama.

Mlađim paleolitskim tipovima, pored kromanjonskog, pripadaju još i grimaldski *i šansladski tip. Prvi su otkriveni u pomenutim* Grimaldi pećinama kod Menton-a, prilikom građenja puta Marsej—Đenova 1901. To su skeleti jedne žene od 1,60 m visine i jednog mladića od 1,56 m visine. Po svojim tipološkim odlikama — prognatizam lica, dolihokefalna lobanja, dužina udova — oni pretstavljaju jedan negroidni tip, srodan savremenim negroidima. Otkriće ovog tipa izvršio je L. de Villeneuve, a proučio ih je i publikovao R. Verneau.

Na negroidni izgled Grimaldi tipa upućuje i plastika orinjačke epohe, u kojoj se pojavio i živeo čovek grimaldiskog tipa. Ceo niz lokaliteta, kao Brassempouy (Dordonja), Laussel (Landes), Lespugue (Haute-Garonne), Menton (Alpes Maritimes), Mainz (Rajnska oblast), i drugi, pružio je plastične pretstave čoveka sa manje ili više izraženim odlikama negroida, naročito tipova iz Južne Afrike. Pored okrugle plastike srodnost između evropskih negroidnih tipova i onih iz Južne Afrike potvrđuju i druge manifestacije, orinjačke i madlenske umetnosti, kao što su gravure i slikane pretstave na stenama, slične pećinskim slikama iz Južne i Severne Afrike i Istočne Afrike i Sahare.

Šansladski tip su otkrili Téaux i Hardy, u Chancelade-u, blizu Pé*rigueux-a 1888 godine. Antropološku studiju* ovoga tipa i njegovo ime šansladski dao je Dr L. Testut.

Skelet otkriven na pomenutom lokalitetu bio je u zgrčenom položaju, kolena savijenih do brade i levom rukom pod glavom. U pitanju je stariji čovek, visok 1,55 m, sa lobanjom čija je zapremina 1710 cm³. Za ovaj tip karakteristično je dugo i usko lice, dug i tanak nos, visoko čelo bez jače istaknutih obrvnih lukova. Brada mu je vrlo naglašena i široka, zubi vrlo jaki. Opšti utisak je da je u pitanju nizak, snažan čovek, jake muskulature i visokih mentalnih sposobnosti.

Od *ostalih fosila ovog čoveka, od kojih je većina nađena u oblasti* Dordonje i Šarante, potrebno je ukazati na tri skeleta koja je otkrio

Dr H. Martin u jednom grobu kod Roc de Sers-a, nedaleko od Angoulême-a Charente, j. Francuska. Grob je otkriven pod jednim abri-em, okružen ogromnim blokovima skulpturno ukrašenog krečnjaka. Pored skeleta nađena su razna oruđa solitrejske ili madlenske epohe, sa graviranim pločicama na kojima su pretstavljeni mamut, konji, bizoni, medvedi. Ono što zaslužuje naročitu pažnju arheologa jeste fragment keramike, otkriven pored jedne lobanje u ovom grobu. Ukoliko je on tu autohton, u što mi sumnjamo, iako dr H. Martin ne izražava svoju sumnju u tom pogledu, prva upotreba keramike smela bi se vezati za kraj doba severnog jelena, a ne tek za docnije epohe, naročito za neolit, kao što je to dosad bilo uobičajeno.

Visok intelektualni rang čoveka šansladskog tipa potvrđuje i njegova umetnost, na koju ćemo se osvrnuti u jednom od sledećih poglavlja.

IV. KULTURE PALEOLITIKA / predaje

MATERIJALNA KULTURA PALEOLITIKA

Kulturni sadržaj paleolitskih stepena obuhvata, uglavnom, oruđa i oružja od kremena, ređe od drugih vrsta kamena, i od kosti, mamutove, bizonove i jelenje. Upotreba boje, kao i tragovi odeće, upotpunjuju podatke o razvoju i kulturnim potrebama paleolitskog čoveka.

Prema dosadašnjim rezultatima naučnih istraživanja, paleolitska kultura dostigla je svoj najviši stepen bogatstva i tehničkog savršenstva u Francuskoj i Sev. Španiji. Nalasci u drugim zemljama su sporadični i nisu praćeni tolikim obiljem artefakata. Izuzetak pretstavlja nalaz na lokalitetu u Pšedmostima, u Moravskoj, gde je nađeno na desetine hiljada artefakata od kremena, od mamutove i slonove kosti i jelenjeg roga. U novije vreme u Rusiji su takođe izvršena mnogobrojna otkrića paleolitskih lokaliteta i materijala (v. Jefimenko, Paleolitskoe obšćestvo, Moskva, 1942).

Prema karakterističnim tehničkim i tipološkim odlikama, arheološki sadržaj paleolitske kulture podeljen je prema epohama, odnosno stepenima po sledećoj skali:

Šelskom stepenu pripadaju oruđa duguljastog, ovalnog i bademastog oblika. Neka su šiljasta kao vrh koplja, druga imaju oblik lovorovog lista. Karakteristika im je gruba, oštra ivica i forma koja dopušta prilično lako rukovanje.

Ašelski stepen poseduje pažljivije obrađenu sekiru, koja već pokazuje tendenciju ka *odvajanju oruđa od oružja. Kameni klin* je čest u upotrebi i ima, kao i *oruđa prethodnog stepena*, univerzalnu funkciju.

Mustijerski stepen *ima pored* ostalog i dva karakteristična *oruđa:* šiljak i postrušku. - strugarica

Kamena sekira je manja, trouglasta i pogodnija za rukovanje. Oštra je *samo s jedne strane i ima oštar vrh.* Retuš *oruđa samo s jedne strane* specijalno je odlika mustijerskih sekira, po kojima se one *naročito* razlikuju od šelskih oruđa.

Od oblika koji prate sekiru često se susreće *kameni* klin, kao i kameni šiljak, za koji izvesni arheolozi misle da je upotrebljavan kao neka vrsta oštrog vrha najstarijeg koplja. Javljaju se i krivi strugači, koji verovatno, služe za obradu kože. Prvi put počinje čovek da obdelava i kost. Na paleolitskom lokaliteu La Quina otkrivene su kosti bizona i konja sa tragovima obrade. To su t. zv. protoliti (kako ih, bez dovoljno opravdanja s obzirom na samo značenje termina, naziva L. Zotz, Die Alsteinzeit Europas, Stuttgart, 1952).

Ovom epohom završen je stariji i srednji paleolit, nazvan još i dobom okresane kamene sekire. Ovoj epohi pripada i naš paleolitski lokalitet, Krapina, kao i niz paleolitskih lokaliteta u Sloveniji, među kojima su najznačajniji Potočka Zjalka na austrisko-jugoslovenskoj granici i Belatov Spodmol kod Postojnske Jame, koji pretežno pripadaju epohama gornjeg paleolitika. Leta 1951 godine otkrivena je u Pećini pod Jerininim Brdom u selu Gracu kod Kragujevca prva paleolitska stanica u Srbiji, čiji fosili i artefakta takođe potiču iz srednjeg paleolitika. U novije vreme u Srbiji su otkrivene i druge paleolitske stanice, od kojih ona u pećini Risovači kod Aranđelovca pouzdano pripada srednjem paleolitiku.

Nove epohe i novi kulturni stepeni odlikuju se bogatijom materijalnom i duhovnom kulturom, diferenciranim oblicima oruđa i oružja i novim karakterističnim instrumentima: kamenim nožem i oruđem od kosti. Po pretežnom obilju kostiju severnog jelena, čije su pretstave česte u skulpturi, reljefima i paleolitskim crtežima, ceo ovaj period nosi naziv doba severnog jelena.

Orinjačkom stepenu pripadaju različiti karakteristični oblici oruđa od kosti i kamena. Najčešći su koštani šiljci, za koje se misli da su upotrebljavani u lovu. Kulturni sadržaj ovog stepena čine još nožići, šila, postruške (strugači), alati za izradu predmeta od kosti. Na stepenu orinjačke kulture prvi put se javljaju i umetničke pretstave, gravure na kosti.

Solitreiski stepen praćen je kao karakteristikom kremenim šiljkom u obliku lovorovog ili vrbovog lista, ovalnih ivica, retko u obliku dva trougla, koji su spojeni tako da šiljku daju izgled deltoida. Pored toga česti su i manji šiljci, sa oštrijim ivicama, koji su, verovatno, služili kao vrhovi koplja. Ostala oruđa su kao u prethodnom stepenu samo pažljivije obrađena. Tehnička obrada oruđa dostigla je u ovoj epohi svoj vrhunac.

Madlenski kulturni stepen obuhvata ređu obradu kamenih oruđa, usled sve veće upotrebe kosti. Ovaj stepen prevazilazi sve prethodne savršenom obradom jelenje kosti. Kao najkarakterističniji oblik smatra se harpun od kosti severnog jelena, cilindričnog oblika, sa nazubljenim ivicama i, često, graviranim stranama. Komandni štapovi, takođe pravljeni od kosti, pretstavljaju izvanredne primere madlenske duborezačke veštine. Za šivenje životinjskih koža madlenski troglođiti upotrebljavali su koštane igle. Od kremena proizvođene su oštrice, nožići i noževi, postruške, vrhovi za strele i koplja.

Postojala je čak i pretpostavka da madlenska civilizacija poznaje keramiku. Međutim, ta pretpostavka zasnovana na nalascima u Belgiji, a docnije i u Južnoj Engleskoj, odbačena je, pošto je pojava keramike bila vezana za probleme i potrebe ekonomskog karaktera, kao i uslove koji u paleolitiku još nisu bili zreli za pojavu i upotrebu keramike.

DONJI PALEOLITIK

Uobičajena podela paleolitika na šest epoha: Chelles, Acheul, Moustier, Aurignac, Solutré, Madleine pretrpela je u novije vreme veće izmene. Nova otkrića i novije studije paleolitskih tehnika dali su povod za izvođenje klasifikacije paleolitskih epoha ne samo na osnovu stratigrafskih i geološko-paleontoloških podataka nego i prema odlikama koje po-

kazuje način obrade oruđa. U ovom pogledu naročito je važna obrada paleolitskih oruđa sa dva lokaliteta: Clacton, u Engleskoj i Abeville, u Francuskoj. S druge strane, materijal otkriven u oblasti Chalosse, u jugozapadnoj Francuskoj, u pokrajini Landes (nedaleko od španske granice) pokazao je da paleolitska kultura ne počinje šelskom epohom, nego starijom, prešelskom, koja je morala veoma dugo trajati. U toku te epohe ili tog doba čovek je, kao što pretpostavljaju izvesni arheolozi, upotrebljavao oruđa od drveta i takve komade od kamena, na kojima je teško utvrditi tragove namerne obrade. P. Dubalen i E. Passemard definisali su tu epohu kao *Chalossien*.

Odliku ove epohe čine kameni klinovi veće dužine sa trostrano obrađenim vrhom. Oblici oruđa ove epohe nađeni su pored Francuske, u Africi — u Egiptu, Sahari i Maroku, a u Aziji na nekim lokalitetima u Siriji.

Šelska epoha dobila je naziv po lokalitetu Chelles kod Pariza (oblast *Seine et Marne). Ime joj je dao Guy de Mortillet 1878 godine. Međutim,* ovo ime za celu epohu je zamenio drugim nazivom *Abevillien*. Razlog tome je što industrija i oruđa šelskog tipa postoje kao autohtona u sloju na lokalitetu »Marsovo Polje« u Abevilu, dok ta ista oruđa ne postoje »in situ« u slojevima u samom Šelu. Oruđa epohe Abevillien, odnosno Chelles, imaju, pretežno, bademaste oblike grubo obrađene s obe strane. Guy de Mortillet dao im je ime »coup de poing«, ručni klin. Veličina ovih oruđa se kreće od 4—25 cm. Međutim, potrebno je imati u vidu činjenicu da oblici ovih oruđa variraju od diskoidnih, ovoidnih, ovalnih, eliptičnih, *srcolikih i kruškolikih do trouglastih i kopljastih. Njihova obrada* kreće se od grubog okresivanja sa kratkim i oštrim fasetama, do dugog i širokog retuša, koji pokazuje primenu perkusije na drvetu i kosti. Čudno je pri tome, kao što ističu H. Breuil i R. Lantier (Les hommes de la pierre ancienne, Paris, 1951, str. 115) da je taj isti čovek proizvodio oruđa teška po nekoliko kilograma, ali i miniaturna, od svega 4—5 santimetara, koja su morala biti montirana na pomoćna oruđa, a bila su namenjena delikatnim poslovima. Upotreba ovih oruđa »coup de poing«, čije ime ne odgovara njihovoj genetičkoj tehnici, trajala je od početka kvartara do poslednje njegove glacijacije i time ispunila najveći deo diluvijalne prošlosti ljudskog roda.

Stratigrafski i hronološki mlađa od epohe Abevillien je epoha Acheul-a. Svoj eponim ašelske industrije nosi po lokalitetu *Saint-Acheul* (selo blizu Amiens-a, oblast Some u Severnoj Francuskoj).

Ašelska oruđa imaju pravilne amigdaloidne oblike, znatno tanje od oruđa prethodnih epoha. Tipični »ručni klinovi«, se i dalje javljaju, ali je karakterističan oblik koji potseća na bukvin list. Oruđa ovog oblika i vrste pružio je u velikoj količini lokalitet La Micoque u Les Eyzies, u Dordonji, po kome je i cela industrija dobila naziv *Micoquien*. Ova *industrija pretstavlja prvi korak i prvu prelaznu fazu od starijeg ka srednjem* paleolitu. Oruđa ove epohe su od sileksa, ređe od kvarcita.

Ovom dobu, stratigrafski nešto starija, pripada i industrija čija su oruđa *nađena najpre na lokalitetu Clacton* (na ušću Temze, grofovija Essex, u jugoistočnoj Engleskoj). Među oruđima ove epohe ili tačnije rečeno *faze starijeg paleolitika, stratigrafski bliže ašelskom nego šelskom* periodu, ne pojavljuju se karakteristični »coup de poing«. Umesto njih javlja se oruđe sa širokom površinom okresivanja i *perkutornim bulbu-*

som koji se jasno ističe na svakom komadu. Oblici Clacton-a, nađeni sa fosilima tople faune, rasprostranjeni su na širokim područjima Evrope i Afrike.

SREDNJI PALEOLITIK

Kao razvijeniju i usavršeniju industriju ove prelazne faze, koja se *razvila iz Clacton-a, Breuil i Lantier smatraju industriju* poznatu pod imenom *Tayacien,* rasprostranjenu pored Zapadne Evrope još i u Africi (Maroko) i Aziji (Palestina). Ona se razvila iz Clacton-a, pripremanjem površine okresivanja. Tayacien nagoveštava početke tehnike stepena *Levalloisien.* U velikom delu Južne Evrope Tayacien zamenjuje Levallois, praćen, uglavnom, toplom faunom i priprema prelaz ka srednjoj epohi paleolitika — mustierskoj.

Ime ovoj epohi dala je pećina Le Moustier, na desnoj obali Vezera, u Dordonji. Prva iskopavanja na ovom lokalitetu izvršili su Lartet i Christy 1863. Klimatološki Mousterien pripada poslednjoj Würm-skoj glacijaciji, koja je naterala paleolitskog čoveka da se povuče u pećine i arbije (potkapine). *Paleontološki sadržaj ove epohe čine fosili* životinja zaštićenih krznom, među kojima se pretežno javljaju: Ursus spelaeus, Hyena spelaea, Felis (leo) spelaea, Bison priscus, Arctomys marmotta, Cervus elaphus i razni ekvidi i bovidi.

Industrija mustijerske epohe, složena po svojim tehnikama i vrstama oruđa, poseduje dva karakteristična oruđa: kameni šiljak — racloir i krivu postrušku — grattoir. U oblasti Charente, na lokalitetu La Quina, ovom *dobu pripadaju i prva koštana oruđa — protoliti, napravljeni od kostiju* bizona i konja. Prve protolite otkrio je dr Henri Martin u mustijerskim pećinama 1906 godine. Upotrebu kosti u mustijerskoj epohi potvrdila su i otkrića koja je izvršio Baechler na lokalitetima Saint-Gall (Alpi) i Drachenloch. Slična otkrića izvršena su i u Italiji, Grotta d' Equi (Apuanske Alpe) i Nemačkoj (Petershöle kod Nürnberg-a). U *našoj zemlji* protoliti su nađeni na nekoliko lokaliteta u Sloveniji i u pećini na Jerininom Brdu kod Kragujevca, gde je pored ostalih koštanih predmeta namenjenih praktičnoj upotrebi otkriven i jedan karakterističan mustijerski buton (»bouton«). Izvodeći jedan opšti zaključak o tehničkim odlikama oruđa mustijerske epohe može se *reći da one pretstavljaju veći ili* manji zbir odlika koje pokazuju oruđa stepena Acheuléen, Tayacien i Levalloisien, a prema Breuil-u u daljoj liniji i Clacton-a. Oruđa Levallois obrađena su okresivanjem i pokazuju bulbus perkusije. Oblik im je pretežno ovalan. Klimatološki i hronološki Levallois pripada toplom, interglacijalnom dobu, koje paleontološki obeležavaju: Elephas antiquus, Rhinoceros tichorinus i Hippopotamus. U *arheološkom smislu Levallois je inter*stadijalni stepen od Acheuléen-a ka Mousterien-u.

Glavni mustijerski lokaliteti nalaze se u Francuskoj. Među njima ističu se svojim materijalom: Abri-i: La Quina, u Charente-i (Južna Francuska); pećine lokaliteta La Chapeille aux Saints (oblast Corèze); Le Moustier i *La Ferassie (Dordonja).*

Geografska rasprostranjenost oruđa mustijerskog tipa pokazuju da je kultura epohe La Moustier bila zastupljena u *velikom broju* zemalja raznih kontinenata. U Evropi mustijerska nalazišta otkrivena su, pored Francuske, još i u Belgiji (Spy, Engis) u Italiji, Nemačkoj, Švajcarskoj,

Austriji, Jugoslaviji, Mađarskoj, Poljskoj, Čehoslovačkoj, Rumuniji i Rusiji. Izvan Evrope epoha Le Moustier je utvrđena u Aziji, u Kini, Mandžuriji, Sibiru, Indiji, na Javi, u zemljama Srednjeg Istoka, a naročito u Palestini. U Africi je redi, izuzev Egipta, gde su oruđa mustijerskog tipa zastupljena u velikom broju.

GORNJI PALEOLITIK

Nasuprot nazivu Miolitik za epohe mlađeg paleolitika, koji pretstavlja jedan non-sens jer netačno označava doba u kome se kamen manje upotrebljava, H. Breuil i R. Lantier predlažu za ove epohe naziv *Leptolitik,* doba u kome se upotrebljavaju kamena oruđa znatno lakša od *onih iz starijih epoha.*

Opštu karakteristiku leptolitika ova dva naučnika svode na sledeće podatke: prisustvo koštanih oruđa, određenih oblika i jasne namene: postojanje figurativne i dekorativne umetnosti; izrada sileksnih oruđa, male *težine i fine obrade, koja sva potiču od sečiva, retuširanog na razne na*čine. Njihovi se oblici i primena prenose na epipaleolitik ili mesolitik.

Mlađi paleolitik obuhvata tri glavne epohe: *Aurignac* (nazvan po lokalitetu Aurignac, oblast Dordonje); *Solutré* (oblast Saone i Loire u istočnoj Francuskoj) i *Madleine* (nazvan po pećini La Madleine kod Tursac-a, oblast Dordonje). Postojala je u novije vreme i druga podela, prema kojoj su epohe, stratigrafski inače odvojene, vezane ovim redom: Solutré Aurignac, Madleine. Razlog takvoj podeli leži ustvari, u činjenicama koje je Raymond *Furon objasnio sledećim tezama:*

Na izvesnim mestima, kao što je slučaj sa lokalitetom Placard (Charente) epohe idu ovim redom: Le Moustier, Solutré Madleine. U Laugerie Haute (Dordogne), Solitre je iznad Orinjaka a ispod Madlena. Kao što se vidi, položaj Solitrea je relativan. Iz takve situacije Furon izvodi sledeće zaključke:

1) Orinjački stanovnici na lokalitetu Placard bili su naslednici Mustijeraca, a prethodnici Solitrejaca. Arheološke lakune u stratigrafiji nema.

2) U nekim slučajevima Solitrejci su došli u pećine, u kojima prethodno nije bilo Orinjačana, tako da u *stratigrafskom redosledu epoha* Solitre neposredno prethodi Madlenu.

3) U obrnutom slučaju, ako nije bilo Solitrea, Madlen se javlja neposredno iznad Orinjaka.

Prema svemu tome Furon zaključuje da su Solitrejci nov elemenat, koji je u Zapadnu Evropu dospeo iz centralnih evropskih oblasti, Mađarske ili Poljske, u doba koje odgovara srednjem Orinjaku.

4) U klimatološkom pogledu leptolitik počinje periodom hladne i *veoma vlažne klime, čija se hladnoća do kraja ove epohe sve više* povećava, a vlažnost smanjuje. Ovoj klimi odgovara određeni paleontološki sadržaj koji obeležavaju fosili mamuta, bizona, pećinskog medveda, mošusnog govečeta, raznih vrsta ekvida, bovida i cervida, a naročito severnog jelena. *Antropološko obeležje ljudi ove epohe smo već dali u jednom* od prethodnih poglavlja.

Naročito obeležje i sadržaj materijalne i intelektualne kulture mlađeg paleolitika pokazuju sve tri njegove epohe, koje čuvaju svoje jedinstvo i pored unutrašnjih varijeteta, u mnogo većoj meri nego što je to slučaj sa epohama starijeg paleolitika.

ORINJAČKA EPOHA

Kulturu ove epohe otkrio je 1860 godine u pećini Aurignac (Gornja Garona) Ed. Lartet, a njeno mesto u geološkoj i arheološkoj stratigrafiji odredili su Breuil i Cartaillac, koji je ovoj kulturi i dao naziv Aurignacien.

Karakteristični oblici kamenog oruđa ovog doba su sečiva — nožici, odbijeni od većeg nukleusa, među kojima se ističu dva tipa: Chatelperron — lučnog izduženog i konveksnog oblika, i La Gravette — pravo i nazubljeno sečivo. Kamenoj industriji pripadaju još i konkavni strugači, svrdla i šiljci. Koštani predmeti i šiljci, šila i igle pravljeni su od slonovače i parožaka severnog jelena.

U vezi sa obradom kamena potrebno je napomenuti da se u ovo doba, a naročito u periodu koji je D. Peyrony izdvojio u zasebnu fazu nazvanu Perigordien, već pojavljuju prvi tragovi mikrolitske industrije, koja se prenosi docnije na mesolitik, a u različitim oblicima i primeni održava se u neo- i u eneolitiku.

Kultura Orinjaka rasprostranjena je, pored Zapadne Evrope, još i u Nemačkoj, Austriji, Italiji, Čehoslovačkoj i Jugoslaviji, zatim u Mađarskoj, Južnoj Rusiji, na Kavkazu i Krimu, Istočnom Sibiru, u oblasti velikog kineskog lesa, u Siriji, Palestini i Severnoj i Istočnoj Africi.

SOLITREJSKA EPOHA

Kulturu ove epohe čiji je eponim Grotte du Charnier, u Solutré-u blizu Macon-a, oblast Saone i Loare (Istočna Francuska) otkrili su 1866 Henri de Ferry i Adrien Arcelin.

Kamena oruđa ove epohe obeležavaju dva karakteristična oblika: šiljci u obliku lovorovog i vrbovog lista. Strane su im ovalne, retko u obliku dva trougla, koji su spojeni tako da šiljku daju izgled deltoida. Pored toga česti su i manji šiljci, koji su se verovatno upotrebljavali kao vrhovi kopalja. Mikroliti su i dalje u upotrebi, kao i koštana oruđa. Tehnička obrada kamenih oruđa dostiže svoj vrhunac u ovoj epohi.

Napred smo već pomenuli oblasti iz kojih je kultura Solitrea dospela u Zapadnu Evropu. Njeni oblici otkriveni su takođe i u Istočnoj Evropi, u Rumuniji i Ukrajini i na nekim lokalitetima Severne Afrike.

Poreklo ove kulture, prema Breuil-u i Lantier-u, treba tražiti daleko na istoku, u stepama Severne Kine. Perigordijenska faza Orinjaka vodi svoje poreklo verovatno iz Male Azije, odakle su potekle evropska i afrička grana ove kulture.

MADLENSKA EPOHA

Madlenska epoha dobila je svoj naziv prema pećini La Madleine, u Toursac-u, u Dordonji. Obrada kamenog oruđa je ređa, u korist sve veće upotrebe kosti. Ova epoha prevazilazi sve prethodne savršenom obradom jelenje kosti. Dok neka kamena oruđa iščezavaju i nestaju iz upotrebe, sad se javlja kao karakterističan instrumenat harpun od kosti severnog jelena, cilindričnog oblika, sa nazubljenim ivicama i često graviranim stranama. Od kremena se i dalje izrađuju sečiva, noževi, vrhovi za koplja i strele i mikrolitska oruđa. U ovo doba javlja se i prva upotreba

t. zv. »komandnih štapova«, čija namena nije dovoljno jasna. Pokretna umetnost dostiže svoj najviši domet i najsavršeniji izraz u plastičnim, graviranim i stilizovanim pretstavama, češće životinja, ređe ljudi.

Madlensku epohu Breuil i D. de Saint-Perrier podelili su u šest faza, odnosno šest nivoa, prema karakteristikama oruđa i drugih predmeta koji čine kulturni sadržaj ovog doba.

Ostaci i tragovi kulture madlenske epohe, za koju Breuil i Lantier smatraju da vodi poreklo iz Južne Francuske, iz Šarante i Dordonje, utvrđeni su, pored Francuske, još i u Španiji, Belgiji, Engleskoj, Zapadnoj Nemačkoj, Čehoslovačkoj, Austriji, Poljskoj i Rusiji.

O poreklu ove kulture nauka zasad ne raspolaže pouzdanim podacima.

PRIVREDNI ŽIVOT PALEOLITSKOG ČOVEKA

Antropološka ispitivanja fosila lobanje paleolitskog čoveka utvrdila su da se on, kao i većina životinja toga doba, hranio pretežno biljnom hranom. To je od naročite važnosti za poznavanje uslova pod kojima je živeo Homo primigenius. Jer, u načinu ishrane i života uopšte, leže uzroci koji su čoveka naveli na rad, preko koga je ušao u kulturnu istoriju.

Sve dotle dok se čovek hranio biljnom hranom, on nije imao potrebe da pronalazi sredstva pomoću kojih će sebi pribavljati tu hranu. Nije imao potrebe ni da se bori za nju. Plodonosno drveće i bilje davalo je obilno hranu, ne tražeći gotovo nikakvog napora ni fizičkog ni psihičkog za njeno skupljanje. Povoljni klimatski uslovi omogućavali su brz i intenzivan razvitak bogate faune i flore, dok je borba za opstanak u prirodi i za sredstva ishrane bila beznačajna. Aktivnog stvaranja sredstava, pomoću kojih je čovek morao da se bori za hranu i opstanak, nije bilo.

Međutim, kada su se promenili klimatski uslovi i kad je hladnoća počela da uništava bujnu suptropsku i tropsku vegetaciju, ekonomska baza za održanje života smanjila se, a među životinjama je moralo doći do borbe, koja je ugrožavala slabijeg, a jačem davala mogućnosti za egzistenciju.

Zahvaljujući tome u životu čovekovom nastao je prelom: on je u borbu ušao kao slabiji i kao takav bio je prinuđen da pronalazi načine za opstanak u svetu izmenjene faune i flore, koja mu više nije pružala onako štedro svoje plodove, nego ga je sa svih strana opkoljavala teškoćama i opasnostima.

Sa biljne hrane čovek je prelazio na meso, koje je pribavljao lovom. To je početak njegovog rada i borbe koja je zahtevala snalažljivost, prisebnost, oštroumlje i strpljenje. Kameno oruđe, koje je jedan od prvih proizvoda tih njegovih intelektualnih napora, povećalo je čovekovu snagu, učinilo ga jačim od zveri i omogućilo mu dalji napredak, za mesto koje je čovek osvojio i sa kojega nikakva sila nije mogla docnije da ga krene.

Ceo ovaj proces preobraćanja čoveka u biće koje vezuje uzroke sa posledicama, biće koje misli, koje živi ne samo po nagonima nego i po zakonima svoje volje, trajao je vrlo dugo i išao uporedo sa tokom ostalog života u prirodi. Ali, za vreme toga procesa čovek se sve više izdvajao kao aktivan činilac, koji utiče na život što se oko njega odvija i daje mu onaj pravac koji odgovara najvišem pretstavniku života. Arheološka

V. DUHOVNA KULTURA PALEOLITIKA

UMETNOST PALEOLITSKOG ČOVEKA

Prema podacima kojima raspolaže savremena arhelogija vidi se da čovek starijih paleolitskih epoha nije ostavio određenije tragove umetničke delatnosti i intenzivnijeg intelektualnog i emocionalnog života. Jedino su kamena, ređe i koštana oruđa, kao proizvodi svesnog rada, i način sahranjivanja pokojnika izdvojili čoveka na zasebno mesto u prirodi. U ovo doba nisu stvoreni ni nakit, ni skulptura, na slike, ni crteži, tako da se za ljude starijeg paleolitika može pretpostaviti da su živeli pretežno nagonski, bez mogućnosti i dispozicija da stvore i ostave određenije manifestacije svog načina doživljavanja spoljnjeg sveta.

Dokumenta koja otkrivaju ovu stranu života čoveka mlađih paleolitskih epoha ukazuju na visoke intelektualne i psihičke kvalitete ljudi kromanjonskog tipa. Iako nauci još uvek nisu poznati motivi ove umetničke delatnosti — crteži, slike, okrugla i reljefna plastika, gravure i linearna ornamentika pretstavljaju dokumenta od prvorazrednog naučnog značaja. Pored dela likovne umetnosti i druga arheološka dokumenta, nakit, tragovi odela, način sahranjivanja i grobovi, kao i umetnička dekoracija izvesnih vrsta oruđa, jasno pokazuju jedan viši stepen duhovne kulture ljudi mlađeg paleolitika. Međutim, ovakvom objašnjenju paleolitskih slika i crteža protivi se već na prvom koraku potpuni mrak na mestima u pećinama gde su na zidovima rađene. S druge strane, kao što to pravilno primećuje L. Joleaud, paleolitski umetnici slikali su često svoje kompozicije i figure preko starijih slika, tako da se pojavljuju zamršene i nejasne pretstave raznog porekla i različitih odlika. Iako su posedovali primitivna tehnička sredstva, njima je pošlo za rukom da sa izvanrednom veštinom i uspehom pretstave spoljni svet, pojave i stvari za koje su imali naročitog interesa, da stvore umetnička dela visoke vrednosti i da kroz njih izraze svoj odnos, shvatanja i mišljenja prema prirodi i sredini u kojoj su živeli i čiji su član i oni sami bili.

Ulazeći u objašnjenje razloga koji su naveli paleolitskog čoveka da u kosti, kalcitu, sileksu, steatitu, pečenoj zemlji ili na stenama izrazi svoje pretstave ljudi i životinja, svoje emocije a možda i izvesne pojmove, navešćemo nekoliko shvatanja koja su pokušala da rasvetle pitanje postanka i namene paleolitske umetnosti.

Većina arheologa koji su se bavili problemom paleolitske umetnosti dovodi njen postanak, njeno značenje i sadržaj u vezu sa magijom i magiskim radnjama. Salomon Reinach u delima paleolitske umetnosti vidi čistu umetnost, odvojenu potpuno od praktičnih interesa i od potreba kromanjonca. G. Luquet je mišljenja da je to »umetnost radi umetnosti«, dok je J. Déchelette smatrao da su u pitanju primitivna verovanja, koja se savremenim naučnim jezikom vezuju i grupišu za pojam totemizma. Objašnjenje paleolitske umetnosti preko totemizma Déchelette vrši na osnovu analognih pojava i sličnosti između zidnih gravura i slika sa francuskih kvartarnih lokaliteta i praistoriske umetnosti Australije i Severne Amerike. Izvesne pojave u obožavanju totema kod Australijanaca dopuštaju pretpostavku da su i na slikama u perigordskim i pirinejskim pećinama pretstavljene magiske radnje. U vezi sa celim ovim problemom, S. Reinach je bio mišljenja da je ideja o umetnosti kao stvari igre i zabave samo moderna zabluda. »U suštini umetnost je ritualna ili magijska radnja. I kad danas govorimo o »magijskoj snazi umetnosti« mi i ne slutimo koliko je to tačno«.

Georges Goury daje slično objašnjenje za određivanje porekla i karaktera paleolitske umetnosti. On smatra da je čovek magijskim postupcima, u koje ubraja i umetničke pretstave, pojačavao povoljne uslove za svoj život, za lov i pribavljanje sredstava za život, kao i za zaštitu od uticaja nepovoljnih, štetnih i opasnih. Slika jednog objekta je njen substitut i između pretstave i predmeta, čoveka ili životinje, postoji identičnost, koja, sama po sebi, jednakim uzrocima izaziva jednake posledice. Zato Goury odbacuje Luquet-ovu teoriju prema kojoj je »sasvim verovatno da magdalenijenska umetnost pruža dela jednovremeno urađena iz magijskih pobuda, kao i dela sa čisto artističkim pobudama; ali nikakvo strogo merilo ne dopušta da se razdvoji jedna vrsta od druge i da se jedna određena figura pre pripiše jednoj nego drugoj« (Luquet, H. L'Art et la Religion des Hommes fossiles, p. 121. Paris, 1926).

Međutim, M. Boule je Goury-jevoj teoriji stavio opravdanu zamerku: »Istinitost, čistoća linija, lepota stava, čime se odlikuju najstarija umetnička dela ne bi mogla da se objasne prostim magijskim radnjama; za to bi bili dovoljni i rdavi crteži, kakve prave i divljaci«.

Interesantna je, iako veoma teško prihvatljiva, i hipoteza kojom je Léonce Joleaud pokušao da objasni umetničke manifestacije paleolitskih ljudi iz doba severnog jelena. On misli da su ljudi kroz umetnost izrazili svoju želju da »prošlost sačuvaju za budućnost«. To mišljenje Joleaud potvrđuje etnografskim analogijama utvrđenim između mlađih paleolitskih epoha Zapadne Evrope i arhajskog eneolitika u dolini reke Nila (doba Negadon). Dokazi koje on navodi za svoju hipotezu (postanak pisma i dr.) vrlo teško bi se mogli usvojiti i zbog razlike u prirodi jedne i druge vrste manifestacija i zbog vremenskog razmaka koji deli paleolitsku umetnost od neolitika.

Mnogo ubedljiviji i bliži rešenju celog problema je A. Moret, koji smatra da se ove različite hipoteze »dopunjuju, daleko od toga da jedna drugu isključuju«. Prema njegovom mišljenju paleolitska umetnost je nastala kao posledica potrebe za podražavanjem, usađene u ljudskoj prirodi i usavršene estetskim osećanjem. Tu je kao činilac i smisao za linearno pretstavljanje koje potiče od čovekove sposobnosti pamćenja i posmatranja i iz koga se docnije razvilo i pismo. Konačno tu je i magijska snaga, kojom je paleolitski čovek, po mišljenju Moret-a, osigurao svoj uspeh u borbi sa prirodom.

H. Breuil i R. Lantier pokušali su takođe da dela paleolitske umetnosti objasne njihovim religioznim i magijskim značenjem. Oni smatraju da su se izvesni običaji iz paleolitskog doba sačuvali kod primitivaca

a nam njihovo komparativno objašnjenje jasno pokazuje da je čovek, veći umetničke *pretstave iz života koji se pred njim odvijao, želeo da* na red stvari u prirodi u smislu koji odgovara njegovim željama trebama.

U prilog religiozno-magijskom objašnjenju paleolitske umetnosti ore sledeći podaci:

1) Sve dosadašnje zidne slike, gravure i crteži otkriveni su isklju- u dubini pećina, daleko od ulaza i osvetljenih mesta. U pećini -de *Gaumes one su udaljene od ulaza 65 m; u Combarelles 120 m,* Niaux 800 metara. Često su slikane pretstave izrađene na mestima ma teško pristupačnim, uskim i strmim, na kojima nisu mogli biti đeni *i tragovi čovekovog prebivališta. To se naročito odnosi na ma*-sku epohu, dok je u ranijim epohama slučaj drugačiji.

2) Paleolitski ljudi su slikali, crtali, vajali i gravirali po pravilu ko- im životinje, među kojima se najčešće sreću pretstave bovida, ekvida vida. Štetne i za čoveka *opasne životinje vrlo su retko pretstavljene.* so su dosad, kao što navodi R. Furon, poznate svega tri pretstave rino-sa, tri medveda i dva pećinska lava.

3) Na slikama mnogih životinja nalaze se crne i crvene mrlje, koje objašnjene u vezi sa izvesnim magijskim radnjama koje se kod pri-vaca još uvek upotrebljavaju.

4) Većina pretstavljenih figura sadrži magijske elemente koji izra-aju želju za umnožavanjem, uništenjem ili *posedovanjem pretstav*-nog objekta. Neke od ovih figura, kao što su zapazili i istakli Breuil antier, obrazuju povorke, koje bi, po njihovom objašnjenju, trebalo *simbolišu smenjivanje godišnjih doba, odnosno povlačenje i ponovno* ćanje izvesnih životinja koje traže za svoj život određene klimatske ve.

5) Mnogobrojne analogije savremenog doba, uzete iz života i umet- Pigmeja, Bušmana, Hotentota, ukazuju na religiozno-magijski ka-ter i značenje paleolitske umetnosti.

Prema tome, u savremenoj nauci preovlađuje mišljenje da se paleo-ka umetnost treba i *može* da objasni čovekovom težnjom da izvesnim gijskim postupcima i radnjama utiče na tok stvari u životu i prirodi. leolitska umetnost je, ustvari, izraz borbe paleolitskog čoveka za nje- afirmaciju u *prirodi i životu.* Ona je rezultat *izvesnih,* u velikoj i još uvek potsvesnih, saznanja paleolitskih ljudi, koja su oni transpo-vali u vidu likovnih pretstava onih bića i momenata koji su za njih *primordijalno značenje.*

U toj prirodi paleolitski ljudi su imali mnogo razloga i potrebe da jedan poseban način osiguraju sebi mesto u životu.

Graviranjem, vajanjem i bojom čovek je likovno pretstavljao ne ko spoljni svet koliko svoj odnos prema njemu. Sa velikim naporom šeći mnogo vremena on je mogao da izvaja žensku statuetu ili da rdim pećinskim stenama ureže pretstave nekih životinja. Mamutova jelenski rog, drvo i kamen steatit bili su materijal na koji je čovek osio svoja zapažanja i dispozicije. Sa izvanrednom oštrinom, vešto i osećanjem mere, pokreta i oblika praistoriski čovek pretstavljao stički, u celini ili *fragmentarno, konje, mamute, bizone, ribe, jelene* vokoze, divlje svinje, medvede i druge životinje. Pretstave ljudi su . Sve je to rađeno malim i nesavršenim kremenim oruđima, često i

pod vrlo teškim uslovima i na teško pristupačnim mestima. Ali sve to paleolitski ljudi nisu pravili zato da bi samo reprodukovali spoljni svet. Oni su pravili pretstave samo onoga za što su imali naročiti interes, odnosno onoga što su želeli više nagonski nego svesno da imaju u svom posedu.

Čovek je želeo da ulovi životinju, recimo severnog jelena, bizona ili mamuta, da bi došao do mesa za hranu, do kože za odeću, do kosti za oruđa. On je takvu životinju, čiji se lik u njegovoj potsvesti neprekidno zadržavao, pretstavljao u kamenu ili kosti, zahvaljujući jednom dugom procesu u razvitku njegovog mišljenja, koje je već bilo u stanju da pronalazi vezu između uzroka i posledica. On je mogao da stvara zaključke; *prema tome, mogao* je i da sudi prema analogijama iz praktičnog života, da će, ako poseduje vlast nad pretstavom nekog predmeta, životinje ili ljudskog bića, moći da poseduje i sam željeni predmet. Prema *tome, može se reći da je paleolitska umetnost,* plastika, *kao i slikarstvo,* nastala kao proizvod homeopatične i imitativne magije, kao primitivne forme mišljenja, koja je i danas karakteristična za primitivna plemena *Afrike i Polinezije.*

Koliko za pretstave životinja, to se još više odnosi na pretstavu ljudskih bića. Muškarac je retko pretstavljan. Najčešće su pretstave žena. *U svetu najsnažnijih želja paleolitskog* čoveka, nagon za održavanjem vrste davao je ženi naročito mesto. Ona je za njega od svih živih bića imala izvanredan značaj. Ali, pošto u to doba nije bilo društvene organizacije, *pošto su se i veze između čoveka i žene stvorile stihijski, Homo pri*-migenius nije mogao lako da ispuni prirodni zakon. Može se sa mnogo verovatnoće pretpostaviti da je u paleolitskom dobu broj žena bio znatno *manji od broja muškaraca.* Surovoj borbi *koju je čovek morao* da vodi sa prirodom, neprekidnim opasnostima kojima je bio okružen, neprijateljstvu koje ga je sa svih strana, od svega što je živo, opkoljavalo, žena je lakše podlegala. Otuda je njena pojava u prirodi bila ređa, a prema tome i vrednost veća.

Po diktatu nagona čovek je tražio ženu; gonjen tom istom snagom, a *sa namerom da što pre dođe do žene,* čovek je pravio njene pretstave. Postoji mogućnost da je čovek mogao praviti pretstavu žena iz istih homeopatičnih razloga, da bi, kad već pronađe ženu i napravi njenu pretstavu, stalnim posedovanjem te pretstave, miniaturne kamene ili koštane figure, obezbedio i stalno posedovanje te žene.

U prilog takvom gledištu ide i sam broj pronađenih ženskih statueta, a *još više obrada same figure.* Sa naročitom pažnjom su urađeni i naglašeni upravo oni delovi koji karakterišu ženu. Glava je kod većine ovih »Venera« pretstavljena sumarno, ruke i noge atrofirane, dok su grudi, trbuh i bokovi izrađeni sa najvećom pažnjom i većinom hipertrofirani.

Vegetabilni ornamenti su retki. Oni su, obično, urezani na kosti. Mnogo je češći linearni ornamenat, kružni ili uglasti, urezan takođe na kosti severnog jelena. I crteži, rađeni u bojama, uglavnom crnoj i crvenoj, većinom su urezani u stenu, pa tek onda bojeni. Ali najbolji crteži, odnosno slike, kao što su pretstave bizona, nisu urezivane, nego izvedene na ravnoj kamenoj ploči.

Za umetničke radove koji pripadaju paleolitu hronologija je utvrđena na osnovu stratigrafskih podataka. A za pretstave na zidovima zaključci o hronologiji izvedeni su po analogijama koje su utvrđene u načinu pretstavljanja na slikama i na predmetima za koje *postoje stratigrafski* podaci.

Idući hronološkim redom navešćemo nekoliko podataka koji će pokazati kad su izvršena otkrića važnijih i poznatijih dela paleolitske umetnosti.

Prvo otkriće izvršeno je 1845 u francuskom gradu Vienne, u pećini Chaffaud. Edouard Lartet i Christy 1863 godine otkrili su u pećini La Madeleine pretstavu mamuta graviranu na slonovači. Godinu dana docnije Lartet je otkrio u istoj pećini fragmenat mamutove kosti sa gravurama. 18[illegible] godine otkrivena je pećina Altamira u španskoj pokrajini Santander, nedaleko od mesta Santillana del Mar. Španski arheolog Marcelino de Sautuola otkrio je u ovoj pećini tri godine docnije poznate slike na zidovima. Iste godine, kao što navodi Raymond Furon, iskopavanja E. Piette-a otvorila su prave trezore paleolitske umetnosti. Ovome istraživaču pripada zasluga za otkriće i čuvene statuete Venere iz Brassempouy-a pronađene 18[illegible] godine. Slike u pećini Marsoulas (Gornja Garona) otkrivene su 18[illegible] godine. Posle te godine sledilo je otkriće celog niza umetničkih pretstava paleolitske epohe: Venere iz Willendorf-a u Austriji, paleolitske plastike iz Moravske, Ukrajine, kao i čuvene Venere iz Lespugue-a, iz pećine Zavesa, koju je René de Saint Pérrier otkrio 1922 godine.

VRSTE UMETNOSTI I UMETNIČKIH PRETSTAVA PALEOLITSKOG DOBA

Celokupna umetnost paleolitskog čoveka može se podeliti u dve osnovne vrste. Prvoj pripadaju *sumarne i gotovo impresionističke pretstave ljudi, najčešće žena, ređe muškaraca. One se javljaju već od* početka orinjačke *epohe.* Pravljene su najčešće od slonovače, kalcita, steatita običnog i ćilibarskog, krečnjaka i petrificirane koštane prašine. Ovoj vrsti pripadaju i crtane i *slikane, odnosno* gravirane naturalističke pretstave ljudi, od kojih su bojene gotovo uvek rađene kao shematizovane konvencionalne figure.

Umetničke pretstave prve vrste poseduju zajedničke odlike u obradi i shvatanju figure kao celine i, s druge strane, u isticanju izvesnih delova i zanemarivanju drugih. Glava je gotovo kao po pravilu obrađena širokim potezima, bez istaknutih i izdvojenih pojedinosti. Donji delovi ruku i nogu, šake i stopala nesrazmerno su mali, tanki i atrofirani prema ostalim delovima tela. Kod ženskih figura javlja se *steatomerija i steatopigija* uporedo sa hipertrofiranim grudima. Delovi koji karakterišu pol naglašeni su i na ženskim i muškim figurama.

Nasuprot naturalističkom prikazivanju ljudskog lika stoje umetničke pretstave druge vrste paleolitske umetnosti. To su realističke slike — plastične, gravirane, crtane i bojene — onog sveta za koji su kromanjonski ljudi morali imati naročitog interesa. U pitanju su životinje koje su za paleolitskog čoveka pretstavljale jednu od bitnih osnova za njegov život i opstanak.

Savremena sa naturalističkim i *shematizovanim* slikama ljudi, ova realistička umetnost *otkriva* novu stranu u intelektualnom i psihičkom životu paleolitskih ljudi. *Kao* što je *činio* u prirodi, *tako je i u umetničkom* interpretiranju *životinjskih pretstava čovek prilazio životinji* neposredno. Zato su *likovi* životinja, najčešće onih koje je čovek lovio kao korisne, ređe opasnih i divljih zveri, obrađeni punom realističkom neposrednošću i izvanrednom *oštrinom* zapažanja, u proporcijama koje odgovaraju pretstavljenoj životinji.

U sistematici paleolitske umetnosti njena dela mogu se zasada svrstati u pet grupa: 1) pretstave ljudi; 2) pretstave životinja; 3) pretstave ljudi i životinja u *kompozicijama*; 4) *pretstave vegetabilnih motiva i* 5) linearni *dekorativni ornamenti.*

Po materijalu u kome su rađene, paleolitske umetničke pretstave podeljene su u tri osnovne grupe: 1) skulpture, reljefi i gravure rađene od kosti; 2) skulpture, reljefi, gravure, crteži i slike rađene od kamena ili na kamenu i 3) skulpturne pretstave rađene od zemlje i od petrifici*rane koštane prašine.*

Po tehničkim osobinama dela paleolitske umetnosti obuhvataju četiri vrste pretstava: 1) vajane; 2) reljefne; 3) gravirane i 4) crtane, odnosno slikane.

PRETSTAVE LJUDI

Ljudske pretstave rađene su kao skulpture, reljefi, gravure, crteži i slike, pojedinačno i u kompozicijama. Okrugle figure rađene su najčešće od kosti i kalcita, ređe od drugih minerala. Možda je, kao što pretpostavljaju neki arheolozi, paleolitski čovek koristio i drvo za izradu umetničkih pretstava. Dosadašnja otkrića nisu potvrdila takve pretpostavke, a teško *se može* očekivati da će i ubuduće u tom pogledu biti pozitivnih rezultata, *već i. zbog toga* što *je otpornost drveta prema spoljnim* uticajima mala, *naročito* prema vlazi i atmosferilijama.

Među ljudskim pretstavama pretežan broj pripada ženama sa odlikama steatopigije i steatomerije, potsećajući time na oblike ženskih tela savremenih Bušmana i Hotentota. Odlike steatopigije i steatomerije mnogo su jače izražene na okrugloj plastici nego na ostalim vrstama umetničkih pretstava paleolitskog doba. Ista *pojava* konstatovana je i na mnogobrojnim terakotama *praistoriske* kulture u dolini Nila. Međutim, odlike steatopigije pokazuje i mnogo mlađa plastika na raznim krajevima Evrope: na Malti, u Butmiru, Vinči, na teritoriji stare Trakije, u Kukuteniju, u Poljskoj i u starijoj praistoriskoj plastici Egejske Oblasti. Pošto se u plastici na nekim od navedenih lokaliteta javlja i t. zv. »negroidni tip«, odnosno »nubijski tip« to je dalo povoda izvesnim arheolozima da tu pojavu objasne etničkim migracijama, koje su »negroidni tip« dovele u *Evropu. Međutim, vrednost tih teorija, kojima se vrlo rano usprotivio* Joseph Déchelette, kao i pitanje negroidne rase u Evropi, još uvek stoje otvoreni.

Među delima i lokalitetima paleolitske umetnosti koja obrađuje ljudsku figuru potrebno je navesti sledeće: ceo niz fragmenata ljudske figure nađen je u pećini Brassempouy (pokrajina Landes). Pored ostalih njima pripada i jedna glava pravljena *od slonovače, poznata zbog svog oblika* i pod imenom La poire. Njenu frizuru Breuil i Lantier nazivaju »nubijskom«. Za razliku od ostalih figura ovog doba i vrste, Venera iz Brasampuja pokazuje izvesne crte realističkog, gotovo portretskog vajanja. Na figuri je pretstavljena kosa, koja delimično pokriva čelo, a sa zatiljka se spušta na pleća. Lice je, za razliku od konvencionalnih oblika lica kod drugih figura, dovoljno jasno profilirano, tako da se raspoznaju oči i nos. Nasuprot *nežnom* i relativno tankom vratu ističe se šiljasta, ali prilično snažna brada. *Površina* kose podeljena je poprečnim i uzdužnim urezima, tako da ostavlja utisak pramenova.

U oblasti Dordonje, na lokalitetu Sireuil otkrivena je ženska statueta od kalcita ćilibarske boje. Figura je cela pretstavljena i odlično očuvana, izuzev glave koja je odbijena. Na figuri su napravljene i rupice, koje ukazuju na pretpostavku da je nošena ili bila stalno obešena na nekom mestu. Čuva se u Muzeju nacionalnih starina u St. Germain en Laye kod Pariza.

Jedan od najlepših primeraka orinjačke skulpture je Venera iz pećine Zavesa (Lespugne, oblast Gornje Garone). Pronašao ju je Dr René de Sait-Périer 1922 godine. Pravljena je od mamutove kosti, sačuvana skoro cela i vrlo malo oštećena. Visina joj iznosi 147 mm. Urađena je vešto i pažljivo, sa izvanredno stilizovanim formama. Na glavi, koja je prema telu nesrazmerno mala i sumarno pretstavljena, vide se tanki i retki urezi, koji treba da označe pramenove kose. Pojedinosti lica nisu date. Vrat je povijen, glava oborena naniže, tako da se ima utisak da žena gleda u zemlju. Čuva se u Musée de l'homme u Parizu.

Ruke su i kod ove, kao i kod drugih paleolitskih Venera, nesrazmerno tanke prema debljini i veličini tela i skrštene na grudima. Ostali oblici njenog tela, naročito grudi, bokovi i slabine veoma su razvijeni i obrađeni u punoj simetriji. Postoje i odlike steatopigije i steatomerije, iako u nešto blažim odnosima nego kod statueta iz pećine Grimaldi ili kod Vilendorfske Venere. Gledana frontalno ova statueta ostavlja utisak figure stilizovane u obliku pravilnog deltoida.

Za razliku od ostalih figura ove vrste i ovog doba, »Venera« iz pećine Zavesa ima na zadnjem donjem delu tela pretstavljeno odelo. To je, verovatno, kožna pregača, kakvu su nosile žene u to vreme.

U grupi grimaldskih pećina kod Mentona, u jugoistočnoj Francuskoj, nađeno je sedam figurina, od kojih je jedna od kosti a ostale od steatita. Kod svih ovih figura pol je naglašen, grudi preterano razvijene, a svi ostali delovi rađeni su grubo, površno, bez pojedinosti.

Izvan Francuske paleolitska skulptura koja pretstavlja ljudsku figuru nađena je u celom nizu zemalja i lokaliteta. Na lokalitetu Savignano (u Modeni, Italija) nađena je jedna figura, kod koje su sa naročitom veštinom obrađena ramena i trup jedne steatopigične ženske pretstave.

U Donjoj Austriji, u selu Willendorf-u, Szombathy je 1909 godine otkrio »Vilendorfsku Veneru«, jedan od najizrazitijih primeraka paleolitske plastike. Figura je očuvana gotovo cela. Nedostaju joj samo donji delovi nogu. Visoka je 110 mm. Pravljena je od kalcita i na površini nosi tragove crvene boje. Za razliku od Venere iz pećine Zavesa, Vilendorfska Venera ima glavu nesrazmerno veliku prema telu. Cela glava, loptastog oblika, uvijena je u kosu koja je obavija u horizontalnim redovima kao pletenicama. Grudi, trbuh, bokovi, butine i slabine pretstavljeni su u hipertrofiranim razmerama, ali u stilizaciji, koja odaje veštu vajarsku ruku.

U Moraviji nađene su ljudske figure u Pšedmostu, Brnu i Vistonici. U Pšedmostu su otkrivene četiri mamutove kosti na kojima su grubo i sumarno pretstavljene figure ljudi koji sede. Breuil i Lantier smatraju da su ovi koštani delovi mogli biti dopunjeni i finije modelovani po površini zemljom ili nekom drugom masom (vosak), koja se izgubila. U Brnu je, u jednom grobu, nađena fragmentovana muška figura. U Vistonici, pored ostalih plastičnih pretstava, rađenih sa mnogo više realističkih odlika nego kod figura sa nalazišta iz Zapadne Evrope, nađena je i jedna Venera, napravljena od petrificirane koštane prašine.

Oblast ruskih stepa i lesa takođe je dala ceo niz paleolitskih statueta. Među ovima treba pomenuti statuete od slonovače iz Kostjenki i sedam statueta iz Pogorina i stilizovane figure iz Mezine. U istočnom Sibiru, na lokalitetu Malta na Bajkalskom Jezeru otkriveno je takođe sedam statueta od slonovače, koje pokazuju izvesnu sličnost i sa evropskom paleolitskom plastikom.

Pored orinjačke plastike otkriven je i izvestan broj figurina koje pripadaju mlađim epohama leptolitika, naročito mlađim fazama madlenske epohe.

Ljudske pretstave paleolitski ljudi pravili su, pored okrugle plastike, u reljefu, gravurama, crtežima i slikama. Pretstave ljudi u plićem ili dubljem reljefu otkrivene su na većem broju lokaliteta, od kojih ćemo navesti ovom prilikom sledeće: Laugerie-Basse, sa figurom lovca na bizone; pretstave žene s rogom i muškarca sa pojasom iz Laussel-a (oblast Dordonje). Mnogo češće od skulptura i reljefa su gravirane pretstave ljudi. One su rađene na mekšoj materiji, obično na kosti ili zidovima pećina. Upoređujući ih sa brojem graviranih pretstava životinja, ljudske pretstave ove vrste veoma su retke. Tako u Centralnoj i Istočnoj Evropi dosada nije moglo biti utvrđeno otkriće nijedne ljudske gravure.

U zapadnim evropskim zemljama gravirane ljudske pretstave otkrivene su na raznim lokalitetima. U Dordonji, u pećini Péchiolet otkrivena je kompozicija gravirana na ploči od škriljca, na kojoj su prikazani jedan uspravljeni medved kako napada jednog čoveka, dok mu drugi čovek dolazi u pomoć. Na lokalitetu Colombière (Ain) nađene su gravirane pretstave muškarca i žene iz madlenske epohe, obrađene u jednom specijalnom tretmanu, koji se znatno razlikuje od svega što mu je prethodilo. U siluetama i konturama umetnik iz La Colombière izrazio je u sigurnim potezima, vešto i često do pojedinosti vrlo uočene karakteristične crte ljudi i životinja. Značenje ovih gravura, njihovo pravo mesto u paleolitskoj umetnosti kao i njihova rasprostranjenost još nisu dovoljno utvrđeni.

Umetnosti ove vrste pripadaju i gravure sa lokaliteta Angles sur Anglin (Vienne) u pećini Louis Taillebourg, među kojima se naročito ističe jedan ljudski profil nađen na krečnjačkoj steni, sa očuvanim tragovima boje. To je, ustvari, deo jednog friza, nedavno otkrivenog, na kome su, pored ove ljudske glave pretstavljeni i konji, severni jeleni. bizoni i jedna grupa elefantida. Ovaj friz po svojim stilskim odlikama pripisuje se umetnosti III faze madlenske epohe.

U Engleskoj, na lokalitetu Creswell-Crags (kod Liverpula) nađena je gravirana ljudska pretstava na jednom fragmentu kosti.

U pećini La Madleine otkriven je iz IV faze njene epohe koštani iver (jabučica) sa graviranom pretstavom maskiranog čoveka. To je u svojoj vrsti jedno od najznačajnijih dela paleolitske umetnosti.

U madlenskoj epohi, naročito njenoj IV fazi, javlja se u paleolitskoj umetnosti crtana odnosno slikana ljudska pretstava. Ona je i u ovom slučaju relativno ređa nego životinjska i, izuzev one bojene gravure sa friza u Angles sur Anglin, koja pod uticajem realističkog tretiranja životinja i sama nosi te odlike, ljudska slikana pretstava rađena je konvencionalno kao shematizovana figura.

Ljudske pretstave u paleolitskom slikarstvu javljaju se, uglavnom, u francuskim i španskim pećinama.

Španske pećine, naročito iz istočnih oblasti Španije, dale su na desetine primeraka paleolitskih slika. U pokrajini Almeria otkriveno je oko pedeset stena sa slikanim pretstavama. Tu su najvažniji i najpouzdaniji

lokaliteti: Cogul (Lerida), El. Tornon (Ternel), La Arana i Marella la Velle (Tarragona), Baranco de Valltorta i La Gazula (Castelon), Alpera (Albacete) i druge. Od toga u Kataloniji otkrivena su dosad dva primerka paleolitskog zidnog slikarstva, u Teruelu deset, u Taragoni dva, u Siensi dva, i po dva u provincijama Murica, Almeria i Vallencia.

Među njima za proučavanje karaktera ove umetnosti, njenih stilskih odlika, kompozicija i sadržaja svakako su najzanimljiviji i najinteresantniji frizovi iz Cogula i Minatede.

U abriju Cogul, blizu Leride u Kataloniji, nalazi se čuvena polihromna freska na kojoj je pretstavljeno devet žena kako igraju oko jednog nagog čoveka. Žene su pretstavljene potpuno obučene, tako da slika, pored arheološkog i istorisko-umetničkog značaja ima naročitu vrednost i za etnografske studije o životu, običajima i načinu odevanja paleolitskih ljudi. Pored ljudi na ovoj slici nalaze se i pretstave jelena, kaprida i bovida, možda bizona, kako misli H. Obermaier, koji ovu sliku objašnjava kao prikaz jedne scene iz lova, kombinovanu sa pretstavom ritualne igre. Slika je otkrivena 1907 godine.

Friz u pećini Minateda je cela jedna kompozicija, koja je, kao i ona iz Cogul-a, pored arheološkog, zanimljiva i instruktivna i u etnografskom smislu. Na slici su ljudi pretstavljeni u svetlim i tamnim motivima, u pokretu i borbi, retko u mirnom stavu. Većina ljudi je naoružana strelama i lukovima, koji su pretstavljeni i zasebno. Pored ljudi pretstavljene su i životinje, koje svojim mirom čine kontrast ljudima koji se kreću, trče i time još više pojačavaju utisak dinamičnosti. Ljudski crteži su stilizovani, dok su životinje sačuvale još izvesne realističke i naturalističke crte. Za ovaj friz Breuil i Lantier smatraju da oscilira između šematizma figura i jednog slabog, još nerazvijenog naturalizma (Breuil-Lantier, op. cit. str. 233).

Pored Španije zidne slike sa ljudskim figurama otkrivene su i na izvesnim francuskim lokalitetima, naročito u oblasti Pirineja, gde njihov broj do sada iznosi nešto preko sedamdeset, u Dordonji (lokaliteti Sergeac, La Ferassie, Laugerie Haute i Laugerie Basse, Laussel i drugi) i na nekoliko lokaliteta u Srednjoj i Severnoj Francuskoj, u oblastima Sene i Oaze, Sene i Marne i Gornje Garone. Među otkrivenim dokumentima ove vrste potrebno je naročito istaći pećinu Puisalet (opština St. Pierre les Nemours), oblast Sene i Marne, u kojoj su otkriveni najstariji tragovi kvartarne umetnosti.

PRETSTAVE ŽIVOTINJA, VEGETABILNIH I LINEARNIH MOTIVA I ORNAMENATA

Pored ljudskih figura kvartarna umetnost poseduje u znatno većem broju vrsta i ornamenata pretstave životinja. Likove i figure životinja, pretežno korisnih mu, ređe opasnih zveri, paleolitski ljudi radili su u svim vrstama materijala od koga su pravljene i ljudske figure, i u svima tehnikama koje smo već upoznali i na pretstavama ljudi. Razlike između dela jedne i druge vrste umetnosti, odnosno tematike, počivaju gotovo isključivo u stilskim odlikama, u načinu kako je sa formalne strane tretirana ljudska, a kako životinjska figura. Dok su ljudske figure po pravilu, sa jednim ili dva izuzetka, date u naturalističkim pretstavama kao što je slučaj sa plastikom, ili u konvencionalnim shematizovanim formama, koje se pro-

dužuju i preko vremenskih granica kvartarne umetnosti, pretstave životinja nose odlike realističkog interpretiranja prirode i neposrednog transponovanja percepcija i emocija iz prirode na materiju.

Kao klasični primeri realističkog pravca u paleolitskoj umetnosti mogu se smatrati gravure: mamuta iz pećine La Madleine; jelena koji pase iz Thaingen-a (Švajcarska); grupe jelena, riba i deltoida iz pećine Lorthet (Gornji Pirineji); jelena iz Limeuil-a (Dordonja). Od pretstava na kosti te osobine pokazuju: pretstave jelena u skoku, na jednom koštanom bodežu iz Laugerie-Basse; dvaju jelena iz Bruniquel-a; konjska glava iz Les Espélungues d' Arudy i gotovo cela figura konja iz pećine Mas d' Azil. Ovoj vrsti umetnosti pripadaju i nekoliko skulptura mamuta, među kojima treba istaći onu iz Pšedmosti, pravljenu od slonovače, dugu 116 mm.

Figure raznih kvartarnih životinja diluvijalni čovek je obradio sa naročitim uspehom u nizu monohromnih i polihromnih slika, pojedinačnog crteža ili celih kompozicija. Među njima treba izdvojiti slike iz španskih pećina, naročito iz Altamire i Minatede.

U pećini Altamiri, u pokrajini Santander, otkriven je friz polihromnih životinjskih figura dug oko 14 metara. Na frizu su pretstavljeni crni bizoni u trku, jedan crveni konj, divlje svinje i srne, sve to iznad slika još starijeg porekla.

Kao najlepši primer paleolitskog slikarstva smatra se polihromna pretstava bizona, otkrivena na stropu altamirske pećine.

Slika je rađena, uglavnom u crvenoj i crnoj boji i njihovim tonovima koji idu do veoma finih nijansa. Bizon je pretstavljen u skoku, glave povijene, snažno naglašenog hrpta, spreman da bode. Figura je duga 1,55 m i pretstavlja sa ogromnom dinamičnošću pobesnelog bika, uhvaćenog u trenutku skoka na nekog protivnika. Impresivnost ove slike pojačana je drugim figurama bizona koji miruju i pretstavljaju oštar kontrast bizonu u skoku.

Vegetabilni motivi u paleolitskoj umetnosti su veoma retki. Zasada je poznato svega nekoliko gravura sa pretstavama ove vrste. Granice sa lišćem simetrično postavljenim, obrađene su realistički, u plitkom reljefu. Paleolitski čovek za ovu vrstu motiva pokazivao je mali interes, tako da sami predmeti sa vegetabilnim motivima ne daju šire mogućnosti za poznavanje i proučavanje umetnosti kvartarnog doba.

Linearni ornamenti na predmetima paleolitske umetnosti svakako su najređi od svih motiva kojima je paleolitski čovek ukrašavao predmete kultne ili praktične namene. Poznato je nekoliko primeraka ove vrste iz Poljske, iz okoline Ojcówa (pećina Wiérzchow), iz Mezine, kod Černigova u Rusiji, gde su otkriveni predmeti od slonovače sa meandrastim i cik-cak ornamentima, koji pripadaju madlenskoj epohi.

DATOVANJE PALEOLITSKE UMETNOSTI

Za utvrđivanje doba iz koga potiču dela paleolitske umetnosti nauka se služi kombinovanjem podataka raznih vrsta. Ukoliko su u pitanju pretstave životinja koje pripadaju pleistocenskoj fauni, njihova hronološka determinacija ne pretstavlja naročiti problem. Datovanje dokumenata

ove vrste olakšavaju i podaci geološke stratigrafije. Autentičnost ovih arheoloških dokumenata potvrđuju najčešće i debeli slojevi natoložene sedre, ispod kojih su ovi predmeti nađeni, na diluvijalnim nivoima. Sve se ovo odnosi, pretežno, na pokretna dela paleolitske umetnosti.

Datovanje slika, gravura, crteža i reljefa rađenih iznad diluvijalnih slojeva pretstavlja unekoliko složeniji posao. I u ovom slučaju hronološka determinacija će biti olakšana, kad tematiku tih pretstava čine primerci pleistocenske faune. Za određivanje hronologije ovoj vrsti dela paleolitske umetnosti važni su komparativni podaci, koji pokazuju vezu i analogije u stilu između umetničkih dela sa zidova pećina i onih iz geoloških stratuma. Ako materijal koji je nađen u slojevima paleolitske kulture pokazuje određenu i pouzdanu srodnost svog stila i sadržaja sa pretstavama izvan slojeva, datovanje slika, crteža i reljefa na zidovima se vrši na osnovu nalazaka iz slojeva.

U izvesnim, iako ređim slučajevima, datovanje je moguće izvršiti i na osnovu fragmenata slika i reljefa, koji su nađeni u slojevima zajedno sa tipičnim predmetima kojima je utvrđeno mesto na hronološkoj skali paleolitskih epoha.

Tehničke odlike na umetničkim pretstavama dopuštaju, u većoj ili manjoj meri, datovanje predmeta na kojima su paleolitski ljudi na određeni način i određenim sredstvima izrazili svoj način doživljavanja spoljnjeg sveta. Razlike u načinu obrade materijala ukazuju i na izvesne epohe iz kojih potiče taj materijal.

U orinjačkoj epohi paleolitski čovek je duboko urezivao u stenama pretstave živih bića, rađene pretežno sumarno i konvencionalno. Bojene figure su često nepotpune i izvedene kao jednobojne siluete.

Gravure madlenske epohe su mnogo pliće, potpunije, sa obrađenim pojedinostima. Slikane pretstave pokazuju mnogo slobodniji tretman, široke i vešte poteze, polihromiju kombinovanu ponekad sa gravurom. U mlađim fazama ove epohe dolaze do izražaja visoki tehnički kvaliteti paleolitske umetnosti, kakve pokazuju freske u španskim i francuskim pećinama.

Tehničke odlike paleolitskih umetničkih dela zajedno sa njihovim sadržajem i stilskim karakteristikama pretstavljaju, kao što se vidi, jednu od osnova za hronološku determinaciju ovih dela paleolitske umetnosti.

SAHRANJIVANJE U PALEOLITIKU

Paleolitski čovek i starijih i mlađih epoha sahranjivao je svoje mrtve. Taj običaj pruža mnoge podatke za arheološka, sociološka i etnografska istraživanja i proučavanja duhovne kulture paleolitskih ljudi.

U arheološkom pogledu sahranjivanje je važno zato što se pored mrtvaca obično stavljao i izvestan sadržaj od kulturno-istoriske vrednosti. U etnografskom smislu ovaj običaj može da se ubroji među najstarije o kojima etnografija ima sigurnih podataka. Ali još veći je značaj sahranjivanja u sociološkom pogledu. Jer, zahvaljujući samo pravilnom sociološkom poznavanju paleolitskog čoveka i njegovih dispozicija i uslova ekonomskog i socijalnog karaktera pod kojima je živeo, može se tačnije suditi o uzrocima koji su naveli najstarije ljude da sahranjuju svoje pokojnike.

Sahranjivanje paleolitskih ljudi objašnjavalo se pretpostavkom o religiozno-magičnim motivima koji su bili uzrok tom običaju. Međutim, pošto su kromanjonci, a još više neandertalci živeli po diktatu nagona, pošto je rad još uvek igrao sekundarnu ulogu u načinu njihovog ekonomskog i fizičkog održavanja, a proces mišljenja, kao funkcija tog rada bio još isuviše daleko od apstraktnih pretstava, jasno je da su drugi, a ne religiozni motivi uticali na paleolitske ljude da sahranjuju svoje mrtve. Posmatran sa sociološkog stanovišta problem ukazuje na to da ljudi paleolitskih epoha, naročito stariji, nisu imali skoro nikakve društvene organizacije, zatim da je postojala antropofagija, koja je, za rešenje ovog problema, od vrlo velikog značaja. Prema tome, ni religiozni ni razvijeni socijalni obziri nisu naveli troglodite da sačuvaju ostatke pokojnika sahranjivanjem u zemlju.

Jer to, prvobitno, i nije bilo sahranjivanje. Mrtvaci su, ustvari, sahranjivanjem samo sakrivani. Zemlja, pogotovu u samom ljudskom staništu koje je čovek branio i čuvao, pružala je najbolje uslove za to. Onoga sa kojim je živeo u intimnoj zajednici s kojim se našao i zadržao po sili nagona, dakle ženu, decu ili obratno čovek je isto tako nagonski i čuvao. Te male grupice, iz kojih će se docnije razviti i veće društvene jedinice, zajednički su se održavale i borile za opstanak. Svaka jedinka bila je skupocena i njen gubitak značio je povećanu opasnost za one koji su preostali u životu. Zato je paleolitski čovek, nagonski i zbog svojih interesa sahranjivao mrtve. Sahranjivanjem mrtvac je izbegao opasnost da ga pojedu, bilo zveri bilo ljudi. I pojam smrti kao prestanka jednog određenog procesa u organizmu, kao i pojam o večnom životu, kao što neki misle, paleolitskom čoveku bio je potpuno stran. On je bio svestan samo fizičkog uništenja. Primarno, on je to osećao nagonski. Tek docnije, zahvaljujući radu, zahvaljujući predmetima koje je on koristio i prilagođavao da bi što bolje afirmirao svoj položaj i opstanak, čovek je stvorio pretstave o zagrobnom životu. Ali to je stvar dugog procesa za koji ne možemo smatrati da je u ranoj epohi kvartara imao svoje određene oblike.

Ovakvom objašnjenju jednog od najstarijih običaja u istoriji ljudskog roda idu u prilog, pored ostalog, i ova dva momenta: mesto sahranjivanja i položaj u kome je mrtvac stavljen u grob.

Mrtvaci su sahranjivani obično na mestima gde su se našli tragovi i ljudskih naselja, najčešće ispod slojeva pepela. Vatra je i onda kao i sada zadavala strah životinjama, a i ljudima. Oni su znali da je to znak prisustva ljudi koji su za čoveka u ono doba mogli biti podjednako opasni kao i zveri. Prema tome, grob ispod ognjišta bio je najsigurnije mesto na kome će se mrtvac sačuvati.

Mrtvaci su polagani u grob u stavu zgrčenaca. Prvobitno, živi su mrtve tako sahranjivali, dajući im izgled počinka, ne zato što su verovali u zagrobni život, nego zato što im pojam smrti nije bio jasan. Paleolitski ljudi nisu ustvari taj običaj održavali, nisu bojili mrtvace, pravili im grobove i u njih stavljali oruđa zato što su verovali da postoji zagrobni život, kao što se to misli, niti zato da ih umrli predak zaštiti svojim duhovnim prisustvom koje je uslovljeno fizičkim održavanjem i blizinom. Sve je to nastalo mnogo docnije, pod sasvim drugim uslovima mišljenja, na stepenu razvijenih društvenih i ekonomskih odnosa.

Kao ilustraciju ovog običaja navešćemo sledeće primere. U pećini La Ferassie u Dordonji otkriveni su grobovi sa skeletima ljudi iz mustijerske epohe. Iznad grobova nađeni su stanovi, alat, ostaci jela i tragovi

vatre. Skeleti su okruženi kamenjem, a u grobove su živi stavljali kamene noževe i klinove. Mrtvaci su na glavi imali venac od pužića ili morskih školjčica. Na sličan način sahranjivani su i skeleti Grimaldi rase u »Dečijoj pećini«.

Mrtvaci su ukrašavani još i ogrlicama, đerdanima i narukvicama. Polagani su u grob na životinjske kože. To se zaključuje po ostacima krzna nađenim ispod skeleta. Kosti mrtvaca ponekad su bojene crvenom bojom ali na po nekim paleolitskim lokalitetima (Bohn, Oberbauern) nađene su lobanje potpuno obojene crvenom bojom.

UPOTREBA CRVENE BOJE

Comte Begouen je ovako rezimirao značaj upotrebe crvene boje: »Crvena boja, to je krv; krv je život; život je snaga«. (Begouen, Observations nouvelles dans les grottes des Pyrénées, članak u Spomenici Gorjanović—Kramberger, Zagreb, 1925—26, str. 508.) Slično mišljenje zastupa i Carl Schuchhardt i još izvesni praistoričari. Međutim, upotreba crvene boje u ovom dobu zbog takvih razloga teško bi se mogla objasniti na takav način. Šuhart, naprimer, smatra da je mrtvac bojen crvenom bojom zato da bi sačuvao izgled zdravlja, svežine i života. On objašnjava upotrebu crvene boje u paleolitskom dobu analogijama sa kraljevskim i kardinalskim plaštevima i njihovim simboličnim značenjem. Međutim, kod paleolitskog čoveka crvena boja mogla je imati sasvim drugo značenje. Ona za njega nije bila simbol života, kao što je to docnije postala, nego boja krvi. A krv je redovna pojava u borbi, ona je prvi znak opasnosti. Zatim, ako je paleolitski čovek bojio skelet i lubanju mrtvaca crvenom bojom, on to nije, izvesno, činio zato da bi skeletu sačuvao izgled živog čoveka, još manje da bi ga crveno obojenog poslao u večno carstvo duša, kao što Šuhart objašnjava ovu pojavu Šilerovim stihovima. (Upor. Schuchhardt, Alteuropa, str. 25, 26.)

Radilo se, očigledno, o nečem drugom. Crvena boja bila je boja krvi; prolivena krv pretstavljala je opasnost po život, potsećala na borbu, rane i uništenje. A pošto je mrtvac sahranjen i ne vraća se u njihovo društvo, nije ni potrebno da mu se daje izgled svežine i života. Ali je bilo potrebno da ga osiguraju od svih posledica koje su pogađale žive ljude i kao jedna od mera za zaštitu njihovog tela moglo je da služi i ovo bojenje: crveno obojen mrtvac pretstavlja opasnost i samom svojom bojom odbija svakog ko mu se približi.

Mnogo docnije crvena boja dobila je i u praistoriji sasvim drugačije značenje. Njen intenzitet i snaga dali su joj naročito ugledno mesto u kozmetici, slikarstvu, uključujući dekorisanje keramike, i u proizvodnji tekstila. Međutim, upotreba crvene boje, bilo kao magičkog bilo kao umetničko-estetskog atributa, takođe ukazuje na izvestan stepen u razvoju ljudskog mišljenja.

VI. PALEOLITSKE KULTURE NA PODRUČJU JUGOSLAVIJE

Istraživanje i proučavanje paleolitskih kultura na području Jugoslavije bilo je ograničeno, sve do sredine XX veka, gotovo isključivo na oblasti koje leže severno od Save i Dunava. Jugoslovenske oblasti severnog i srednjeg dela Balkanskog Poluostrva postale su predmet i cilj rekognosciranja i naučnog istraživanja paleolitika tek od 1950 godine. Rezultati do kojih se došlo istraživanjima na terenu Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore pokazali su da se paleolitske kulture ovih oblasti odlikuju posebnim osobinama, koje se po pravilu ne javljaju u paleolitiku Srednje Evrope. Nedovoljno poznavanje paleolitskih kultura na Balkanskom Poluostrvu, naročito u njegovim južnim oblastima, još uvek ne dopušta stvaranje potpunije pretstave o eventualnoj specifičnosti ovih kultura i mogućim razlikama koje postoje između balkanskog i srednjoevropskog paleolitika. Takvu pretpostavku nameću nam znanja i obaveštenja koja imamo o uslovima pod kojima se odvijao život diluvijalnog čoveka u oblastima srednje Evrope koje su bile izložene neposrednim uticajima glacijalnih fenomena. S druge strane, udaljenost balkanskih oblasti od velikih evropskih glečera obezbeđivala je ovim oblastima blažu i topliju klimu od koje su zavisili slika i sadržaj celokupnog paleontološkog sveta toga doba. Takva klimatsko biološka situacija određivala je i uslove pod kojima je živeo i razvijao se diluvijalni čovek i stvarao svoje kulturno nasleđe. Razlike koje postoje u pojedinim kulturama i odgovarajućim epohama prikazaćemo i proučićemo podrobnije, pošto izložimo istorijat arheoloških istraživanja u pojedinim oblastima Jugoslavije.

Naučna istraživanja paleolitika u jugoslovenskim zemljama razvijala su se u zavisnosti od geološko-paleontoloških proučavanja diluvijalne stratigrafije. Ova proučavanja najranije su izvršena na području Slovenije i slovenačkog krasa gde su, sledstveno tome, otkrivene i prve paleolitske stanice u Jugoslaviji. Kao što saopštava S. Brodar (Prerez paleolitika na slovenskih tleh, Acta archaeologica, I, 1—2, Ljubljana, 1950) već u prvoj polovini XIX veka na području Slovenije, otkriven je ceo niz pećina, u kojima su nađeni fosili pleistocenske faune. Među lokalitetima na kojima su tada vršena ta istraživanja pomenućemo Postojnsku Jamu, Križnu Jamu i Mokricu. Ova istraživanja vršena su paralelno sa sličnim radovima koji su obavljani i u drugim zapadnim i srednjoevropskim zemljama. Paleontološko-geološka, a zatim i arheološka istraživanja diluvijuma i u ostalim našim krajevima otpočela su koncem XIX veka najpre u Hrvatskoj, a zatim i u Srbiji. Time su se stvarali prvi uslovi za istraživanje, otkrivanje i proučavanje i paleolitskih kultura na području naše zemlje.

PALEOLITIK SLOVENIJE

Prva nalazišta paleolitske kulture otkrivena su na Slovenačkom krasu. Još u poslednjim decenijama prošlog veka tu su otkrivene desetine pećina u čijim je slojevima nađen takav paleontološki materijal da se sme pretpostaviti da su u pitanju paleolitske stanice diluvijalnih lovaca. Iako su prva iskopavanja u ovim pećinama vršena bez dovoljno stručnog znanja i potrebnih tehničkih priprema, tako da obaveštenja o njima nisu potpuna i pouzdana, pokazalo se, naročito u godinama posle II Svetskog rata, da je Slovenački Kras jedna od najznačajnijih i najbogatijih oblasti naše zemlje u broju i vrstama paleolitskih kultura (v. Brodar, S.: Paleolitik na krasu, Prvi jugoslovenski speleološki kongres, Ljubljana, 1955).

Prva iskopavanja na Krasu vršio je u Križnoj jami kod Loža 1878-godine F. Hochstetter, profesor univerziteta u Beču. Tom prilikom on je otkrio na stropu Medveđeg Rova izvesne hijeroglifske znake koje je smatrao kao neku vrstu crteža paleolitskog čoveka. Međutim, i pored velike količine fosilnih ostataka pleistocenske faune, Hochstetter nije uspeo da utvrdi postojanje kulturnih slojeva i otkrije artefakta. Profesor S. Brodar smatra da je uzrok tome verovatno nedovoljno usavršen metod iskopavanja. Najveći broj iskopavanja na Slovenačkom Krasu, naročito na području Tršćanskog i Notranjskog krasa, izvršio je Moser, profesor gimnazije u Trstu. Prema njegovim podacima on je kopao i ispitivao preko šezdeset kraških pećina. Najvažnija iskopavanja vršio je u dvema pećinama kod Nabrežina, nedaleko od Trsta. To su Vlaška pećina i pećina Pod Kalom. Rezultati njegovih istraživanja najvećim delom su izgubljeni za nauku; podaci koje nam saopštava su nepouzdani, metod iskopavanja je nenaučan, a sam materijal je neuređen, bez bližih i tačnijih oznaka i rasut po raznim muzejima.

U pećini »Pod Kalom« (»Pocala« — kako je Italijani zovu) iskopavanja je vršio, početkom našeg veka i ceo niz drugih prirodnjaka i arheologa: C. Marchesetti *do 1908 godine*; E. *Neumann*; A. *Perko*, F. Mühlhofer i E. Höller.

Markezetijeva iskopavanja su značajna po tome što je pored velike količine pleistocenskih fosila on našao i kremena artefakta paleolitskog čoveka. A. Neumann je za vreme iskopavanja koja su vođena od 1907—1914 godine pored bogate faune našao, kako tvrdi on sam i jednu ljudsku lopaticu. Pošto je ceo ovaj materijal sakupljen bez potrebnih stratigrafskih podataka, a zatim rasturen po raznim muzejima, S. Brodar smatra da obaveštenja koja *imamo o ovome materijalu kao paleolitskim dokumentima moramo primati sa izvesnom rezervom*. Ali i pored toga S. Brodar navodi da je A. Mochi prvi odredio kamenu industriju pećine »Pod Kalom« još 1911 godine. On je pripisuje orinjačkoj epohi i vezuje je geološki za kraj Würm-ske glacijacije.

Međutim, paleontološka studija fosila iz ove pećine, kao i studije industrije kraškog paleolitika koje je izvršio R. Battaglia, pokazali su da je problem, koji je Mochi postavio i rešavao, mnogo složeniji nego što je to izgledalo prilikom prvih iskopavanja i proučavanja rezultata postignutih na ovim radovima, naročito u pećini »Pod Kalom«. Battaglia je smatrao, da kraški, *paleolitik pripada srednjem paleolitiku*, koncu mustijerske epohe. Gološki ga je odredio u postglacijalni period. Posle iskopavanja koja je sam vršio 1929 godine po načelima savremenog istraživanja paleolitske stratigrafije on je ovu svoju determinaciju izmenio. Paleolitske kulture krasa on je vremenski vezao za Würm-sku epohu i odredio ih kao »alpiski musterijen« za razliku od srednjoevropskog musterijena. Nosioci ove kulture su bili ustvari lovci pećinskog medveda koji su *se spustili iz visokih* alpiskih pećina za vreme jednog od Würmskih interstadijala u niže i toplije *predele slovenačkog* krasa.

Pored navedenih lokaliteta na slovenačkom krasu, dok je pripadao Italiji, vršena su iskopavanja još u nekim pećinama. Pomenućemo: Postojinsku pećinu, Betalov Spodmol, zatim Ovčju jamu kod Sežane i Dobravlje kod Ajdovščine. Najvažnija iskopavanja na ovom području vršili su A. Perko i italijanski paleontolog Anelli. U Betalov Spodmolu dobijeni rezultati su od velikog naučnog interesa.

Prema svemu što smo rekli, istraživanja na slovenačkom krasu mogu se podeliti u tri faze:

I. — Istraživanja vršena u XIX veku i prvim decenijama XX v.

II. — Radovi obavljeni između dva rata.

III. — Treća faza je dala najznačajnije naučne rezultate i otpočela je posle oslobođenja slovenačkog krasa od Italije i njegovog prisajedinjenja Jugoslaviji. Rezultati koji su postignuti u Betalov Spodmol-u, u Otočkoj Jami, Pivki, Pređami, Jami pod Kalom i na čitavom nizu drugih pećina, pokazali su da je ova oblast Jugoslavije od posebnog interesa, ne samo za opšta proučavanja diluvijuma i njegovih kultura, *nego* i za upoznavanje specifičnih oblika ovih kultura, koje do sredine našeg veka još uvek nisu bile dovoljno poznate i proučene. Na nekim mestima pojavljuje se arheološki materijal, čija se tipologija ne može neposredno i stratigrafski vezati za paleolitsku tipologiju srednje i zapadne Evrope. Razlike koje u tome smislu postoje i otstupanja od do sada utvrđenih tipoloških normi, proširiće opšta i posebna znanja o evropskom paleolitiku.

BETALOV SPODMOL

Jedno od naučno najinteresantnijih paleolitskih nalazišta na slovenačkom krasu je Betalov Spodmol nedaleko od Postojne. Iskopavanja na *ovoj* paleolitskoj *stanici* otpočeo je italijanski paleontolog F. Anelli 1932 g. Rezultati njegovog rada nisu detaljnije objavljeni. Kopao je u dva maha: prvi put je konstatovao ostatke neolita, a u toku sledećih godina, pošto je kopao do 2 m. dubine, utvrdio je postojanje pleistocenskih *slojeva* u kojima je otkrio preko 200 artefakata. Materijal koji je Anelli otkrio Nemci su odneli u Nemačku u *Totenstein* kod Nürnberga. Posle rata Amerikanci su vratili ovaj materijal Italiji gde se i danas nalazi. Posle oslobođenja slovenačkog krasa od italijanske okupacije, Slovenska Akademija nauka organizovala je na ovom terenu od 1948—1950 godine i od 1952—1953 godine iskopavania kojima je rukovodio prof. Dr. Srećko Brodar. Svoja istraživanja počeo je na 5 m. ispred pećine i vodio ih je do 20 m. u pećinu. Dubina do koje je dospeo S. Brodar u samoj pećini iznosi 10,20 m. I pored velike dubine nije stigao do dna pećine. Najstariji kulturni sloj je između 7—9 m. Eventualno prisustvo čovekovo na ovom nivou, koji S. Brodar pripisuje glacijaciji Riss — indicira sloj pepela i gara, kao i nekoliko premustijerskih artefakata. U sledećim slojevima između 5—4 m. nađena je fosilna fauna za koju je karakterističan Rhinoceros Mercki. Artefakta ukazuju svojim tipološkim karakteristikama na interglacijalni period Risswürm. U gornjim slojevima koji pripadaju

Würm-skoj glacijaciji otkriveni su mnogobrojni sileksi karakteristični za mlađi Mustrijen, koji u srednjoj Evropi ponekad nosi odlike Presolutreen-a. Iznad 2 m. nalaze se slojevi mlađih Würm-skih perioda koji sadrže industriju mlađeg paleolitika, ugĺavnom Magdelenijen-a. Ispod same stalagmitske kore konstatovana su artefakta koja pripadaju mikrolitsko-epipaleolitskim kulturama.

Proučavajući geološku situaciju ove stanice paleolitskih lovaca S. Brodar je podelio njenu stratigrafiju na 5, odnosno 6 horizonata:

1. — Prvi horizont pripada po najnovijoj podeli jednom toplom i vlažnom periodu, verovatno jednom toplom interstadijalu epohe Riss ili interglacijaciji Riss—Würm.

2. — Drugi horizont se stvarao u doba snažnog zahlađenja, u toku koga se formirao sedimentni sloj koji deli prvi od trećeg horizonta.

3. — Treći horizont je nastao i formirao se u vreme jednog vlažnog i toplog perioda, čiju klimu indiciraju ostaci tzv. tople faune.

4. — Četvrti horizont pokazuje još uvek naročito svojom florom i rezultatima polenove analize da u ovoj oblasti još traje blaga klima.

5. — Peti horizont se stvara pod uslovima zahlađenja koje se još više pojačava u gornjim mlađim slojevima ovog horizonta.

Iako iskopavanja na ovom lokalitetu još nisu završena, ni rezultati šire publikovani, značaj ovog nalazišta ističe sem stratigrafije i izvanredno veliki broj artefakata koji obuhvata preko 3 000 komada. Faunu Betalov-og Spodmola čine ostaci Ursus Spelaeusa, Hyena Spelaea, Canis Lupus, Marmotta, Rhinoceros Mercki, Cervus Megaceros, Alces-es, Rangifer Tarandus, Bos Primigenius i drugi.

Otkriće svih ovih lokaliteta paleolitskih kultura na slovenačkom Krasu pokazalo je neosnovanost mišljenja O. Mengin-a, koji je još 1915 godine u jednom svom radu branio mišljenje da je ovaj deo naše zemlje u paleolitiku bio uglavnom nenastanjen. Čitav niz lovačkih stanica na Krasu kao i u drugim oblastima Slovenije i Hrvatske pokazao je da su u zapadnim oblastima naše zemlje bile široko i bogato zastupljene razne paleolitske civilizacije počev od premusterijena do mikrolitskih epipaleolitskih kultura.

POTOČKA ZIJALKA

Jedna od naučno veoma zanimljivih paleolitskih stanica je Potočka Zijalka na Olševi na Karavankama, nedaleko od Logarske doline. Ona se nalazi na visini od 1700 m. nad morem i po tome zauzima drugo mesto u svetu. Njeno otkriće izvršeno je 1928 godine. Za rezultate dugogodišnjih iskopavanja na ovome nalazištu nauka duguje zahvalnost Prof. Dr. Srećku Brodaru, pioniru istraživanja slovenačkog paleolitika.

Potočka Zijalka je i prva paleolitska stanica u Sloveniji u kojoj su iskopavanja vršena po metodama savremenog arheološkog istraživanja. Otkriveni materijal je pokazao da kultura Potočke Zijalke pripada orinjačkoj epohi. Njen sadržaj čine tipična orinjačka kremena oruđa kao i velika količina predmeta od kosti, koji su imali praktičnu i umetničku namenu. Na nekim koštanim šilima paleolitski čovek ove velike lovačke stanice urezivao je izvesne znake, koje prof. Brodar dovodi u vezu sa paleolitskom umetnošću i koje smatra kao jednu potvrdu više za datovanje ove kulture u gornji paleolitik.

Problem Potočke Zijalke i problem njene kulture pretstavlja njena geološko-paleontološka determinacija. Sama pećina nalazi se na dvesta metara iznad granice ledene Würm-ske zone. Međutim, u samoj pećini S. Brodar je otkrio, posle iskopavanja koje je, kao »Raubgrabung« vršio jedan austrijski lekar — amater-arheolog —, u slojevima debelim preko 4 m., pored velikog broja artefakata i ogromnu količinu fosilnih ostataka diluvijalne faune. Među ovim fosilima pretežnu većinu čini Ursus Spelaeus, Arctomys marmotta, Canis lupus, Canis vulpes i bovidi. Broj individua pećinskog medveda iznosi oko hiljadu. Vrste i količina ostataka pleistocenske faune ukazuju na jedan od toplijih interstadijala jedne od hladnijih diluvijalnih epoha. Među geolozima i arheolozima koji su se bavili problemom Potočke Zijalke, postoje različita shvatanja o njenoj geološkoj hronologiji. Mi ćemo ih navesti onim redom kako ih je izneo S. Brodar, u jednom od svojih radova, u kojima se bavi i problemom Potočke Zijalke na skali arheoloških epoha diluvijalnog doba (v. S. Brodar: Prerez paleolitika na slovenskih tleh, *Arheološki vestnik*, Ljubljana, 1950, 5—11). Sam S. Brodar pretpostavlja da je u Karavankama, kojima pripada i Potočka Zijalka, mlađi paleolitik morao da se razvija u vreme dok je u visokim alpiskim stanicama Švajcarske još uvek održavao se paleolitik mustijerske epohe. Andrée smatra da je orinjačka kultura Potočke Zijalke originalna i nezavisna od orinjasiena srednje i zapadne Evrope. Taj svoj zaključak ovaj autor, bez dovoljno osnova, proteže na područje cele Jugoslavije, u kojoj sve do danas epohe mlađeg paleolitika još uvek nisu podrobno proučene, niti je otkriven toliki broj stanica mlađeg paleolitika da bi se mogli izvoditi zaključci kao što je ovaj Andreov.

Da bi pokazali složenost celog ovoga problema, a preko toga do izvesne mere i stanja nauke o poleolitiku, naročito o geološkim diferenciranjima njegove stratigrafije, podrazumevajući tu i paleontološke podatke, navešćemo iz Brodarevog članka ono mesto koje se neposredno odnosi na taj problem:

»J. Bayer je uvrstio Potočku Zijalku, na osnovu svoje biglacijalne teorije, u orinjački prelaz između mustijerskog i solitrejskog ledenog perioda, u drugu (t. j. poslednju) fazu svog drugog ledenog doba, koje drugi autori označavaju kao Riss—Würm-ski interglacijal. G. Kyrle, koji nije dobro poznavao njen inventar, svrstao ju je u grupu visokoalpskih švajcarskih nalazišta sa kraja poslednjeg Riss—Würm-skog međuledenog doba. A. Penck je zauzeo stanovište da se radi o orinjasijenu, koji je nastupio u poznom Riss—Würm-skom interglacijalu, dok se Soergel opredeljuje za interstadijal Würm I—II (u smislu potpune podele pleistocena). L. Zotz i R. Lais skloni su mišljenju da su lovci na pećinskog medveda u Potočkoj Zijalki živeli još u zadnjem međuledenom dobu. Nasuprot tome O. Menghin je ostao pri shvatanju u pogledu određivanja mesta orinjačke epohe uopšte kao i u Potočkoj Zijalki da je to doba zadnjeg, Würm-skog ledenog doba«. (Brodar, op. cit. str. 7). U zaključku ovoga pasusa, S. Brodar pruža podatke o stratigrafskim odnosima i o karakteru paleontoloških slojeva. Na osnovu toga kao i kulturnog materijala koji je pružilo ovo nalazište on smatra da se Potočka Zijalka mora pripisati dobu »koje je po trajanju i po klimi imalo karakter kontinentalne faze međuledenog doba« t. j. razdoblja Riss—Würm.

U svojoj knjizi »Altsteinzeitkunde Mitteleuropas« (Stuttgart, 1951, str. 201) L. Zotz potvrđuje ovaj Brodarov zaključak, opravdavajući ga, pre svega, samim položajem planine Olševe, na kojoj se nalazi Potočka

Zijalka. Međutim, R. Lais (1886—1945) je 1941 godine došao do zaključka, na osnovu analize pećinskih sedimenata, da ova pećina na Olševi pripada interstadijalu Würm I—II. Prema tome, ovom dobu pripadaju i stariji slojevi srednjoevropskog orinjasijena (Zotz, op. cit. str. 201). Arheološki materijal iz Potočke Zijalke delimično je sačuvan u Narodnom muzeju u Celju, većim delom je uništen za vreme rata, a jednim delom je odnesen u Austriju (»Raubgrabung« pomenutog austrijskog lekara Dr. Gross-a). Rezultate svojih dugogodišnjih istraživanja ove pećine S. Brodar je u kratkim podacima objavio u časopisu Quartär, I, 1938, Bonn.

Istočno alpiskoj oblasti pripadaju i stanice paleolitskih lovaca u pećinama Mornova Zijalka kod Šoštanja i Špehovka nad Hudom Loknjom, kod Gornjeg Doliča. U prvoj je otkrivena industrija orinjačke epohe, u kojoj su zastupljeni brojni kvarcitni artefakti; kultura Špehovke dala je koštanu industriju sličnu onoj iz Potočke Zijalke. U Špehovki je takođe nađen i jedan »gigantolit«, čija se pojava inače češće sreće u donjem i srednjem, nego u gornjem paleolitikumu.

Predalpiskom području pripada lokalitet Njivice kod Radeča, u kojoj je zastupljen t. z. kvarcitni orinjasijen, odnosno pseudomusterijen. U pitanju su kvarcitna artefakta koja u svojim tipološkim odlikama nose i u orinjačkoj epohi izvesne crte mustijerske tipologije.

Razlike u ocenama geološkog doba kome pripada Potočka Zijalka potiču iz samog stanja geologije kao naučne discipline, odnosno od još uvek nedovoljno utvrđenih odnosa između geološke stratigrafije i paleontoloških dokumenata koji joj pripadaju. To se naročito odnosi na utvrđivanje faze interglacijala i interstadijala. I jedan i drugi pripadaju toplijim razdobljima od onih koji su im prethodili. Ovaj problem i u savremenoj nauci stoji još uvek otvoren, naročito stoga što ni geološki ni paleontološki nalazi ne pokazuju u svakoj prilici dovoljno uočljivu granicu i razlike između jedne i druge faze. U vezi s tim stoje i ograničene mogućnosti za geološku determinaciju arheoloških dokumenata, otkrivenih u pleistocenskim slojevima. Zato se, kao što to ističe L. Zotz, pojavljuju neslaganja u geološkoj oceni »klimatskih terasa«, pa su različita i mišljenja geologa o starosti fosilnih slojeva lesnog terena. »Mnogo manje su, nego što se to ranije mislilo, ostaci faune kulturnih slojeva osnova za stvaranje zaključaka o klimi, a u vezi s tim i diluvijalnoj hronologiji. Izrazito »toplu« ili »hladnu« faunu kao obeležje odgovarajuće klime susrećemo srazmerno retko«. (Zotz, op. cit. 24). Govoreći o tome problemu ovaj autor ističe da je jedan od najistaknutijih nemačkih kvartarnih geologa W. Soergel (1887—1946) istakao da je veoma teško iz šarenog sveta fosilnih ostataka sačuvanih u lesu izvoditi bilo kakve pouzdanije zaključke o klimi odgovarajućeg doba. (v. Soergel, W. Lösse, Eiszeiten und palaeolithische Kulturen, Jena, 1919). Istim problemom se bavi i H. Obermaier (1877—1946) kad govori o diluvijumu srednje Evrope.

Problem hronologije i tipologije paleolitika interesantan je u Sloveniji sa dva posebna razloga: na njenim lokalitetima susreće se fauna Riss—Würms-ke faze, dok litička industrija ukazuje na Musterijen.

Prof. S. Brodar paleolitik Slovenije datuje u interval između Riss—Würm-ske epohe na osnovu geološke stratigrafije i tipologije artefakata. U jednom svome radu iz 1955 g. koji je saopštio na kongresu speleologa u Ljubljani navodi mišljenja raznih arheologa o problemu hronoloških determinacija alpiskog paleolitika, kome pripada i najveći deo paleolitskih nalazišta u Sloveniji. Za Lotara Zotz-a kaže da daje istu hronologiju kao

i on, dok je Soergel vezuje sa interstadijalom Würm I, II. Tako je na pr. granica Würm-ske glacijacije na 200 m. ispod otvora pećine Potočka Zijalka, čiji kulturni materijal pripada epohi Orinjak. Međutim iskusni istraživač i poznavalac evropskog paleolitika Hugo Obermajer smatra da metodi koji se upotrebljavaju za određivanje hronologije diluvijalnih lovačkih stanica ne daju iste rezultate u raznim evropskim oblastima.

Metod kvartarne tipologije takođe nije slobodan od grešaka i može nas zavesti na pogrešan put. Istu ideju ima i Jacques de Morgan, koji kaže da praistoričari u velikoj meri daju suviše važnosti morfologiji okresanih oruđa, »kao da dva različita čoveka nisu mogla da obrade jedno oruđe na isti način, a da se prethodno ne dogovore«. S druge strane, kad govori o kvartarnoj paleontologiji, H. Obermajer kaže da nas ova naučna disciplina ostavlja u neizvesnosti u pogledu preciznije hronološke podele. U celoj srednjoj Evropi ne poznajemo ni jedan paleolitski depo koji bi bio stariji od interglacijacije Riss—Würm. Zato Zotz smatra da se i Potočka Zijalka sa svojom orinjačkom kulturom ne može datovati u dublju prošlost od one kojoj pripadaju interstadijali Würm-ske epohe.

U zaključku naših razmatranja paleolita Slovenije možemo reći da se on kreće u granicama Würm-ske epohe i njenih interstadijala. Tragovi neke dublje starosti mogu se objasniti samo kao sirvivali vrsta i tipova čija se egzistencija produžila i u doba u kome su klimatski uslovi bili blaži i povoljniji od onih u kojima se ove vrste javljaju u pretežnom broju.

U Sloveniji prema podacima S. Brodara i M. Kosa nalaze se i paleolitske stanice pod vedrim nebom. To su Nevelj ili Nevle kod Kranja, Njivice i Kostanjevica. Najranije je otkrivena stanica Njivice, gde je austrijski prirodnjak Hibler početkom našeg veka, 1905 g. našao kosti severnog jelena sa izvesnim urezanim znacima. U Nevelju je prof. Kos pre 20 g. otkrio pored skeleta jednog velikog mamuta (čuva se u Narodnom muzeju u Ljubljani) jedan crni sileksni mikrolit. U Kostanjevici je istraživanja vršio S. Brodar posle II Svetskog rata i otkrio je niz ostataka pleistocenske faune i nekoliko sileksa za koje smatra da su artefakta. Međutim, mi nismo sigurni da su ovo paleolitske stanice pod vedrim nebom (»en plein air«), jer jedan mikrolit (kao što je slučaj sa Neveljom) ili nekoliko sileksa nađenih u Njivicama, u oblasti u kojoj postoje pećine veoma malo govore u prilog tumačenja koja su data o ovim nalazima.

Navedene stanice diluvijalnih lovaca samo su jedan, verovatno manji deo paleolitskih stanica u Sloveniji. Njihov broj se neprekidno povećava, zahvaljujući naročitoj aktivnosti Instituta za praistoriju pri Slovenskoj akademiji nauka i umetnosti, a novi nalazi, analize sedimenata, studija stratigrafskih odnosa i primena novih metoda za određivanje starosti organskih materija pružiće nove mogućnosti za bolje i šire poznavanje razvoja palelolitika u Sloveniji, na njenom krasu i njenim alpiskim oblastima.

PALEOLITIK U HRVATSKOJ

Hrvatska je druga jugoslovenska oblast u čijim je pećinama vrlo rano otkriven trag pračoveka i njegovih paleolitskih civilizacija. Po bogatstvu paleontološkog i arheološkog materijala prvo mesto zauzima Kra-

pina. Tragove čoveka i kulturu u ovoj pećini — abri-u otkrio je 1899 godine Dragutin Gorjanović-Kramberger, profesor paleontologije i geologije na zagrebačkom Univerzitetu. Rezultate svojih istraživanja je objavio u čitavom nizu rasprava i članaka objavljenih na našem i stranim jezicima.

Prva monografija u kojoj je obuhvatio rezultate svojih geoloških, paleontoloških, antropoloških i arheoloških studija Krapinskog abria nosi naslov: Der Diluviale Mensch aus Krapina in Croatien, Wiesbaden 1906. Na srpsko-hrvatskom jeziku objavio je posle toga: Život i kultura diluvijalnog čoveka iz Krapine u Hrvatskoj, Zagreb, 1913 g.

Krapina se nalazi na padini brega Hušnjakova u neposrednoj blizini varoši Krapine. Sama pećina u kojoj je živeo krapinski pračovek pripada zoni miocenskog peščara. Ostaci pračoveka, industrije i faune otkriveni su u slojevima čija debljina iznosi preko 8 m. Donji deo ovog sloja ispunjen je peskom, čija debljina iznosi oko 80 cm. To je žuti i muljeviti pesak iznad koga je sloj od 20 cm. finog sivog peska. Iznad ovog sloja leži drugi sloj crvenkasto žutog peska, čija je debljina prosečno 18 cm. Nad ovim slojem nalazi se sloj debeo 1,80 cm ispunjen peskom i ilovačom. Najviši sloj pretstavlja humus, debljine oko 20 cm.

U drugom sloju koji se nalazi ispod gline otkriveni su ostaci diluvijalne faune, paleolitskih ognjišta, oruđa i ljudskih fosila. Mlađi gornji kompleks I je bez tragova paleolitskih kultura i čoveka, koji su nađeni u kompleksu II.

Fosilne životinjske ostatke ove pećine čini tipična diluvijalna fauna kojoj pripadaju: bod primigenius, rhinoceros Mercki variatio Crapinensis i Ursus spelaeus var. Crapinensis. To su životinje koje ukazuju na pleistocensku starost odgovarajućih slojeva. U Krapini je, međutim, nađen i čitav niz ostataka drugih vrsta kao što su Canis lupus, Castor fiber, Lutra vulgaris, Arctomys marmotta, Ursus Arctos, Equus cabalus, Cervus elaphus, Cervus capriollus i druge životinje koje se mogu konstatovati i u mnogo mlađim periodima od pleistocena. Po osnovnim odlikama ova fauna je pretežno topla, pa ju je stoga Gorjanović-Kramberger datovao u Riss—Würm-sko interglacijalno doba.

Ostaci pračoveka nađeni su, uglavnom, u drugom kompleksu kome pripada i najveći deo krapinske industrije. Gorjanović je u Krapini od mnoštva individua čiji se broj kreće oko 15, izdvojio dva osnovna tipa, koja je nazvao Homo primigenius var. Spyensis i Homo primigenius var. Crapinensis. Prvi tip karakteriše viša i prognatija mandibula, dok je kod drugog tipa mandibula nešto niža. Mandibula prvog tipa potpuno se podudara sa onom iz Spy-a u Belgiji. U pogledu drugog tipa, za njega Gorjanović kaže da se razlikuje od prvog znatno većom masivnošću, manjom visinom i manjim prognatizmom i gotovo normalnim molarima sa velikim pulpalnim površinama. Ova odlika zuba Krapinskog pračoveka je vrlo značajna jer se po njoj i tip ovog čoveka mora smatrati znatno bliži tipu mlađih paleolitskih epoha.

Industrija je uglavnom mustijerskog tipa. Od velikih zapadnoevropskih lokaliteta najbliža je industrija lokaliteta La Quina, po vrsti materijala, po tipovima i formama. Po varijetetima tipova i po tehničkim odlikama krapinska paleolitska industrija može da se poveže sa zapadnoevropskom industrijom Levalloisien. Od materijala koji je krapinski pračovek koristio za pravljenje artefakata treba pomenuti zelene eruptivne stene, zatim silekse, opal, jaspis, kvarc, kalcedon. Vrsta materijala odredila je dobrim delom i tehničke odlike samog oruđa. Među tipovima ove industrije javljaju se nuklei, zatim diskosi, strugači (racloir), grebači (grattoir), šiljci (points), batovi (Faustkeil), testerice (sella), svrdla (perçoir) i drugi oblici. Koštana artefakta su retka i ona obuhvataju uglavnom šiljke i neku vrstu sekirica. Značaj paleolitskog nalazišta u Krapini daleko je prevazišao granice lokalnog interesa. Već u doba otkrića, a i mnogo docnije krapinska pećina je jedinstvena u svetu, pošto je to jedino mesto gde je nađen toliki broj individua raznog uzrasta i pola, u jednoj diluvijalnoj aglomeraciji koja je od tada do našeg vremena nauci potpuno nepoznata. Mogućnost da se prati evolucija morfologije ljudskog skeleta bila je jedan od najsnažnijih argumenata za teoriju evolucije čoveka, kao i za smele ideje Buše d' Perta.

Međutim, i pored takvog i tolikog značaja ovoga našeg velikog paleolitskog nalazišta, njegova naučna vrednost još uvek je potpuno aktualna. Mnogi elementi krapinskog fosilnog materijala još nisu ušli u završnu fazu proučavanja. Najfinije analize unutrašnjih oblika lobanja krapinskog pračoveka još nisu izvršene, tako da to, zajedno sa ostalim podacima koji dolaze u obzir za dalja proučavanja, može dati nove podatke i baciti novo svetlo na mnoga pitanja paleoantropologije, koja još uvek stoje otvorena. Teškoće u budućim proučavanjima krapinske pećine i njenih nalaza, koja otežava studiranje pojedinih problema, potiču uglavnom otuda što se za vreme iskopavanja i prikupljanja paleontoloških i arheoloških dokumenata nije pripremila i potpunija, precizna tehnička dokumentacija. Bez takvih dokumenata-crteža, planova, profila, detaljnijih fotografisanja proučavanje postavljenih problema je veoma otežano, a delimično i svedeno na ograničeniji domet i znatno smanjene mogućnosti.

Pored Krapine u Hrvatskoj je otkriven i čitav niz drugih pećina koje pokazuju izvesne tragove života iz diluvijalne epohe. Među ovim najznačajnije su Vindija kod Varaždina, Veternica na podnožju Zagrebačke Gore i nekoliko pećina u Gorskom kotaru i u Lici.

Pećina *Vindija* se nalazi nedaleko od sela Voće, u tipičnoj kretacejskoj geološkoj formaciji. Teško je pristupačna. U Vindiji je S. Vuković počeo intenzivnija iskopavanja 1950 godine i produžio ih je do 1955. Prema Vukovićevim podacima u ovoj pećini utvrđene su sledeće paleolitske epohe: Mustijer, Orinjak, Solitre i Madlen. Doba mustijerske epohe utvrđeno je pored tipologije oruđa i karakterističnom diluvijalnom faunom.

U pogledu gornjeg paleolitika moramo zadržati izvesnu rezervu, naročito u odnosu na madlensku epohu, koja je i inače u našoj zemlji do sada sasvim nesigurno utvrđena i veoma malo poznata i proučena.

Ovde je utvrđen i epipaleolit za koji Vuković smatra da je mesolitik. Međutim, ovo shvatanje i tumačenje epipaleolita kao mesolitika u našoj nauci nije prihvaćeno.

Iznad ovoga sloja slede slojevi neolitika, bronzanog i gvozdenog doba i rimske epohe. Po strukturi svoje stratigrafije Vindija bi imala posebno mesto u arheologiji Jugoslavije.

Iako je značajna i relativno bogata u paleontološkom i arheološkom materijalu. Vindija je jedna od velikih paleolitskih stanica u Hrvatskoj u kojoj nisu otkriveni ljudski fosili.

Pećina *Veternica* se nalazi na južnim padinama Zagrebačke Gore. Njeno otkriće izvršio je Mirko Malez, geolog. Rezultate svoga rada Malez je objavio ukratko u jednom članku »Paleontološko istraživanje pećine Veternice u 1950 g.« (Letopis Jugosl. Akad., Zagreb, 1957, 62). Prema

njegovoj determinaciji ova pećina pripada Würm-skoj epohi, verovatno interstadijalu I—II. Njena industrija je tipično mustijerska, a po svojim oblicima odgovara industriji La Quina. Kamena oruđa i retka koštana oruđa iz ove pećine su vrlo srodna sa oruđima iz Krapine, ne samo po tipološkim odlikama, nego i po materijalu od koga su pravljena. To je razumljivo, jer se obe pećine nalaze u istom geološkom području.

U pogledu određivanja industrije i doba kome pripada Veternica, industrija je gotovo ista kao i u Krapinskoj pećini. Osnovni problem koji pruža ova pećina pretstavlja determinacija ljudskih fosilnih ostataka otkrivenih u Veternici. U pitanju su dve lobanje od kojih je jedna otkrivena u primarnom sloju, odnosno u 5-om od 9 slojeva, koliko je Malez ovde utvrdio. Po svojim morfološkim crtama ova lobanja iz primarnog sloja ostavlja utisak mlađeg tipa fosilnog čoveka. Po svojim karakteristikama čovek iz Veternice vrlo je blizak onoj vrsti Krapinskog čoveka koju je Gorjanović definisao kao Homo primigenius variatio Crapinensis. Vrlo koncizne podatke o ovom tipu Krapinca, sa kojim možda ima izvesnu filijaciju i fosil iz Veternice, dao je i prof. Hrdlička u svom članku »Krapinski čovek« (The man of Krapina, Hrdlička, M. — Spomenica posvećena Gorjanoviću-Krambergeru, Zagreb, 1925, 6.); »Izbog toga tip krapinskog čoveka, iako još uvek veoma primitivan po izvesnim morfološkim crtama, i istovetan sa primitivnim neandertalcima, pokazuje svojim drugim karakteristikama znake progresa i evolucije prema tipu modernog čoveka«.

Treće otkriće fosilnih ostataka čoveka izvršeno je u jednoj pećini u dinarskom krasu — Cerovačkoj pećini u kojoj je Malez otkrio dve fosilne ljudske cevanice. Prema podacima koje je saopštio 1957 g. Malez misli da ove tibiae pripadaju čoveku mlađeg paleolitskog doba. Njihovo datovanje je izvršio na osnovu otkrića fosila pećinskog medveda nađenih u istim sedimentima u kojima su bile i ove kosti. Njegovo saopštenje je kratko i mora se primiti sa rezervom.

PALEOLITIK U SRBIJI

Karakter, mesto i značaj paleolitika Srbije nisu bili određeni ni praktično ni teoretski sve do sredine našeg veka. U Srbiji do tada nije bilo sistematskog i naučnog istraživanja paleolitskih kultura, pa prema tome ni podaci i obaveštenja o njima nisu mogli imati vrednost verodostojnih naučnih i egzaktnih informacija. Ukoliko je u stručnoj literaturi i bilo govora o diluvijalnoj prošlosti Srbije, periodu koji je, relativno uzev, uopšte nedovoljno i nepotpuno ovde proučen, ti podaci se prvenstveno i pretežno odnose na geološku i paleontološku stranu problema koji se tiču kvartarne prošlosti srpske zemlje. Arheološki podaci, ukoliko ih ima, saopšteni su više uzgred, nego kao rezultati istraživanja usmerenih ka proučavanju tragova kvartarnog čoveka i njegovih kultura. Taj hijatus u terenskom radu imao je za posledicu nedovoljno razvijen interes arheologa Srbije za kvartarnu arheologiju uopšte. S druge strane, takva situacija dopustila je stvaranje izvesnih više spekulativnih, nego objektivno fundiranih konstrukcija o paleolitiku Srbije. Pokazaćemo malo dalje da je čitav niz naših i stranih, najčešće veoma istaknutih stručnjaka praistorijske arheologije, na tim konstatacijama zasnivao i stvaranje mišljenja o mestu i epohama paleolitskih civilizacija Srbije u kvartarnoj arheologiji Podunavlja i srednje Evrope. To se, pre svega, odnosi na literarne podatke o paleolitskim nalazištima na području Beograda.

Prve indirektne indicije za postojanje paleolitskih civilizacija na teritoriji Srbije pružila je pleistocenska fauna, sakupljena u nekim pećinama kao rezultat sistematskog i metodskog geološko-paleontološkog istraživanja ili kao slučajni nalazi, koji su, svi zajedno, već odavno nagovestili svojim bogatim i raznovrsnim sadržajem mogućnost postojanja diluvijalnog čoveka u takvoj biološkoj sredini. Ova fosilna fauna, kojoj pripadaju Elephas primigenius, Ursus spealeus, Hyaena spelaea, Pantera spelaea, diluvijalni kanidi, bovidi, ekvidi, cervidi i dr., slična fauni Krapine, Vindije i mnogobrojnih nalazišta alpiskog neolitika, indicirala je, tamo gde su bili nađeni, ranije ili u novije vreme, njeni kompaktni slojevi, postojanje i lovačkih stanica diluvijalnog čoveka. To bi se pre svega moglo reći za Prekonošku i Zlotsku (Lazarevu?) pećinu u istočnoj Srbiji, u kojima su prva, geološko-paleontološka istraživanja izvršena još osamdesetih i devedesetih godina prošloga veka. Rasprava Jovana Cvijića koji je izvršio solidnim naučnim metodom prva sistematska istraživanja stratifikacije geološkog i paleontološkog materijala u Prekonoškoj pećini pružila su i prvo verodostojno obaveštenje o postojanju jednog kvartarnog artefakta u slojevima ove pećine. Na tome dokumentu i na oceni stratigrafske situacije u ovoj pećini J. Cvijić je još 1891 godine došao do pretpostavke da je ovde živeo i diluvijalni čovek. Podaci koje je saopštio Đ. Jovanović o Zlotskoj pećini znatno su oskudniji i samo posredno ukazuju, svojom fosilnom faunom (Ursus spelaeus i Hyena spelaea) na mogućnost da je i ova pećina mogla biti jedna od lovačkih stanica u njihovom sistemu vezanom pretežno za oblast Stare Planine.

Za proučavanje istorijata paleolitskih istraživanja u Srbiji od izvesnog, više literarnog nego praktičnog značaja je i otkriće ostataka fosila »diluvijalnog čoveka«, nađenih u samom Beogradu. Međutim, isko indeks Retzius lobanje ovoga čoveka iznosi 73,4 i govori u prilog njegovoj primitivnoj morfologiji, veoma je dubiozna pretpostavka o njenoj diluvijalnoj provenienciji. Baveći se proučavanjem podataka i problema o najstarijim stanovnicima jugoslovenskih zemalja, N. Županić je došao do zaključka da formalne odlike ove lobanje ukazuju na njen neandertalski karakter. Pretpostavku o diluvijalnoj starosti ovoga fosila koji je na žalost izgubljen, autor članka u kome je publikovano to otkriće, potvrđuje i nalazom zuba Elephas-a Antiquus-a, koji su nađeni u istom stratumu kome pripada i ova lobanja.

Međutim ni ovaj kao ni ranije navedeni podaci ne bi mogao poslužiti kao pozitivan argumenat za tvrđenje o paleolitskim nalazištima u Beogradu i njegovoj okolini.

Kao egzaktnija osnova za početak praktičnog naučnog istraživanja mogućih tragova života i kulture diluvijalnog čoveka na ovome području moglo bi da posluži otkriće diluvijalnih fosila, koje smo konstatovali 1955 godine u nekoliko podkopina (abris) i pećinskih otvora na jugozapadnoj periferiji Beograda, na padinama Banovog Brda. Ovo su zasada jedina mesta na koja bi se mogli odnositi podaci H. Breuil-a i ostalih pomenutih autora o orinjačkim pećinama kod Beograda. Njihovo istraživanje ni ranije ni sada uopšte nije izvršeno, tako da bi eventualno otkriće artefakata orinjačke kulture i epohe na ovome mestu bila stvar čiste koincidencije ranije postavljenih, gotovo proizvoljnih pretpostavki, i jasne i čvrste istine naučnih činjenica. Iako smo nešto docnije u ovom području, nedaleko od reke Save našli silekse za koje bi se moglo pretpostaviti da su bili podvrgnuti veštačkoj obradi, delimo mišljenje S. Brodara, da u pećinama

d Beograda orinjasijen još nije pouzdano naučno utvrđen. Međutim, o ovo pitanje ostaje otvoreno za buduća istraživanja, već sada možemo nstatovati da se na području Beograda nalaze kretacejske pećinske formacije sa moćnim slojevima diluvijalne faune.

Istorijatu ozbiljnijeg i egzaktnijeg proučavanja paleolitika Srbije pri-a i najveći deo rada S. Brodara: Historičen in kritičen pregled dom-vnih najdišč na jugu Jugoslavije. Ova rasprava je, ustvari, prva savre-na naučna i kritička ocena podataka saopštenih u našoj i stranoj lite-uri, koji govore o tragovima i nalazima paleolitskih kultura u istočnim užnim krajevima naše zemlje, čiji je paleolitik, kao što smo to napome-i, sve do 1950 g. bio van dometa stvarnog naučnog istraživanja. Od sebnog naučnog interesa je za nas činjenica da S. Brodar pozitivno enjuje podatke J. Cvijića o Prekonoškoj pećini i da, na osnovu strati-fskog položaja jednog sileksa otkrivenog u njenim stratumima i tipo-kih odlika ovog artefakta, dopušta mogućnost da je u ovoj pećini bila luvijalna lovačka stanica, naseljena u razdobljima mlađeg paleolitika nožda u tako zvanom orinjačkom periodu«. Cvijićeva rasprava — Pre-noška pećina — objavljena 1891 g., je prvi rad u kome se naučnim me-dom pokušava dokazati postojanje paleolitika u Srbiji. Njegovu vred-st i naučnu aktualnost potvrđuje ne samo preciznost podataka, analiza aključaka koje je izveo sam Cvijić, nego i naučna verodostojnost koja se, kao što se vidi iz rasprave S. Brodara, i danas može pokloniti.

Iako je mišljenje Đ. Jovanovića o Prekonoškoj pećini kao mestu bo-vka pračoveka negativno i suprotno Cvijićevom, S. Brodar se je sa puno edljivih razloga opredelio za Cvijićevu tezu: »Ako upoštevamo tudi še sneje odkrite paleolitske najdbe v severozahodnih bolgarskih jamah rano slovstvo glej J. Skutil, 1950, str. 296—308) in leta 1951 otkrito leolitsko postajo Pećino pod Jerininim Brdom pri Gradcu, okraj Kra-jevac (B. Gavela, 1951, str. 307) moremo Prekonoško pećino z veliko rjetnostjo, skoraj z gotovostjo šteti med paleolitske postaje. Podoba da je bila v tej jami odkrita prva paleolitska postaja Srbije in Balkana oh«.

Pošto je izvršio podrobnu i veoma kritičku analizu i ostalih podataka stručne literature o paleolitskim nalazištima u Srbiji posebno na terenu ograda, S. Brodar, sa svojstvenom mu opreznošću, dolazi do zaključka, na području južno od Save, podrazumevajući tu i Srbiju, »ni mogoče kazati z obsolutno zanesljivosti nobene paleolitske postaje, je vendar v osti rezultat tak da je verjetnost in možnost njihovega obstoja stopila čno v ospredje.« Pokazaćemo u sledećim redovima da je ova pretpo-vka o mogućnosti i verovatnosti postojanja paleolitske kulture u Srbiji, koju je S. Brodar imao i konkretan oslonac u rezultatima najnovijih raživanja paleolitika Srbije, već našla svoju punu i sigurnu potvrdu arheološkom i drugom materijalu, otkrivenom u dvema paleolitskim nicama u Šumadiji, centralnoj oblasti Srbije.

Simboli i eponimi paleolitika Jugoslavije bile su gotovo do sredine šeg veka dve paleolitske stanice: Krapina u Hrvatskoj, sa kulturnim i silnim materijalom iz srednjeg paleolitika, i Potočka Zijalka u Sloveniji, značajnim kulturnim inventarom iz gornjeg paleolitika-tipičnog ori-asijena.

Međutim, i pored opšteg interesa za arheološko bogatstvo balkanskih malja, a posebno za praistorijske kulture Jugoslavije, najveći deo naše mlje, naročito njene oblasti koje leže južno od Save i Dunava, ostale

su terenski i praktično neispitane, a naše znanje o paleolitiku ovih oblasti stajalo je na mrtvoj tački. Prostrani planinski krajevi Srbije, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Crne gore i Makedonije bili su izvan dometa naučnog interesa u pogledu naših konkretnih znanja o životu ljudi starijeg kamenog doba, o njihovoj ekonomskoj, fizičkoj i intelektualnoj evoluciji.

Metodski i sistematski otpočelo je tek 1950 godine terensko istraživanje tragova paleolitskih kultura u Srbiji. U razdoblju od 1951 do 1955 godine izvršeno je otkriće prvih neosporno utvrđenih stanica diluvijalnih lovaca i njihovih kultura u Šumadiji. To su: Pećina pod Jerininim brdom u selu Gradcu kod Kragujevca, otkrivena kao paleolitska stanica 1951 godine, i pećina Risovača kod Aranđelovca. u kojoj smo tipičnu kulturu srednjeg paleolitika otkrili 1955 godine. Prema tome, godina 1951 predstavlja istorijski datum, za koji je vezano otvaranje novog poglavlja u proučavanju paleolitika Srbije.

Iskopavanja u pećini pod Jerininim brdom obavljena su u toku dve uzastopne kampanje: 1951 i 1952 godine. Na Risovači iskopavanja su vršena neprekidno do 1961 godine. Za Pećinu pod Jerininim brdom može se reći da je, kao ostatak veće pećine, svedena na razmere potkopine; pećina Risovača je, iako delimično oštećena na ulazu, sačuvana u celoj dužini, od koje je do sada iskopano i ispitano preko 40 metara.

Obe pećine su čiste kretacejske formacije, od kojih se u Risovači jasno mogu utvrditi fluvijalni i drugi geološko-klimatološki faktori koji su odredili njen oblik i veličinu. Dok su u Pećini pod Jerininim brdom nađeni ostaci stratuma ograničeni na relativno malu dubinu i površinu, stratifikacija geoloških depoa i paleontološkog i arheološkog materijala u pećini Risovači otkriva svojim slojevima, čija dubina iznosi i preko pet metara, sliku veoma složenih i po trajanju dugih procesa, u toku kojih se je formirao i održavao život u ovoj pećini. Rezultati dobiveni istraživanjem ovih pećina potvrdili su vrstama i kvalitetom paleontološkog materijala i arheoloških artefakata novije hipoteze o izvesnim specifičnim crtama i odlikama balkanskog paleolitika. Iako studija otkrivenog materijala još nije ušla u završnu fazu, već sada se naziru elementi dedukcija na osnovu kojih će se moći odrediti odnos paleolitskih kultura Balkana, s jedne strane prema karpatskoistočnoevropskom, a s druge strane prema alpijskom i zapadnoevropskom geokulturnom kompleksu.

Složenost i naučna aktualnost ovih momenata pokazuju da ta razmatranja i studije takvih problema proširuju i značaj postignutih rezultata van lokalnih granica arheologije Srbije, s obzirom na geološki, paleontološki i arheološki aspekt postavljenih problema.

Način na koji se je izvršilo formiranje akumuliranih slojeva u Risovači ne otkriva veće oscilacije i burne klimatološke promene u doba koje odgovara vremenu čovekovog boravka na ovome mestu. Rečno korito izdubljeno na dnu pećine jedini je trag dugih i velikih fluviativnih kretanja u njenoj unutrašnjosti. Odnos ove formacije prema stratumima koji su sačuvali tragove čovekovog boravka ovde pokazuje da su ti procesi prethodili pretvaranju ove pećine u lovačku stanicu pračoveka. A petrografske varijacije, koje su nastale na stropu i zidovima pećine po završetku čovekovog boravka u njoj, mogu se pripisati faktorima zahlađenja, nastalog u gornjim periodima diluvijuma.

Uzimajući u obzir s jedne strane geološko-petrografske podatke koji pokazuju način na koji se stvarala pećina, s druge strane posmatrajući njenu faunu može se izvesti hipoteza o relativno toplijoj klimi koja je ovde

vladala u doba njenih diluvijalnih stanovnika. Risovača i Gradac pripadaju području niskih brda i geografskoj oblasti koja je bila van neposrednog uticaja srednjoevropske glečerske kalote. Može se dozvoliti pretpostavka da je do ove oblasti u to vreme dopirao povremeno uticaj tople i blage mediteranske klime. Vlažnost vazduha sa severa i topla klima juga omogućili su da se na ovom području razvije i dugo i intenzivno održi bogata i raznovrsna fauna, *obilato zastupljena u mnogobrojnim vrstama* i individuama u obema srpskim pećinama. U pitanju je pretežno topla fauna srednjeg paleolitika, odnosno interstadijala Würm I-II.

U obema pomenutim pećinama otkrivena je tipična pleistocenska fauna, gotovo identičnih vrsta. Najbrojnije od velikih mamifera zastupljen je Ursus spelaeus, čiji se fosili susreću na celoj debljini slojeva u pećini Risovači, od sigaste kore koja pokriva donje, prvobitno korito reke do gornje granice diluvijalnog nanosa. Sudeći po broju ostataka lobanja, mandibula, pojedinačnih kanina i molara broj otkrivenih individua ursida prelazio je ovde više desetina. Od velikih karnivora u obe pećine mogli su pouzdano biti utvrđeni Pantera spelaea, Hyaena spelaea, zatim Canis lupus i Canis vulpes. Od fosila herbivora otkriveni su Elephas primigenius, Cervus magaceros, Bos primigenius, i posebna varijanta Equus caballus, izvanredno snažne građe i znatno višeg rasta od poznatih primeraka ovoga konja, otkrivenih u zapadnoj i srednjoj Evropi. Jedna kost metakarpusa indicira i prisustvo Rhinocerosa u ovoj fauni. Mikrofauni pripadaju gotovo isključivo glodari. Karakteristično je i svakako instruktivno otkriće i tipičnog inciziva jednog individua Arctomys marmottae i jedne Mustella-e.

U pogledu stratigrafskog položaja *otkrivenih vrsta utvrđene su sledeće* činjenice: u Risovači, najniži slojevi u donjem, užem i prvobitnom koritu reke, *ispod kore sige* koja čini sadašnji pod pećine, potpuno *su sterilni*. To je čista glina, tamno mrke boje, čije taloženje ovde prethodi pojavi života u pećini. Iznad sloja karbonatske sige pojavljuju se, u kulturno sterilnim stratumima, najpre fosili bovida, ekvida i cervida. Iznad te zone počinju slojevi sa fosilima ursida, zatim karnivora i mamuta, dok su fosili drugih herbivora znatno ređi. Ovoj zoni pripadaju i horizonti čovekovog života u ovoj stanici.

U Pećini *pod* Jerininim *brdom stratifikacija je gotovo istovetna sa* ovom iz Risovače.

Ocenjujući geološko-petrografske i paleontološke karakteristike stratifikacije materijala u ovim pećinama može se izvesti zaključak da formiranje njihovih slojeva pripada dobrim delom epohi kišnih perioda i velikih fluvijatilnih kretanja, koja su ovde ostavila moćne depoe geološkog, paleontološkog i kulturnog materijala. Veliki deo fosilnog sadržaja indicira blažu klimu, ako *ne toplijų onda* svakako umerenu. To *je pojava*, koja je već utvrđena na sličnim geografskim širinama, naročito u mediteran*skim zemljama*. Preliminarne *studije* celokupne *slike odnosa* dopuštaju pretpostavku da život čoveka u dvema paleolitskim stanicama Srbije pripada pretežno prelazu perioda toplije ka periodu hladnije klime, što u srednjoj Evropi odgovara interstadijalu Würm I-II. S obzirom na pojavu izvesnih tipova paleolitske industrije sa odlikama tehnike »a bifaces« smatramo da je to doba svakako bliže kraju nego sredini ovoga interstadijala.

Život i prisutvo diluvijalnog čoveka u dvema pećinama Srbije potvrđuju *dokumenta razne vrste. Ona* ukazuju *ne samo na boravak čovekov* u ovim dvema stanicama, nego dovoljno jasno otkrivaju njegovu aktivnost kao i ekonomsku bazu njegovog života.

U oba krila pećine pod Jerininim brdom otkriveni su tragovi dvaju vatrišta (ognjišta), na kojima su nađeni ostaci kostiju ulovljenih životinja. Pored relativno veće količine pepela ovde su nađeni i ostaci karboniziranog drveta. Iako u pećini Risovači prisustvo diluvijalnih ljudi potvrđuju mnogobrojna tipična artefakta, nađena na raznim dužinama ove pećine, tragovi ognjišta i tipičnog vatrišta nisu mogli da se pouzdano utvrde. Možda je njihovo mesto, kao i u mnogim drugim slučajevima, bilo na ulaznom delu pećine, koji je na žalost bio još pre prvih iskopavanja otkriven, oštećen i verovatno uništen.

Po svojim geo-paleontološkim odlikama obe ove pećine Srbije kao naselja kvartarnih lovaca pripadaju srednjem paleolitiku. Karakteristike njihove mustijerske industrije čine artefakta tipičnih oblika. To su trougaoni šiljci (pointes triangulaires), ovalni strugači (grattoirs disques), izduženi strugači (racloirs) i dvostruki šiljci, čiji se gotovo deltoidno-listoliki oblik približava sličnim tipovima (limaces) iz perioda Mousterien VI iz La Quina. Pored tipičnih šiljaka, ovi oblici, zastupljeni na Risovači u svega dva egzemplara, predstavljaju artefakta od posebnog naučnog interesa. Goury ih naziva »pointes hemisolutréennes«, sa osnovnim elementima obrade »à bifaces« dok ih nemački arheolozi obeležavaju kao »pointes praesolutréennes«. Prema njihovoj oceni osnovnu razliku između varijeteta praesolutreen i solutreen čini nedostatak i odsustvo koštane industrije u periodu nazvanom konvencionalno praesolutreen. U našem slučaju situacija je znatno složenija: dok ostali tipovi sileksa ukazuju na evoluiranu *možda već i završnu fazu* mustijerske *epohe*, pojava nekoliko primeraka neosporno utvrđenih koštanih artefakata, čiji se oblici nikako ne mogu pripisati slučajnom dejstvu mehaničkih ili drugih faktora, govore u prilog *vezivanja kulture dveju pećina* Srbije *za početke gornjeg paleolitika*. Međutim, stratigrafski položaj ovih koštanih oruđa koja indiciraju jednu »protolithische Knochenkultur« vezuje ih za balkansko-podunavski Moustérien. Za *opštiju, jako još uvek samo eproksimativnu definiciju ove kulturne faze*, mogao bi se upotrebiti i u ovom slučaju termin »kultura pećinskih lovaca« (»Hohlenbarenjager Kultur«), koja se, prema L. Zotzu u centralnoj Nemačkoj vezuje za praesolutreen, u Moravskoj i Šleskoj za praeaurignacien, dok u Sloveniji dopire do razvijenog starijeg orinjasijena.

Za pravljenje koštanih artefakata upotrebljene su pretežno kosti fe*mura i humerusa većih životinja, obrađene pretežno kao neka vrsta* koštanog ručnog klina (»Handknochenspitze«). Pored toga u Pećini pod Jerininim brdom nađen je tipičan »bouton«. Neka od koštanih oruđa mogla *su, kao šiljci i jedna vrsta sasvim primitivnih šila, da posluže pri obradi* kože odnosno krzna. Jedinstven po svom obliku, nameni i značenju je i koštani bodež simetričnih linija, otkriven u slojevima Risovače.

Podrobnija analiza celokupnog paleontološkog i arheološkog materijala otkrivenog u ovim dvema paleolitskim stanicama pomoći će da se jasnije, egzaktnije i potpunije sagledaju sve strane problema koji se tiče *njihove kulture. Na taj način će se sa više sigurnosti i sa više konkretnih* podataka odrediti mesto paleolitika Srbije u praistoriji srednje Evrope, njegov odnos s jedne strane, prema varijantama alpijskog paleolitika, s *druge strane prema karpatsko-istočno evropskoj oblasti, prema kojoj* litička industrija Gradca i Risovače pokazuje naglašen afinitet.

Od ostalih ljudskih fosila za sada se može pomenuti samo jedan fo*silni molar, otkriven u Pećini pod Jerininim brdom u* Gradcu. Njegovu analizu i bližu determinaciju izvršio je Dr Henri Vallois. Prema njegovim

podacima to je treći molar desne miksile, koji, na žalost, ne pokazuje, uopšte uzev, jasno izražene karakteristike, na osnovu kojih bi se moglo sa sigurnošću izvršiti njegovo opredeljenje, pošto su njegove morfološke specifičnosti, koje pokazuju tok evolucije od Neandertalca do savremenog čoveka svedene na najmanju meru. Zub iz Gradca pokazuje svojim umerenim dimenzijama i odsustvom taurodontisma da ne pripada tipičnoj denticiji Neandertalca. Svojim odlikama njegov vlasnik je pre mogao biti jedan Homo sapiens fossilis. U prilog ovome tvrđenju, pored oblika forme ovoga zuba govori i njegova snažno izražena fosilizacija.

Prema svemu onome što je u opštijim linijama i podacima rečeno u ovome odseku vidi se da je Srbija prošla u razvoju svojih praistorijskih kultura i kroz epohu srednjeg, a veoma verovatno i gornjeg paleolitika. Rezultati postignuti na iskopavanjima u pećinama pod Jerininim brdom i na Risovači pokazuju da je taj paleolitik imao i svoje specifične odlike, koje ga u velikoj meri približavaju paleolitiku Bugarske, Mađarske i Rumunije. To je, u stvari, široka oblast srodnih klimatskih i bioloških uslova od kojih je u velikoj meri zavisio i život, pa u vezi s tim i kultura kvartarnih ljudi.

Istraživanja paleolitika u Srbiji značajna su naročito stoga što pružaju mogućnost da se šire i egzaktnije sagledaju i odnosi paleolitskih kultura zapadne i alpijske oblasti prema jugoistočnoj Evropi uopšte.

*

U Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori vrše se poslednjih godina arheološka iskopavanja, koja takođe ukazuju na postojanje tragova paleolitskih kultura, srednjeg i gornjeg paleolitika.

VII. PRELAZNO DOBA OD PALEOLITIKA KA NEOLITIKU

MESOLITIK (EPIPALEOLITIK)

Otkrića mikrolita, izvršena najpre 1879 godine u oblasti Fère en Tardenois, a zatim 1887 u pećini Mas d'Azil, u oblasti Arièges, dala su mogućnosti E. Piette-u da definitivno reši problem hijatusa kao perioda u toku kojega je nastao i izvesno vreme trajao potpuni prekid u evoluciji paleolitske kulture ka neolitskoj. Otkriće mikrolita i fosila u slojevima koji pretstavljaju stratigrafski prelaz od madlenske epohe ka neolitiku pokazalo je neosnovanost i neodrživost teorije o hijatusu. S druge strane Mas d'Azil, Fère en Tardenois, kao i izvesni lokaliteti u Švajcarskoj, Španiji, u Severozapadnoj Nemačkoj i Skandinavskim zemljama dali su materijala na osnovu koga je utvrđeno u klasifikaciji praistoriskih epoha i doba *mesolitika* (ime ovoj epohi dao je J. de Morgan), kao posredne epohe između madlenske, kao najmlađe paleolitske epohe i protoneolitika, kao prvog kulturnog stadijuma holocenskog čoveka.

U toku mesolitika novi klimatski uslovi, koji su pokazali odlike postglacijalnih perioda, doveli su do promena u sadržaju paleontološke slike sveta. Veliki sisari, kao mamut, rinoceros i severni jelen napuštaju umereni pojas, povlače se, kao što čini severni jelen idući na sever, ili potpuno iščezavaju, kao što je slučaj sa većim brojem elefantida, felida, ursida i dr.

U antropološkom pogledu odnosi se menjaju utoliko što se u Evropi javlja u većem broju tip brahikefala, dok je u Aziji i Africi rasprostranjen u mnogo većoj meri nego u prethodnom paleolitiku tip koji pokazuje izvesne sličnosti sa evropskim kromanjoncem.

U pogledu materijalne i duhovne kulture arheološka istraživanja su pokazala da je mesolitik bio rasprostranjem gotovo po celoj Evropi, Aziji i Africi. To dokazuju mikrolitska sileksna industrija, kao i naročiti bojeni kamenčići.

Podela evropskog mesolitika izvršena je na dva načina, od kojih svaki ima tri glavne epohe. Prva, ranija podela je izvršena prema pomenutim nalazištima u Francuskoj i Nordiskim oblastima Evrope na tri glavna kulturna stepena: azilijenski, tardenoazijenski i maglemozijenski.

Drugu podelu izvršio je J. G. D. Clark na osnovu tipoloških odlika mesolitskih artefakata. Njegov sitem obuhvata takođe tri etape, odnosno tri kulture, koje teritorijalno uglavnom pripadaju severnim i zapadnim oblastima Evrope.

Prvu grupu koju po Clark-u R. Pittioni naziva *Stielspitzen-kulturen*, obeležavaju šiljci sa drškom koja se, verovatno, pričvršćavala za jedno duže držalje, tako da je oruđe moglo da služi ili kao neka vrsta strele ili

kraćeg koplja. Ovoj kulturnoj grupi pripadaju oblasti Severne i Severoistočne Evrope sa izdvojenim kulturama: hamburškom (Hamburger-Kultur) i arensburškom (Ahrensburger-Kultur) i belgiska Remouchamps-kultur (takozvana po lokalitetu Remouchamps, oblast Liège-a). U Skandinavskim zemljama ovoj kulturi odgovara Fosna-kultura u Norveškoj, i Komsa kultura u Finskoj. U Poljskoj ovoj epohi pripada Svidericka kultura (po lokalitetu Wielikie Swidry kod Varšave). Odavde Svidericka kultura rasprostire se dalje na jugoistok do Ukrajine.

Drugoj grupi kultura mesolitskog doba pripadaju *Axt-kulture* koje su zastupljene u oblastima Severne Nemačke i Južne Skandinavije. Ove kulture, po Klarkovoj podeli, imaju tri odvojene grupe: Lyngby, Maglemose i Ertebölle-kulturu.

U najstarijoj *Lyngby-kulturi* (po lokalitetu Lyngby kod Kopenhagena) javlja se, kako saopštava Pittioni, izvanredno lepo obrađen šiljak sa drškom i jedna vrsta motike od roga severnog jelena.

U *Maglemose-kulturi* (po Maglemose — velika močvara na Seeland-u u Danskoj) i srodnoj joj *Kunda-kulturi* pojavljuju se kao karakteristična oruđa koštani harpun, udica, koštana motika i t. zv. ptičija strela (koštani šiljci sa mikrolitskim sileksima). Pored toga sileks se upotrebljava i za pravljenje noževa, strugača i šila.

Najmlađa od ove tri grupe Axt-kultura je *Ertebölle-kultura* ili *Kjökkenmöddinger-kultura*. Prvi je naziv po lokalitetu Ertebölle kod Aalborga-a u Danskoj, a drugi označava kulturu školjkastih gomila. Prvo otkriće izvršeno je 1840 godine u Danskoj. Slojevi sa sadržajem Ertebölle-kulture, oruđima od kremena i kosti, ostacima životinjskih kostiju i prvim, karakterističnim keramičkim proizvodima rasprostranjeni su na širokoj teritoriji zapadnoevropske atlantske oblasti. To su, naprimer, poznati concheiros-i, na starom ušću reke Tajo na Pirinejskom Poluostrvu, ili slični concheiros-i u Morbianu u Francuskoj. U tipološkom sadržaju kulturnog materijala Ertebölle-kultura oslanja se, u starijoj prošlosti, na Maglemose kulturu, dok keramikom i kamenim sekirama odnosno motikama nagoveštava početke neolitskih civilizacija.

U hronološkoj skali relativne hronologije ove kulture — Lyngby, Maglemose i Ertebölle pripadaju epohama Joldia, Ancylus i Litorina, datovanim u postvirmski postglacijal, u doba od 9000—5000 godine pre naše ere.

Treću grupu mesolitskih kultura u Klarkovoj podeli čine *mikrolitske kulture*, u velikoj meri zastupljene i dobro proučene u mediteranskim i zapadnim oblastima Evrope. Njih u arheološkom materijalu obeležavaju mikrolitska, sileksna oruđa često pravilnih geometriskih oblika.

Po Breuil-Lantier-ovoj podeli ovoj kulturi pripadaju civilizacije: *Azilien, Asturien, Sauveterrien* odnosno *Tardenoisien* i *Montmorancien.*

Sadržaj i obeležje *azilijenske civilizacije* čine mikrolitska oruđa: kratki, okrugli ili četvrtasti strugači, sečiva, retuširana u obliku manjeg nožića, kao i mikroliti trougaonih geometriskih oblika. Od kosti su šila, sečiva, glačala raznih oblika, ukrašena ponekad običnim urezima, ređe geometriskim likovima. Ovoj grupi arheološkog materijala pripada i harpun, ravne površine i često vretenasto probušen. Zarezi, s jedne ili s obe strane, pokazuju izvesnu sličnost svojim oblikom sa harpunima madlenske epohe. Azilienski harpuni zastupljeni su u mesolitskim stratumima Francuske, Engleske i Škotske, dok su u oblastima istočno od pomenutih

zemalja vrlo retki. Ljudi azilijenske epohe (»azilijenci«) živeli su, kao što saopštava Gordon Childe, pretežno u pećinama, gde su i pokopavali svoje pokojnike.

Drugo obeležje azilijenske kulture čine bojeni obluci, ukrašeni crvenom bojom i izvesnim linearnim kombinacijama, čije značenje još uvek nije objašnjeno. Želeći da doprinese objašnjenju ovih znakova, R. Furon navodi, prema Bouvjek-u, upotrebu i značenje bojenih oblutaka u životu savremenih urođenika na Tasmaniji. Oni ovde označavaju simbole pokojnika i njihovi živi potomci ih čuvaju, ponekad u pećinama, zato što im štite duše pokojnika. Sličnu funkciju imaju i australiske »churingas« pravljene od drveta ili kamena.

Edouard Piette, koji je vršio iskopavanja u pećini Mas d'Azil 1887 godine, pretpostavljao je da crvene pruge na kamenčićima prestavljaju znake, tako da su možda bojeni obluci imali i izvesnu praktičnu namenu. Međutim, Oswald Menghin je mišljenja da crteži i bojeni znaci na oblucima ukazuju na promene koje su se odigrale u umetnosti i na nove težnje u traženju novih mogućnosti umetničkog izražavanja. Govoreći o novim pojavama u mesolitskoj umetnosti i o bojenim oblucima, Menghin kaže: »Crveni znaci koji se na njima nalaze morali bi se, ustvari smatrati kao geometriski izvedena skraćenja ljudskog lika i stoje, po svoj prilici, u genetičkoj vezi sa završnim stadijumom miolitske mediteranske umetničke grupe, kao što nam se pokazuje u južnoj i istočnoj Španiji. Tamo je jedna relativno naturalna umetnost pokazala tendencije ka krajnjem šematizmu. Spoljne uzroke ovoj odlučnoj promeni mogli bismo tražiti u prestanku miolitske kulture lovaca pod pritiskom naroda koji su u Evropi, oslobođenoj od leda, osvojili žitna područja i koji su, verovatno od iskona, bili nosioci umetničke težnje koja se razvija u pravcu apstraktnih pretstava« (Menghin, Die ältere Steinzeit, Handbuch der Archäologie, Walter Otto, I, str. 422). H. Obermayer je, kao što saopštavaju Breuil i Lantier, objasnio stilizovane pretstave na bojenim oblucima kao shematizovane ljudske figure, slične onima u španskom zidnom slikarstvu u pećinama. U svakom slučaju u pitanju je shematizovana umetnost, čij se počeci javljaju u umetnosti mlađeg paleolitika.

Po svom kulturnom rangu *asturiska civilizacija* (Asturien po pećinama u Asturiji kod Ovijeda) daleko zaostaje za azilijenskom, iako je od ove mlađa, jer pripada dobu postglacijalnog klimatskog optimuma. Njeni nosioci su se hranili pretežno morskim školjkama, tako da je to uslovilo i vrste primitivnih oruđa: pločaste sekire zašiljene na jednom kraju i neke vrste trnokopa od kvarcita za otkidanje školjki od obalskih stena.

Sovterijenska i tardenoazijenska civilizacija (po mestu Sauveterre u Donjim Pirínejima i lokalitetu La Fère-en-Tardenois u pokrajini Aisne u severoistočnoj Francuskoj), za razliku od prethodnih, rasprostranjene su, sem Američkih kontinenata, po celom ostalom svetu. Za njih su karakteristični mikroliti geometriskih oblika, trouglasti i polumesečasti. Tardenoazijenskoj industriji pripadaju *mikrolitska dleta* specijalne obrade, kao karakteristična oruđa ovog doba. Ova dleta su najšire rasprostranjena na evropskom, aziskom i afričkom kontinentu U vezi sa ovom vrstom mikrolitskih oruđa potrebno je podvući da su se ona u izvesnim slučajevima zadržala u Evropi sve do neolitske i eneolitske civilizacije, pokazujući time, kao što smatraju Breuil i Lantier, na mogućnosti postavljanja teze da se je mesolitsko stanovništvo prilagodilo životu neolitskog

stadijuma. To pokazuje primer El Argar-a u Algeriji u Španiji, gde se mesolitska, tardenoazijenska industrija, javlja zajedno sa glačanim oruđima i keramikom.

Monmoransijenska civilizacija (Le Montmorencien, po mestu Montmorency, *oblast Sene i Oaze kod Pariza) pretstavlja svakako jednu od naj*os[illegible]čenijih civilizacija mesolitskog doba. Oruđa ove industrije su pravljena od kvarcitnog peščara. To su obično triedrasti šiljci, veoma dugački i namenjeni *verovatno obradi drveta. Slična oruđa najranije se javljaju* u periodu Magdelenien VI, ali su takođe otkrivena i u pokretnom materijalu neolitskih dolmena. Međutim, monmoransijenska industrija ne može *se smatrati neolitskom i zbog toga što u njenim autohtonim slojevima* nigde nije nađena zajedno sa tipičnim materijalom neolitskog kulturnog stadijuma, naročito keramikom.

Zasada još uvek pitanje ove civilizacije, koja pripada mlađoj epohi od tardenoazijenske, ostaje otvoreno, kao što treba da se utvrdi i njen odnos prema ostalim mesolitskim i neolitskim civilizacijama.

MESOLITIK NA AZISKOM I AFRIČKOM KONTINENTU

Na aziskom kontinentu mesolitska kultura najpotpunije je zastupljena u *natufiskoj civilizaciji (»Natoufien«)*, u Palestini. Njoj pripadaju sečiva, ravna i polumesečasta, t. zv. »kriške pomorandže«, zatim mikrolitska dleta, harpuni i ukrasni privesci.

Pored Palestine tragovi mesolitske civilizacije utvrđeni su i na mnogim lokalitetima u Indiji, u Narbodi (kod Džabalpura u srednjoj Indiji), na obalama Inda, u *Orisi (zapadno od provincije Bengal), Mirzapuru i u* pećinama Kuriul. U ovim pećinama otkrivene su slikane pretstave scena iz lova i igre, slične madlenskim slikama iz španskih pećina.

Na afričkom kontinentu mesolitik je zastupljen na nekoliko lokaliteta rasutih gotovo po celom ovom kontinentu.

U severnom delu Afrike to su civilzacije poznate pod imenom *sebilijensko-kapsijska* (Sebilien-Capsien). Ovim civilizacijama pripadaju mikrolitska oruđa geometriskih oblika trouglova i trapeza, »kriška pomorandže«. dleta, svrdla, kao i koštana oruđa. Ovom dobu, kao što misli R. Furon pripadaju i slike na stenama u Sahari. Materijal sličan ovome iz Severne *Afrike nađen je i u njenoj zapadnoj oblasti, naročito na »Zelenom* Poluostrvu«, kod Dakara i Rufiska.

U Južnoj i Istočnoj Africi zadržavaju se tradicije Aurignac-a i Levalois i ispunjavaju, pored izvesnih specifičnih pojava, i prelazno doba od paleolitika ka mesolitiku.

Kao što se vidi, mesolitska kultura, iako u umetnosti znatno siromašnija od umetnosti leptolitika, označava svojom obradom kamena i proširenom privrednom osnovom života, novi korak u kulturnoj evoluciji čoveka. Ceo ljudski život od ovog doba počinje da se razvija u novom pravcu, obogaćen novim sadržajem materijalne i duhovne kulture. Mesolitik priprema osnove neolitskim civilizacijama, agrikulturnoj privredi, domestikaciji životinja, novim običajima i shvatanjima života i čovekovog položaja u njemu i društvenoj organizaciji, koja je ljudsko biće izdvojila na posebno mesto u prirodi.

Kao što smo pokazali na primerima rasprostranjenosti mesolitske kulture, ljudski rod i njegovo *stvaralaštvo ne vezuje se više za jednu usku oblast, čak ni za jedan kontinent, niti za jednu rasu i njene izdanke.* Mesolitik je otvorio *novu* epohu kulturne istorije, u kojoj se čovekovo prisustvo u prirodi i njegov uticaj na prirodu manifestuju ne samo u nagonskom nastojanju za održavanjem vrste nego i u aktivnom delovanju na uslove života u smislu koji najbolje odgovara i fizičkim i psihičkim potrebama čoveka. U vezi s tim promenama postaju jasne i reči Henri Breuil-a koji kaže sledeće: »Postaje sve očiglednije da ono što se ranije smatralo kao neprekinuto jedinstvo vezano za mesto evolucije jedne jedinstvene populacije jeste plod postepene saradnje peplada, koje su, manje ili više, delovale jedna na drugu, bilo čisto industriskim ili *trgovačkim uticajima, postepenom infiltracijom ili ratnom invazijom stranih plemena-elemenata«.* (H. Breuil, Les subdivisions du Paléolitique supérieur et leur signification, str. 169.)

VIII. EPOHA I KULTURA NEOLITIKA

POJAM NEOLITIKA

Neolitska kultura rasprostranjena je u znatno većoj meri po celoj Evropi od paleolitske, koja je, naročito u mlađim epohama, zastupljena više u zapadnoj i srednjoj nego u južnoj i istočnoj oblasti evropskog kontinenta. Ona pripada savremenom geološkom periodu, holocenu, koji se od prethodnog perioda, pleistocena, razlikuje pored ostalog po izmenjenim klimatskim uslovima. Topla i vlažna klima holocena dovela je do promena u prirodi, koje su se odrazile na čoveku, kao i na celokupnoj flori i fauni. Biljke životinje koje su se razvijale u hladnoj klimi povlače se prema severu, kao što je slučaj sa severnim jelenom, toliko karakterističnim za mlađe epohe paleolitskog doba. Na mesto flore i faune iz perioda hladne klime dolaze nove biljke i životinje, protiv kojih je čovek s mnogo manje opasnosti i teškoća vodio borbu i od kojih je mnoge uspeo i da pripitomi.

U vezi s promenama u prirodi i ljudi menjaju način života i zanimanja i dižu se na viši stepen materijalne i duhovne kulture. Ljudsko društvo dobija karakter organizovane zajednice, a naselja postaju stalna, podignuta na suvu ili na vodi, na brežuljcima i u plodnim ravnicama. Tehnička sredstva daleko su savršenija nego u prethodnom dobu i pružaju mnogostrane i široke mogućnosti za dalji napredak. Čovek, kao što to svedoče džinovski dolmeni i menhiri, pokazuje volju da potpuno savlada kamen i upotrebi ga ne samo za pravljenje oruđa nego i u arhitekturi.

U neolitsko doba saobraćaj među ljudima, zasnovan na ekonomskim potrebama, dobiva naročit značaj. Otsad pa kroz ceo tok kulturne istorije on služi prenošenju tekovina koliko materijalne toliko i duhovne kulture. Kultura neolitskih ljudi, brojnih i rasprostranjenih na širokim područjima Evrope, kao i drugih kontinenata, a naročito Azije, toliko je bogata i raznovrsna da naučna istraživanja ovog stepena kulturne istorije još nisu unela punu svetlost u međusobne odnose, veze i uticaje koji su postojali među pojedinim oblastima. U pogledu problema koji se postavljaju u vezi sa hronološkim određivanjem razvoja i pojedinih stepena neolitske kulture nauka još uvek traži rešenja i vrši potrebne korekture.

Hronološku podelu neolita vrlo je teško odrediti. Datovanje neolitskih nalazišta je različito na raznim mestima i ima različitu stratigrafiju. Vremenske razlike između neolitskih civilizacija juga i severa Evrope penju se na stotine i hiljade godina. Po mišljenju M. Boule-a u Francuskoj se neolitski počeci mogu fiksirati na 7000—8000 godina pre početka naše ere. Artur Evans datuje početke neolita na Kritu na 14000

godina pre naše ere. Oskar Montelius podiže taj datum za Egipat na 20000 godina pre početka nove ere. Na Orijentu traje isključivo neolitska kultura do kraja petog milenijuma, a u Zapadnoj Evropi produžava se još za jednu do dve hiljade godina.

Za pravilno proučavanje neolitske kulture, za donošenje tačnog suda o pravcu kretanja kulturnih uticaja, o razlikama u stepenu kulture različitih oblasti koje su međusobno održavale izvestan saobraćaj potrebno je dobro poznavanje arheološkog materijala. Poznavanje tehnika, vrsta i oblika sadržaja neolitske kulture daje mogućnost za utvrđivanje analogija, naročito u tipološkom smislu. Kod tipološkog metoda istraživanja pored oruđa značajne i korisne podatke može da pruži naročito keramika sa svojim karakterističnim tehnikama, oblicima i dekorom. Utvrđene analogije olakšavaju proučavanje razvoja pojedinih oblika i unutrašnjih stepena neolitske kulture.

S obzirom na velike vremenske razlike i granice između kojih se nalaze pojedine oblasti i varijante neolitske kulture neolit se može definisati ne samo kao doba glačanog kamena, hronološki manje ili više određeno apsolutnim datumima, nego i kao kulturni stadijum obeležen specijalnim sadržajem. Kao jedna od bitnih karakteristika ovog stepena kulturne istorije jeste i upotreba oruđa od glačanog kamena.

Stepene neolitske kulture sa većim ili manjim razlikama po dobu i materijalu pokazuje cela Evropa, od Skandinavije i Britanije do Tesalije i Bosfora. Ali iako neolitska po kulturnom sadržaju sva evropska nalazišta razumljivo ne moraju pripadati i dubokoj neolitskoj starosti koja se za Evropu vezuje pretežno za treći milenijum ili prvu polovinu drugog milenijuma stare ere.

Tako je, naprimer, oblast Podunavlja i Srednje Evrope još uvek i pretežno održavala neolitske tradicije, koristeći isključivo kamen i kost u vreme kad su na jugu, u Egejskoj Oblasti ljudi već odavno upotrebljavali u praktične svrhe bakar, zlato, bronzu, srebro, a možda i gvožđe. U Podunavlju raznovrsnost kulturnog materijala pokazuje strane uticaje Juga i Severa, otkrivajući samim tim i komunikacije koje su prolazile kroz ovu oblast, izvanredno važnu za preistorisku arhelogiju.

U vezi s pravcem kretanja kulturnih uticaja postoje dva mišljenja. Jedni naučnici su skloni da pretpostave da je Sever kolevka mnogih tekovina praistoriske kulture. Suprotno nordijskom shvatanju drugi naučnici sa mnogo više razloga smatraju da su se tekovine kulture prenosile sa Mediteranskog juga prema severu i zapadu Evrope.

Opravdanje za takvu teoriju pruža karakter, sadržaj i vremenski prioritet orijentalskih i mediteranskih civilizacija raznih praistoriskih perioda i kulturnih stepena. Međutim, iako je prednost južnih evropskih oblasti, kulturno i ekonomski, a verovatno i etnički usko vezanih za anadolsko-mesopotamski i kavkaski kulturni i geografski kompleks, jasna i određena ne samo teorijama nego i značajnom i bogatom naučnom dokumentacijom, ni Severu, odnosno oblastima koje nisu bile neposredno vezane za Orijent i Mediteransko područje, ne može se osporiti originalnost i stvaralačka snaga.

Kontinentalne oblasti evropskog Severa i Zapada izgrađivale su svoje neolitske civilizacije sporije nego što je to slučaj sa jugom. Ali su zato ove oblasti svoju novu kulturu izgrađivale i na tradicijama i temeljima starijih, mesolitskih, a možda i paleolitskih kultura, o čijem je bogatstvu, rasprostranjenosti i evoluciji već bilo reči.

Insistiranje na nordijskoj ili mediteranskoj teoriji danas bi značilo ili nedovoljno poznavanje činjenica i potrebnih dokumenata arheologije i pomoćnih joj nauka ili uvođenje u arheologiju izvesnih tendencija koje ne proizlaze iz savremenog stanja arheološke nauke, pa samim tim i ne služe utvrđivanju naučne istine.

Sledeća poglavlja pokazaće opšte i posebne odlike neolitskih civilizacija, njihovu evoluciju i međusobni odnos.

OPŠTE KARAKTERISTIKE NEOLITIKA

Kao i prethodne kulturne periode pleistocenskog doba, tako je i kultura neolitika uslovljena nizom faktora koji su odredili biološki, ekonomski, antropološki i kulturni sadržaj i obeležje nove epohe.

U geološkoj podeli neolitik pripada holocenskom periodu kvartarnog doba. Njegovi počeci teško se mogu odvojiti i strogo razgraničiti, i po sadržaju i po vremenu, od mesolitika, tako da izvesne kulturne pojave jednim delom ili jednom vrstom svog materijala pripadaju mesolitiku, dok drugim delom materijala pretstavljaju karakteristično obeležje neolitskih civilizacija. Takav je slučaj, naprimer, sa dalekim Kjökkenmëddinger-ima sa civilizacijom francuskog Campigny-jena. Sličan primer pruža lokalitet — Abri Redeyef kod Gafsa u Tunisu, gde je otkrivena intergetuloneolitska industrija, koja je utvrđena i na evropskim lokalitetima u slivu reke Ain (jugoistočna Francuska) i u Aachen-u u Vestfaliji. S druge strane, neolitik, kao i ostale praistoriske i protoistoriske epohe, stepeni i stadijumi, čuva i sadrži elemente i civilizacija znatno starijih nego što su njegove. Tako se, kao što navodi A. Vayson de Pradenne (La Préhistoire, Paris, 1938, str. 129) na izvesnim mestima Francuske održavaju varijeteti kampinjijenske industrije uporedo sa tardenoazijenskim mikrolitima sve do kraja »kamenog doba«. Ova nadživljavanja (»Survivals«) starijih civilizacija ne zadržavaju kulturni i ekonomski progres neolitskog čoveka, nego ukazuju na tok kulturne evolucije i na način postepenog smenjivanja sredstava proizvodnje određene vrste i odgovarajućeg im stepena materijalne i duhovne kulture sa novim sredstvima proizvodnje koji su rezultat uzajamnog dejstva ekonomskih i intelektualnih snaga čoveka, odnosno organizovanih društvenih zajednica.

Za ekonomski razvoj neolitskog čoveka i društva od naročitog značaja su bili klimatski uslovi pod kojima su neolitski ljudi postavljali osnove privrednom i kulturnom životu. U početku neolitika, upravo u doba smenjivanja mesolitika novim civilizacijama, razlikuju se tri klimatske faze. Prva je hladna, preborealna, koja je uticala na život flore i faune nordiskih zemalja i koja je dugo trajala. Drugoj fazi pripada oblast kontinentalne klime sa toplim letima i veoma oštrim zimama. Treću, najmlađu, subborealnu fazu, obeležavaju odlike vlažne, atlantske klime.

Od ovih klimatskih *promena i uslova zavisile su rasprostranjenost i raznovrsnosti vegetacije. Podaci analize polenovog praha sačuvanog u* tresetištima severne Evrope neosporno su pokazali put i vreme u toku kojega je šumsko i ostalo drveće osvajalo prostore i oblasti koje su u prethodnoj geološkoj epohi bile pod ledenim pokrivačem. Prema podacima koje na osnovu rezultata tih analiza saopštava V. Gordon Childe u severnim krajevima najpre su se aklimatizirali breza i vrba, zatim bor, leska, brest, lipa i hrast, u raznim varijetetima, i naposletku bukva.

»Botaničari i geolozi su — kaže V. Gordon Childe — sa dosta tačnosti utvrdili promene u toku kojih se izvršilo prilagođavanje života neolitskih epoha. Savremena vegetacija je lagano hvatala koren u glacijalnim predelima; umerena klima nije odjedanput zamenila arktičku klimu«.

Svet faune takođe se je menjao od završetka poslednje, Würm-ske glacijacije. Životinje arktičke klime — mamut, severni jelen, bizon i druge, postepeno su iščezavale, tako da je i lov na njih izgubio svoj prvobitni značaj. U vezi s tim i kamena industrija namenjena lovu, kao glavnoj ekonomskoj osnovi u životu paleolitskog čoveka, u neolitiku je izgubila jedan deo svoje praktične namene. Iako su se uslovi za razvijanje i gajenje *nove flore, naročito* cerealija, stvarali postepeno, iako je »*Evropa koju su napustili lovci na severnog* jelena postala za *neolitske* useljenike sterilna pustinja«, nova privreda pružila je mnogo šire mogućnosti za materijalni i intelektualni napredak neolitskih ljudi od onih mogućnosti koje su postojale u ranijim periodima glacijalnih interstadiala i postglacijalnih doba. Pripitomljavanje životinja i agrikultura otvaraju u neolitiku nove mogućnosti za biološki opstanak, kao i za materijalni i duhovni progres neolitskog čoveka. Kao *funkcija nove privrede postepeno ulaze u upotrebu nova tehnička sredstva, daleko* raznovrsnija i savršenija nego u prethodnom dobu. Pod uticajem uzajamne determinacije nova obrada sredstava za proizvodnju, naročito oruđa koja su služila agrikulturnoj privredi i zanatima, pružila je mnogostrane i široke mogućnosti daljeg ekonomskog i kulturnog napretka. Kako se pored nove tehnike glačanja kamenih oruđa zadržava i dalje i tehnika okresivanja, naročito kod izvesnih vrsta oružja, čovek već pokazuje volju i na*meru da proširi praktičnu primenu kamena i upotrebi ga ne samo za proizvodnju pokretnog materijala nego i u arhitekturi kao što to svedoče* džinovske megalitske konstrukcije.

U antropološkom pogledu u ranom neolitiku nastaju promene koje u sastav evropskog stanovništva, gde je praistoriski neolitik najbolje i dosad najpotpunije ispitan i proučen, uvode novi brahikefalni tip. Za neolitsku *epohu* M. Boulle je utvrdio, u vezi sa *atropološkim odnosima, dve osnovne činjenice:*

1. — Pojava istovremenog prisustva dolihokefalnog, mesokefalnog i brahikefalnog tipa u svim krajevima Evrope. To ukazuje na važnu promenu u rasprostranjenosti ljudskih tipova koji su već počeli da se naziru u prelaznom periodu od paleolitika ka neolitiku.

2. — Relativni antropometriski indeksi pokazuju izdvajanje i formiranje glavnih savremenih antropoloških fizičkih tipova. U tom pogledu, i pored izvesnih promena koje su se događale tokom vremena, neolitik stvara preduslove za savremenu antropološku sliku Evrope.

»Tako, od kraja neolitika — kaže M. Boule — moguće je utvrditi, u glavnim linijama, geografsku rasprostranjenost triju glavnih fizičkih tipova koje su antropolozi umeli da izdvoje iz mnogobrojnih varijeta ili podrasa koje pretstavljaju etnički amalgama savremene Evrope« (M. Boule Les hommes fossiles, str. 341 sq).

R. Furon *u svome* najnovijem delu pored triju Bulovih tipova navodi još jedan brahikefalni i tri dolihokefalna. Uporedo sa ovim čistim tipovima idu i mesokefalni tipovi koji pokazuju najpre kretanje kefaličnog indeksa od paleolitskih dolihokefala ka neolitskim brahikefalima, da

bi se, kao što pokazuje primer Švajcarske, pri kraju neolitika i na početku civilizacija obeleženih upotrebama metala taj indeks, okrenuo opet ka dolihokefalima. *U* Švajcarskoj, u epohi starijeg, arhaičnog neolitika, javlja se brahikefalni tip. U srednjem neolitiku odnos između brahikefalnog i dolihokefalnog tipa je gotovo ekvivalentan, dok je na kraju *neolitika i* na početku metalnog doba pokazao pretežan procenat *dolihokefalnog* tipa (v. Furon, R. Manuel de Préhistorie générale, Paris, 1951, 330 sqq).

Neolitskom brahikefalnom tipu pripada Homo sapiens alpinus. On *se* javlja u *Jugoistočnoj,* Srednjoj i *delimično* Zapadnoj Evropi, razdvajajući dve glavne grupe dolihokefalaca, nordiskih i mediteranskih. Postoji pretpostavka da *su* u pitanju novi etnički elementi, doseljeni sa Istoka. Prema podacima koje je pružio W. Turner neolitski dolihokefali u Zapadnoj Evropi bili su malog rasta, dugog lica, uskog nosa, srodni sa mediteranskim tipom. Međutim, brahikefali alpiskog tipa viši su rastom od mediteranaca, širokog su lica i njihovi tragovi na krajnjem zapadu Evrope potpuno su se već izgubili.

Dolihokefale je R. Furon podelio u tri grupe, odnosno tri tipa: 1. *pretstavnici kromanjonskog* tipa, *možda i neposredni potomci kromanjonskog* čoveka, koji su se zadržali u planinskom masivu centralne Francuske, u oblasti Sevena. Oni su visokog rasta i kratkog lica. 2. — Mediteranci (*Homo sapiens* Mediterraneus), *malog rasta* i dugog lica. Ovaj tip je zastupljen u Podunavlju, Italiji, Južnoj Francuskoj i na Pirinejskom Poluostrvu. Prema podacima italijanskog antropologa Ruggeri-a, ovaj tip je veoma čest u Podunavlju i u ilirskim oblastima u daljoj neolitskoj prošlosti, dok ga u mlađim periodima sve više smenjuju alpiske populacije. Za ovaj tip je karakterističan i način sahranjivanja u zgrčenom položaju (Hockerlage). 3. — Homo sapiens Nordicus zastupljen je u severnim skandinavskim oblastima, a delimično u Švajcarskoj i Nemačkoj. Ljudi ovog tipa su veoma visoki, snažni, dugog lica. Boule smatra da savremeni Skandinavci vode neposredno poreklo od ovih neolitskih dolihokefalnih nordijaca, za koje Furon navodi, bez pouzdanih dokaza, da su došli iz *Azije.* Možda ga na takvu pretpostavku navodi, pored ostalog, i način sahranjivanja pokojnika u opruženom položaju. Međutim, u vezi sa eventualnim velikim migracijama na starim kontinentima i ovaj autor, *kao i većina drugih, govori sa najvećom opreznošću,* pošto još uvek ne postoji jedinstven sud antropologa, arheologa i paleontologa na ceo ovaj problem, kako u pogledu na njegovu antropološku tako i u pogledu *na njegovu arheološku stranu. Da* li *su u pitanju imigriranja* novih neolitskih populacija s jednog kontinenta na drugi ili je, kao što misli R. Pittioni, potrebno imati u vidu i nagli skok iz jednog kulturnog kvaliteta u drugi, to će *pokazati* tek dalja *istraživanja* i *novi* rezultati zainteresovanih nauka. Sve dotle i antropološki i kulturni kompleks problema neolitika ostaće otvoren shvatanjima i zaključcima raznih pravaca, među kojima *se* zasada *ni jedan ne može smatrati konačnim.* Na pitanje o poreklu noelitskih civilizacija mi ćemo se vratiti i na njemu specijalno zadržati.

Za *rešenje* antropološkog *problema neolitske Evrope* karakteristična je činjenica da je slika i raspored pomenutih antropoloških tipova sa manjim izmenama sačuvala se u glavnim linijama da savremenog doba. To pokazuje karta rasprostranjenosti ljudskih tipova u Evropi *prema* kojoj nordiski dolihokefali zauzimaju one teritorije, koje su im pripa-

dale i u neolitiku, kao što i mediteranski dolihokefali i srednjeevropski brahikefali pokrivaju oblasti u kojima su očuvani tragovi njihovog tipa i u neolitiku. Međutim, potrebno je napomenuti da ove antropološke oblasti nisu bile izolovane jedna od druge ni u fizičko-ekonomskom ni u socijalno-kulturnom pogledu.

Kulturno obeležje neolitika pokazuju arheološka dokumenta među kojima oruđa od glačanog kamena pretstavljaju jednu od tehničkih odlika neolitskih civilizacija, prema kojoj je neolitik i dobio svoje ime. Međutim, ne treba zaboraviti da neolitske civilizacije ne isključuju iz upotrebe i stariju tehniku okresivanja kamena. »Ovaj naziv — kaže Joseph Déchelette za neolitik — nipošto ne znači da su sva kamena oruđa bila obrađena glačanjem. Ustvari, stara tehnika okresivanja kremena održavala se uporedo sa novim pronalascima. U grobovima ili u neolitskim kolibama često potpuno nedostaju oruđa od glačanog kamena, dok postoji obilje oruđa od okresanog kremena« (Déchelette, Manuel I, str. 307). Razumljivo je da veliki napreci i pronalasci nisu mogli u odgovarajućim kulturnim stepenima i civilizacijama da brzo i potpuno izvrše smenu starije tehnike, starijih oblika i materijala novom tehnikom, novim oblicima i novim materijalom. Pored toga događalo se, kao što je opšta pojava u kulturnom i društvenom razvoju čovečanstva, da visoko razvijeni i napredni kulturni centri ili i cele kulturne oblasti pripadaju jednim civilizacijama, naprimer, bronzanoj ili čak i gvozdenoj kulturi, dok nekulturna, materijalno i tehnički zaostala periferija, živi u to isto vreme u punim tradicijama niže i starije civilizacije, u ovom slučaju, naprimer, neolitske. U ovom pogledu instruktivan je podatak koji navodi Gustave Glotz kad kaže da je Severna Grčka još uvek bila na stepenu neolitske kulture, dok je na Kritu i u srednjoj Grčkoj bronzana civilizacija dostizala svoj vrhunac. (Glotz, Historie grecque, Paris 1938, str. 28.) Ako se ovome dodaju i podaci koje navode Casson i Wilcke o Trakiji za čije centralne oblasti kažu da nisu prošle kroz puni razvoj bronzane civilizacije, a to bi se sa još više prava moglo reći za njene severne periferne oblasti, onda je jasno da ovde hronološko utvrđivanje gornje granice neolitika može da čini izvesna otstupanja od uobičajene hronologije ove epohe. Još očigledniji primer za takva hronološka otstupanja pružaju praistoriske civilizacije Katalonije u Španiji. Ovde su, kako to saopštava P. Bosh-Gimpera, Kelti, prilikom svoje prve migracije na Pirinejsko Poluostrvo, nešto pre sredine prvog milenija, zatekli autohtono stanovništvo na stepenu pećinske eneolitske civilizacije. Sličan primer pruža i Akvitanija u jugozapadnoj Galiji, gde G. Fabre ukazuje na postojanje neolitskih tradicija uporedo sa mlađim civilizacijama na čitavom nizu praistoriskih lokaliteta. U ovom smislu govori i Tacitov podatak o Finima, za koje ovaj rimski autor sa početka nove ere kaže da žive od lova, obučeni u životinjske kože, ne znajući za upotrebu metala nego jedino kamenih i koštanih oruđa (Up. Tacit, Germania). Komparativna etnografska istraživanja savremenih kulturno nerazvijenih etničkih grupa Afrike, Australije, Južne Amerike itd. pokazuju da te grupe još uvek žive na stepenu neolitskih civilizacija i da potpuno ili delimično ne primenjuju upotrebu metala.

Zbog takvog stanja stvari smatramo da *se* neolitik ne može definisati kao isključivo doba glačanog kamena, vremenski strogo određeno terminima relativne i apsolutne hronologije. S obzirom na velike vremenske razlike i granice između kojih se nalaze pojedine oblasti i vari-

jante neolitske kulture neolitik treba da se odredi ne samo kao vremenski ograničena epoha nego i kao kulturni stadijum ebeležen specijalnim sadržajem i stepenom civilizacije, koja svojim ekonomskim uslovima, sredstvima i načinom proizvodnje i strukturom društvene organizacije ne prekoračuje materijalni i intelektualni nivo društva i privrede u kojoj oruđa od glačanog, a delimično i kresanog kamena pretstavljaju glavna proizvodna sredstva. Međutim, potrebno je na ovome mestu podvući da ova i ovakva definicija neolitika ne isključuje i mogućnost datovanja izvesne neolitske civilizacije u relativnu ili apsolutnu prošlost obuhvaćenu dosada utvrđenim hronološkim terminima, tamo gde stratigrafski odnosi i celokupna ocena kulturnog sadržaja ne samo epohe koja je u pitanju nego i onih koje joj slede dopušta fiksiranje pouzdanijih datuma. Takav je slučaj sa neolitskim civilizacijama u zemljama Bliskog Istoka, Egipta i Krita. Na grčkom kopnu hronologija neolitika se može utvrditi mnogo izvesnije u primorskim oblastima koje su, pored i posle neolitika prošle kroz puni razvoj hronološki apsolutno određene bronzane civilizacije kritsko-mikenskog doba. U unutrašnjim oblastima i Grčke i Balkanskog Poluostrva hronologija neolitika se pomera ka mlađim datumima od onih u Egejskoj Oblasti. Celo ovo pitanje hronologije neolitika zahteva naročitu obradu i studije i stoga ćemo se na njega vratiti u zasebnom poglavlju.

Pri oceni neolitskih civilizacija potrebno je obuhvatiti, pored pitanja koja smo dodirnuli, i pored kamenih oruđa, i ceo niz drugih pojava koje u većoj ili manjoj meri obeležavaju kulturni stadijum neolitika. Među njima navešćemo, ne ulazeći ovom prilikom u podrobnija objašnjavanja njihovih tehničkih i drugih karakteristika, keramiku, neolitsku arhitekturu i naselja, privredu i zanate, društvenu organizaciju, umetnost i religiju drugačijih i potpunije razvijenih aspekata od onih koje su imali ljudi prethodnih epoha i civilizacija.

NAJSTARIJE NEOLITSKE CIVILIZACIJE

NEOLITSKI KJÖKKENMÖDDINGER-I

Većina kjökkenmöddinger-a u Danskoj pripada, kao što smo to ranije pokazali u Clark-ovoj podeli, periodu mesolitskih Axt-kultura. Jedan deo ovih školjastih gomila, nazvanih i skaldynger-i, formirao se na obalama bivšeg Litorina, mora koje je postalo pri koncu mesolitika — na 5 000 godina pre nove ere, a baltičkom basenu kao posledica oslobađanja ogromnih količina vode iz rastopljenih glečera. Nivo ovog mora bio je za 34 m iznad nivoa sadašnjeg Baltičkog Mora.

Brežuljci kjökkenmöddinger-a dostizali su dužinu od 20 do 400 m. U nekima od njih otkriveni su i grobovi pokojnika sahranjenih pored ognjišta. Za razliku od mesolitskih školjkastih gomila neolitske školjkaste gomile sadrže pored kostiju pripitomljenog psa i kosti nekih drugih životinja, za koje se pretpostavlja da su mogle biti domesticirane. Kosti jelena, divlje svinje, srne, labuda, galeba, patke itd. pokazuju da su se stanovnici ovih naselja bavili u velikoj meri i lovom pored ribolova. Arktička fauna sa karakterističnim severnim jelenom ovde potpuno nedostaje.

Kulturnom sadržaju neolitskih kjökkenmöddinger-a pripadaju oruđa od sileksa, (naročito karakteristični kameni nož), i jelenje kosti i ostaci grube keramike. Oruđa od glačanog kamena još nema.

Same po sebi ove školjkaste gomile ne mogu se smatrati kao isključivo kulturno obeležje baltičkih i atlantskih obalskih naselja niti kao kulturni ostaci koji svuda pripadaju dubokoj neolitskoj prošlosti. Isti način životá kao što je bio kod ribara i lovaca neolitskih evropskih kjökkenmöddingera vodili su i kulturno zaostali stanovnici Japana, Brazilije, Čilea, Patagonije, Floride itd. i ostavili iste tragove svojih naselja na obalama mora. Ta činjenica i dala je pravo J. Déchelette-u da utvrdi jednu pojavu od opšteg značaja: da se isti običaji u životu i u proizvodnji susreću često na istom stepenu civilizacije i pod sličnim materijalnim uslovima kod raznih populacija i Starog i Novog Sveta (Déchelette, Manuel I, 326).

KAMPINJIJENSKA CIVILIZACIJA

(LE CAMPIGNIEN)

Prvi tragovi kampinjijenske civilizacije otkriveni su 1866 godine na lokalitetu Campigny, kod mesta Blagny sur Bresle, okrug Donje Sene. Gabriel de Mortillet je 1873 godine prvi utvrdio analogiju između materijala sa nekih francuskih lokaliteta (u dolini Oaze i naročito na lokalitetu Camp Barbet) i baltičkih protoneolitskih Kjökkenmöddinger-a Philippe Salmon je prvi 1886 definisao ovu civilizaciju kao kampinjijensku, pripisujući joj čitav niz lokaliteta u Sev. Francuskoj. Istraživanja koja su 1897 godine u oblasti ove civilizacije izvršili, pored Ph. Salmon-a i D'Ault du Mesnil i L. Cipitan, naročito otkriće jedne kampinjijenske kolibe (zemunice), upotpunila su podatke o civilizaciji kampinjijenske epohe i pružila nove mogućnosti da se utvrde karakteristike njenog kulturnog sadržaja. Kampinjijenska oruđa obeležavaju tipično sečivo, nož (le tranchet), kameni šiljak (le pic) i ovalni strugač (le grattoire circulaire). Oruđa od glačanog kamena ili potpuno nedostaju ili su vrlo retka. Ali se javljaju fragmenti keramike, od kojih su neki ukrašeni urezanim geometriskim ornamentima. Utvrđeni su takođe i kameni žrvnjevi. Potrebno je napomenuti da se varijante kampinjijenske industrije na izvesnim lokalitetima u Francuskoj javljaju sve do kraja kamene industrije uopšte.

Materijal kampinjijenske epohe otkriven je pored Francuske i u čitavom nizu evropskih zemalja: u Belgiji, Holandiji, možda i u Irskoj sličan materijal pripada ovome dobu. U Engleskoj i Škotskoj zasada ga nema. U Severnoj i Severoistočnoj Italiji nađena su kampinjijenska oruđa istog tipa kao i ona u Francuskoj i u Baltičkoj oblasti. Na Pirinejskom Poluostrvu ih nema, a takođe se sa sigurnošću ne može govoriti o ovoj civilizaciji ni u Podunavlju niti na Balkanu. Izvesni kampinjijenski tipovi otkriveni su na ostalim kontinentima, dosad u Siriji, Palestini i u Egiptu.

Međutim, i pored obilja materijala još uvek ostaje nerešeno pitanje definitivnog mesta kampinjijenske civilizacije u praistoriji. Skoro potpuni nedostatak oruđa od glačanog kamena, nesiguran stratigrafski odnos kampinjijena prema tipičnom neolitiku, kao i potpuno nepoznavanje nekog groba kampinjijenske epohe zahtevaju od arheologa punu opre-

znost pri konačnoj oceni ove civilizacije i njenom stavljanju u protoneolitsku fazu. Samo po sebi kampinjijensko sečivo (le tranchet) ne mora se uzeti kao siguran dokaz za nisku hronologiju kampinjijena pošto su iskopavanja na lokalitetu Fort-Harouard pokazala prisustvo ovih sečiva i u najmlađim neolitskim slojevima. Iako se mora smatrati neolitskom civilizacijom, kampinjijen još nije dobio svoje konačno mesto u stratigrafiji neolitika.

PROBLEM POREKLA NEOLITSKIH CIVILIZACIJA

Kao što se vidi ni kjökkenmöddinger-i ni Campignien ne daju konačan odgovor na pitanje: kako, kada i gde se je pojavila najstarija neolitska civilizacija? U traženju odgovora na ovo pitanje nastao je i problem o poreklu neolitika, koji je, kao što ćemo videti, zasnovan s jedne strane, na još uvek ograničenom poznavanju arheoloških dokumenata i njihove međusobne veze, a, s druge strane, na različitim osnovama na kojima su istraživači davali svoja teoretska objašnjenja opštih i posebnih pitanja koja sadrži ovaj problem.

Smatrajući da je još uvek celo pitanje veoma daleko od svog rešenja, a naročito zbog toga što arheologija nije jedina disciplina pozvana da ga reši i rešava nego ceo niz disciplina, navešćemo ovde nekoliko teoretskih, više ili manje objektivno opravdanih shvatanja o poreklu neolitskih civilizacija, prvenstveno u Evropi.

Među rešenjima ovoga problema postoje dve osnovne razlike prema kojima se i ta rešenja, odnosno opšta shvatanja celog problema mogu podeliti u dve grupe.

Prvoj grupi pripadaju teze monogenističkog karaktera, prema kojima neolitska civilizacija u Evropi nije autohtona, nego vodi poreklo sa aziskog kontinenta. U drugoj grupi su teze prema kojima je neolitska civilizacija u Evropi autohtona, samonikla, upravo jedan viši stupanj u neprekinutoj evoluciji starijih evropskih civilizacija.

U svom poznatom delu »Zora evropske civilizacije« (The down of the european civilisation), V. G. Childe smatra da »je prva neolitska revolucija otpočela u istočnim mediteranskim oblastima« (str. 34). Takav zaključak on opravdava činjenicom da su klimatski uslovi u Severnoj Africi i na srednjem i bliskom aziskom Istoku bili pogodni za zemljoradnju i domestikaciju stoke, u vreme dok je Severna Evropa bila još uvek oblast tundre i glečera. U takvim uslovima kakve su pružale guste prerije bliskog istoka »ljudi su mogli da priđu aktivnoj eksploataciji organskog sveta. Stočarstvo i agrikultura bili su revolucionarne etape u čovekovoj emancipaciji od njegovog spoljnjeg »okruženja«. Na taj način čovek je prešao cele granice nametnute korišćenjem divljih plodova i šumske divljači. Napredak civilizacije pomoću njenih sopstvenih sredstava išao je na ruku i širenju samih revolucionara«.

Sličnu doktrinu zastupao je mnogo pre Childe-a i Sophus Müller (Urgeschichte Europas, Strassburg 1905), kao i izvestan broj drugih naučnika, koji su pored ostalih argumenata za orijentalsko poreklo neolitskih civilizacija u Evropi navodili neolitska glačana oruđa od minerala kojih, prema njihovim podacima, u Evropi nema. »Važno je — kaže u vezi s tim S. Müller — da su u Južnoj i Srednjoj Evropi, naročito u oblasti od Mađarske do Švajcarske nađene mnogobrojne sekire od

takvih vrsta minerala kojih u Evropi uopšte nema, dok su u Srednjoj Aziji opšta pojava, naročito sitnozrni nefrit, jadeit i hloromelanit, većinom zelene boje«. I drugi stariji naučnici, kao Desor, H. Fischer, G. de Mortillet bili su skloni da prime shvatanje o aziskim naseljenicima koji su došli u Evropu po prestanku paleolitskog doba — donoseći i oruđa od nefritoidnih minerala. Međutim, otkriće ovih minerala u švajcarskim i austriskim Alpima pokazalo je neodrživost Müller-ovih i sličnih pretpostavki i zaključaka, i takvih argumenata i teorija koje su na njima zasnovane.

S druge strane, Joseph Déchelette je, u svoje vreme, ukazao na izvesne činjenice koje otkrivaju svu složenost problema o poreklu neolitske kulture. Déchelette je prvi odbio doktrine koje, u krajnjoj liniji, vode monogenističkim teorijama o čovekovom antropološkom i kulturnom razvitku. Problem porekla neolitskih civilizacija mora ostati još zadugo otvoren, jer je nedovoljno osvetljen i sa praktične i sa teoretske strane.

Doktrinama i teorijama koje problem porekla neolitika rešavaju jednostrano, a koje još uvek imaju svoje pristalice, protivi se i činjenica da se izvesne analogne kulturne manifestacije javljaju na raznim stranama sveta, na raznim kontinentima, među kojima, koliko je zasad poznato, nije postojao u neolitiku ni ekonomski ni kulturni saobraćaj. Kao primer za to mogu se navesti crveni otisci ruku u australiskim pećinama i pojava identičnih otisaka u pirinejskim pećinama; mumije iz Egipta i mumije iz Perua; običaj sahranjivanja u zgrčenom položaju u evropskom neolitiku i ista pojava kod američkih urođenika. Te pojave Déchelette je objasnio činjenicom da *određena industrija i proizvodnja* odgovara *određenoj fazi kulturnog razvitka*. »Ukoliko se više proširuje poznavanje primitivnih civilizacija, utoliko se jasnije uočavaju stalna delovanja determinizma koji upravlja razvitkom ljudske proizvodnje« (Déchelette op. cit. 313). Kao dokaz za ovu teoriju može se navesti primer kulturnog razvitka stanovnika polarnih oblasti, hiperborejaca. Njihova realistička i naturalistička umetnost potseća svojim temama i stilom na umetnost mlađeg paleolitika. To je relativno mlada umetnost, koja je kod savremenih Eskima stara svega nešto preko dvesta godina. A objašnjenje za srodnost ove umetnosti sa onom iz paleolitskih pećina pruža činjenica koja pokazuje da su ekonmski uslovi života savremenih stanovnika dalekog severa veoma slični sa uslovima pod kojima je živeo čovek poslednje diluvijalne glacijacije i njenih interstadiala.

Tim uslovima je i determinisan čovekov interes za sredinu u kojoj egzistira, kao i za teme i materijal koji čine sadržaj njegove kulturne i umetničke delatnosti.

Međutim, pogrešna bi bila pretpostavka da se ovim putem i sa sredstvima kojima raspolaže savremena nauka može rešiti problem porekla neolitskih civilizacija u Evropi. Arheološka nauka još uvek nema potrebnih znanja i ne poznaje dovoljno činjenica za rešenje celog ovog problema. Sam determinizam u kulturnoj evoluciji ljudske prošlosti, u potpunosti ili samo delimično opravdan, nije u stanju da ih zameni i da objasni sva pitanja ovog problema koja još uvek ostaju otvorena daljim naučnim istraživanjima.

Dokle se je stiglo u rešavanju ovoga za arheologiju i druge društvene nauke važnog pitanja vidi se iz podataka koje je u ovom pogledu pružilo jedno od najnovijih dela R. Pittioni-a. Zbog važnosti ovoga problema, kao i zbog načina na koji se traži i postavlja njegovo rešenje,

navešćemo u nešto većem obimu ovo mesto kod Pitionija, gde on govori o problemu postanka neolitskih civilizacija. U vezi s tim Pittioni kaže sledeće »Istraživanje problema o poreklu neolitskog kulturnog razvitka dobilo je razna tumačenja. Istraživanje je pri tome, uprkos relativno ograničenom izvornom materijalu, dovelo do jednostranih shvatanja koja su u suštini povezana sa principijelnim metodskim shvatanjem. *Ali, uprkos tome nužno je da se ukaže na jednu činjenicu, koja se do sada veoma malo uzimala u obzir u vezi s tim problemom. A to je istorija klime i biljnog sveta postglacijalnog doba.* Postglacijalni klimatski optimum izazvao je temeljan preokret u flori i fauni starog sveta. Još u poznom glacijalu mnogobrojni veliki sisari morali su da se povlače sve dalje na periferiju ekumene, da konačno nestanu u jednoj oblasti koja je ležala izvan prvobitnog životnog prostora čoveka. Sa pojavom tople klime došao je na mesto širokih otvorenih stepskih područja šumski pokrivač koji se stalno proširivao, dok su u isto vreme na slobodnom području još od poznog glacijala zatečeni biljojedi stalno povećavali svoj broj zahvaljujući sve boljim životnim uslovima. Pri tome je i čovek, preko mogućnosti koje mu je priroda pružila, sam od sebe prilagodio se promenjenim spoljnim uslovima života, prihvatio ih i iskoristio kao što je i ranije za svoje potrebe koristio bogatu faunu. Otuda je i razumljivo da je čovek u određenim granicama mogućnosti pristupio zemljoradnji i iskorišćavanju biljaka, dok je u klimatski nepovoljnijim oblastima tu ulogu pre svega imala fauna. *Na taj način može da se objasni dvostruki put ljudske privredne delatnosti u mlađem kamenom dobu, koji je u žitorodnim predelima povoljne klime bio upućen ka zemljoradnji a u perifernoj oblasti ekumene sa pretežnim stepskim predelom na držanje stoke.* U prihvatanju ovih prirodnih uslova i njihovom prilagođavanju na ljudske potrebe i u njihovom potčinjavanju njegovoj volji ogleda se isto tako njegova stvaralačka duhovna moć koju smo mi već u starijem kamenom dobu upoznali. *Zadatak je egzaktnog istoriskog istraživanja da ove procese preokreta i promena utvrdi od mesta do mesta, od kraja do kraja (od oblasti do oblasti),* da bi mogao da pokaže u kojim su se oblastima prvi put pojavile takve promene, a koje su se oblasti s njima tek docnije upoznale. *Ali prihvatanju Azije za polaznu tačku ove novine protivi se metod ovakvog rada (istraživanja). Ona nam mora pokazati, naročito uz pomoć istraživanja polenove analize, da li su navedene pojave nezavisno jedna od druge išle na raznim mestima u isto vreme ili je postojao stvarno samo jedan jedini centar seoske kulture. Za sada, ustvari, izgleda kao da su se u Evropi procesi takvih promena događali bez spoljnih uticaja. Tri centralne polazne tačke neolitske kulture (dunavska, nordiska i zapadnoevropska) pokazuju od početka njenog postojanja toliko samostalne, toliko tipično evropske odlike da se ne može izbeći utisak o njenoj nezavisnosti, o njenom razvoju iz lokalnih mesolitskih osnova.* Ustvari u interesu istine mora se napomenuti da uprkos različitim momentima koji vezuju oba ova perioda još uvek se nije uspelo izdvojiti najstarije oblike ove kulturne zajednice. Možda bi pri tome smeli pretpostaviti mogućnost jednog munjevitog razvoja, pre svega tada, ako se uzme primer stvaranja gornjeg paleolitika ili i postojanje bronzanodopskih kultura. *Ali ma kako da se jedanput odgovori na ovo osnovno pitanje ostaje činjenica da je neolitska Evropa oslobođena veze sa aziskim prostorom i da pri tome ukazuje na ovaj put osamostaljenja, koje je svoj konačni cilj dostigao u bronzano doba«.* (Pittoni, Die urgeschichtlichen Grundlagen der europaeischen Kultur, str. 74.)

Ove svoje teze Pittioni potkrepljuje i podacima o delovanju mikrolitika kao poslednje faze poznog mesolitika na već sasvim razvijene neolitske civilizacije. Pri tome se, kao što tvrdi ovaj autor, nisu mogli otkriti nikakvi prekidi između ovih dveju kulturnih epoha, u kojima način obrade kamena pretstavlja jedno od spoljnih obeležja odgovarajućih civilizacija. Ali se isto tako ne mogu i ne smeju isključiti ni veze koje je neolitska Evropa imala sa ostalim svetom.

Međutim, proučavanje neolitskih arheoloških spomenika raznih vrsta ukazuje na različite mogućnosti rešenja celog problema. Mi ćemo za ovu priliku uzeti u obzir spomenike dveju vrsta i njihovu rasprostranjenost u Evropi i izvan nje. To su megalitski spomenici, dolmeni, koji su zastupljeni gotovo u celoj Evropi, od Španije do Skandinavije, a otkriveni su u dovoljnom broju i na afričkom i aziskom kontinentu. Druga vrsta arheoloških spomenika koji ukazuju na rešenja ovog problema jeste keramika podunavskog i zapadnoevropskog kulturnog prostora. Karakteristično je objašnjenje koje za poreklo dolmena daje Carl Schuchhardt: »Kao jedan od najubedljivijih izraza nordiske kulture neki misle da mogu poslužiti dolmeni koji su sa Zapada stigli u Sredozemlje. Idući duž afričke obale oni su dospeli do Sirije, a odatle, preko Indije doprli su konačno, u Istočnu Aziju« (Alteuropa, str. 73). Međutim, kao što je to pokazao Sprockhoff megalitske građevine severa moraju se datovati oko 2000 godine st. e. dok su u Srednjoj i Zapadnoj Evropi starije. Neodrživost teorije o nordiskom poreklu megalitskih građevina potvrđuje i činjenica da su zemlje u Mediteranskom basenu u doba megalitske nordiske kulture bile na daleko višem stepenu kulture i civilizacije, i da su znale za monumentalne građevine, znatno mlađe od megalitskih spomenika u samim tim oblastima. A u to vreme dolmeni su bili jedini spomenici kamene arhitekture na zapadu i severu Evrope. Uzimajući u obzir sve teškoće koje se javljaju pri rešavanju problema o poreklu megalitskih spomenika. a naročito hronološkog odnosa ostalog pokretnog arheološkog materijala prema ovim građevinama, Pittioni je, pored nekih drugih arheologa, ukazao na mogućnost i održivost pretpostavke o poreklu megalitskih građevina izvan evropskog kontinenta. Ukoliko se ovi spomenici povežu sa problemom porekla neolitskih civilizacija i njihovog rasprostiranja, iz takvog stanja stvari sledio bi zaključak i o njihovom vanevropskom poreklu.

Međutim, dokumenta druge vrste u mnogo manjoj meri idu u prilog navedenim objašnjenjima ovog složenog problema. Keramika iz Podunavlja ukazuje izvesnim elementima svoje dekoracije na mnogo starije uzore. Pittioni, napr., smatra da korene meandrastih ornamenata na ovoj keramici treba tražiti u umetnosti evropskog mlađeg paleolitika i mesolitika. Pri tome on ukazuje na poznati nam meandrasti ornamenat na mamutovoj kosti iz Mezine u Rusiji. Ova teza je svakako daleko slabija od njegovog prigovora da balkansko-podunavska keramika nije mogla dobiti iz maloaziske oblasti čak ni bojeni ornamenat. U slučaju da je otuda primila taj ornamenat, onda se, po njegovom shvatanju, samo po sebi postavlja pitanje: koje je kulturne elemente, pored bojenja posuđa, ova oblast primila iz Male Azije? Pošto ih ne navodi, Pittioni smatra da je lesna oblast Podunavlja jedna od izvornih oblasti evropskog neolitika, koji je na paleolitskom i mesolitskom kulturnom nasleđu izgradio, u povoljnom klimatskom i biološkom momentu, osnove nove kulture i novih civilizacija.

Iako je ceo ovaj problem dodirnut ovom prilikom samo u opštim linijama, smatramo da su navedene teze, teorije i doktrine, dovoljno pokazale koliko još uvek daleko stojimo od stvarnih i konačnih rešenja ovog problema. S druge strane, ta činjenica zasada čini apsurdnim svako ekskluzivno rešenje dvaju problema: postanka neolitskih civilizacija i njihovog prvog rasprostiranja.

Kao što se vidi za potpunije ulaženje u kompleks ovoga problema i za njegovo rešenje potrebno je daleko šire poznavanje arheoloških dokumenata, stratigrafskih odnosa, kao i odnosa neolitika prema starijim kulturnim epohama. Ta nova znanja moraju da obuhvate pored Evrope i oblasti na drugim kontinentima, pošto je problem od opšteg značaja, a elementi potrebni za njegovo rešenje nisu vezani isključivo za jednu određenu geografsku oblast.

SISTEMATIKA NEOLITSKIH CIVILIZACIJA U EVROPI

Pokušaj sistematske podele neolitskih civilizacija u Evropi izvršen je na dva načina: prema karakterističnim odlikama materijala i prema geografskim oblastima. Prva podela ukazuje, u isto vreme, pored kvaliteta materijala, i na izvesne hronološke temine. Ona je starija i izvršena je na bazi ocene neolitskih civilizacija samo nekih evropskih zemalja, tako da nije obuhvatila u celini evropski kontinent. Oscar Montelius je neolitik Švedske podelio u četiri faze. Tu klasifikaciju izvršio je prema oceni celokupnog sadržaja materijalne kulture. U njegovoj podeli megalitski spomenici zauzimaju važno mesto, što je sasvim prirodno kad se zna da je u pitanju nordiska oblast Evrope. Za naše dalje poznavanje spomenika ove vrste od koristi je da pomenemo red kojim se oni javljaju po Monteliusovoj podeli.

U prvoj neolitskoj fazi Švedske megalitskih nadgrobnih spomenika nema. Mrtvaci se sahranjuju u iskopane rake, bez kamenih nadgrobnih oznaka. Drugoj fazi pripadaju najstariji dolmeni. U trećoj fazi javljaju se pokriveni hodnici (»allées courvertes«), a u četvrtoj sahranjivanje se vrši u kamenim kovčezima. Svakoj od ovih faza ili perioda neolitika odgovara oruđe i ostali pokretni arheološki materijal, čija je tehnička usavršenost potpunija i bolja u svakoj mlađoj fazi.

Sophus Müller je podelio neolitik Danske na dve glavne faze: neolitskih kjökkenmöddingera i megalitskih spomenika, koji se i ovde, kao i u Švedskoj, javljaju po redu koji smo videli u Montelijusovoj klasifikaciji.

Za neolitske civilizacije ostalih zemalja Zapadne Evrope vršeni su pokušaji klasifikacije i sistematizovanja materijala, koji do sada nisu dali onako određene rezultate kao što je slučaj sa skandinavskim zemljama. U Francuskoj je Ph. Salmon predložio podelu neolitika na tri epohe: campignienne, robenhausienne i carnacienne. Međutim, još je J. Déchelette pokazao nelogičnost i neodrživost ovakve podele, u kojoj bi robenhausien trebalo da bude epoha neolitskih palafita, a carancien epoha megalitskih spomenika. Nepravilnost ove klasifikacije pokazuje pre svega činjenica da je ona izvršena na poređenju slojeva sa sadržajem različitih vrsta arheološkog materijala, napr., stanova i grobova, čiji stratigrafski odnosi ne mogu, u ovoj prilici, poslužiti kao osnova za izvršenu podelu.

zacija u Evropi uopšte. U poglavlju o problemu porekla neolitika u Evropi pokazali smo heterogenost teorija i doktrina koje rešavaju to pitanje, a čija su rešenja često sasvim disparatna.

Zbog svega toga klasifikacija neolitskih civilizacija u Evropi izvršena po njihovoj teritorijalnoj rasprostranjenosti pretstavlja, donekle, određeniju podelu neolitika. Ali i ova podela ne ispunjava zahteve definitivne sistematike neolitskih civilizacija, pošto se kulturni elementi jedne geografske oblasti ponavljaju i u nekim drugim oblastima, a, s druge strane, problem neolitske hronologije ostaje i dalje otvoren. Sama pojava izvesnog materijala, determinisanog kao neolitskog, u raznim geografskim oblastima ne dopušta i njegovu hronološku sinhronizaciju u svim tim oblastima. Ipak od sviju pokušaja do sada izvršenih ova podela omogućava najpotpuniju preglednost materijala, tako da najcelishodnije olakšava upoznavanje raznih neolitskih civilizacija i njihovih međusobnih odnosa, razlika i sličnosti.

Prema Pitionijevoj klasifikaciji neolitska Evropa podeljena je na tri glavne kulturne grupe: *podunavsku, nordisku* i *zapadnoevropsku.* Pored ovih njegovom podelom obuhvaćene su još i sledeće neolitske kulture: Kamm-keramička kultura; južni i jugoistočni izmešani stilovi i jugoistočne evropske periferne kulture.

Neke od ovih kultura podeljene su na niže grupe. Tako *podunavska neolitska kultura* obuhvata: 1) grupu bez bojenog posuđa i 2) grupu sa bojenim posuđem. *Nordiska kultura* obuhvata: 1) megalitsku kulturu, 2) kulturu pojedinačnih grobova; 3) kulturu jitskih pojedinačnih grobova; 4) kulturu vrpčaste keramike prema kojoj pokazuje izvestan afinitet poljska Zlota-kultura (Zlota kod Sandomierz-a); 5) švedsku Bootaxt-kulturu, sa kojom je srodna i ruska Fatjanova kultura (prema Fatjanova okrug Jaroslav) i Moskovska grupa sa karakterističnim vazama loptastog oblika, ukrašenim vrpčastim ornamentom.

Južnim i jugoistočnim stilovima pripadaju Badener-kultura (prema lokalitetu Königshöhle kod Baden-a u Donjoj Austriji); Altheim-Mondsee kultura (prema lok. Altheim u Bavarskoj i Mondsee u Gornjoj Austriji); Rössener-kultura (prema lok. Rössener, okrug Merschburg, Austrija) i konačno kultura Ljubljanskog Barja i Vučedola u Jugoslaviji.

Zapadnoevropskoj neolitskoj kulturnoj oblasti pripadaju, prema ovoj podeli, nekoliko kulturnih grupa, od kojih su najizrazitije: Mihelsberška kultura (po lokalitetu Michelsberg kod Unter Grombach-a u Baden-u), Camp de Chassey kultura u Belgiji; Seine-Marne-Oise kultura u Francuskoj i Windmillhill Peterborough (Piterburg)-kultura u Engleskoj. Kao najkarakterističnija od svih ovih kultura mogla bi se smatrati kultura zvonastog pehara — Glockenbecherkultur ili Culture des Vases calciformes, koja je u Zap. Evropu prenesena iz njenih perifernih mediteranskih krajeva.

O ovim oblastima i njihovim neolitskim civilizacijama govorićemo podrobnije u zasebnim poglavljima, u kojima ćemo dati analizu i karakteristike arheološkog sadržaja neolitika.

EKONOMSKE OSNOVE NEOLITSKIH CIVILIZACIJA

Promenjeni biološki uslovi na početku holocenske epohe kvartara omogućili su neolitskom čoveku da proširi ekonomsku bazu svog života. Samim tim stvoreni su i novi uslovi za svestraniji i brži kulturni razvi-

tak čoveka, za organizovanje društvenih zajednica, za šire osvajanje nenastanjenih oblasti i za intenzivnije ekonomske i kulturne veze i saobraćaj među ljudima uopšte.

Praktični život neolitskog čoveka počeo je da obuhvata pored lova i nova zanimanja: zemljoradnju, pripitomljavanje životinja a s tim u vezi i izradu novih oruđa i sredstava za proizvodnju, čije je usavršavanje i podela po vrstama rada po ekonomskim i kulturnim potrebama, dovelo do zanatske i industriske proizvodnje. Ekonomski i tehnički napredak čoveka neolitskog doba i njegovog društva stajao je u upravnoj srazmeri *sa sadržajem njegove duhovne* kulture. Uzajamna i uzročna povezanost i zavisnost duhovne kulture od materijalne, i obratno, pokazala je svoje značenje sasvim određeno već u neolitiku, kao što će se to videti i u još jačoj meri ispoljiti u celokupnom razvitku kulturne istorije čovečanstva uopšte. A koreni i klice progresa do koga je stigla savremena kultura i civilizacija nalaze se u ekonomskoj i kulturnoj bazi neolitika, koji u istoriji ljudskog roda pretstavlja jednu od prvih, velikih i presudnih revolucija ekonomskog i kulturnog karaktera.

Novi ekonomski život neolitskog čoveka otpočeo je pripitomljavanjem životinja i odgajanjem cerealija uporedo sa korišćenjem izvesnih industriskih biljaka.

Počeci domestikacije životinja pripadaju još mesolitskoj epohi. U danskim kjökkenmöddinger-ima već se može konstatovati pas kao prva domaća životinja. Kao što je poznato iz primera savremenih lovačkih peplada, pas je pripitomljena životinja i kod onih društvenih grupa koje još nisu prešle na zemljoradničku i stočarsku privredu. Vremenski ovaj zaključak ne prelazi dakle granice mesolitika, pošto je u pleistocenskim *slojevima utvrđen samo Canis lupus, dok Canis domesticus nigde nije* mogao biti konstatovan.

Otkrića životinjskih kostiju u švajcarskim palafitima pokazala su da grupi pripitomljenih životinja pored psa pripadaju još i: svinja, koza, ovca, goveče i pri kraju neolitika i konj. Pritom je potrebno napomenuti da pitanje porekla ovih životinja i njihovog pripitomljavanja u nauci još nije potpunije osvetljeno. Ono stoji u vezi uopšte sa pitanjem porekla neolitskih civilizacija i neolitskog stanovništva. I u ovom slučaju mišljenja su podeljena za orijentalsko poreklo domaćih životinja, koje ide ka monogenističkom shvatanju i poreklu neolitskih stanovnika Evrope i, s druge strane, za autohtonost ovih životinja. Ovom drugom shvatanju ide u prilog i činjenica da većina domaćih životinja ima svoje pretke u pleistocenskoj fauni. Uporedo sa pripitomljenim neolitskim životinjama u ekonomskom životu ribolov i lov imali su takođe svoju određenu vrednost. Ostaci kostiju na neolitskim lokalitetima pokazuju da je čovek lovio jelene, srne, divlje svinje, medvede, vukove, lisice i dabrove. O ribolovu neolitičara, pored ribljih kostiju, govore i ostaci ribarskog pribora, mreža i plovaka, kao i mnogobrojni harpuni i udice od jelenje kosti, ređe od sileksa.

U oblasti Kamm-keramike, kao i u nordiskim skandinavskim zemljama, u kojima uslovi za zemljoradnju nisu bili povoljni, lov je bio osnovna privredna grana neolitskog čoveka. A predmet lova bili su pretežno cervidi, naročito jelen i los.

Gotovo sve navedene vrste živele su i u divljim čoporima, naročito svinja i konj. S druge strane, čovek je, pored pitomih životinja, još uvek veoma rado lovio i divljač, naročito cervide, koji su u to vreme bili najmnogobrojniji, a čoveku su pružali mnogobrojne koristi.

Od domaćih životinja čovek je koristio njihovu snagu, krzno, meso i mleko. *Pošto je već poznavao i veštinu tkanja,* čovek je za pravljenje tkanina pored lana verovatno koristio i vunu.

Za ekonomski i kulturni razvitak neolitskog društva gajenje cerealija bilo je od mnogostrukog i naročitog značaja. Gajenje cerealija i drugih agrikulturnih biljaka vezalo je čoveka za plodno zemljište *i samim* tim ga potsticalo na traženje oblasti u kojima se ovakvo zemljište nalazi. Time se ubrzalo i naseljavanje nenastanjenih oblasti. S druge strane, zadržavanje na jednom mestu, koje je uslovljavala zemljoradnja stvorilo je potrebu za građenjem stalnih naselja, čije grupe pretstavljaju početke organizovanja društvenih zajednica i razvijanja osećanja kolektivnog interesa.

Otkrića karboniziranih ostataka u palafitima, kao i na nekim drugim praistoriskim naseljima pokazala su koje je vrste cerealija i drugih agrikulturnih biljaka poznavao neolitski čovek.

Proučavanja neolitske flore švajcarskih i srednjoevropskih palafita utvrdila su da je neolitski čovek za svoju hranu upotrebljavao pored cerealija i razno voće, među kojim najviše jabuke, kruške, trnjine, jagode, lešnike, kestene, orahe i grožđe. Sve je to bilo divlje voće u današnjem smislu te reči. Hrastov žir je upotrebljavao za hranu stoke, čemu i *danas služi ovaj plod.*

Od cerealija neolitski čovek gajio je pšenicu, proso i ječam. Za zob i raž još nije jasno da li su gajeni i u neolitiku. Međutim, vrsta neolitske pšenice Triticum vulgare antiquorum je iščeznula u savremenoj agrikulturi.

Neolitski čovek je takođe znao i za izvesne industriske biljke, od kojih je za njegov tkački zanat bio najvažniji lan (Linum angustifolium). To svedoče očuvani ostaci lanenih tkanina, koje su, koliko je do sada poznato, i najstarije tkanine uopšte.

Od arheološkog interesa je i činjenica da je žito otkriveno u srednjeevropskim palafitima indentično sa izvesnim vrstama u Egiptu i na Orijentu. *Tako je pšenica u švajcarskim palafitima istovetna* sa egipatskim Triticum turgidum, dok je ječam Hordeum hexastichon (na šest redova) iz mediteranskih oblasti. *Za raž se može smatrati* da je u privredi neolitika zastupljena uglavnom u Srednjoj i Severnoj Evropi. Zahvaljujući *migracijama koje su jedan deo stanovništva Jugoistočne Evrope dovele* iz Srednje Evrope u nove krajeve, raž je, u epohama mlađim od neolitika, bila poznata i u zemljama Ilira, Tračana i Makedonaca. Sličan je slučaj i sa ovsom. Klimatski uslovi i otpornost cerealija prema hladnoći uticali su i na njihovu geografsku rasprostranjenost.

Na kraju potrebno je imati u vidu činjenicu da agrikultura neolitskog čoveka nije zadovoljavala u punoj meri zahteve njegove ishrane pre svega zbog tehničke neusavršenosti oruđa za obradu zemlje. Ona mu nisu dopuštala da sa manjim trudom od onoga koji je zahtevalo stočarstvo, lov ili ribolov obradi površine koje će mu dati dovoljne količine žita. Zbog toga su, kao što je napomenuto, uporedo sa agrikulturom održavale se i druge grane privrede, među kojima su lov, ribolov i sakupljanje divljih plodova stariji, a stočarstvo mlađi oblik neolitske privrede.

U uzročnoj i neposrednoj vezi sa ekonomskim osnovama neolitskih civilizacija stoji i celokupna *proizvodnja, materijalno i duhovno* izgrađivanje neolitskog društva i njegove dalje kulturne evolucije. Toj proiz-

vodnji pripada, pored pomenutih zanimanja neolitskih ljudi, ekstrakcija i obrada minerala potrebnih za pravljenje oruđa i oružja. Pronalazak tehničkih postupaka za pravljenje keramike, kao i njena široka primena, ukazuju na potrebe zemljoradnika i stočara za posudama namenjenim prvobitno čuvanju hrane. Proširenim osnovama svoje privrede i iskorišćavanju industriskih biljaka pripadaju i počeci tkačke proizvodnje. Sa oblicima neolitske privrede stoji u vezi i organizacija širih društvenih zajednica, koje su prema izvorima svoje privrede bile upućene ili na stalna naselja zemljoradničkog tipa ili na nomadske grupe stočara, kao arhaičnijih oblika neolitskog društva. Kao rezultat svega toga razvijao se i sadržaj duhovne, intelektualne kulture, kao određene funkcije ekonomskog života i društvene organizacije neolitskih ljudi.

Na kraju osvrćući se na pitanje porekla evropskih cerealija, potrebno je učiniti i sledeće napomene. Danas je još uvek teško utvrditi činjenicu da li je ta pšenica egipatski import ili je samo identična vrsta sa egipatskom. Od četiri vrste evropske neolitske pšenice dve su nepoznate u Egiptu, dok su neke egipatske vrste nepoznate Evropi. Isti je slučaj i sa jednom vrstom ječma (Hordeum tetrastichon) koji u Evropi takođe nije zastupljen. Razlog za oprezniju ocenu porekla nekih žitarica u Srednjoj Evropi zasniva se i na podacima prema kojima su cerealije i druge agrikulturne biljke, čiji su ostaci nađeni u neolitskim slojevima, autohtone. Kao što je među prvima ukazao na to M. Much u svojoj studiji o praistoriskim prehrambenim i industriskim biljkama Evrope, njihovoj kulturno-istoriskoj prošlosti i poreklu, one su naslednice njihovih divljih vrsta. U ovom slučaju možda bi se smela dopustiti pretpostavka da je iz ovih civilizovanijih zemalja mesopotamsko-anadolskog i mediteranskog basena u evropske oblasti prenesena samo veština celishodnije i naprednije agrikulture i oplemenjivanja korisnih biljaka. Sve ostalo postojalo je u Evropi isto kao u aziskim i afričkim zemljama oko Mediterana.

ZANIMANJA

Praktični život neolitskog čoveka obeležen je novim zanimanjima: zemljoradnjom, pripitomljavanjem životinja, novom obradom kamena i novim zanatima. Čovek napušta lov, s kojim je bio u vezi i nomadski način života. Kao jedan od najprimitivnijih načina privrede lov nije zahtevao naročita tehnička sredstva. Najprostije oružje i oruđa paleolitskog čoveka — sekira, klin i postruška — mogli su zadovoljiti potrebe i neolitskog lovca.

Nova zanimanja, prvenstveno zemljoradnja, zahtevala su i nova oruđa. A vrste oruđa i njihove tehničke i formalne odlike stajale su, u praistoriskom dobu, u upravnoj srazmeri sa čovekovim potrebama i stepenom materijalne i duhovne kulture. Uzajamna zavisnost duhovne kulture od materijalne, i obratno, očigledna je u toku celokupne kulturne istorije.

Početak zemljoradnje pretstavlja korenit preokret u kulturnom razvoju čovečanstva uopšte. Gajenje cerealija i drugih kulturnih biljaka vezalo je čoveka za plodno zemljište. Zadržavanje na jednom mestu stvorilo je potrebu za gradnjom skloništa odnosno zemunica, koliba koje su postepeno postale toliko brojne da su obrazovale čitava naselja. Tu je

već početak društvenog života i osećanja kolektivnog interesa.

Za obradu zemlje neolitskom čoveku služila su oruđa od kamena, kosti i drveta. Stanovnici palafita znali su, verovatno, i za drveni plug, koji se i u savremenom dobu još uvek nalazi u upotrebi. U palafitima sačuvani su i ostaci kulturnih biljaka, odnosno voća koje je neolitskom čoveku služilo kao hrana. Pored ostataka žita u švajcarskim nakoljničkim naseljima nađeni su ostaci i divljeg voća: kruške, jabuke, šljive, oraha i grožđa.

Za preradu žita čovek se služio kamenim mlinom. Sačuvani su i hlebovi od brašna dobivenog na ovim mlinovima. Ova kamena oruđa sastojala su se od dva dela: široke konkavne kamene ploče i kamenog valjka koji se kretao rukama. Od grubo samljevenog brašna pravljeni su okrugli hlebovi, pečeni na ugrejanom kamenu.

Od životinja koje je neolitski čovek pripitomio neke su mu bile korisne i u zemljoradnji. Za oranje on je, verovatno, iskorišćavao snagu vola, ređe konja. Pripitomljeni su bili još i pas, ovca, koza i svinja. Pas je najstarija pripitomljena životinja i njegovi ostaci se nalaze u mesolitskim slojevima. Konj je poslednja domaća životinja neolita. Njegovu snagu čovek je počeo da koristi tek u bronzanom dobu.

Skoro sve životinje živele su, uporedo sa pripitomljenim, i u divljim čoporima, naročito svinja i konj. Čovek je koristio njihovu snagu, krzno, meso i mleko. Pošto je već umeo da pravi tkanine od jedne vrste lana, verovatno je koristio u iste svrhe i vunu. Ali to je za sada još uvek pretpostavka, pošto su nađeni ostaci samog od lanenog tkanja.

U svim ovim poslovima, naročito u gajenju korisnih cerealija, u tkačkom i keramičarskom radu ističe se uloga žene. Položaj i zanimanje žene u neolitu iz osnova su se promenili. Dok je u ranijem, lovačkom životu, muškarac bio glavna snaga koja je privređivala pa je na osnovu toga bio gospodar ne samo lova nego i žene, u neolitu žena ulazi u privredni život. Pripitomljavanje i čuvanje domaćih životinja, kao i lov ostali su i dalje glavno zanimanje muškaraca. Održavanje kuće i okućnice, briga oko odevanja i spravljanja hrane pali su na ženu. Ona je bila čuvar prvog nepokretnog poseda, a možda i njegov začetnik, tvorac i osnivač prvog stalnog privatnog vlasništva. Od ženine umešnosti i vrednoće zavisilo je materijalno blagostanje porodice. Otuda je i njen značaj i ugled postao mnogo veći nego što je bio u ranijim epohama.

S obzirom na mnogostruku važnost svojih zanimanja, koja, s jedne strane, neposredno dodiruju ekonomske interese, a, s druge strane, naročito preko umetničke obrade keramike, preko folklora i religije ulaze u oblast duhovnog života, žena neolitskog kulturnog stadijuma zauzima naročito mesto u opštem kulturnom razvoju, kome je ona dala vrlo mnogo dragocenih priloga.

Značaj i ulogu žene u neolitskom društvu i u epohama mlađim od neolitika u velikoj meri potvrđuje i neolitska plastika. Neolitske antropomorfne statuete rađene su u shematizovanim oblicima koji u najvećem broju slučajeva pokazuju odlike ženskog tela. Iako njihovo značenje još uvek nije dovoljno objašnjeno, može se reći da pripadaju oblasti intelektualne kulture, u kojoj su tesno bile povezane primitivna filosofija, religija i umetnost. Istaknuto mesto žene i u toj oblasti života neolitskog i praistoriskog društva pokazuje, kao što se vidi, i plastika kao posebna vrsta arheoloških dokumenata. O stilskim i drugim odlikama ove plastike, kao i o njenom značenju, biće govora u zasebnom poglavlju.

IX. MATERIJALNA KULTURA NEOLITIKA

NEOLITSKA NASELJA, STANOVI I GRAĐEVINE

Vrsta i izgled neolitskog naselja zavisili su od privredne osnove koja je omogućavala stvaranje jedne organizovane društvene zajednice. Videli smo da su u neolitskim, kao i u mnogim protoistoriskim civilizacijama, glavni izvori privrednog života bili: 1. ribarstvo; 2. stočarstvo; 3. zemljoradnja i 4. zanati vezani za stvaranje sredstva za proizvodnju alata i keramike. Zato su i naselja bila podizana tamo gde su postojali prirodni uslovi za njihovo organizovanje: ribarska pored vode; stočarska u krajevima koji pružaju uslove za gajenje stoke; agrikulturna u ravnicama i rečnim dolinama i industriska u oblastima bogatim mineralima pogodnim za obradu i proizvodnju oruđa potrebnih u raznim granama privrede. Na tim razlikama zasnivaju se i posebne odlike pojedinih naselja. One se ogledaju u tipu naselja, njegovoj veličini i položaju, u načinu građenja kuća, u merama i sredstvima obezbeđenja, u izboru položaja i mesta na kome je naselje podizano.

Većina neolitskih i protoistoriskih naselja uopšte sastoji se od primitivnih građevina, koje po načinu građenja, po materijalu od koga su pravljene i po svojoj konstrukciji ne odgovaraju u potpunosti klimatskim uslovima Evrope. Kuće su podizane od trošnog materijala, tankih zidova od pletenog pruća oblepljenog blatom, malih, najčešće tesnih prostorija. Razlog ovoj pojavi možda bi se mogao naći, pored ostalih podataka, u vanevropskom poreklu neolitskih populacija našeg kontinenta. Ako neolitski stanovnici Evrope vode poreklo iz Azije, iz toplijih predela Bliskog Istoka, kao što izgleda po izvesnim vrstama arheoloških dokumenata i savremenim naučnim teorijama o tom problemu, onda je razumljivo da su oni u novu postojbinu preneli, zajedno sa ostalim materijalom i svoju građevinsku tehniku. Ona je mogla da zadovolji potrebe toplog podneblja, u kome su ljudi veliki deo godine provodili napolju, gde spoljni uslovi života nisu naterivali čoveka da već u tim ranim epohama praistoriske i protoistoriske civilizacije gradi masivne građevine od takvog materijala sa mnogobrojnim prostorijama, odeljenjima za stanovanje, spremištima, silosima, radionicama itd.

Po mestu gde su građena, neolitska naselja se mogu podeliti u dve glavne grupe: suvozemna i nadvodna. Suvozemna naselja su mnogo češća, i rasprostranjena su u neolitskim civilizacijama celog sveta. Naselja nad vodom, obično nad jezerima, su ređa i u Evropi se sreću u alpiskim zemljama, Švajcarskoj, Italiji, Francuskoj.

Pored ove klasifikacije navešćemo i onu koju je izvršio Déchelette.

Déchelette je neolitska naselja i stanove klasificirao u tri vrste: a) izolovane stanove, zemunice i kolibe; b) grupisana naselja i c) radionice (zanatska naselja).

Za izolovane stanove on smatra da su, ustvari, samo delovi nedovoljno poznatih ili nepotpuno ispitanih grupnih naselja. A pod pojmom zanatskih naselja od podrazumeva velike radionice — stanove, grupisane u sela, čiji su se stanovnici pretežno bavili vađenjem industriskih minerala ili njihovom obradom.

Suvozemna naselja su obično podizana na uzdignutim mestima, radi izbegavanja opasnosti od poplava ili radi lakšeg utvrđivanja. Ako su bila utvrđena, ovakva naselja su obezbeđivana zidom, kao što je slučaj u Španiji, rovom ili palisadom, kao što pokazuju srednjoevropska naselja. Za neolitik Podunavlja karateristično je da su naselja bila otvorena, bez zaštitnih pojasa i utvrđenja, za razliku od srednjo- i zapadno-evropskih utvrđenih naselja. Ta činjenica upućuje na pretpostavku da je neolitsko stanovništvo Podunavlja bilo homogeno pa zbog toga možda nije imalo potrebe ni razloga da se obezbeđuje. Na ovu hipotezu nadovezuje se i druga, koju potkrepljuje i sama arheološka stratigrafija: nosioci neolitika su najstariji holocenski stanovnici ove oblasti. Migracijama i etničkim difuzijama oni su stigli u naseljene balkansko-podunavske oblasti, čije je epipaleolitsko i mesolitsko stanovništvo verovatno bilo sasvim iščezlo.

Prirodno je da je Evropa u postglacijalnom dobu bila vrlo retko naseljena: klimatske promene koje su nastupile posle Würm-ske glacijacije pružale su samo postepeno novoj flori i fauni mogućnost za učvršćenje i rasprostiranje u oblastima koje su dotada bile prekrivene ledom ili im je klima bila pod uticajem tih ledenih masa. Pod takvim uslovima epipaleolitski skupljači hrane teško su mogli osvajati nova područja i povećavati broj svoje populacije. Samim tim njihovo egzistiranje, kao što to pokazuju i arheološki podaci, bilo je svedeno na minimalan broj ljudi, posejanih po retkim naseljima. Tek onda kad se stabilizovala nova holocenska flora i fauna, sazreli su uslovi za šire naseljavanje Evrope. Tada su jedino i mogle da otpočnu migracije novih populacija iz Azije prema Evropi. Taj proces James Henry Breasted objašnjava sledećim podatkom: »Neolitsko doba je svedok stvaranja velikih agrarnih kolonija duž rečnih dolina, tamo gde su one nalazile plodnu aluvijalnu zemlju i obimnu ispašu. Najpovoljnija u ovom pogledu bila je dolina Dunava. Ova reka, u svom donjem toku širi se u prostranim žitnicama Panonije i pretstavlja prirodni put ka Maloj Aziji, kroz koju je neolitska civilizacija Azije morala proći na putu za Evropu, donoseći sobom gajenje stoke i kulturu cerealija. Sigurno je da su velika žitna polja i prostrane panonske ispaše primile prve evropske agrarne kolonije, koje su napuštajući lov kao glavno sredstvo egzistencije usvojile sedelački život. Ovaj život, u isto vreme agrarni i pastirski, idući uz reku, dospeo je postepeno do samog srca evropskog kontinenta. Tragovi neolitskih kolonija, koje potiču iz Mađarske, rasprostiru se na celom evropskom severozapadu — potvrđujući naročito poboljšane uslove života« (Breasted, La conquête de la civilisation, Paris, 1945 str. 40—41).

SUVOZEMNA NASELJA

Naselja su obuhvatala grupe koliba ili zemunica sa okruglom, ovalnom, ređe pravougaonom osnovom. U Podunavlju su postojale i zemunice i kolibe, za razliku od neolitskih naselja Zapadne Evrope, gde su otkrivene

uglavnom nadzemne građevine za stanovanje. Ta činjenica ima svoju naročitu vrednost: tip naselja i njihova građevinska tehnika pokazuju da se neolitski stanovnici Podunavlja u prvim fazama svog života u ovoj oblasti još nisu prilagodili novim uslovima života, novoj tehnici građenja i organizaciji naselja koje odgovaraju oštrijoj klimi od one pod kojom su ranije živeli.

Stanovnici Srednje, Zapadne i Severne Evrope gradili su solidnije zgrade za stanovanje, kojima bi u jugoistočnoj Evropi odgovarale zgrade mlađih protoistoriskih epoha. Iz ove komparacije mogla bi se izvući pretpostavka o hronološkom prioritetu podunavsko-balkanskog neolitika pred srednjo- i zapadnoevropskim.

Neolitske zemunice su obično imale jednu prostoriju ukopanu u zemlju, najčešće u zdravicu. U ovakvim zgradama, kojima je krov neposredno bio postavljen nad površinom otvora, ljudi se nisu mogli kretati uspravno. Ponekad je u zemunicama postojao banak, na kome su njeni stanovnici imali postelju. Na sredini zemunice ili u nekom uglu moglo je biti ognjište koje se poznaje po nabijenoj crvenoj zemlji, posuđu i, ponekad, po ostacima hrane. Pod zemunice, kao i njen gornji nivo, obično su crni usled gara i pepela koji se tu zadržao. Razmere osovina ovih ovalnih zemunica se kreću od 1,50 do 2,50 prema 3 do 5 m.

Prema podacima Bedžiha Hroznog, čovek i ljudsko društvo nisu poznavali ni keramiku ni građevinsku tehniku pre početka petog milenijuma. Tad se javlja na Bliskom Istoku prva upotreba oruđa od glačanog kamena, a uskoro zatim, u eneolitiku i prva metalurgija. Karakteristično je, međutim, da je u mnogim krajevima prednje Azije (Bliskog Istoka), na najvažnijim žarištima protoistoriskih civilizacija, eneolitik neposredno sledio mesolitiku. Zbog toga, po mišljenju Hroznog, ostaje još uvek otvoreno pitanje našeg znanja o neolitiku Orijenta, o tome gde i u kojoj meri stvarno postoji čisti period neolitske kulture.

U ovom pogledu Palestina pretstavlja izuzetak. Tu je otkriven i proučen niz lokaliteta na kojima je utvrđen i neolitski sloj. Za poznavanje naselja i načina građenja kuća za nas je od naročitog interesa neolitski sloj u Jerihonu. Najstarije stanovništvo neolitskog sloja gradilo je ovde primitivne kolibe od pečene zemlje i drveta. Patos i zidovi ovih koliba bili su oblepljeni slojem prečišćene zemlje, čija je površina crvene boje bila uglačana verovatno nekim kamenim ili drvenim oruđem. U doba ovih građevina, datovanih aproksimativno u sredinu petog milenijuma, keramika još nije bila poznata. To je doba prelaza od nomadskog ka sedelačkom životu. Opeke takođe još nisu upotrebljavane pri zidanju, iako su i ovi neolitski stanovnici Jerihona već znali za arhitektonsku primenu stuba, naročito na većim građevinama, koje su mogle biti i mesta od opšteg interesa i značaja za celo naselje.

Na jednom drugom palestinskom lokalitetu Hudžeira, severno od Jafe, otkrio je palestinski arheolog Sukanik 1934 g. tri vrste urni, od kojih dve vrste pretstavljaju zgrade za stanovanje eneolitskog perioda u ovoj oblasti. To je doba četvrtog milenijuma stare ere, u kome se, pored keramike koju obeležavaju karakteristične vaze iz Gassul-a, javlja i upotreba metala, naročito bakra. Urne iz Hudžeire prikazuju dva tipa građevina tog doba. Prve su kućice zasvođene okruglim krovom sa širokim vratima na jednoj užoj strani i nešto manjim otvorom na drugoj užoj strani. Drugi tip kuća pretstavljaju kolibe sa dvoslivnim krovom, širokim i velikim vratima na užoj strani i sa tri prozora na suprotnoj strani.

Zgrada je počivala na tri snažna stuba. Po svojim arhitektonskim odlikama i ukrasima moglo bi se suditi da su ovo kuće istaknutijeg člana zajednice. Potpuniji pojam o zgradama ovog doba pružilo je nedavno otkriće gasulijenske civilizacije, nazvane tako po lokalitetu Telelat Gassul, koji leži severno od Mrtvog Mora. Ova civilizacija, datovana u prvu polovinu četvrtog milenijuma, pružila je u svojoj arheološkoj dokumentaciji podatke o građevinarstvu tog doba. Kuće su bile pretežno četvorougaone, a zidovi su im podizani od opeka nepravilnog oblika i sušenih na suncu. Karakteristično je da su ispod ovih kuća otkriveni dečiji grobovi, koje Hrozni, po svoj prilici bez dovoljno opravdanosti, smatra kao indicije za postojanje ljudske žrtve. Na to pitanje vratićemo se docnije, u poglavlju o religiji neolitskog društva, o religiozno-filozofskim koncepcijama neolitskog čoveka. Od naročitog interesa za poznavanje neoeneolitske arhitekture i njenih odlika je činjenica o ukrašavanju slikama zidova u kućama u Gassul-u. Slike pretstavljaju kompozicije i figure i po svom sadržaju verovatno pripadaju religiji tog doba. Na jednoj takvoj slici pretstavljen je kult sunčanog diska. Ne ulazeći u podrobniju analizu ovih slika, reći ćemo još to da su one polihromne i da odaju populaciju koja je već imala razvijene pojmove o značaju sunca za postojanje života. Zato za ove arheološke spomenike koji su nedavno otkriveni i svojim sadržajem proširili u velikoj meri naša znanja o najstarijim protoistoriskim civilizacijama Orijenta, možemo reći da su to najstarija dokumenta heliolatriskog kulta koji poznaje savremena arheološka nauka.

Kolibe neolitskog kulturnog stepena imale su jednu, ređe dve ili više prostorija, među kojima su mogla biti i odeljenja za stoku. Njihov razmer se kreće od 3 do 5 m po širim i dužim stranama. Kolibe su mogle biti građene na jedan od tri načina: od drvenih greda, od pletenog pruća oblepljenog zemljom i veoma retko od kamena.

U ovim ljudskim stanovima nađeno je oruđe i keramika. U nekim kolibama otkriveni su neobrađeni i nedovršeni delovi oruđa i veće količine kamena koje je tek trebalo obraditi. Misli se da su takve kolibe, a ponekad i cela naselja, bili radionice i ateljei u kojima se vodila neolitska industrija. Takva naselja i radionice su naročito česti u centralnoj Francuskoj, u oblasti Sene, Oaze, Loare. U našoj zemlji za takvo naselje se smatra Butmir.

Neolitskim zemunicama, a još više kolibama, pripadali su izvesni građevinski objekti, koji su bili u samim kolibama ili u njihovoj neposrednoj blizini. To su silosi — jame pečenih zidova, obično cilindričnog oblika, u kojima je čuvana hrana, najčešće žitarice. U ovim silosima i jamama — magacinima ponekad su nađene velike, grubo rađene vaze, koje po svojim razmerama i nameni potsećaju na velike pitose otkrivene u egejskim palatama. Pored silosa u naseljima su postojale i jame za otpatke i grobovi. Jame za otpatke su redovna pojava u neolitskim naseljima. Jame sa velikim pitosima i jame grobnice otkrivene su u Troadi, Podunavlju i u Španiji.

Način podizanja i oblik neolitskih naselja zavisio je od njihovog privrednog osnova. Zemljoradnička i ribarska naselja u Podunavlju i u Panoniji bila su obično otvorenog tipa. Naselja čiji su se stanovnici pretežno bavili stočarstvom morala su preuzimati mere zaštite, naročito od zveri koje je stoka oduvek privlačila. Otuda su kod izvesnih naselja otkrivena pored palisada i zida još i po dva reda odbranbenih rovova. Na spoljnjem rovu broj prelaza bio je dva puta manji nego na unutarnjem.

Takva utvrđena naselja su dobro ispitana u oblasti Rajne. Kao izrazit primer takvog naselja mogli bismo ovom prilikom navesti lokalitet Urmitz. Dužina ovog neolitskog naselja iznosi 1275 m, a širina 840 m. Naselje je imalo ovalan oblik. Bilo je osigurano i palisadom i dvostrukim rovom. Po velikom broju prolaza na ovim rovovima, odnosno bedemima, ovaj neolitski oppidum upoređuju sa stovratom Tebom (Schuchhardt, Alteuropa, str. 65). Među utvrđena naselja ove vrste i ove oblasti ubrajaju se i Michelsberg poznat po svojoj karakterističnoj keramici, zatim Mayen i Plaidt, kojima se dužina kreće od 140 do 400 m.

Uopšte uzev, prostor koji su zauzimala neolitska naselja bio je vrlo različit. U pasivnim oblastima u Španiji, npr. u Zapati, razmere naselja su se kretale 20 × 40 i 60 × 80 m. U Francuskoj, međutim, u Franche-Comté, u Pen-Richard (Donja Šaranta) na brdu Vandois i u Catenoy (Oise) površina naselja se kreće od 4,50 do 30 hektara.

Tip zgrada i naselja karakterističnih za neolitski kulturni stadij i njegove hronološke faze održao se i u kulturama mlađim od neolitika. Ove kulture su obeležene pored kamenih i drugim sredstvima proizvodnje, kao i složenijim oblicima ekonomskog života. U doba upotrebe metala, bakra, bronze i gvožđa gradile su se još uvek kolibe i podizana naselja koja nose odlike neolitske arhitekture. Uzrok ovoj pojavi leži više u spoljnim uticajima na protoistorisko društvo nego u unutarnjim uslovima i ekonomskim mogućnostima i potrebama tog društva. Sa povećanjem vrsta i tehničkih sredstava proizvodnje bivali su intenzivniji i drugi procesi u životu tadašnjeg čovečanstva: lokalne borbe i veći sukobi, ratovi i migracije. Mnoga ratnička plemena po pravilu nisu podizala trajna naselja. U Grčkoj, posle propasti i prestanka mikenske kulture, nisu građene solidne zgrade za stanovanje sve do helenističkog doba. Herodot govori o sojeničarskim naseljima Peonaca koja su građena nad vodom po istom načelu po kome su se takva naselja podizala i u mnogo starijim epohama od petog veka stare ere.

PALAFITI

Govoreći o Peoncima i njihovim jezerskim naseljima, Herodot kaže: »U sredini jezera, na visokim stubovima postavljene su daske koje, kao jedini most, čine uzan prolaz sa kopna. U početku su stanovnici besumnje svi zajedno udarali ove stubove koji drže daske, a zatim su ih održavali upravljajući se po ovom pravilu: svaki čovek kad se oženi obavezan je da udari tri stuba, dovlačeći drvo iz planine koja se zove Orbelos; a svaki od njih ima više žena. Oni se dakle tu nastanjuju na sledeći način: svaki poseduje na ovim daskama jednu kolibu u kojoj živi i jedna vrata koja se otvaraju na patosu i vode prema jezeru. Deca su uvek vezana za jednu nogu pomoću konopca od rogozine, iz bojazni da ne padnu u jezero. Svoje konje i domaće životinje hrane pretežno ribom, koje ima u takvom obilju da im nije potrebno da čekaju dugo vremena da napune njome korpu, kad je vezanu konopcem spuste na otvor na patosu« (Herodot, V, 16).

Od većeg interesa za nas su sojeničarska ili nadvodna naselja u Evropi koja se pripisuju neolitiku. Ova naselja su građena isključivo od drveta. Na snažnim stubovima, pilonima, podizane su zgrade od jedne, ređe od dve prostorije. Zgrade sa drvenim podom vezane su u grupe koje su

obrazovale nadvodno, najčešće jezersko naselje. Ono je bilo vezano za kopno po pravilu samo jednim mostom, građenim od stubova i dasaka koje su u slučaju potrebe i opasnosti mogle lako da se uklone.

Po fosilima životinja otkrivenim u slojevima palafita sme se pretpostaviti da su u tim naseljima, verovatno u istim zgradama s ljudima, možda samo u odvojenim prostorijama, živele i domaće životinje. Zbog svoje drvene građe palafiti su bili zloženi požaru, koji je često uništavao cela naselja. Ali ceneći preimućstvo nadvodnih naselja, ljudi su na jednom istom mestu, nad jednim naseljem podizali drugo, tako da je ponekad nađeno nekoliko slojeva naselja jednih iznad drugih.

Prva jezerska neolitska naselja u Evropi otkrivena su u zimu 1853—1854 na području Ciriškog Jezera. Otkriće je izvršio mesni učitelj Aepli, a prva istraživanja vodio je Ferdinand Keller. U Švajcarskoj je utvrđeno preko 350 jezerskih naselja. Među njima najpoznatije je Robenhausen na jezeru Pfaeffikon, otkriveno 1858 godine. Njegova površina iznosi nešto preko četiri hektara. Samo naselje bilo je udaljeno nekoliko stotina metara od obale. Naselje je dva puta uništavano požarom, a treći put napušteno, tako da su se tu pokazala tri kulturna sloja, odvojena sterilnim slojem, čija se debljina kretala oko 0,70 m. Kolibe su bile uske i dugačke do 10 m, pokrivene dvoslivnim slamnim krovom. Arheološki materijal iz ovog naselja delimično čuvan i izložen u Zemaljskom muzeju u Cirihu (Schweizerische Landesmuseum), pokazuje da su u pitanju civilizacije čija su glavna sredstva proizvodnje bila od kosti i glačanog kamena. Ljudi ovog naselja poznavali su takođe i veštinu tkanja, kao što pokazuju ostaci lanenih tkanina iz ovog naselja koji se takođe čuvaju u pomenutom muzeju. Ovde su izložena i jedna vrata od kolibe koja su očuvana u odličnom stanju. U mulju i ispod njega sačuvani su pored životinjskih kostiju i ostaci hrane, cerealija i koštunice od voća: grožđa, lešnika, kruške, jabuke, oraha i dr.

U pogledu hronološke determinacije verovatno je da su donje, starije granice ovih naselja suviše visoko datovane: od petog do trećeg milenija. Slična naselja u Francuskoj, grupisana u tri hronološke kategorije postoje i u drugom mileniju. U našim krajevima nadvodna naselja su još mlađa. Palafitsko naselje Tayngen-Weiner upućuje svojom keramikom takođe na mlađe datovanje.

U Francuskoj je otkriveno svega nekoliko palafita. U Engleskoj je građena naročita vrsta naselja na mestima veštački izolovanim — cronnogs — od kojih su samo neka iz neolitika, tj. iz starije protoistoriske prošlosti, dok su sva ostala mlađa iz nove ere.

INDUSTRISKA NASELJA

U Zapadnoj Evropi, naročito u Engleskoj, Francuskoj i Belgiji, otkrivena su naselja industriskog karaktera. Njihovi su se stanovnici bavili vađenjem i obradom tehničkog kamena, čije su proizvode posle izvozili i u druge krajeve.

Ovi prvi rudari vadili su kremen, melanit, nefrit, hloromelanit, diorit, jadeit, kvarcit i druge minerale primitivnim orudima od kamena, drveta i jelenje kosti. Oni su kopali bunare duboke i preko 12 metara. U slojevima bogatim naslagama tehničkog kamena, neolitski i protoistoriski rudari su dubili horizontalne galerije, visoke do 2, a široke i do

2,50 m. Prečnik ovih bunara dostizao je do 1 m. U izvesnim oblastima broj ovih rudnika — bunara ponekad se penjao i na stotine. U Engleskoj, u grofoviji Norfolk, na lokalitetu Grime's Graves otkriveno je preko 250 ovakvih bunara. Rudari ovih bunara služili su se pri vađenju sileksa nekom vrstom trnokopa od jelenskog roga i uglačanim kamenim sekirama. Na jednom drugom lokalitetu u Engleskoj, Brandon-u, nedavno je otkriveno u podzemnim galerijama neolitskog rudnika 80 trnokopa od jelenjeg roga (Breasted, op. cit. str. 46). Kao neolitsko rudarsko naselje treba smatrati i Cissbury u Engleskoj, Mur-de-Barez (Aveyron) i čitav *niz lokaliteta u oblasti Oaze i Marne* u Francuskoj (Petit Moran, Marne; Petit-Garenne kod Angoulême-a — Charente; Champignolle — Oise). U Belgiji, na lokalitetu Spienne kod Mons-a otkriveni su 1867 godine prvi bunari koji su služili za ekstrakciju kremena. U našoj zemlji takvoj vrsti naselja, pored Butmira čija je hronologija još uvek sporna, pripada i veliko protoistorisko naselje u Grivcu, koje se po svojoj površini sme smatrati kao jedno od najvećih ove vrste u Evropi uopšte. Na ovom lokalitetu *nađena je vrlo velika količina kamenih oruđa,* koja su po svom broju verovatno prevazilazila potrebe domaćeg stanovništva.

Delimično ili potpuno obrađeni proizvodi od kamena, najčešće od kremena ili drugih vrsta minerala koji su služili u tehničke svrhe, nisu ostajali u naseljima koja su ih proizvela, nego su se izvozili. Zemlje bogatije industriskim mineralima, koje su imale i svoje radionice za proizvodnju kamenih oruđa, izvozile su svoje proizvode u druge krajeve, siromašnije u takvom *materijalu ili na nižem* kulturnom nivou. Otuda nije teško pretpostaviti da je unošenje kamenih oruđa u krajeve čije se stanovništvo bavilo lovom *i živelo nomadskim životom* moralo da *izazove odlučne* promene u načinu života i privredi tih ljudi. Gotova oruđa, koja su iz krajeva sa razvijenom kamenom industrijom prenošena među lovce i nomade kao predmeti razmene dobara između različitih privrednih oblasti, imaju veliki kulturno-istoriski značaj, pošto su nosiocima privrede nižeg reda dala mogućnost da upoznaju i koriste preimućstva civilizacije agrikulturnog stanovništva. Time su se stvarale osnove i novoj intelektualnoj *i duhovnoj kulturi, koja je svoje velike impulse prenela* kroz evoluciju od nekoliko milenija i na materijalni i intelektualni progres savremenog čovečanstva. U tom dugom procesu izgrađivala se i ljudska ličnost, organizovale se, menjale se i razvijale društvene zajednice, stvarali se odgovarajući oblici političkog i ekonomskog organizovanja života od prvobitnih prakomunističkih zajednica do najsloženijih oblika organizacije finansiskog kapitala. Ali u toku svih tih promena, kroz koje je prolazio *čovek i čovečanstvo, društvo i država, od neolitika do našeg vremena,* nijednog trenutka nije se prekidala progresivna ljudska misao i nije se povlačila ni pred kakvim teškoćama kulturne evolucije čoveka kao individue i kao člana društvene zajednice. Koreni i klice tog procesa leže u dubokoj neolitskoj prošlosti, u principima po kojima je neolitsko društvo tretiralo svoj članove i na kojima je izgradilo svoje zajednice.

ORUĐA

TEHNIKA OBRADE I VRSTE NEOLITSKIH ORUĐA

Neolit je preistoriski kulturni stepen koji je najduže trajao. Njegove tehnike u obradi materijala, oruđa, oružja i keramike, dekor i ornamentalni motivi održali su se kroz ceo praistoriski period i ušli u istorisko

razdoblje, tako da se i *danas mogu naći* u oblicima i varijantama koje potsećaju na neolitske uzore. Takve pojave *susreću* se tamo gde civilizacija još nije uspela da metal učini pristupačnim i najsiromašnijim odnosno kulturno najzaostalijim delovima stanovništva. Tradicije neolitske kulture, naročito umetničkih motiva, održavaju se najduže kod seljačkog elementa, zbog čega se umetnost bogata jednostavnim linearnim motivima, *čestim u keramici, tekstilnim proizvodima* i u arhitekturi i naziva seljačka umetnost.

S druge strane, neolitska obrada oruđa pokazuje da je u ranom periodu ovog kulturnog stepena još uvek živela i u praksi se održavala i tehnika starijeg *kamenog doba. Pored oruđa od glačanog* kamena *postojala su,* kao što je ranije rečeno, i oruđa koja su bila obrađena i prilagođena za upotrebu okresivanjem. To naročito važi za vrhove strela i koplja. Ali je pretežna bila nova tehnika u obradi materijala, kremena i drugih minerala, bušenje i glačanje, po čemu neolit nosi naziv glačanog kamena. Kao naročita novina, karakteristična prvi put za neolit, javlja se i bušenje kamenih *oruđa.*

Pri brušenju i glačanju kamena čovek se često oslanjao na prirodu: odabirao je u rekama, potocima i šljunku onakve oblike za čije je doterivanje morao da utroši najmanje vremena. Pretpostavlja se da je glačanje *vršeno prvobitno samo na onim delovima* kojima se direktno obavljao posao, *na sečivu kod sekire ili na vrhu* kod klina. Docnije, glačalo se celo oruđe jer se na taj način oruđe oslobađalo suvišne težine i postajalo pogodnije za rukovanje. Ako je trebalo obraditi kamen koji je otkinut od stene, onda je najpre sumarno obrađen, okresan, a tek posle glačanjem dobio bi svoj konačni oblik. Brušenje odnosno glačanje vršilo se pomoću naročitih sprava, glačala (polissoir), od kojih su jedna mala, tako da su se mogla nositi, a druga velika, *nepokretna i učvršćena* na jednom mestu.

Gabriel de Mortillet citira između 127 velikih glačala, koja je konstatovao u Francuskoj, dva, od kojih je prvo dugo 2,55 m i široko 0,90 m, a drugo dugo 2,50 m i široko 1,70 m. Na ovim glačalima, pravljenim od *najtvrđih minerala, urezane su ili izdubljene forme predmeta* koji se žele polirati. »Poliranje se vršilo« — kaže De Mortillet — »umetanjem vlažnog peska između predmeta i gladila. To nam dokazuju sekire od kremena. Na njihovim uglačanim stranama često se nalaze mali longitudinalni urezi. To su otisci od zrna peska«.

Ovi prosti i veliki instrumenti rasprostranjeni su po celoj Evropi. Narod ih je rano uočio i davao im objašnjenja u vezi sa svojim junacima iz starih vremena ili divovima i raznim mitološkim bićima. U vezi s tim Josephe Déchelette kaže: »Pre nego je privuklo pažnju arheologa ovo izbrazdano kamenje potstaklo je svojim neobičnim oblikom narodnu maštu i dalo *povoda da se stvore mnogobrojne legende i praznoverice.* U Villemaur (Aube) *sveti* Flavije je, u snu, *ostavio tragove svojih ruku* na Kamenu sa deset prstiju (Pierre-aux Dix Doigts)... Junačka dela Gargantua i horovi veštica lokalizovani su oko Usečenih Stena (Pierres cochées), kao i oko menhira i dolmena« (J. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique, I, str. 526). U našoj zemlji takođe postoje udubljenja *naročitog oblika u stenama za koje narod smatra* da su »stopa Kraljevića Marka«, »trag kopita Šarca Kraljevića Marka«, mesto na kome se odmarala »Crna Kraljica« i »povijala dete«. Teško je reći, pre detaljnijeg ispitivanja takvih pojava, da li su ta udubljenja veštački stvorena ili ih je voda kroz dugi niz godina napravila.

Od oruđa koja su se na ovaj način obrađivala najčešće su kamene sekire. One su obično nađene bez drške, koja je mogla biti od drveta ili jelenjeg roga. U St. Nazaire-u *nađena je takva jedna sekira zajedno* sa drškom. Ona je poslužila kao prototip jednom oružju bronzanog doba, bodežu na dugačkom štapu.

Iako neolitska oruđa i oružja pokazuju obilje varijanata u oblicima i diferenciranost koja nam olakšava da izdvojimo oruđa od oružja, za neolitsku sekiru još uvek se može reći da je upotrebljavana i kao *oruđe* i *kao oružje*. Oblici i dimenzije *ove sekire* bili su različiti. U najvećem broju slučajeva sekire su bile duguljaste, sa zaoštrenim sečivom i, na suprotnoj strani od sečiva, šiljastim krajem koji se uglavljivao u dršku. Veličina sekire kretala se od dva santimetra do oko pola metra. Dugačke sekire bile su obično uske, tako da su oblikom više bile *slične* klinu nego sekiri.

Za razliku od sekire, glačana bradva upotrebljavala se verovatno kao oruđe za obradu drveta. Dok se sekira vezivala ili uglavljivala u držalje pod pravim uglom, bradva se nasađivala na dršku i na taj način produžavala se slično kao i vrh od koplja.

Po obliku i bradva i sekira mogle su biti *okrugle, ovalne, trouglaste* ili *četvorouglaste*, a sekire još i u obliku obućarskih kalupa. S tim u vezi bio je i oblik sečiva: zaobljeno, šiljasto ili široko. Sekire koje su služile kao oruđe bile su najčešće neprobušene. Sekire sa probušenim gornjim delom upotrebljavale su se kao oružje.

Od oruđa koja su upotrebljavana, a u izvesnim slučajevima i karakteristična za *ovo* doba, *navešćemo* još kamene klinove koji su imali usko sečivo, pravo ili lučno. Upotrebljavani su u razne svrhe, pri obradi drveta, kao i u zemljoradnja. Pretpostavlja se da su se klinovi, dugi i do 0,35 m, mogli upotrebljavati kao lemeš i na drvenom plugu. Upotreba kamenog *čekića sa ravnim ili zaobljenim čelom, s jedne strane, i sečivom, s druge* strane, odgovara upotrebi kamene sekire: to je istovremeno i oruđe i oružje.

Ali postoji u ovo vreme i dvojna sekira, koja je na sredini probušena i po obliku slična čekiću sa obe zaoštrene strane. U vezi sa ovim instrumentom, njegovom proveniencijom i značenjem postoje različita shvatanja. Dvojna sekira je rasprostranjena, počev od *neolita pa do* istoriskih epoha, od Egeje do Skandinavije.

Za neolitsku dvojnu sekiru ne bi se moglo reći da je urađena po ugledu na dvojnu sekiru poznatu sa Krita. Iako je očigledno da su postojali kulturni uticaji i strujanja sa Juga i Orijenta, podrazumevajući i Egipat, prema *severu*, teško bi se moglo reći da su dvojne sekire neolitskog doba na Severu ili Zapadu Evrope *imale ono značenje koje se pripisivalo* kritskim dvojnim sekirama.

Sophus Müller smatra, međutim, da je Sever primio dvojnu sekiru s Juga: »Simbol boga gromovnika, dvojna sekira, krenula je sa premikenskog Krita ka Severu, gde se pojavila, tri hiljade godina docnije, kao čekić boga Tora«. *Na jednom drugom mestu* Sophus Müller ponovo podvlači unutrašnju vezu između Tora i glavnog kritskog *božanstva*: »Bog gromovnik, koji je na Severu uživao veliko poštovanje, bio je isto božanstvo koje je pre tri hiljade godina bilo glavni bog na Kritu. Torov čekić koji se pojavljuje na kamenu s runama, sa dodatkom »Tore, blagoslovi ove *rune« bio je tradicija kritske Zevsove sekire*. i u *suštini istog* oblika«

(Ibid. str. 186). Međutim, pošto najstarije rune pripadaju sredini trećeg i početku četvrtog stoleća naše ere, teško je pretpostaviti da bi neolitska sekira, koja je služila za praktične svrhe, mogla imati veze sa kritskom dvojnom sekirom (labrys) (Upor. Hoops, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Strasburg, 1918—19, str. 6).

R. Dussaud smatra da se i na Kritu, u palati u Knososu, znak dvojne sekire nije upotrebljavao uvek kao simbol božanstva. On misli da je to znak koji su kamenoresci upotrebljavali za razlikovanje tesanika od kojih su građeni stubovi u palati. Na tesanicima koji su služili za druge konstrukcije nema pretstave labrisa. Kao dokaz on navodi tesanike koji su imali na sve četiri strane pretstavljene dvojne sekire »da bi označili da ovi blokovi ne treba da budu upotrebljeni za zidove, nego da ostanu vidljivi sa četiri strane« (Dussaud, Les civilisations préhelléniques, str. 12 sq i 350).

Kao što se vidi, dvojna sekira u Evropi imala je dvostruku funkciju: praktičnu i religiozno-magisku. Ovu poslednju ona je u zemljama udaljenim od Egejske Oblasti mogla dobiti tek onda kad su nova oruđa istisnula iz prakse dvojnu sekiru. Ali je karakterističan fakat da je dvojna sekira od glačanog kamena postojala u Evropi, u Zapadnoj i Severnoj, u isto doba kad i na Jugu. Jedino je docnije mogla doći tradicija vezana za ovaj oblik, koji je, u vezi s religioznim shvatanjima, postao simbol izvesnog božanstva.

Glačana i usavršena kamena sekira istisnula je starije oruđe koje se upotrebljavalo za one svrhe kojima je služila sekira. Interesantno je da su uglačane kremene sekire, karakteristične za mlađe kameno doba uopšte, retke u zemljama u oblasti Sredozemnog Mora, kao i u istočnim oblastima Srednje Evrope. U Italiji, naprimer, nije nađena nijedna sekira od kremena, iako je kremen upotrebljavan za izradu izvesnih predmeta. Sličan je slučaj sa Grčkom, Španijom i našim Butmirom. Tu je nađeno preko 6000 glačanih sekira i dleta. Nijedan komad nije bio od kremena.

Pored pomenutih oruđa neolitu, naročito starijem periodu, pripadaju i okresani noževi, postruške i šiljci, oruđa kojih ima u miolitu. Noževi su naročito česti u kulturnom sadržaju švajcarskih palafita. S obzirom na njihov oblik, koji potseća na vrbin list, ponekad ih je teško razlikovati od vrhova za koplje. Vrhovi strela, koje pored bojne sekire i koplja, pretstavljaju najrasprostranjenije oružje, imali su vrlo različite oblike: trouglaste, deltoidne, jajaste i duguljaste. Krajevi su im bili zarezani, tako da se stvaralo jedno malo produženje, šiljak pomoću koga se kremeni vrh strele usađivao u drveni krug.

Neolitska industrija raspolagala je različitim instrumentima koji su služili za razbijanje kamenih blokova, kao što su teški kameni maljevi, ili za retuširanje kremenog jezgra, od koga je pravljeno željeno oruđe. Ako su u pitanju bili drugi minerali, a ne kremen, onda se glačanje i brušenje vršilo drugom vrstom instrumenata. Pored kamena neolitski čovek pravio je instrumente, oruđa, oružja i posude, i od drveta i kosti. U švajcarskim palafitima, pre svega u Robenhausen-u, koji je naročito bogat kulturnim materijalom neolitskog i bronzanog doba, nađeni su sledeći predmeti od drveta: kašike, noževi, bodeži, varjače, lukovi za strele, drvena mlatila i buzdovani, plovci za ribarske mreže, delovi nameštaja i čamci. Čamci su bili oranice, dubljeni u stablu drveta, najčešće hrasta. Bili su obično plitki do 20 santimetara, ali im je dužina ponekad iznosila i preko 9 m.

Kost se takođe obilato koristila kao materijal za pravljenje šila, igala, vrhova za strele i koplja, neke vrste bodeža, čioda, drški za nasađivanje kamenih sekira i klinova, zatim i raznih kozmetičkih i ukrasnih predmeta, kao što su češljevi, privesci, ogrlice i drugo. Koštani i drveni instrumenti upotrebljavali su se svakako pri tkanju i pri obradi životinjskih koža. Mnogi ornamenti na keramici i plastici izvodili su se takođe najbolje i najlakše koštanim ili drvenim instrumentima.

KERAMIKA

ISTORIJAT I OPŠTI ARHEOLOŠKI ZNAČAJ KERAMIKE

Na lokalitetu Roc de Sers, nedaleko od Angoulême-a, u okrugu Charente u južnoj Francuskoj, Dr Henri Martin je otkrio jedan grob sa tri skeleta šansladskog čoveka. Grob je otkriven u jednom abriju, okružen blokovima krečnjaka ukrašenog skulpturama. Pored skeleta nađene su pločice na kojima su bile ugravirane pretstave mamuta, bizona, konja i medveda. Naročitu pažnju zaslužuje fragment keramike, otkriven pored jedne lobanje. Dr Henri Martin je smatrao da ova keramika pripada epohi lobanje, tako da bi se počeci prvog zemljanog posuđa mogli datovati pod kraj leptolitika, a ne tek u mnogo mlađe epohe, naročito u početak neolitika, kao što je to dosad bio slučaj.

Međutim, ovo otkriće ne daje nam još uvek pravo da uopštimo zaključak o pojavi i upotrebi keramike u kvartarno doba. Zasad se još uvek smatra da kvartarni čovek nije poznavao tehniku keramičke proizvodnje. Privredna osnova njegovog života, obeležena lovom i ribolovom, nije uključivala u svoje potrebe i vaze, onakve kakve ih poznajemo iz holocenskih epoha. Ukoliko se čovek doba severnog jelena i služio izvesnim posuđem, to su mogle biti posude koje je dubio u drvetu ili kamenu, kao što je jedna vrsta kamenih svetiljki, ili mu ih je priroda nudila u školjkama i svojim plodovima. Rezultati novijih arheoloških istraživanja pokazali su da i najstarija keramika iz Belgije, za koju se mislilo da pripada kraju mlađeg paleolitskog doba, nije starija od kulturnog sadržaja školjkastih gomila (kjökkenmöddinger). Keramika školjkastih gomila pripada drugoj etapi kultura mesolitskog doba. To su Axt-kulture zastupljene u oblastima Južne Skandinavije i Sev. Nemačke. Prema Klarkovoj podeli ovih kultura, koju smo naveli još ranije, keramika se javlja u najmlađoj od triju grupa Axt-kultura, u Ertebölle kulturi, nazvanoj tako po istoimenom danskom lokalitetu kod Aalborg-a. Otkriće ove kulture izvršeno je 1840 i do danas su njeni varijeteti utvrđeni na širokoj teritoriji zapadnoevropske atlantske oblasti.

Pojava i upotreba keramike u praktičnom životu neposredno je zavisna od načina života, od ekonomskog razvitka ljudskog društva, složenijih oblika privređivanja i određenih potreba, koje su se javljale i razvijale uporedo sa ekonomskom i kulturnom evolucijom društvenih zajednica. S obzirom na tesnu povezanost sviju ovih momenata sa pojavom keramike u kulturnom sadržaju epipaleolitskih i ranih neolitskih civilizacija, smatramo da je opravdano kad kažemo da su vaze, naročito neolitske, arheološka dokumenta od izvanrednog značaja i posebne kulturne vrednosti. Na neolitskim vazama ispisane su čitave stranice kulturne i ekonomske istorije čovečanstva, njegovog intelektualnog progresa, kre-

tanja i migracije plemena i populacija, kao i njihovog međusobnog dodira, zasnovanog na ekonomskim i drugim potrebama. Na neolitskim vazama praistoriski čovek je ispisao takođe i mnogobrojne strane istorije svoje umetnosti. Po lepoti i raznovrsnosti oblika, po ornamentici u kojoj su zastupljene bezbrojne varijante motiva i tehničkih postupaka, po umetničkim kvalitetima i dekoraciji uopšte, neolitska keramika zauzima jedno od prvih i najvažnijih mesta među kulturnim spomenicima praistoriskog doba.

Pitanje porekla keramike privlačilo je odavno pažnju i interes arheologa i davalo povoda i mogućnosti za iznošenje različitih gledišta. Tako je napr. Menghin smatrao da pronalazak keramike pripada Aziji. Pronalazak je izvršen u jednoj, nama nepoznatoj oblasti, iz koje vuče poreklo, prema Menghin-u, i kultura kampinjienske epohe (upor. Hoernes-Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, str. 697, Wien, 1925).

Međutim, mi danas znamo da se u Evropi keramika javlja već u mesolitiku, nezavisno od aziske neolitske keramike, koja se i po svojim oblicima i kvalitetu materijala i dekoracije razlikuje od evropske primitivne keramike. Nasuprot Menginovoj teoriji poznato je da su Tazijanci najstariji stanovnici Nilske doline i najstariji poljoprivrednici na afričkom kontinentu, poznavali pre aziskih poljoprivrednika proizvodnju i upotrebu vaza. Oni su ih proizvodili za čuvanje hrane i pića. Taziske vaze bile su vrlo grube fakture, zvonolikog i bikoničnog oblika, sive ili crne boje. Među oblicima karakteristični su i pehari okruglog, sferičnog dna i širokog posuvraćenog otvora. Childe misli da je prototip ovih pehara bio kožni sud. Za nauku je od naročitog interesa činjenica da su ovakvi pehari bili ornamentisani: na crnoj osnovi suda izvedeni su urezani linearni motivi, krugovi i trouglovi, ispunjeni belom inkrustacijom. Značaj ove pojave je utoliko veći što se slična dekoracija susreće i na sličnim vazama neolitske keramike u Evropi, naročito zapadnoj. S druge strane, ovakva ornamentika na vazama javlja se i na mesopotamskoj neolitskoj keramici. I pored očigledne sličnosti oblika vaza i vrste dekoracije Childe ne smatra da je u tim ranim periodima neolitske civilizacije postojala neposredna veza između Egipta i Zap. Evrope. Zato se sme pretpostaviti da sličnosti u oblicima i dekoraciji vaza potiču, ako ne uvek, a ono ponekad sigurno, od prirode i namene objekata, načina njihove proizvodnje i unutarnjih, intelektualnih i estetskih potreba čoveka koji je te predmete proizvodio.

Najstarijoj neolitskoj keramici pripadaju i vaze sa lokaliteta Merimde — Benisalam, na području Nilove Delte, i u Badari-u u Srednjem Egiptu, gde se uporedo sa najfinijim neolitskim vazama tankih zidova, skroz pečenim, pojavljuje u upotrebi i bakar. Keramika slična onoj sa lokaliteta Taza nađena je i u kulturnom sadržaju neolitskih civilizacija u Fajumu i El-Omari, kod Heluana, na reci Haf (v. Childe, L'Orient préhistorique, Paris 1953, str. 56).

Međutim, pored posuđa pravljenog od zemlje, koje se javlja, kao što smo videli na primeru keramike iz Badari, uporedo sa metalom, postoji i posuđe starije od zemljanog. To je faza najranijih i najprimitivnijih civilizacija agrikulturne privrede. Posuđe ove faze neolitika, pored prirodnih recipijenata, kao što su školjke i tikve, obuhvata i vaze pravljene od pletenih sasušenih trava ili od kože. Mnoge kulturno nerazvijene populacije, naročito u ekvatorijalnim predelima, još i danas upotrebljavaju takvo posuđe. Sudovi od pletene trave često su oblepljeni zemljom koja obezbeđuje potpunije čuvanje i izolovanje sadržaja tih sudova.

O posuđu napravljenom od kože i o životinjskim mešinama koje se u južnim evropskim zemljama i danas upotrebljavaju za čuvanje tečnosti, naročito vode, vina i ulja, Šuhart daje sledeće podatke:

»Kožne mešine za čuvanje tečnosti ili sira veoma su omiljene u južnim oblastima još i danas. Takođe se pominje posuđe od kože još kod starih Egipćana i Jevreja. Jevrejski »nebel« znači istovremeno i kožnu mešinu i zemljani vrč. U slikanim grčkim drvenim sarkofazima u Egiptu nađeni su ostaci kožnih lekita. Atinjani su jedanput za vreme jedne teške opsade pojeli sve svoje sandale i kožne vrčeve. Berlinski muzej poseduje jedan vrč, napravljen od jednog komada kože, koji potiče iz Egipta, iz doba rimske vladavine« (Schuchardt, Alteuropa, Die Ursprung der Töpferei, str. 51).

Kožno posuđe koje se zadržalo, kao što smo videli, u upotrebi sve do danas nije moglo poslužiti kao uzor za keramiku. Mnogo je verovatnije da se keramika, posuđe od pečene ili na suncu sušene ilovače, razvila iz pletenih posuđa oblepljenih zemljom. Prilikom sušenja ili požara, vegetabilni deo suda je mogao da izgori, dok je zemlja ostala, sačuvala svoj oblik suda i dobila još bolju čvrstinu zidova. A pošto je pletenje zahtevalo mnogo vremena, čovek se posle stečenih iskustava lako mogao odlučiti da pređe na proizvodnju sudova od zemlje.

Posuđe neolitskog kulturnog stadijuma za koji James Breasted kaže da se vremenski ne može strogo ograničiti apsolutnim hronološkim terminima pravljeno je pretežno slobodnom rukom, bez upotrebe specijalnih sprava, pomoću kojih je docnije davan određeni i željeni oblik vazama. Ali i pored jednostavnog postupka pri izradi i davanju oblika, neolitsko posuđe pokazuje izvanredno tipološko bogatstvo, raznovrsnost dekoracije i ornamentalnih motiva, tako da su se izvesne odlike ovog posuđa sačuvale i po svršetku neolitika i prenele se i u docnije periode i faze kulturne istorije, u kojima je već bila poznata upotreba lončarskog vitla, kao i metala. Ovom prilikom potrebno je napomenuti da je Evropa upoznala upotrebu lončarskog vitla tek u latenskoj epohi. Samo je Egeja ovu lončarsku spravu, koja omogućava brz rad i stvaranje najraznovrsnijih oblika zahvaljujući menjanju odnosa centripetalne i centrifugalne sile, poznavala i primenjivala u keramičkoj proizvodnji već početkom drugog milenija st. ere, dakle, u doba kad je u kontinentalnim oblastima Evrope, kao i onima koje su bile daleko od kulturnih centara Mediteranske oblasti i Orijenta, još uvek trajao i održavao se neolitski stadijum.

Nedostatak i nepoznavanje lončarskog vitla obavezivalo je neolitskog čoveka da svojim keramičkim proizvodima pokloni najveću pažnju. Unutarnja koncentracija keramičara objašnjava lepotu oblika i dekora kojim se odlikuje finije neolitsko posuđe. S druge strane, ovi keramičari su upotrebljavali primitivne sprave i alate pomoću kojih su davali oblik sudu, tanjili zidove, glačali površinu i urezivali ornamente. Tako su u Manhajmu, na lokalitetu na kome se proizvodila vrpčasta keramika (Schnurkeramik), nađene pokretne ili utvrđene osnove, okruglog i ovalnog oblika, od drveta, kosti i gline, kao i kameni i koštani instrumenti koji su zajedno s tim pločama služili za izradu zemljanog posuđa (v. Jan Filip, Kulturni kapitaly našeho praveku, Praha, 1940, str. 31).

Na osnovu komparativnog etnografsko-arheološkog proučavanja načina života i rada necivilizovanih plemena Australije i Afrike, kod kojih se isključivo žene bave pravljenjem posuđa, misli se da je i keramiku

neolitskog doba proizvodila žena. Jan Filip navodi da takve zaključke potvrđuju i antropološka ispitivanja otisaka prstiju koji se često sreću kao prosto ornamenat na gruboj praistoriskoj keramici (v. J. Filip, op. cit. str. 30).

Posuđe je rađeno najčešće od neprosejane zemlje, pomešane s plevom, peskom i ljuskama od školjki. Te primese davale su veću čvrstinu zidovima suda. Modelovani oblici su stavljani pod uticaj visoke temperature, u naročitim lončarskim pećima ili na neki drugi način. Ređe je posuđe sušeno na suncu i zidovi takvih posuda obično nemaju jaču konsistenciju, tako da se mora pretpostaviti da su one mogle biti upotrebljene za čuvanje isključivo suve hrane. Možda su takve posude prvobitno služile samo kao izolacioni sloj u silosima u kojima je čuvano žito.

Način sušenja, odnosno prečenja, uticao je na boju suda. Sušene posude sačuvale su svoju prirodnu boju i sivi ton na površini, kao i u celoj debljini zidova posude. Ovakvo posuđe pominje i Breasted u poglavlju o neolitiku u svojoj knjizi »La conquête de la civilisation.« Kod nas je takvo posuđe nađeno na jednom lokalitetu nedaleko od Subotice i na drugom lokalitetu u Bosni (Usora).

Boja posuđa pečenog na vatri zavisila je od načina pečenja, visine temperature i eventualnih oksida, naročito gvozdenih, koji su se nalazili u zemlji od koje je posuđe napravljeno. Površina suda okrenuta prema vatri i dimu obično je bila crne boje, dok je suprotna strana zida dobivala mrk, braon ili crven ton. Zidovi posuda u prelomu pokazuju granice uticaja više ili niže temperature: na površini zidovi su crveni ili otvoreno svetle boje, dok su u sredini crni ili mrki. Ako je zemlja od koje je pravljeno posuđe bila natopljena rastvorom gari, posuda je posle pečenja dobivala crnu boju, često sjajne površine. Ovakav način bojenja posuđa sačuvao se i kroz mlađe faze protoistorije i naročito je često primenjivan u Etruriji.

Radi što boljeg sušenja, od čega je zavisila i čvrstina suda, veće posude su imale na dnu udubljenja obično sa unutarnje strane, usled čega je mestimično zid bio tanji, tako da se bolje mogao i ispeći. Veće posuđe rađeno je ponekad od nekoliko delova koji su posle sastavljani. Mesta na kojima su ti odvojeno izrađeni delovi sastavljeni (dno, trbuh, rame, vrat, drška) obično su bila pojačana jednim zemljanim prstenom. Manje posuđe je najčešće pravljeno u jednom komadu. U našem arheološkom materijalu nalazi se međutim jedan manji lonac sa Židovara koji je sastavljen iz tri dela (v. Gavela, B., Keltski oppidum Židovar, tabla 21, sl. 18, br. 3).

U neolitskoj keramici, kao što je to slučaj sa posuđem mlađih epoha, postojale su dve vrste posuđa: za svakodnevnu upotrebu i posuđe namenjeno kultu i ritualu. Posuđe prve vrste bilo je veliko i retko kad lepih oblika i finije dekoracije. To su bili recipijenti, namenjeni čisto praktičnim svrhama: čuvanju tečnosti, žita ili drugih vrsta hrane. Lako je moglo da se ošteti usled česte upotrebe, ali se zbog jednostavne i proste izrade lako i brzo proizvodilo.

Posuđe namenjeno kultu i sepulkralnom ritualu rađeno je sa mnogo više pažnje. Imalo je raznovrsne i lepe oblike; bilo je uvek dobro pečeno i tehnički solidno urađeno; pravljeno je od prečišćene zemlje, što pokazuje fina faktura i čvrstina obično tankih zidova. Dekoracija i ornamentika neolitskog posuđa bila je takva da se prenela i na mlađe epohe protoistoriskog doba. To pokazuje, kao što ističe Childe, neolitsko posuđe Egipta, a tu istu pojavu možemo utvrditi i u Evropi.

Neolitsko posuđe bilo je mono- i polihromno. Monohromno je bilo crno ili crveno a kod polihromnog je osnova bila crvena ili mrka, dok su ornamentalni motivi, najčešće linearni, izvedeni belom ili crnom bojom. Proizvodnja posuđa ove vrste zahtevala je napor i specijalnu veštinu i pažnju. Otuda je ovo posuđe ređe i skupocenije, a za naučne studije i važnije od grubog.

Razume se da je keramika u nalaženju i stvaranju svojih oblika, tehnike i dekoracije, prošla kroz dug period svoje evolucije. Na keramici se, kao i na ostalim proizvodima materijalne i duhovne kulture, jasno ocrtavaju tragovi opštih uslova materijalnog i intelektualnog progresa ljudskog društva i čoveka kao jedinke i njegovog člana. Velike promene u sistemu ekonomske i društvene organizacije nalazile su svoj neposredni odraz i na keramici, čija je istoriska i vremenska pojava uslovljena načinom privređivanja i stepenom razvijenosti sredstava proizvodnje. Ovakav zaključak najbolje potvrđuje primer klasičnog evropskog juga. Ova oblast Evrope imala je keramiku koja je po svojim tehničkim i umetničkim kvalitetima odgovarala ostalim vrednostima klasične kulture.

Keramika je i ovde, kao i na zapadu i severu, bila funkcija kulture zemalja i populacija kojima je pripadala. Ona se ne izdvaja kao izolovana pojava, nezavisna od ostalih tekovina kulture mediteranskog i orijentalnog sveta. Ova keramika pretstavlja naučna dokumenta po kojima *se neposredno mogu pratiti sve epohe i faze kulturnog progresa* kroz koji je prošao evropski jug od kritsko-mikenske do grčke antičke kulture. Ona pokazuje i hronološke termine; svaki period i svaka epoha imaju svoje posebno obeležje i svoj izraz i na keramici, na njenim oblicima, veličini, dekoraciji, ornamentalnim motivima. Vaze stila palata su drugačije od kamares-vaza, koje se opet razlikuju od vaza pozno-mikenskog doba. Stilovi u grčkoj keramici pokazuju hronološki red koji se može pratiti po stolećima, a ponekad i po kraćim vremenskim razdobljima. S druge strane, ukoliko je sadržaj jedne kulture bogatiji i potpuniji, i dekorativni motivi na vazama su takvi da pružaju potpunije podatke za poznavanje spoljašnje forme i unutarnjeg sadržaja jedne kulture. To naročito vredi za keramiku razvijenih i visokih kultura, kao što je grčka antička, koja je na slikanim vazama geometriskog, arhajskog, orijentalizirajućeg, strogog, atičkog i drugih stilova ispisala čitave stranice svoje kulturne i političke prošlosti, religije, mitologije, javnog i privatnog života. Keramika ostalih delova Evrope ima isti značaj, i prema njihovom kulturnom razvitku omogućava rekonstruisanje i oživljavanje mnogih momenata i važnih karakteristika kulture i civilizacije svoga doba. U svemu ovome i leži kulturno-istoriski, samim tim i naučni značaj keramike kao jednog od najrasprostranjenijih i najvažnijih arheoloških dokumenata prošlosti, a naročito praistoriskih i protoistoriskih kulturnih stepena i perioda.

OBLICI I ORNAMENTIKA U KERAMICI

Opšti naziv za posuđe je vaza. Među neolitskim vazama najčešći su sledeći oblici: lonci, veći ili manji, zdele, pehari, kupe, amfore, krčazi, šolje, činije, pitosi i sudovi čiji se oblici ne mogu tačno odrediti. Vaze koje pripadaju starijim preriodima neolita, obično su velike, prostih oblika, bez jasno izdvojenih delova na posuđu, bez vrata, drške i postolja sa

prostim i grubo izvedenim ornamentima. U mlađim fazama razvoja keramike izrađuje se i minijaturno posuđe, raznovrsnih oblika, najčešće amforice i pehari, sa lepim ukrasima i tankim zidovima. Kao jedna od karakteristika neolitske keramike javlja se drška, koja svojim razvojem pruža, u izvesnoj meri, mogućnosti za hronološko određivanje pojedinih oblika. Stariji oblici su bez drške. Ona se razvija postepeno: najpre u vidu okruglih bradavičastih ispupčenja, koja su docnije probušena, tako da se kroz te rupice može provući kanap, pomoću koga je sud, naročito sa ovalnim dnom, mogao da se obesi. Kod posuda koje su imale ravno dno, tako da su mogle stabilno stajati na zemlji, ova probušena bradavičasta ispupčenja služila su za provlačenje kanapa kojim je bio privezan poklopac suda na kome su isto tako postojale rupice kroz koje se provlačio kanap. Posle su se na sudu počele da prave ušice, obično na prelomu ramena i trbuha ili vrata i ramena. Prvobitno su te ušice bile široke i niske, tako da se nisu mogle uhvatiti, nego se i kroz njih provlačio kanap ili konopac pomoću koga se sud prenosio s jednog mesta na drugo, iako je bio veći i služio za čuvanje žita i druge hrane. Ako je bio manji, mogao se nositi onako kako se i danas nose lonci kad im se ušice vežu kanapom ili žicom. Najdocnije su se razvile drške za koje je sud mogao da se uhvati i nosi. One su bile zasebno pravljene i pričvršćene na sud za razliku od starijih ušica koje su bile, ustvari, probušeni delovi, sa malo ojačanom spoljašnjom površinom zidova suda.

Ornamenti su izvođeni prstom i noktom, drvenim ili koštanim, tupim i oštrim instrumentima i običnim šiljcima. Ukrasi su se javljali kao urezane linije na spoljašnjem zidu suda. Unutrašnjost posude, kao i njeno dno, ređe se ukrašavalo.

Prema tehnici izvođenja ornamentika neolitske keramike može se podeliti u nekoliko grupa, koje odgovaraju vremenskom razvoju keramike. Navešćemo kao najkarakterističnije sledeće grupe ornamenata:

1) Grubi ornamenti, izvedeni utiskivanjem prsta u svežu zemlju;

2) Ornamenti u obliku izlomljenih linija, uboda i zareza, izvedeni pomoću šiljka od kosti ili drveta;

3) Ornamenti izvedeni urezivanjem nokta u svežu zemlju;

4) Urezani ornamenti u obliku neprekinute linije;

5) Vrpčasti i gajtanasti ornamenti koji se sastoje iz povezanih ili isprekidanih linija;

6) Plastični ornamenti, urađeni na zidu suda ili zasebno urađeni pa naknadno aplicirani na sud;

7) Ornamenti sa inkrustacijama, izvedeni belom bojom, od praha od talka, gipsa ili pepela od kostiju. Crvena i plava boja ređe su upotrebljavane za inkrustrirane ornamente;

8) Bojeni ornamenti izvedeni na uglačanoj površini suda. Ovi ornamenti su najmlađi i pripadaju, verovatno, periodu u kome je neolitski čovek poznavao bar bakar, ako ne i brozu.

Ornamentalni motivi su linearno- geometriskih oblika: prava linija, cik-cak, krug, spirala, meander, trougao (i takozvani »vučji zubi«), uglaste linije i druge. Negde su ovi oblici izvedeni urezivanjem u vlažnu zemlju, negde punktiranjem, ređe plastičnim urezivanjem ili apliciranjem. Ponekad su upotrebljavani ornamenti isključivo jedne vrste: samo krugovi, trouglovi, spirale ili cik-cak linije. U drugim slučajevima kombinovani su razni elementi, tako da su se dobile raznovrsne i bogate ornamentalne varijante.

Na bazi izvesnih tehničkih i stilskih oblika nordiski naučnici, specijalno nemački i švedski arheolozi, izvršili su sumarnu podelu keramike u tri grupe:

1) Vrpčastu, gajtanastu (Schnurkeramik, la céramique cordée);

2) trakastu (Bandkeramik, la céramique rubanée) i

3) keramika oblika zvonastog pehara (Glockenbecher-keramik, les vases calciformes).

Keramika prve grupe rasprostranjena je, prema podacima koje nam pruža Déchelette, u Centralnoj i Istočnoj Evropi, u Zapadnoj Rusiji i Ukrajini, Južnoj Nemačkoj. Glavni oblici su amfore i pehari ukrašeni ornamentima koji pretstavljaju otiske gajtana ili vrpce utisnute u svežu zemlju.

Trakasta keramika rasprostranjena je u skoro svim evropskim zemljama. Njeni ornamentalni motivi izvedeni su urezivanjem na površini suda i imaju oblik traka savijenih u spirale i volute, lučne ili uglaste.

Keramika treće grupe, oblici zvonastog pehara, pripada najkarakterističnijim keramičkim proizvodima neolitskog doba. Sophus Müller uzima široku rasprostranjenost vaza zvonastog pehara za primer ekonomskih i kulturnih veza u neolitskom dobu među evropskim narodima. »Veoma važan dokaz međusobnih veza u keramičkoj produkciji« — kaže S. Müller — »u celoj Evropi pretstavlja posuđe kao što je na sl. 17 (tipa zvonastog pehara, prim. B. G.) koje se javlja u nepromenjenom obliku i ornamentici u Španiji i Italiji, u Francuskoj i Nemačkoj, u Engleskoj i Skandinaviji i, prirodno, svuda kao domaći proizvod« (S. Müller, Urgeschichte Europas, str. 23).

Širenje oblika zvonastog pehara kao i kulture koja prati ovu keramiku trajalo je dugo vremena. Dok se u Južnoj Evropi zvonasti pehar javlja vrlo rano, u Severnoj on pripada eneolitskom dobu, u Engleskoj počecima bronzanog doba, a u Dunavskoj Dolini još docnijem periodu.

Smatra se da je zvonasti pehar poreklom sa Orijenta. O njegovom poreklu i analogijama koje pokazuje sa orijentalskom keramikom Oscar Montelius kaže sledeće: »Zanimljive podatke o vezama između Orijenta i Severa u ovim starim vremenima pruža nam proučavanje zemljanog posuđa, naročito »zvonolikog pehara«. Njegov oblik je besumnje orijentalskog porekla. Ovi pehari pokazuju veliku sličnost u obliku sa posuđem iz Egipta i Male Azije, koje pripada trećem milenijumu pre Hrista. Njegova dekoracija, izvedena urezanim linijama i tačkama u paralelnim i horizontalnim redovima, nastala je očigledno po uzoru na bojene grupe koje se javljaju tako rano na bojenom orijentalskom posuđu od zemlje rađenom na lončarskom vitlu«. (Oscar Montelius, Die Chronologie der Aeltesten Bronzezeit in Nord Deutschland und Scandinavien, str. 88.)

Montelius smatra da su ovi pehari došli na Siciliju, na Pirenejsko Poluostrvo u Francusku, Englesku, u Severozapadnu Nemačku i Dansku. Ali pored ovoga puta, iz Sredozemlja prema Zapadnoj Evropi, zvonasti pehar je imao i druge puteve: preko Jadranskog Mora i Balkanskog Poluostrva zvonasti pehar stigao je u Podunavlje, u Mađarsku, Češku i ostale zemlje Srednje i Istočne Evrope (ibid. str. 88). Dok Montelius datuje ove pehare u poslednje periode neolitskog doba i početke bronzanog doba, Hoernes je sklon starijem datovanju. On smatra da je zvonasti pehar savremen gajtanastoj keramici koja pripada starijem razdoblju neolita (Hoernes-Menghin, op. cit. str. 254).

U vezi sa neolitskom keramikom potrebno je napomenuti da su se njeni oblici i tehničke osobine sačuvali vrlo dugo. Posuđe od neprosejane zemlje, izmešane s peskom ili drugom materijom koja povećava čvrstinu zidova suda, zatim prosti oblici, često bez profiliranih delova, sa ornamentima koji se smatraju neolitskim, susreću se ne samo u praistoriskim nego i u istoriskim epohama. Zato je potrebna naročita opreznost pri hronološkom određivanju izvesnog kulturnog sadržaja. Pored keramike moraju se imati i drugi podaci na osnovu kojih će se izvršiti datovanje jednog praistoriskog lokaliteta ili kulturnog materijala. Sigurno datovanje moći će se izvršiti na osnovu keramike samo onda kad postoje i utvrde se analogne pojave na već proučenom i hronološki određenom arheološkom materijalu. Utvrđivanje pouzdanih analogija važno je i potrebno za otkrivanje kulturnih veza i uticaja kao i puteva kojima su se ti uticaji prenosili. Proučena u takvim odnosima a ne samo tehnički i tipološki, praistoriska keramika dobiva pravu vrednost arheološkog spomenika

SAOBRAĆAJNI PUTEVI I RAZMENA DOBARA U NEOLITSKO DOBA

Kulturni i ekonomski napredak mediteranskih zemalja, u doba kad su mnoge evropske zemlje prolazile kroz neolitski kulturni stadij, stvorio je potrebu za širom razmenom dobara, pa, prema tome, i za otvaranjem novih privrednih puteva koji su vezivali Mediteran, prvenstveno Egeju, sa ostalim evropskim zemljama. Pošto se u to vreme trgovina zasnivala uglavnom na razmeni dobara, razumljivo je da je među njima bilo i dobara od kulturnog značaja. Na taj način dolazilo je do boljeg međusobnog poznavanja udaljenih naroda i zemalja i uspostavljane su pored ekonomskih i kulturne veze. Većina naučnika danas smatra na su veze kulturnog i civilizovanog Juga sa neolitskim Severom ubrzale progresivni razvitak evropskih naroda. Samo mali broj naučnika smatra da su kulturni uticaji polazili sa Zapada i Severa, prenosili se na Jug, i tamošnju kulturu bogatili svojim, naročito tehničkim prednostima. Međutim, takvo shvatanje kulturnog procesa, koji je dobio naročite potsticaje u neolitskom dobu, inspirisano je motivima koji se ne mogu objasniti niti opravdati uvek i isključivo rezultatima arheoloških istraživanja.

Hronološka ocena arheoloških nalazišta duž glavnih saobraćajnih arterija praistoriskog doba pokazuje da su zemlje u neposrednoj blizini Egejskog, Jadranskog i Sredozemnog Mora mnogo ranije doživele svoj kulturni procvat od zemalja dalekog Severa i Zapada. Grčka, Italija, Ilirske zemlje, Južna Francuska i Pirinejsko Poluostrvo mnogo su pre počele da koriste zlato, srebro, bakar, bronzu i gvožđe nego Nordiske zemlje. Mnogo više proizvoda importovanih s Juga nalazi se u severnim zemljama, nego što ih je evropski Jug primao iz tih krajeva.

Glavni putevi kojima se odvijao saobraćaj ovog doba, koje bi se za Evropu moglo da veže uz treći i drugi milenijum stare ere, išli su velikim rekama: Dnjestrom, Vislom, Dunavom, Elbom prema Baltičkom Moru, Ronom i Rajnom prema Severu i Zapadu. Pored toga postojali su nesumnjivo i suvozemni kao i pomorski putevi.

Od artikala i proizvoda koji su privlačili pažnju Juga prema Severu najvažniji su žito, kojim su naročito bile bogate Južna Rusija i podunavske ravnice, zatim stoka, krzno i ćilibar.

Ćilibar (succinum haustile i succinum fossile, otkriven u naslagama lignita) nalazio se isključivo na severu Evrope, na obalama Baltičkog Mora, na poluostrvu Samlad, na desnoj obali Visle, na području između Odre i Elbe i na obalama Švedske i Danske (Upor. Déchelette, Man. d' Arch. preh. I, 623). Tamošnji stanovnici sakupljali su *na morskoj ili rečnoj obali ovu žutu smolastu masu i zamenjivali je za proizvode mediteranskih trgovaca.* Evans kaže da je »jantarska cesta«, kojom se ova dragocena materija prenosila sa Baltika u Mediteran, išla od ušća Elbe njenom dolinom na jug, zatim preko Podunavlja na istočnu obalu Jadranskog Mora. To je, pored ostalih puteva koji su išli iz Egeje prema Zapadu, jedan od najvažnijih i dobro poznatih puteva stare trgovine (Evans, P. of M. II, 174). Na Jugu je ćilibar bio naročito cenjen i upotrebljavan za pravljenje nakita.

Klasični pisci, Plinije i Pausanije, govore o statuetama koje su pravljene od ćilibara *od koga su slične statuete pravili i Etrurci.* Nordiske i zapadne zemlje mnogo docnije od Juga počele su da upotrebljavaju ćilibar u svom ukrasnom inventaru.

Pored ćilibara, keramike, tekstila i zemljoradničkih proizvoda kao predmet neolitske trgovine služili su i razni minerali od kojih su se izgrađivala uglačana oruđa. Dugo se mislilo da su nefrit, jadeit, menalit i hloromelanit isključivi proizvod Azije, odakle su se izvozili u Evropu.

»Važno je« — kaže u vezi s tim S. Müller — da su u Južnoj i Srednjoj Evropi, naročito u oblasti od Mađarske do Švajcarske, nađene mnogobrojne sekire, od takvih vrsta kamena, kojih u Evropi uopšte nema, dok su u Srednjoj Aziji opšta pojava, naročito trvdi i *sitnozrni nefrit, jadeit i hloromelanit, većinom zelene boje« (S. Müller, op. cit., str. 21).* Za jedan veliki kameni budak od hloromelanita dug 29 cm, nađen u Donjem Klakaru u Bosni, dr Ćiro Truhelka mislio je da je poreklom iz Azije (dr Ćiro Truhelka, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba, Sarajevo, 1914, str. 17, 18). I drugi naučnici bili su skloni da prime shvatanje o aziskim naseljenicima koji su došli u Evropu po prestanku paleolitskog doba i doneli nefritoidne minerale. Međutim, danas je *utvrđeno da se nefritoidi nalaze* u Švajcarskim Alpima kao prirodan mineral.

Iako je danas još uvek teško govoriti o svim vrstama sirovina i predmeta za razmenu dobara, ipak su putevi te trgovine dovoljno jasni i poznati. Kulturni značaj tih odnosa dobio je, vremenom, veću važnost od ekonomskog. Rezimirajući zaključke o pravcima kojim su se kulturne tekovine Juga prenosile na Sever i Zapad. Ch. Picard kaže: »Ibersko Poluostrvo, civilizovano od Orijenta, civilizovalo je zatim Zapadnu Galiju i Britanska Ostrva; tamo je preko Atlantika preneta upotreba bakra, a *uskoro zatim i bronže. U isto* vreme, sledeći različite suvozemne puteve i *prolazeći kroz oblasti koje su na severu od* Balkana, plodni uticaj mediteranskog Orijenta kretao se lagano ka *skandinavskim zemljama.* Trgovina ćilibarom doprinela je, besumnje, njegovom progresu«. (Ch. Picard, La sculpture antique, Paris, 1923, str. 229.)

Ovakvo shvatanje deli većina naučnika, a potvrđuju ga sve više savremeni rezultati arheoloških istraživanja. Potrebno je, međutim, napomenuti da su i narodi van mediteranskog basena imali kreativnu snagu, tako da su i tekovine njihove kulture mogle dati, iako u mnogo manjoj meri, svoj prilog, inspiracije i osvežavanja civilizovanom Jugu.

X. NEOLITSKE KULTURNE OBLASTI U EVROPI

OBLASTI I GRUPE EVROPSKOG NEOLITIKA

Podela Evrope neolitskog i ranog bronzanog doba izvršena je uglavnom na dva načina: 1) prema biološko-ekonomskim uslovima pod kojima su se javljale, razvijale i rasprostirale pojedine civilizacije ili 2) prema odlikama arheološkog materijala. Ova podela je starija i zasniva se pretežno na oceni tipoloških odlika keramike. Sredinu između ove dve podele čini nastojanje koje ide za tim da u sistematizovanju praistoriskih civilizacija obuhvati i ekološko-biološki i tipološki elemenat. Na ovaj način koji primenjuje G. Childe, povezuju se ti elementi u uzročne odnose i daju mogućnost za njihovo šire upoznavanje i proučavanje.

Kao primer za teritorijalnu podelu praistoriskih civilizacija epoha koje smo pomenuli navešćemo podele koje u savremenoj arheološkoj literaturi daju J. D. Clark, Gordon Childe i Richard Pittioni.

J. Clark (L' Europe préhistorique — Les fondements de son économie, Paris, 1953) deli Evropu na ekološke zone i ekonomske stadije. Izvršena na toj bazi Clarkova podela praistoriske Evrope na četiri ekološke zone izgleda ovako:

Prva zona obuhvata arktičku i subarktičku oblast. U njoj vlada vegetacija tundre;

Druga zona je severna oblast — pretežno četinarske šume, u kojoj se pored jele, omorike i srebrnog bora pojavljuje i belogorična vegetacija koju pretstavljaju u ovoj oblasti bukva i vrba. Ova zona obuhvata veliki deo Skandinavskog Poluostrva, Finsku i najveći deo Rusije, od 60° uporednika do polarnog kruga.

Treća zona je oblast listopadne vegetacije (hrast, lipa, javor, jova, brest). Ova oblast se proteže na širokom prostoru između zona severnih i mediteranskih četinara.

Četvrtu zonu pretstavlja oblast zimzelene mediteranske vegetacije (maslina, mirta, lovorika, smreka, žutolovka, vrezaga, i dr.).

U pogledu ekonomskih stadija Clark-ova podela praistoriske prošlosti Evrope obuhvata sledeće tri faze: stadijum divljaštva kao najdalji i najduži stepen obeležen skupljanjem plodova i lovačkom privredom; stadijum varvarstva, *obeležen stvaranjem ekonomskih zajednica,* u kojima se pored prethodnih privrednih grana pojavljuje i agrikultura kao poslednji stadijum gradske civilizacije. Clark ovu podelu, koju smo upoznali još kod L. Morgana i F. Engelsa, razbija na nove, specijalne faze, vrste i klase, podeljene prema proizvodnji prehranbenih proizvoda, tehnološkim postupcima i evoluciji primenjenoj pretežno na oruđe i oružje kao sredstva proizvodnje.

Gordon Childe je praistorisku Evropu neolitskog i mlađih stadija podelio na velike geografske oblasti koje na izvestan način pretstavljaju manje ili više određene i odvojene ekološke i kulturne celine. U svojoj podeli Childe se kreće istim putem i kroz iste oblasti kroz koje su se, prema njegovom shvatanju, uglavnom i prenosile istoriske civilizacije neolitika i bronze. Njegova podela obuhvata petnaest oblasti, među kojima su najvažnije civilizacije: primorska civilizacija Kiklada; civilizacije neolitika i bronze na grčkom kopnu koje obeležavaju neolitske civilizacije Tesalije (neolitik A i B), heladska i mikenska civilizacija o kojima će biti opširnije govora u poglavljima koja govore o pojavi i razvoju civilizacija bronzanog doba na grčkom tlu; balkansko-podunavske civilizacije koje obuhvataju neolitske i bronzanodopske civilizacije Makedonije, doline Vardara i Morave, kao i najtipičnije praistoriske civilizacije Srednjeg Podunavlja (Körös, Vinča, Tisa); civilizacije oblasti černozjoma — oltenska i Tripoljska civilizacija; civilizacije na području velike evropske visoravni, kojima pripada prostor između Kubana i Tereka u oblasti Kavkaza, Fatjanove, u oblasti Oke i Volge, preko Jütlanda i švedsko-finske civilizacije koju obeležava sekira u obliku čuna (boot-axt) do Galicije i saksonsko-tirinške grupe vrpčaste keramike. Nordiskim civilizacijama pripadaju južne oblasti Švedske, Danske, Severne Nemačke i deo Srednje Nemačke (Schleswig-Holstein, Walternienburg-Bernburg i dr.). Periodima neolitske i rane bronze Childe pripisuje i civilizacije koje obeležavaju megalitski spomenici (menhiri, dolmeni, »passage-grave«, »allées couvertes«) i vaze poznate pod imenom zvonoliki pehar (»Glockenbecher« ili »Vases calciformes«). U Childe-ovoj podeli zasebne grupe čine i civilizacije srednje i zapadne mediteranske oblasti (Italija, Sicilija, megalitska civilizacija Maltė koja već u neolitiku pokazuje blisku srodnost sa neolitikom iz oblasti Anadolije i Krita). Pomenuti engleski autor izdvaja u posebnu grupu i neolitsku civilizaciju Sardinije i Balearskih Ostrva. Pri tome on naročito naglašava da nema dovoljno opravdanog osnova za suviše visoko datovanje neolitika ove oblasti koja se u pogledu grobova usečenih u stenama naslanja na grobove — galerije otkrivene na području Francuske.

Neolitiku Zapadne Evrope pripadaju ove oblasti: alpiska i atlantska megalitska oblast. Glavne civilizacije prve grupe su obeležene lokalitetima Cortaillod i Michelsberg u zapadnoj oblasti alpiskih jezerskih naselja.

Dok su J. Clark i G. Childe svoju podelu neolitske i ranobronzanodopske Evrope izvršili uglavnom na ekološko-ekonomskoj bazi i na bazi rasprostiranja civilizacija odgovarajućih stadija s Juga i Orijenta, kao izvornih oblasti, prema severu i zapadu, R. Pittioni svoju podelu neolitskih kultura zasniva pretežno na tipološkim ocenama pokretnog materijala, naročito keramike.

U Pittioni-jevoj sistematizaciji neolitika nalaze se sledeće kulture: podunavska; nordiska; kultura keramike sa češljastim ornamentom (Die Kammkeramische Kultur); kultura južnih i jugoistočnih mešanih stilova; zapadnoevropska kultura; jugoistočne i periferne kulture. Neke od ovih kultura podeljene su u zasebne grupe prema karakteristikama keramike, arhitekture ili drugih spomenika. Podunavska kultura koja obuhvata delove teritorije Jugoslavije, Rumunije, Ukrajine, Poljske, Mađarske. Čehoslovačke, Šlezije i Južne Nemačke, deli se u dve grupe: grupu bez bojenog posuđa za koju je karakteristična Band- i Stichband-keramika- i grupu sa bojenim posuđem, kojoj pripadaju kulture Lengyel, Zselizer,

Körös, Erősd — ili Priesterhügel, zatim Cucuteni i Tripolje kultura. *U našoj zemlji, prema ovome austriskom autoru, ovoj grupi pripadaju* kulture Butmira a u manjoj meri i Jablanice. Međutim, kulture koje su savim srodne sa ovima Pittioni ili uopšte ne pominje, kao što je slučaj sa Starčevom, ili ih stavlja u grupu jugoistočnih perifernih kultura, kao *što je učinio sa Vinčom, Sesklom i Diminijem* (v. Pittioni, *Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur*, Wien, 1949).

Nordisku kulturu Pittioni deli na megalitsku kulturu, kulturu pojedinačnih grobova, kojoj pripadaju tri podvrste: Jitskih pojedinačnih grobova, gajtanastu kulturu (»Schnurkeramische Kultur«) i švedsku kulturu *čunastih sekira* (»*Die schwedische* Bootaxt-Kultur). Sa poslednjim dvema vezane su Zlota kultura (prema Zlota kod Sandomierža u Poljskoj), Faćanova kultura kod Jaroslava i Moskovska grupa, u kojoj se kao dominantna pojavljuje gajtanasta i pečatna keramika.

Južni i jugoistočni mešani stilovi u Pittioni-jevoj podeli obuhvataju gotovo iste grupe koje smo videli i kod Child-a: *Badener* (Južna Austrija); *Atheimmondsee* (Severna Austrija) *Rössener* (Srednja Nemačka): *Laibacher Moor* (Ljubljansko Barje); *Vučedol* kod Vukovara.

Zapadnoevropska kultura takođe obuhvata već poznate nam kulture, među kojima *su: Michelsberg* (kod Unter Grombach-a, Baden); *Camp-de-Chassey* (Belgija); *Seine-Marne-Oise-kultura; Windmil-hill* (Wiltshire u Engleskoj) i *Petebourgh* kultura (Istočna Engleska). Kao naročita karakteristika javlja se u ovoj oblasti i Glockenbecher-kultura o kojoj će još biti reči.

Upoznavanje *evropskih neolitskih i eneolitskih civilizacija počećemo* sa Grčkom. Neolitske civilizacije jugoistočnih oblasti Evrope, pre svega njenog mediteranskog dela koji je bio u neposrednom dodiru sa Anadolijom, koja dobija sve veći značaj u vezi sa proučavanjem najstarijih *evropskih civilizacija*, uticale *su u većoj ili manjoj meri na sadržaj* i karakter neolitskih civilizacija prostranog balkansko-podunavskog područja. Sa ovim oblastima posredno ili neposredno bili su vezani i ostali evropski krajevi. Bliže poznavanje arheološkog materijala pokazuje na koji način su se održavale ekonomske i kulturne komunikacije i kojim su se putevima vršile postepeno difuzije ili migracije evropskog stanovništva iz jednih oblasti u druge. Sledeća poglavlja pružiće izvesne podatke koji obuhvataju i te probleme.

NEOLITIK U GRČKOJ — »A« FAZA

Najstariju praistorisku civilizaciju u Grčkoj pretstavlja tesalski neolitik. Ovaj neolitik deli se u dve osnovne grupe: stariji, koji još ne poznaje upotrebu keramike, i mlađi u kome se keramika pojavljuje u raznovrsnim oblicima i u bogatoj tipološkoj, stilskoj i bojenoj dekoraciji. Zahvaljujući istraživanjima praistoriskih kultura Grčke, naročito u poslednjim godinama, granica grčke praistorije i *naših znanja o njoj* pomerena je sada do diluvijalnog doba.

Neolitski stanovnici Tesalije izabrali su njene primorske oblasti za podizanje svojih naselja zato što su one pružale najbolje uslove za zemljoradnju a s druge strane najbliže su Kikladskim Ostrvima. Njihovu agrikulturnu civilizaciju potvrđuje ceo sadržaj pokretnog i nepokretnog arheološkog inventara.

Za poznavanje i proučavanje tesalskog neolitika tipa Sesklo kulture od naročitog su značaja podaci koje u ovom pravcu pružaju naselja. Njih čine okrugle i četvorougaone kolibe, građene na isti način i od istog materijala kao i građevine neolitskih naselja u ostalim delovima Balkana i u Podunavlju. Razlika je jedino u supstrukciji, koja je kod tesalskih građevina ponekad od kamena.

Indicije za ovakva naselja pružaju t. zv. »tumbe« ili »magule«, niska uzvišenja u prostranim tesalskim ravnicama. Magule su nastale kao posledica *kontinuiranog građenja naselja na istom mestu,* obuhvatajući pored neolitske i najranije metalne civilizacije. Stratigrafski odnosi između neolitskih civilizacija pokazali su da postoje *dve faze u njihovom razvitku* — A faza i B faza ili Prvi i Drugi neolitski period.

Prema podacima koje su pružili neki lokaliteti ove vrste, napr. Cani — magula, utvrđeno je da su nosioci civilizacije A faze obdelavali žito, voće i povrće, gajeći istovremeno goveda, sitnu stoku i svinje. Žito su mleli pomoću tučkova i žrvnjeva. Kamenih oruđa su imali dva tipa: sa kosim oštrim zarezom i uskom glavom ili sa blagim zasvođenim sečivom i širokom glavom. Tkačku industriju indiciraju ostaci razboja i kalemova.

Ali da su nosioci ovih civilizacija, datovanih u neolitsko doba, poznavali i metal, dokazuju izvesne vaze pravljene od metala. Posuđe A faze uopšte pravljeno je bez lončarskog vitla, tankih je zidova i dobre fakture. Crvene je boje, ponekad crne sa svetlim ornamentima. Ukrasne motive čine linearni crteži, uglovi, trouglovi, kružići i *bele tačkice*. Stilske razlike u dekorisanju keramike vrlo su česte. Ne samo pojedini delovi Grčke u kojima se javlja kultura Sesklo tipa nego i pojedine mogule jednog istog kraja pokazuju raznovrsnost u načinu ukrašavanja vaza. U oblasti Tesalije, napr., i Sev. Grčkoj površina vaza je pokrivena *belom prevlakom na kojoj su izvedeni crveni ornamenti*. U drugim oblastima Grčke nema bele prevlake, nego su na *crvenoj ili tamnoj osnovi naslikani beli ukrasi*. Oni često oponašaju tehniku *pletenja*, dok s druge *strane* poneki od *ornamenata* imaju sličnosti i sa ukrasima naše *slavonske keramike*. Pečati od pečene ilovače, ukrašeni raznim ornamentima među kojima se pojavljuje i krst, ukazuju, pored ostalog materijala, na svoje *maloazisko* poreklo. Ovakvi pečati pripadaju civilizacijama koje su poznavale upotrebu metala, *na prvom mestu* bakra. Na *tu pretpostavku* upućuje posuđe koje oponaša metalne uzore, čuvajući i takve elemente kao što su glave zakivaka *sa metalnih vaza. Na to ukazuje i jedno otkriće koje je izvršio grčki* arheolog Sotiriades. On je u Sesklu našao, u jednom naselju A faze, i jedan bakarni bodež.

Za intelektualnu kulturu A faze kontinentalnog neolitika karakteristična je i plastika, koja otkriva religiozne koncepcije neolitskih zemljoradnika Grčke. G. Childe smatra da terakote koje pretstavljaju ženske figure služe kultu domaće plodnosti. To mišljenje opravdava i otkriće kurotrofnih figura. Kultnim instrumentima pripadaju i *tronožni žrtvenici*, rasprostranjeni, pored Grčke, i u praistoriskim civilizacijama onih krajeva do kojih su dopirale migracije neolitskih zemljoradnika. To je dolina Vardara, Morave i Podunavlje. Veze podunavskog neolitika sa tesalskim *potvrđuje, pored ostalih podataka, i nakit od školjke Spondylus* identičan sa nakitom otkrivenim u neolitskim magulama Grčke. Na te *veze ukazuju i kamena oruđa, tronožni i trougaoni žrtvenici, plastika,* kao i pomenuti nakit.

Materijal A faze Sesklo civilizacije zastupljen je pretežno u Tesaliji i srednjoj Grčkoj; na severu on dopire do doline Haliakmona, na zapadu do Leukade, a na jugu do Peloponeza. S druge strane svojim sadržajem i odlikama *svog materijala ova civilizacija pokazuje srodnost prema neolitiku* M. Azije, Anatolije, a naročito Sirije. Posrednik između aziskih i evropskih oblasti moglo je biti ostrvo Kipar, čija keramika odgovara potpuno tesalskoj keramici halkolitskog stadijuma. Možda je prerano govoriti o etničkim nosiocima ovih civilizacija, ali bi se kao radna hipoteza *moglo prihvatiti mišljenje da su u pitanju isti ljudi, verovatno prvi* talas preindoevropskih stanovnika koji su iz Male Azije migrirali u balkansko-podunavske oblasti Evrope.

Pojavu novog talasa obeležava u Tesaliji B faza neolitske kulture. Njen lokalitet eponim je Dimini u oblasti Voloskog Zaliva. Poreklo ove civilizacije su izvesni arheolozi neopravdano pripisivali severu.

Civilizaciju ove faze grčkog kontinentalnog neolitika karakterišu utvrđena *naselja, nasuprot otvorenim* naseljima faze A. U Diminiju se među građevinama pojavljuje prvi put i tip megaronske kuće, kao najstariji ove vrste u Evropi. Ova činjenica je i za našu zemlju od naročitog značaja stoga što se megaronski tip zgrada pojavljuje na lokalitetu Vučedolu na Dunavu. Za vučedolski megaron R. R. Smidt smatra da vodi poreklo sa severa, iz oblasti za koje drži da pretstavljaju zavičaj evropske neolitske kulture. Međutim, pored megarona vezu Podunavlja, u ovom slučaju Vučedola, sa Dimini-civilizacijom potvrđuje i keramika ukrašena duboreznom ornamentikom. U prilog ovim vezama ide i kameno oruđe koje je identičnih oblika u Sesklu i Diminiju i na izvesnim podunavskim lokalitetima. *Ovoj fazi neolitika pripada i upotreba metala,* naročito zlata i bakra. Elementi Dimini civilizacije — bojena keramika — rasprostranjeni su i izvan Grčke, tako da se nalaze i u Podunavlju. Primer za to pruža lokalitet Erösd u Erdelju. U pitanju su pehari na nozi, ukrasi predmeti od zlata i bakra, bojena keramika ukrašena spiralnim i meandrastim ornamentima, kamena oruđa i građevine megaronskog tipa, sve ono *što pokazuje* bliske veze između ove dve udaljene oblasti i njihovih kulturnih centara.

Pojava istovetnog ili veoma srodnog materijala u ovim oblastima dobila je svoje objašnjenje u dvema teorijama suprotnog smisla. Prema jednoj, starijoj, međusobna srodnost tumači se kretanjem kulturnih uticaja sa severa prema jugu migracijama podunavskih neolitskih zemljoradnika u Grčkoj. *Već i samo logično opravdanje ovakve teorije praktično* je nemoguće: podunavski neolitski zemljoradnici nisu nikad mogli pretpostaviti neplodne, pasivne i planinske oblasti južnog Balkana prostranim i plodnim ravnicama Podunavlja. Suprotno toj teoriji arheološka kao i društveno-ekonomska dokumentacija govori u prilog migracija kojima *su tekovine maloaziskih neolitskih civilizacija prenesene s* juga u Podunavlje, a delimično i u istočne oblasti Srednje Evrope. To potvrđuju pojave koje se mogu utvrditi i pratiti u keramici i njenoj dekoraciji, oruđu i nakitu od Peloponeza do Srednjeg Podunavlja. Otkriće vaza ukrašenih belom bojom u prostoru između Grčke i Mađarske (Grivac u Srbiji) još više potvrđuje pretpostavku o zavisnosti eneolitika Podunavlja i Srednje Evrope od eneolitika Grčke i Male Azije.

Slabost i *neodrživost prve teorije pokazuje* i činjenica da se veze grčkog i kikladskog neolitika mogu pratiti bez teškoća preko M. Azije, Sirije do Palestine, u kojoj se, kao što smo ranije rekli, javljaju najar-

haičniji oblici neolitske civilizacije. Nepotrebno je dokazivati prirodnu trasu puta od jugoistoka, od centara maloaziske neolitske kulture prema Balkanu, ako se imaju u vidu ekonomski momenti i razlozi koji su doveli do migracije neolitskih stanovnika pasivnih aziskih oblasti prema nenaseljenim i plodnim balkansko-podunavskim predelima. Analiza tih momenata dovoljno jasno osvetljava, pored materijalne arheološke dokumentacije, ceo problem i ukazuje na pravac u kome treba tražiti i njegovo

NEOLITIK U GRČKOJ — »B« FAZA

Pri proučavanju Dimini civilizacije, odnosno druge, B faze tesalskog neolitika, našu posebnu pažnju zaslužuje keramika, koju obeležavaju vaze naročitih oblika i dekoracija. Dimini vaze su otkrivene na prostoru od Rahmani u Beotiji do Pagazejskog Zaliva u Tesaliji. Prema Hazel Hansen-u (Early civilization in Thessaly, Baltimore, 1933, str. 50 sqq), Dimini keramika se može sistematizovati u tri glavne grupe: I, monohromne vaze grube izrade; II, vaze sa urezanim ornamentima, sličnim ornamentici slavonske i Rössener keramike i III, bojene vaze. Ove vaze se dele u šest grupa: Dimini; trikolorne; crvene sa crnim ornamentima; vaze mrke boje sa crnim ornamentima i dve grupe koje čine prelaz ka trećem tesalskom periodu; crno posuđe sa belim ukrasima i sivo posuđe sa crnim ukrasima.

Monohromne vaze su zdepastih oblika, grube izrade, debelih zidova i po pravilu neglačane. Same po sebi one ne indiciraju Dimini period, pošto se javljaju kao posuđe za svakodnevnu upotrebu i u mlađim periodima.

Od mnogo većeg naučnog značaja je posuđe sa urezanim, dubljenim ili utisnutim ornamentima. Vaze ove vrste dali su lokaliteti Rahmani, Sesklo, Cangli i ftiotidska Teba. Boje su sive, ponekad svetlo mrke, retko crvene. Urezani ornamenti su ispunjeni belom inkrustacijom. Ornamentalni motivi su linearni: prave linije, cik-cak i spirale. Ukrasi su ponekad podeljeni u polja. Hansen smatra da pojavu spirale u ovoj grupi tesalskih vaza treba pripisati stranom uticaju. Prema onome što smo već rekli o poreklu Dimini kulture to treba da je oblast Podunavlja. Tu pretpostavku potvrđuje i činjenica da su vaze ove grupe nađene i na Halkidičkom Poluostrvu, u Trakiji i na izvesnim balkansko-podunavskim lokalitetima. Ornamentalna keramička tehnika ove vrste utvrđena je i na vazama sa lokaliteta koji leže južno od Tesalije. To su npr., Drahmani i Hagija Marina u oblasti Koparskog Jezera u Fokidi.

Grupi obojenog posuđa prvo obeležje daju Dimini vaze, nađene na prostoru od Rahmanija do Pagaze. Hansel ga klasifikuje u tri glavne grupe: 1) *crveno glačane vaze sa belim ukrasima;* 2) *crveno glačane vaze sa mrkim, žutim ili crnim ukrasima* (ovoj grupi pripada naročito posuđe sa lokaliteta Cangli i Cani mogula) i 3) *belo posuđe sa crnim ukrasima.* Od oblika za Dimini vaze karakteristične su zdele, ukrašene i sa spoljne i unutarnje strane. Njihov rub ne teče u horizontali kruga, nego je podeljen u četiri sektora čiji se luci dodiruju pod manje ili više izraženim tupim uglom. U Dimini grupi javlja se i pehar na nozi, koji se smatra tipičnim oblikom i za izvesne grupe vaza na podunavskim praistoriskim lokalitetima.

*Trikolorno posuđe Wace i Thompson dele u dve osnovne grupe: 1. — vaze svetlo žute osnove ukrašene crnim i crvenim ornamentima ili crvene osnove sa crnim i belim ornamentima i 2. — vaze bele osnove ukrašene crnim i crvenim, često oranžasto crvenim ornamentima. Stalna karakteristika dekoracije prve grupe je da crna boja služi kao okvir svetlim ornamentima i kao granica između osnovne boje površine suda i svetlih ukrasa. *I u jednoj i u drugoj grupi javlja se pehar na nozi.* (W. Wace-Thompson, Preistoric Thessaly, Cambridge, 1912, str. 16.) Hansen, međutim, smatra da se trikolorno posuđe može svrstati u jednu grupu, pošto se razlike javljaju samo u rasporedu i odnosu boja na vazama iste vrste.

U zaključku možemo reći da bojeno tesalsko posuđe, kod koga se beli ukrasi stavljaju na crnu osnovu suda ili crni na sivu, označava početke bronzane *civilizacije u Grčkoj. Tom dobu pripada i minijsko posuđe.* Ovu vrstu posuđa prvi je otkrio Heinrich Schlimann u Orhomenosu, a *posle njega i Adolf Furtwängler, u tolikoj količini da bi se pre moglo* nazvati orhomensko, pošto po mišljenju Furtwängler-a, ono i potiče iz Orhomenosa.

PROBLEM POREKLA I DATOVANJA TESALSKO-MAKEDONSKOG NEOLITIKA

U sukobu dvaju osnovnih shvatanja o poreklu, a delimično i datovanju evropskog neolitika, ogleda se težina i složenost jednog problema, čije se rešenje tražilo različitim putevima i raznim sredstvima. Neosnovane, preuranjene i naučno nedovoljno opravdane teorije o nordiskom poreklu najstarijih evropskih neolitskih civilizacija, o dobu i procesu njihove »indogermanizacije« pokazuje, u slučaju Vinče naprimer, mišljenje Karla Šuharta, koji smatra da se proces »indogermanizacije« srednje i balkansko-podunavske Evrope razvijao u doba Vinčine kulture (koju većina arheologa Šuhartovog pravca datira u neolitik), pod uticajem jednog talasa koji je išao iz oblasti Walternienburg—Bernburg u oblast Češke, Šlezije, Mađarske i Balkana. — »I to je bila — kaže doslovno Šuhart — indogermanizacija ovih zemalja«. (V. Schuchhardt. Die Urillyrier und *ihre Indogermanisierung.* Preussische Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1937, str. 25.) Očigledne nedostatke naučne i metodske vrednosti ovakvog gledanja na velike i veoma složene probleme nedovoljno osvetljenih perioda kulturne prošlosti Evrope i etničkih procesa koji su se u njoj tada događali nije potrebno naročito dokazivati. Teoretska rešenja kao što je ovo Šuhartovo, a ono u praistoriskoj arheologiji nije usamljeno — rezultat su objektivnih teškoća i izvesnog nestrpljenja koje zahteva, sasvim suprotno prirodi naučnog rada i istraživanja naučne istine, konačna rešenja problema čak i onda kad još nisu zreli uslovi za stvaranje konačnih sinteza. Objektivne teškoće za rešenje postavljenog problema čini nedostatak dokumentacije, na osnovu koje bi se imala široka i svestrana preglednost celog problema. Arheološka *dokumenta* prikupljena su sporadično, sa lokaliteta među kojima je, s jedne strane, velika geografska udaljenost, a srodnost njihovih civilizacija, s druge strane, često je samo formalnog karaktera. Praznine, lakune i hijatusi među pojedinim kulturnim grupama ne mogu se popuniti samo logičkim spekulacijama, koje u izvesnim teoretskim radovima praistoriske arheologije Evrope nastoje da postanu jedan naučni sistem, sa određenim doktrinama o

osnovnim, opštim i posebnim pitanjima ove naučne discipline. Na primeru podataka o evropskim neolitskim oblastima i poreklu njihovih civilizacija pokazali smo da je teoretska odbrana evropske proveniencije neolitskih civilizacija stala, upravo zaustavila se na obalama Tesalije, pred samim prirodnim mostom koji je Evropu vezivao sa Malom Azijom, a preko nje i sa Bliskim Istokom. Drugi podaci, navedeni po delima Čajlda, Hroznog, Šefera, Hertlija, Ues-Tompsona i grugih istraživača najstarijih civilizacija aziskog prostora pružili su nam dovoljno osnova za drugačije teoretsko i praktično posmatranje, proučavanje i rešavanje postavljenog problema. Rezultati arheoloških istraživanja u ovom geografskom kompleksu pokazuju svakim danom sve više da postoje određene srodnosti i određeni odnosi u sadržaju i karakteru civilizacija, u njihovim ekonomskim osnovama i strukturi intelektualne kulture na širokom prostranstvu teritorija, vezanih prirodnim putevima, koji su vrlo rano, dakle i u neolitiku, pružali mogućnosti za ekonomski saobraćaj oblasti, privredno zainteresovanih jednih za druge. Samo približno označen ovaj geo-ekonomski i kulturni kompleks pretstavlja krug, čija periferija obuhvata oblast donjeg Nila u Africi, Mesopotamiju, Siriju, Palestinu, Anadoliju, delimično Turkestan u Aziji, Balkansko Poluostrvo, Podunavlje, Južnu Rusiju i Južnu Italiju u Evropi. U tom velikom krugu vršila su se prva kretanja, zasnovana isključivo na potrebama i razlozima ekonomske prirode. Ona su dovela do stvaranja prvih neolitskih naselja na celom ovom prostranstvu. Prirodno je da za ocenu doba kad se koja kultura javlja u pojedinim sektorima ovog kruga hronološki sinhronizam ne dolazi u obzir. Jer pojava jedne kulture u određenoj oblasti rezultat je odnosa prostora i ekonomskih koeficijenata prema koeficijentu vremena.

Početak procesa ovog kretanja, koje je dovelo do stvaranja i rasprostiranja neolitske privrede i neolitskih civilizacija nauka još nije u stanju da utvrdi terminima apsolutne hronologije. Oni se kreću u širokom vremenskom okviru, sa razlikama približno od kraja šestog do početka drugog milenija stare ere. Stepen razvijenosti pojedinih civilizacija, ranija pojava pisma i složenijih i viših oblika društvene i političke organizacije ukazuje na pravce u kojima treba tražiti izvorne civilizacije. U vezi s tim rasprostiranje elemenata ovih civilizacija i njihova pojava u kulturno nerazvijenijem društvu dopušta stvaranje zaključka o njihovom prenošenju i u druge oblasti, putem migracija i postepene difuzije stanovništva.

BALKANSKO-PODUNAVSKA OBLAST

Od sviju oblasti koje smo naveli u prethodnim poglavljima za kontinentalnu Evropu neolitske i rane bronzanodopske epohe od naročitog značaja je balkansko-podunavska oblast. Njen odnos prema mediteranskim oblastima, s druge strane prema Srednjoj, Istočnoj i Zapadnoj Evropi čine balkansko-podunavsku oblast prirodnom vezom i saobraćajnicom između aziskog i evropskog kontinenta.

Blizina Egeje i Male Azije sa kojima je Dunavska Dolina bila vezana dobrim vodenim i suvozemnim komunikacijama doprinela je da je ova oblast vrlo rano upoznala bogatu kulturu zemalja u istočnom delu Sredozemnog Basena. To naročito dokazuje keramika, bojena i gravirana, koja poseduje najlepše primerke praistoriske keramike uopšte u Evropi, izuzev

Egejske Oblasti. Zahvaljujući tim svojim kvalitetima podunavska keramika neolitskog stepena održala se je i u docnijem metalnom dobu. (Upor. M. C. Burkitt, Prehistory, str. 160).

Iako su kulturni uticaji iz Dunavske Doline dopirali preko Rajne i Severne Nemačke sve do Belgije, postoje još uvek tendencije da se kulturno bogatstvo Juga uopšte objasni uticajem nordiske kulture i prenošenjem njenog blaga i njene civilizacije sa Severa na Jug, specijalno na Balkan. Takvo shvatanje, potpuno invertno od hronoloških, stratigrafskih i drugih podataka, naročito iz domena duhovne kulture, zastupali su naročito Carl Schuchhardt, Johanes Bumüller, Oswald Menghin i drugi. Oni smatraju da je nordiska arhitektura, nordiska tehnika, nordiska verovanja i način sahranjivanja i nordiska keramika prenošena sa Severa na Jug, vršeći tako civilizatorsku funkciju u praistoriskoj Evropi. Oni izuzimaju samo usku primorsku oblast Sredozemlja koja je stajala pod neposrednim uticajem Bliskog Istoka, Anatolije, Sirije i Egipta. (Upor. Schuchhardt, Alteuropa, Berlin, 1935, str. 171 sq.; Dr Johanes Bumüller, Leitfaden der Vorgeschichte Europas, Augsburg, 1925; Hoernes Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, Wien, 1925, str. 772). Međutim, pri toj svojoj oceni oni nisu istakli, a samim tim ni dovoljno uzeli u obzir važnost migracija koje su, u početku neolita, u toku i na kraju ove epohe vršene u Evropi. Isto tako, u vezi sa neolitom, nisu dovoljno obuhvaćeni migracioni pokreti populacija koje su se kretale iz Azije prema Evropi, i u obratnom pravcu.

Tipološka, dekorativna i tehnička raznovrsnost i bogatstvo praistoriskog arheološkog materijala u Podunavlju, zatim kulturni napredak Egejske Oblasti koja je imala naročiti ekonomski interes prema Podunavlju, a preko njega i prema Srednjoj Evropi, kao i tragovi egejske kulture duž svih puteva koji su ovu oblast vezali sa Severom najbolji su dokaz, pored ostalih detaljnih i neospornih podataka, o kretanju kulturnih uticaja s Juga prema Severu, naročito dolinom Dunava.

Neolitskom kulturnom stepenu pripada nekoliko kulturnih grupa. Njihova je karakteristika: keramika bojena i nebojena, sa dekorom izvedenim u linearnim, spiralno-meandrastim, volutnim i ubodenim ornamentima u obliku traka (Schnurkeramik, Bandkeramik, les vases cordés; les vases rubanés i Stichbandkeramik). Mnogo docnije javlja se i keramika zvonastog pehara (Glockenbecher-keramik — Les vases calciformes). U zapadnim podunavskim zemljama češći su nebojeni keramički proizvodi, dok su bojeni rasprostranjeni u istočnim oblastima.

Ali i kod ove keramike bojenoj dekoraciji prethodila je urezana, koja je ponekad imala bele ili crvene inkrustacije.

Cela balkansko-podunavska oblast mogla bi se podeliti u više kulturnih grupa. Među njima izdvajaju se posebnim odlikama svog materijala, sa manjim ili većim razlikama u organizaciji ekonomske baze naselja, sledeće grupe ili civilizacije: tesalska, sa već pomenutim lokalitetima eponimima Sesklo i Dimini; vardarsko-moravska, koja najvećim delom obuhvata civilizacije vinčanskog i starčevačkog tipa; Körös-grupa; Boian A i Gumelnica; Bükk-planine grupa i na kraju grupa zvonastog pehara.

U samoj Grčkoj epohama o kojima je reč u ovom poglavlju pripada, pored Seskla i Diminija, i ceo niz drugih praistoriskih, pretežno eneolitskih naselja. Od njih ćemo pomenuti sledeća: Mesiani; Cangli (Tsangli); Rakhmani; Cani (Tsani); Lianokladhi, u dolini Sperheja, jugozapadno od planine Otris; Heroneja (Cheronea). Sve su ovo nalazišta za čiju je kera-

miku, srodnu onoj iz Seskla, karakteristična bojena dekoracija: na crveno bojenim vazama nalazi se bela prevlaka, izvedena u raznim dekorativnim motivima. Na nekima od ovih lokaliteta, kao što je slučaj sa Rakhmani i Lianokladhi, nalazi se i keramika drugačije boje i dekoracije. To su vaze crne sjajne površine, slične bucchero-nero vazama iz znatno mlađih perioda halštatske epohe gvozdenog doba. Kod ovakvih vaza izvedena je na crnoj površini linearna dekoracija mrkim ili oranžastim tonom.

U Makedoniji u oblasti Vardara pojavljuje se posuđe srodno onome iz Tesalije. Pošto su oruđa na gotovo svima balkanskim lokalitetima ove epohe istovetna ili srodna, razlike između pojedinih grupa ili oblasti najlakše ćemo uočiti na odlikama keramike. Na makedonskim neo- i eneolitskim lokalitetima, od kojih ćemo ovom prilikom pomenuti Karaissi, Platonaki, Gidi Dere (kod Vili) otkrivene su crno pečene vaze sjajne uglačene površine, ponekad sa crvenim ukrasima.

Na vardarsku grupu nastavlja se prema Dunavu moravska grupa, koja obuhvata ceo niz još uvek nepotpuno proučenih nalazišta na prostoru između Morave, Ibra i Dunava. Sva ta nalazišta pripadaju pretežno mlađim periodima neolitika, odnosno eneolitika i rane bronze i pokazuju neospornu srodnost sa odgovarajućim civilizacijama Grčke i Male Azije. Tu srodnost potvrđuje koliko keramika toliko i plastika shematizovanih oblika koja je izuzetno brojna i bogata u evropskom neolitiku, upravo u balkansko-podunavskoj oblasti.

Srodnost, ponekad i istovetnost kulturnog sadržaja sa lokaliteta vardarsko-moravske grupe sa materijalom praistoriskih nalazišta u Panonskoj Niziji pokazuje da Dunav još uvek nije severna granica ove grupe. Ceo niz praistoriskih naselja od doline Vardara, preko Kosova Polja, Pavlovca, Pločnika, Gradca kod Leskovca, Grivca kod Kragujevca i Jablanice i do same Vinče sadrži takve vrste oruđa, keramike i plastike kakve susrećemo na prostoru od Surčina, Starčeva, Potpornja i Aradca do Tordoša, Körös-a i drugih lokaliteta u slivu Tise i Moriša. U istočnom pravcu ove civilizacije obuhvataju Zapadnu Bugarsku i idući niz Dunav, dopiru do oblasti Boian A i Gumelnița grupe.

Jedno od najzanimljivijih naselja vardarsko-moravskog kulturnog područja besumnje je Vinča na Dunavu, četrnaest kilometara nizvodno udaljena od Beograda. Kao veliko praistorisko naselje i jedan od značajnih kulturnih centara svoje oblasti Vinča pokazuje svojom stratigrafijom celu evoluciju jednog dugog kulturnog procesa koji je trajao od stvaranja prvih stalnih naselja u Srednjem Podunavlju do pojave Ilira u ovoj oblasti. Sudeći po debljini kulturnih slojeva ovoga naselja koji iznose preko deset metara i pretpostavljajući da su se njeni stratumi formirali pod normalnim geološkim uslovima, smatramo da se Vinča može ubrojiti među ona praistoriska naselja Evrope na kojima je život trajao veoma dugo vremena, možda i nekoliko vekova.

Ekonomsku osnovu Vinčinog naselja kao i celog niza srodnih joj lokaliteta u Srbiji, Sremu i Banatu čine zemljoradnja, ribolov i stočarstvo. U samoj Vinči nesumnjivo je bila poznata eksploatacija cinabarita, čiji se rudnik nalazio u Šupljoj Steni, u južnom podnožju Avale. Iako je još uvek teško govoriti o dobu početka najstarijeg sloja u Vinči, koji pokazuje jak kulturni afinitet prema eneolitskim civilizacijama Tesalije, egejskih oblasti i Anadolije (Thermi na Lesbosu, Troja II, Ališar, Yortan i Kusura — v. Lloyd, Seton, Early Anatolia, London, 1956 i Childe, l'Aube de la civilisation Européenne, Paris, 1949), već sada može sa do-

voljno opravdanih razloga tvrditi da je naselje autohtonih u Vinči postojalo i u II mileniju stare ere. Otkriće panonskih vaza u Vinči na dubini iznad 3,9 m koje ukazuju na veze Vinče sa Ilirima još više potvrđuje taj zaključak. Vremenski postavljen, taj problem bi se morao rešavati u granicama druge polovine II milenija.

Međutim, još uvek postoje među arheolozima različita shvatanja u odnosu na datovanje Vinče.

Na osnovu ranijih datovanja Vinčine kulture, koja je izvršio istraživač Vinče, Prof. dr M. M. Vasić, kao i na osnovu analogija sa drugim praistoriskim nalazištima, većina evropskih arheologa je sklona da Vinču datuje u neolitsko doba (Upor. Gordon Childe, The Danube in Prehistory, Oxford, 1929, str. 26, 35 idem, Starinar, knjiga četvrta (za 1926 i 1927), Beograd, 1928, str. 47 sq.; Hawkes, The Prehistoric foundations of Europe to the Mycenean Age, London 1939, str. 92; Stanley Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, Oxford, 1926, str. 154; Ch. Picard, La sculpture antique, Paris, 1923, str. 18; R. L. (Raymond Lantier), Revue Archéologique, t. XVI, Oktobre-Décembre, 1940, str. 192; Hoernes-Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, Wien, 1925, str. 310, 768; Schuchhardt, Alteuropa, Berlin und Leipzig, 1935, str. 171, 344).

Međutim, novi podaci i nova istraživanja u Vinči dali su povoda Prof. Dr. M. M. Vasiću da napusti svoje ranije datovanje Vinče (M. M. Vasić, Les fouilles de Vinča en 1908, R. A. 1909, str. 215; Starinar 1906 NDJ I, str. 127; Preistoriska Vinča, I, str. 137) i da Vinču kao koloniju Jonskih Grka, sada datuje u razdoblje od VII veka stare ere do 6 godine nove ere, kad je ovo naselje napušteno i prestalo da postoji, posle dolaska Rimljana (Upor. Jonska kolonija Vinča, Zbornik Filosofskog fakulteta u Beogradu, I, 1949.).

Novo datovanje Vinče od velikog je značaja za celokupnu praistorisku arheologiju. Usvajanje datovanja Vinče, koje prof Vasić vezuje uz VII vek, izazvalo bi potrebu da se izvrše revizije u datovanju evropske praistoriske kulture uopšte.

Naša sadašnja znanja o praistoriskim civilizacijama Grčke, Male Azije (Anadolije) i Mesopotamije, a s druge strane ostalih podunavskih i srednjoevropskih praistoriskih naselja ne dopuštaju nam da Vinču izdvojimo na zasebno mesto, na kome bi pored te hronologije koju predlaže Prof. M. Vasić, mogli da odredimo etnički karakter i njenih stanovnika. Prema sadašnjem stanju arheološke nauke za Vinču se može reći kao i za ostale lokalitete njene oblasti, kulture i doba da je i ona samo jedan beočug, nešto veći i snažniji od ostalih, u lancu praistoriskih civilizacija balkansko-podunavske oblasti. Odlikama svog materijala ona ukazuje na hronološke termine koji se kreću od neolitičkih civilizacija južnih oblasti Balkanskog Poluostrva, početkom III milenija stare ere, do bronzanodopskih i starijih gvozdenodopskih civilizacija Srednjeg Podunavlja i Srednje Evrope.

Keramičke vrste, tehnike i ornamentika na Vinčinim vazama ukazuju na trakastu keramiku (Bandkeramik) kao dominantnu keramičku grupu ne samo u Vinči nego i na ostalim naseljima njene kulturne oblasti. Vinčina shematizovana plastika, kojoj se analogije nalaze od Krita, Tesalije i Anadolije do oblasti Körös-kulture, ukazuje na južno mediteransko poreklo. Izvesni elementi ove plastike, koja je pretežno od pečene zemlje, sadrže mnoge odlike kikladskih idola, čije je mesto dovoljno jasno odre-

đeno u praistoriji Grčke. Drugim, pojedinačnim nalascima Vinča potvrđuje i svoje veze sa Butmirom, čija se kultura takođe može svesti u granice Vinčine hronologije.

Iako se ocena porekla, karaktera i doba Vinče i njene kulture u radovima Prof. Vasića znatno razlikuje od mesta koje Vinči u praistoriskoj arheologiji određuju drugi arheolozi, značaj i Vinče i radova u kojima se proučava Vinčina kultura nije usled toga izgubio od vrednosti. U radovima u Vinči, naročito u raspravama Prof. M. Vasića postavljen je problem porekla praistoriskih civilizacija balkansko-podunavske oblasti i njihovog odnosa prema Maloj Aziji, s jedne strane, i prema Srednjoj Evropi, s druge strane. U naučnim diskusijama koje se tim povodom vode već više decenija istaknut je značaj kulturne i hronološke prednosti mediteranskih oblasti nad srednjoevropskim. Otkriveni su, proučeni do izvesne mere i novim podacima osvetljeni putevi i pravci kojima su se kretali i vršili svoj uticaj pokreti migracija i etničke difuzije, koji su maloazisko stanovništvo dovodili u evropske oblasti. Rešenja takvih problema, za koje je i Vinča dala svoj prilog, pretstavlja jedan od najznačajnijih rezultata proučavanja Vinče i kulture njene oblasti.

Antropološka ispitivanja u Vinči ne pružaju još dovoljno jasnu sliku o jedinstvenom tipu Vinčinih stanovnika. Broj otkrivenih lobanja još uvek je srazmerno mali da bi se mogao izvesti konačan zaključak o tome da li Vinčini stanovnici pripadaju mediteranskom ili nordiskom tipu. Prema L. Bartucz-u stanovnici Panonije u neolitskoj i eneolitskoj epohi pripadaju mediteranskom tipu, čiju civilizaciju u Srednjem Podunavlju obeležava keramika sa trakastim ornamentom. Ponekad se u ovoj oblasti pojavljuju i izvesne odlike jednog primitivnijeg tipa, koji nosi antropološke karakteristike negroida. To je takozvani paleosaharski tip čiji su ostaci otkriveni takođe i u Italiji, Švajcarskoj i u Bretanji u Francuskoj (V. N. Bartucz, Abriss der Rassengeschichte in Ungarn, Zeitschrift für Rassenkunde, 1935, p. 22 sqq).

Jedan drugi autor ukazuje na to da su stanovnici Srednjeg Podunavlja, u razdoblju koje obuhvata neolitsku i eneolitsku epohu a vremenski dopire do 1500 god. st. e., dolihokefalnog odnosno hiperdolihokefalnog tipa. Kao naselja koja mu pružaju podatke za takve teze, on između ostalih navodi Lengyel i Vinču (v. Lahovary, N., Les peuples européens, leur passé ethnologique et leurs parentés reciproques d'aprés les dernières recherches sangvines et antropologiques, Neuchâtel, 1946, str. 514 sqq).

Međutim, najnovija antropološka ispitivanja ljudskih ostataka otkrivenih u Vinči, koja je izvršila u 1956 god. Dr I. Schwidetzky, pokazala su sledeće (Die Vinča-Schädel. Vorläufige Mitteilung. DGFA. Freiburg 1956):

1 — Metričke odlike lobanja iz Vinče približavaju se metričkim indeksima nordiskih lobanja iz t. zv. »Rheingräber«.

2 — Poređenja Vinčinih lobanja sa lobanjama srednjoevropskih nosilaca civilizacije trakaste keramike i sa lobanjama iz submikenskih grobova u atinskom Kerameikosu pokazala su takođe da su indeksi Vinčinih lobanja bliži nordiskom nego mediteranskom tipu;

3 — Morfološke odlike Vinčinih lobanja bliže su mediteranskom tipu nego sami njihovi indeksi.

Iz svih ovih podataka Dr I. Schwidetzky izvodi sledeće zaključke:

1 — Vinčino stanovništvo pretstavlja populacija sastavljena od nordiskog i mediteranskog tipa.

2 — Vinčino stanovništvo je lokalna varijanta mediteranskog tipa i

3 — Broj lobanja otkrivenih u Vinči još uvek nije dovoljan za konačno određivanje antropološkog tipa Vinčinih stanovnika. Samim tim ni broj skeleta odnosno lobanja otkrivenih u Vinči ne pruža dovoljno podataka za utvrđivanje antropološke slike celokupnog Vinčinog stanovništva.

Iz svega što smo dosad rekli o Vinči može se zaključiti da Vinča pokazuje blisku srodnost sa heladskom kulturom Grčke. S obzirom na način na koji je moglo da se vrši rasprostiranje anadolsko-južnobalkanskih civilizacija prema Srednjem Podunavlju kao i s obzirom na udaljenost koja deli Podunavlje od Anadolije i Egeje može se smatrati da je kultura Vinče savremena sa periodom ranijeg heladskog doba u Grčkoj. Svojim najvišim slojevima kultura Vinče živi i u doba pojave Ilira u njenoj oblasti. U savremenoj nauci doba pojave Ilira u Srednjem Podunavlju pripada prelazu II u I milenij s. e.

Od ostalih civilizacija u balkansko-podunavskom prostoru koje stoje u bližem ili daljem srodstvu sa Vinčinom kulturom, odnosno, koje pripadaju velikom Anadolsko-balkanskom kulturnom kompleksu, potrebno je pomenuti sledeće: Salcutta, Vadastra i Gumelnica u Donjem Podunavlju. Za oblast ovih civilizacija vezuju se u severnom i severoistočnom pravcu civilizacije čiji su lokaliteti eponimi Erösd-Cucuteni i Tripolje. U području Tise zastupljena je Potiska kulturna grupa, obeležena keramikom sa karakterističnim duboreznim, linearnim i trakastim ornamentima. Zapadno od ove grupe zastupljena je Lengyelska civilizacija koja se s jedne strane vezuje za Vinču, a s druge strane za Srednju Evropu (Jordansmühl).

(Za upoznavanje i proučavanje pitanja i materijala iz oblasti praistorije balkansko-podunavskog prostora vidi, pored navedene literature: Childe G. L'aube de la civilisation européennes, Paris, 1939, str. 103—172; Clark, J. G. D., L'Europe préhistorique — Les fondements de son économie, Paris, 1955; Childe, G., L'Orient préhistorique, Paris, 1953).

ZAPADNO- I SREDNJOEVROPSKA OBLAST

Kulturni inventar ove oblasti pokazuje izvesnu srodnost sa nordiskom megalitskom kulturom. S druge strane ova oblast stoji, preko Španije, u neposrednom dodiru sa Afrikom, odakle je u Evropu i stigla kultura zvonastog pehara. Oblici zvonastog pehara rasprostranjeni su u celoj ovoj oblasti, odakle su se preneli na istok do Dunava, Mađarske i Poljske. Zvonasti pehari, ukrašeni urezanim linearnim ornamentima, koji potsećaju na vaze pletene od trave (espadro), ponekad i sa belim inkrustacijama, pretstavljaju keramiku zapadne kulturne oblasti, naročito iz mlađih perioda neolitskog doba.

Mislilo se da su megalitski spomenici i megalitska kultura došli sa Severa. Ali danas je to shvatanje ispravljeno novim nalascima megalitske kulture koji se sreću u Africi i Aziji. S obzirom na veliki prostor koji zauzima ova kulturna oblast, razumljivo je da u njoj postoje unutarnje grupe sa svojim specifičnim kulturnim odlikama. Među njima, po mišljenju O. Menghina, izdvajaju se: italijanska, pirinejsko-južnofrancuska, francusko-belgijska, švajcarsko-južnonemačka i britansko-irska grupa.

Na granici između ovih oblasti nalazila se srednjoevropska grupa, koja je primila uticaje podunavske, nordiske i zapadnoevropske kulture. U ovoj oblasti ističe se svojom keramikom lokalitet Michelsberg, kod Donjeg Grombaha, okrug Baden. Mihelsberška ili Bodensee-Pfahlbau-keramik, sa

svojim karakterističnim posudem sa zašiljenim dnom rasprostranjena je od doline Rajne do Severne Grčke. Ona potseća izvesnim keramičkim formama na najstarije posuđe od koga su tragovi nađeni još u kjökkenmöddiger-škim šljokastim gomilama. Otuda je i datovanje ove keramike još uvek predmet naučnih diskusija. Jedni je arheolozi vremenski stavljaju između vrpčaste (Schnurkeramik) i trakaste (Bandkeramik) keramike, drugi na početak bakarnog doba. (Upor. Hoernes, M., Michelsberger Typus u Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, izd. Hoops, Strasburg, 1915, s. v.) Hans Reinert je smatra mlađom od Rössener-keramike, koju P. Reinecke stavlja kao poslednju u svojoj hronološkoj skali keramičke ornamentike.

Tehnika urezanih, glačanih, ubodenih, plastičnih i linearnih ornamenata rasprostranjena je u praistoriskoj keramici svih delova sveta. (U vezi sa Amerikom upor. James Bennet Grifin, The fort Ancient Aspect, Michigan, 1943; W. R. Wedel, An Introduction to Pawnes Archaelogy, Washington, 1936, str. 62 sqq. Za ostale delove sveta upor. Hoernes, Natur- und Urgeschichte des Menschen, Wien—Leipzig, 1925.)

NORDISKA KULTURNA OBLAST

Ova oblast obuhvata Južnu Skandinaviju, Dansku i Sev. Nemačku. Deli se u dve kulturne grupe: Jitskih pojedinačnih grobova i megalitsku kulturu.

Nordiska oblast imala je, u toku neolitskog doba, originalnu kulturu. Ona to duguje obilju kamena. Zahvaljujući bogatstvu u kamenu nordiska oblast poseduje najlepše megalitske spomenike u Evropi, bogate grobove, razvijenu industriju glačanog kamena i umetnost na visokom stepenu. I pored originalnih elemenata, kultura ove oblasti, kao i njeno stanovništvo, stajala je na granici između krajnjeg evropskog severa i srednjeevropskih zemalja. Severna Norveška davala je raznovrsne minerale za tehničku obradu, a migracije sa Zapada dovodile su novo stanovništvo, koje je sobom nosilo i tekovine drugih oblasti megalitske kulture. To se naročito odnosi na Švedsku (Uppland), gde su arheološka istraživanja pokazala da je megalitska civilizacija i agrikultura dospela u unutrašnjost zemlje u toku kolonizacije koju su vršila nova plemena. (Haakon Sheteling, Préhistoire de la Norvège, Oslo, 1926, str. 53 sqq.)

OSNOVNE RAZLIKE IZMEĐU PALEOLITSKOG I NEOLITSKOG DOBA I NJIHOVIH KULTURA

Kratko poređenje opštih uslova života u prirodi i kulturnog procesa koji se odvijao u paleolitskom dobu, a produžio u docnijem, prelaznom i neolitskom, najbolje će pokazati međusobne razlike i stepene starijih praistoriskih doba kulturne istorije. Ove se razlike odnose na granične periode — na kraj jednog i početak drugog doba.

Opšte karakteristike paleolita su sledeće:

— Klimatski uslovi su bili drugačiji nego što su u savremenom dobu. Smenjivanje ledenih i međuledenih doba ostavljalo je kao posledicu u većem delu Evrope hladnu i vlažnu klimu.

— Fauna i flora, zavisne od klime, obuhvatale su mnogobrojne vrste životinja i biljaka, koje su u neolitu ili iščeznule, kao neki ursidi, felidi i mamut, ili su se iz jedne oblasti preselile u drugu, kao što su severni je-

len koji se povukao u polarnu oblast, i tropske životinje koje su se spustile prema ekvatoru. Ljudi su bili dolihokefali, slično današnjim negroidnim rasama.

— Razvijenu društvenu organizaciju ljudi nisu imali, a po načinu života i zanimanja bili su nomadi, lovci i ribari.

— Stanovali su u prirodnim zaklonima. Tek u novije vreme pojavila su se shvatanja o veštački građenim stanovima, zemunicama i kolibama paleolitskog čoveka. (*Upor. Menghin, Oswald, Die ältere Steinzeit* (Eiszeit), u Walter Otto, Handbuch der Archaeologie, München, 1938, II, str. 427).

— Oruđa su od okresanog kamena, jelenjeg roga i kosti.

— Keramike nema.

— Moć reprodukovanja ispoljava se naročito u plastičnim, graviranim i crtanim pretstavama. Pretstave životinja urađene su na realistički način.

— Postoji sahranjivanje, religiozno-magijska osećanja, animizam i fetišizam. (*Upor. Macalister, A., Text-Book of European archaeology*, Cambridge, 1921, str. 134 sqq.)

Opšte karaketristike neolitika mogu se u osnovnim linijama svesti u sledeće:

— Klima, fauna i flora odgovaraju savremenim uslovima i vrstama životinja i biljaka.

— Ljudi su pored dolihokefalnih i brahikefalni.

— Ljudi napuštaju nomadski način života. Počinju da prave stalna naselja, na suvu i nad vodom. Lov i ribolov su sporedna zanimanja, a zemljoradnja i pripitomljavanje životinja, odnosno stočarstvo, postaju glavna osnova nove privrede. U obradi oruđa neolitski čovek primenjuje novu tehniku glačanja kamena. U vezi sa povećanom produkcijom instrumenata i povećanom trgovinom i razmenom dobara, među kojima su i kamena oruđa i oružja imala važno mesto, razvija se rudarstvo i industrija.

— *Proizvodi se keramika, koja, kao i oruđa, postaje predmet neolitske trgovine.* Rasprostranjena u svim oblastima u kojima ima tragova praistoriske kulture, keramika pretstavlja svojim oblicima i keramičkim i ornamentalnim tehnikama jedan od najčešćih i najvažnijih arheoloških spomenika praistoriske kulture.

U neolitsko doba počinje proizvodnja tkanina. Glavne sirovine, koje su upotrebljavali neolitski tkači, jesu lan i vuna.

Prave se prve kamene građevine i postavljaju osnovi primitivne arhitekture. To su neolitski spomenici: dolmeni i menhiri.

Društveni i religiozni život je razvijen. S tim u vezi stoji i podizanje naselja i nekropola, koje, ponekad, kao u nordiskim i zapadnim oblastima, dobivaju monumentalne forme i razmere.

Umetnost dobiva sasvim nov karakter. Zastupljena u linearnim ornamentalnim motivima na keramici, zatim u neolitskoj plastici, reljefima i gravurama ova umetnost ne pretstavlja nastavak realističkih paleolitskih crteža, reljefa i skulptura. Proizvodi neolitske umetnosti nisu više retka, nego opšta pojava, uzročno vezana sa ekonomskim progresom koji pret*stavlja glavno obeležje kulturnog razvoja neolitskih stepena.*

Razvitak materijalne i duhovne kulture u neolitu pokazuje da je neolit kulturni stadijum, a ne vremenski strogo određena epoha. Kroz njegove etape plemena i narodi prolazili su na raznim mestima i u različita doba. Zato i neolit, kao i ostali praistoriski stepeni, pruža prvenstveno podatke o kulturnoj evoluciji, a tek onda i hronološke.

XI. DUHOVNA KULTURA NEOLITIKA

UMETNOST

Nov način života i zanimanja, intenzivnije trgovačke i kulturne komunikacije, organizovane društvene zajednice i razvijenije intelektualne potrebe i dispozicije kod naroda neolitskih kulturnih stepena stvorili su i nove osnove za umetnost toga doba.

Migracije, koje su izvršene iz Podunavlja i sa atlantskih obala prema severnim i istočnim evropskim zemljama sve do obala Baltičkog Mora, obeležile su najranije puteve kojima su se održavale trgovačke i kulturne veze Juga sa Severom (Hawkes, op. cit., str. 200; Sheteling, op. cit., str. 74). Duž sredozemnih i atlantskih obala i kontinentalnih, rečnih i suvozemnih puteva, upoznavalo se stanovništvo neolitskih oblasti sa bogatom kulturom koja je sa Orijenta, Anatolije, Sirije i Egipta, prenošena u Egejsku Oblast. Egejski navigatori, trgovci, zanatlije i ribari, prenosili su, svaki svojim putem i iz različitih pobuda, ove kulturne tekovine na Sever, Istok i Zapad. »Jug je« — utvrdio je još u svoje vreme S. Müller — »bio vodeća kulturna snaga, dok je spoljna oblast, naročito sever sledio za njim i primao ono što mu je Jug davao« (Sophus-Müller, op. cit. str. 49).

U nauci je već odavno usvojeno gledište da su kulturni, među njima i umetnički impulsi potekli sa srednjeg Istoka (Hawkes, op. cit. str. 70) odakle, po shavatanju mnogih antropologa, vodi svoje poreklo i neolitski čovek (Upor. Burkitt, Prehistory, str. 159).

Otuda je razumljivo da prvi tragovi neolitske umetnosti ukazuju na istočnu provenienciju.

Napred je već rečeno da ne postoje nikakve veze ni analogije između paleolitske i neolitske umetnosti. Dok paleolitska umetnost nosi karakter homeopatične magije, neolitski umetnički proizvodi su geometriski ornamenti, bojene pretstave i plastika koja je u uskoj vezi sa novim religioznim shvatanjima. Nasuprot realističkom načelu pretstavljanja, kojim se odlikuje paleolitska umetnost, u neolitu se javlja nova linearna dekoracija koja neolitskoj umetnosti daje obeležje geometriskog stila, svojstvenog seljačkoj umetnosti.

Nova umetnost pokazuje izvesnu unutrašnju povezanost i duhovno jedinstvo, uzročno vezano s celokupnim sadržajem života, na mnogo većem prostranstvu nego što je ranije bio slučaj. Od Kantabrije i Sijera Morene u Španiji pa do Onješkog Jezera u Severnoj Rusiji nalaze se stilizovane ljudske pretstave koje već na prvi pogled pokazuju jasno izraženu sličnost po tematici i tehničkoj obradi.

Neolitska plastika, a još više izvesni linearni ornamenti naročito svastika, spirala, meander i uglasti ornamenti, rasprostranjeni u skoro svim oblastima kulturnog neolitskog stepena, pokazuju bližu ili dalju srodnost sa prehelenističkom umetnošću Egeje. Spirala je svakako jedan od najinteresantnijih ornamenata praistoriske kulture uopšte. Ona je rasprostranjena u celom svetu: u starom Meksiku, u Centralnoj Africi, na Orijentu, u Australiji i Evropi. Iz praistoriskog doba ona je primljena kao vrlo popularan ornament koji se održava i u savremenom istoriskom dobu. Spiralna dekoracija primenjivala se u keramici, plastici, arhitekturi, slikarstvu i u tekstilu. Kod primitivnih naroda spiralnim ornamentima ukrašava se i ljudsko telo.

O poreklu spiralnog ornamenta i o pravcima kojima se vršilo njegovo prenošenje iz jedne oblasti u drugu postoje različita gledišta. Po mišljenju jednih arheologa spirala je nastala po ugledu na prirodne motive, po mišljenju drugih, metalna tehnika je stvorila spiralni ornamenat najpre u metalu, sa koga je prenesen i na druge materije. Očigledno je da ni jedno ni drugo mišljenje u potpunosti ne odgovara stvarnosti. Jer egipatska spirala razlikuje se po svojim uzorima, koje je mogla naći, u dekorativnim kolutima lotosovog cveta, od spiralnih ornamenata mlađeg paleolitskog doba, urezanih u slonovoj kosti.

U vezi sa poreklom spiralnog ornamenta u neolitskoj kulturi za Evropu se može pretpostaviti da ga je primila iz Egipta preko sredozemnih i egejskih ostrva. Najlepšu spiralnu dekoraciju u keramici dao je Butmir u Bosni, usled čega je izvedena pretpostavka da je spirala odavde prenesena u Sredozemlje (Evans, P. of M. II str. 193, Schuchhardt, Alteuropa, str. 206). Otkriće butmirske spiralne ornamentike na lokalitetu Nebo u dolini reke Bile kod Travnika daje nove potvrde za tezu Johannes-a Boehlau o balkansko-podunavskom poreklu butmirske spirale.

Na jednoj kamenoj ploči (»The Palermo Stone«), na kojoj su ispisani anali vladara od najstarijih vremena do sredine pete dinastije (približno od 2750—2625), kad je ispisana i ova ploča, među pismenim znacima nalazi se i jedan spiralnog oblika. Slični oblici nalaze se pretstavljeni i na prestolu kralja Khasekhem, koji pripada najstarijim egipatskim dinastijama, između 3300 i 2980 g. stare ere. Na jednom nožu od kamena koji pripada predinastičkoj eri pretstavljene su dve zmije u spiralnim oblicima. Na kapitelu i arhitravu hrama boginje Hathor u Nekheb-u, sadašnjem El-Kav-u, prestonici Gornjeg Egipta, pretstavljeni su takođe i spiralni ornamenti.

Kao što se vidi spirala se javlja u Egiptu pre početka kritskomikenske kulture. To i opravdava izvesna mišljenja da se otuda preko Egeje prenela dalje u Evropu (v. M. M. Vasić, Datovanje Butmira, strana 95 u Zborniku u čast Bogdana Popovića, Beograd 1929).

U plastičnim umetničkim proizvodima, kao i na gravurama, javlja se već u neolitskom dobu ženska pretstava koja se dovodi u vezu sa prehelinističkom orijentalskom »Mother goddess« koja je u Egiptu identična sa boginjom Hathor (v. Budge, The Mummy, Cambridge, 1925, str. 372). Ove pretstave ne označavaju nastavak paleolitskih Venera, nego stoje u vezi sa antropomorfnim personifikacijama religioznih pojmova, koji će docnije, u grčkoj religiji, dobiti svoje najlepše simbole i oblike.

Neolitska plastika ima karakter idola koji pretstavljaju varijante egejske i orijentalske plastike u svim zemljama koje su bile vezane trgovačkim putevima sa Mediteranom. Govoreći o ljudskim pretstavama neo-

litske kulture u Francuskoj, koja u tom pogledu pokazuje sličnost sa Španijom i Britanijom, Joseph Déchelette kaže: »Uprkos izvesnim razlikama u tipološkim detaljima, koje se javljaju pod lokalnim uticajima, one su sve srodne jedne s drugom. Treba ih vezati uz isti egejski prototip, čije se rasprostiranje kreće preko iberskog primorja, od Male Azije do Britanskih Ostrva« (Déchelette, Manuel, I, strana 584). Kao naročito frapantne analogije u plastičnim pretstavama između nordiske i orijentalske umetnosti Déchelette navodi vaze iz groba u Megleby na ostrvu Moen u Danskoj koje svojim plastičnim pretstavama očiju potsećaju na prosopomorfne trojanske urne.

Dok balkanska i podunavska oblast pokazuju u svom kulturnom inventaru, plastici, keramici i ornamentici neprekidne uticaje s Juga, koje prenose dalje na sever i zapad, nordiska i zapadnoevropska oblast poznaju još jednu vrstu spomenika kojih u Egeji nema. To su menhiri, veliki monolitni nadgrobni spomenici. Njih ima naročito mnogo u zemljama megalitske kulture u Južnoj Skandinaviji, Francuskoj i Španiji. Na njima su sumarno pretstavljeni ljudski likovi, često bez dovoljno logičnosti u komponovanju pojedinih delova tela. Na jednom menhiru, naprimer, iz Collergnes-a (okrug Gard, Francuska), pretstavljena je ženska figura sa glavom na grudima. Sličan je ovome i menhir iz La Basière-a (okrug Tarn).

Menhiri, dolmeni (veliki nadgrobni spomenici od 3 do 4 kamena bloka) i grobovi u obliku soba (»Allées couvertes«, »Chamber graves« ili »Passage grave«) pretstavljaju prve spomenike kamene arhitekture u Evropi.

S druge strane, ovi grobovi nam daju mogućnosti da upoznamo religiozna shvatanja neolitskog čoveka, naročito u vezi sa verovanjem u zagrobni život.

Neolitskoj umetnosti pripadaju i crteži po pećinama koje su ljudi koristili za skloništa i stanove ili su u njima sahranjivali mrtve. U egejskoj oblasti najstarija svetilišta bila su u pećinama i pod stenama koje su mogle da posluže kao zakloni, na mestima koja su u celoj Evropi, od Skandinavije do Krita sačuvala tragove ljudskih stanova (v. Nilsson, M. P., The Minoan-Mycenaean, Religion, Lund, 1927, str. 49). U Dunavskoj Dolini takve pećine u kojima su ljudi stanovali nađene su kod Brna (Vypistek, Kostalek) i na Bükk-planini. Stilizovane ljudske pretstave rađene u boji ili urezane u stenama, naročito su česte na Pirinejskom Poluostrvu. Centar tih pretstava izvedenih većinom crvenom bojom nalazi se na Sierna Moreni, u Španiji. Hronološki one pripadaju uglavnom starijim periodima neolitika.

RELIGIOZNA SHVATANJA I OBIČAJI NEOLITSKOG ČOVEKA

Dve vrste kulturnih spomenika pokazuju kakva su bila religiozna shvatanja neolitskog čoveka: umetnički proizvodi, prvenstveno plastika, i grobovi. Ljudske pretstave neolitskog porekla sve su, po mišljenju Déchelette-a, božanske slike. Glavno orijentalsko božanstvo »boginja majka« koja je u Egiptu identična sa boginjom Hathor, dospela je u Egeju još u trećem milenijumu. Ovo božanstvo bilo je poznato u Susi u doba vladavine »Patesi« božijih namesnika, početkom trećeg milenijuma stare

ere. Iz Egeje ovo božanstvo i verovanje vezano uz njega preneseno je trgovačkim putevima i u ostale delove Evrope isto onako kao što je trgovinom, zajedno sa ranim bakarnim proizvodima, dospelo sa Orijenta u oblast Kikladskih Ostrva.

Ovakvi idoli nađeni su najčešće u grobovima ili u njihovoj neposrednoj blizini. O sadržaju grobova iz ranog minoskog doba za vreme koga je kontinentalna Evropa bila na neolitskom kulturnom stepenu, najbolju ćemo pretstavu dobiti, ako uzmemo za primer pećinu u Pirgosu nedaleko od Knososa. Nađeni su ostaci od dvadeset kovčega (»larnakes«) u kojima su sahranjeni mrtvaci. U grobovima su, pored toga, nađeni kameni idoli, veliki bodeži, predmeti od opsidijana u više od stopedeset vaza.

U neolitsko doba, odnosno u bronzano doba u Egeji bio je običaj sahranjivanja mrtvaca. Spaljivanje se javlja tek docnije u Evropi u drugom milenijumu, a održava se i dalje kroz ceo protoistoriski period. Telo je bilo pokriveno zemljom ili kamenjem. Po mestima na kojima su mrtvaci sahranjivani, u kućama ili u neposrednoj blizini pećine, zatim po brizi koja je ukazivana mrtvima, sme se pretpostaviti da su ljudi ovog doba imali izvesne pretstave o zagrobnom životu. To naročito potvrđuju megalitski nadgrobni spomenici, dolmeni, menhiri, sobe za sahranjivanje (»Allées couvertes«, »Chamber graves«), rasprostranjeni naročito u zapadnim i nordiskim evropskim oblastima. U Podunavlju nema monumentalnih kamenih grobova, ali se i tu ukazuje pokojniku najveće poštovanje. Pored darova koji treba da posluže mrtvacu u zagrobnom životu, karakteristika ovih grobova iskopanih često u kućama ispod ognjišta, je i njihova orijentacija. Mrtvac je stalno orijentisan u pravcu zapad-istok, u zgrčenom položaju sa rukom ispod lica tako da ostavlja utisak kao da su oni koji su ga sahranjivali verovali da on spava ili se odmara. Ovi grobovi-jame mogli su biti obeleženi posudama, u koje su rođaci ili potomci pokojnikovi mogli stavljati hranu ili vršiti libacije.

U oblastima megalitske kulture grobovi su bili bolje obeleženi. To svedoče naročito dolmeni — velike kamene konstrukcije, sastavljene obično od pet velikih ploča, čija je težina mogla ponekad da iznosi i više desetina tona.

Njihove razmere, kao i tehničke teškoće koje su ljudi morali savladati pri prenošenju ovih kamenih blokova, najbolje pokazuju sa kolikim su požrtvovanjem i upornošću ljudi obeležavali grobove. A na tako veliki napor oni su mogli biti potstaknuti samo svojim jasnim religioznim shvatanjima o sudbini čoveka posle smrti. Izvesni istoričari su mislili da su dolmeni posle sahrane bili prekriveni zemljom, tako da su dobivali izgled tumula. Međutim, ornamenti koji se nalaze na spoljnim pločama dolmena opovrgavaju takvo shvatanje, kao što ga u još manjoj meri mogu potvrditi monolitni spomenici, menhiri, ukrašeni ljudskim pretstavama.

Pokrivene grobne odaje »Allées couvertes«, sastavljene su od nekoliko dolmena i pretstavljaju prave neolitske nekropole. Kao najlepši primer ovakve jedne arhitektonske konstrukcije koja zadivljava svojim razmerama i pretstavlja pravo tehničko čudo svoga vremena Déchelette navodi »Allées couvertes« u Bagneux-u, blizu Saumur-a u Francuskoj. Ova građevina je duga 20, široka 7 i visoka 3 metra. Pokrivena je svega sa tri ploče. Misli se da je ovaj kolosalni spomenik imao i manju galeriju od koje su se sačuvali i ostaci.

Najbliža paralela monumentalnim spomenicima severa nalazi se u Egejskoj Oblasti, u poznatim kupolastim grobovima, rasprostranjenim po celoj Grčkoj. Među njima »Atrejeva riznica« u Mikeni zauzima prvo mesto po svojim arhitektonskim kvalitetima. »Ne može biti nikakve sumnje« — kaže Sophus Müller — »da su kupolasti grobovi i džinovske sobe proizvod jednog istog kulturnog pokreta, koji se delimično javljao na naročit, a delimično na uobičajen način«. (S. Müller, Urgeschichte Europas, strana 76.)

Druga vrsta spomenika koja ukazuje na idolatrijske kultove, poznate na semitskom orijentu, prvenstveno kod starih Jevreja, jesu menhiri. To su monolitni blokovi visoki ponekad i nekoliko metara, a teški po nekoliko stotina hiljada kilograma. Najveći menhir u Francuskoj (Locmariaquer, oblast Morbihan), visok je 20,30 m i potseća svojom visinom na egipatske obeliske. Iako se smatra da su i menhiri imali izvesno religiozno značenje i bili simbol božanskih sila, njihova prava uloga u životu praistoriskih ljudi je još uvek nejasna.

DRUŠTVENI ŽIVOT U NEOLITIKU

Da je u neolitskom dobu postojala društvena organizacija već od samih početaka i najranijih neolitskih stepena, pokazuju mnogobrojni tragovi naselja na suvu i vodi u kojima su ljudi živeli u zajednicama. Neolitski palafiti, teramare ili obična suvozemna naselja osigurana bedemima, rovovima, palisadima ili drugim fontifikacionim sredstvom mogla su imati izgled i razmere pravih varošica. To se naročito odnosi na one lokalitete čiji su se stanovnici bavili zanatima ili su se nalazili na važnim trgovačkim komunikacijama.

Porodica je bila osnovna društvena organizacija. Veće zajednice stvarale su se verovatno na rodovskoj osnovi. Među pojedinim naseljima, rodovima i plemenima, a naročito stranim populacijama vodile su se borbe. što se može pretpostaviti po spaljenim naseljima, koja su podlegla u borbi ili bila plen pljačkaških pohoda.

Društveni život odvijao se u dva pravca. Jedan su određivali lokalni uslovi, ekonomski, religiozni, srodnički i etnički (u mlađim fazama neolitika). Drugi pravac razvijao se pod uticajima kulturnih oblasti, koje su ne samo ekonomski nego i intelektualno delovale na zaostalije zemlje.

U ovo doba javlja se određenija podela rada, u kojoj žena dobiva naročito važno mesto. Ona upravlja kućom, brine se za podizanje i očuvanje porodice, proizvodi i učestvuje najneposrednije u procesu kulturnog — i ekonomskog razvitka — porodice i društvene organizacije kojoj je porodica pripadala.

Zbog ovakvog položaja koji je žena imala u porodici i u društvu smatra se da je u početku ovog doba vladao matrijarhat.

Kao važan činilac društvenog života, donekle i kao njegov etičko-filosofski regulator javljaju se i razvijaju određene religiozne koncepcije. Kao intelektualni i sociološki fenomen, religija neolitskog društva je u isto vreme i izraz kolektivne svesti i nastojanja neolitskih ljudi da uđu u opšte probleme života, njegovog postanka, smisla i zakona koji njime upravljaju. Arheološku dokumentaciju o ovoj vrsti intelektualnih i društvenih preokupacija neolitskog čoveka pretstavlja, neolitska plastika, način sahranjivanja pokojnika, vrste grobova i njihov kulturni sadržaj.

XII. BRONZANO DOBA

POJAM BRONZANOG DOBA KAO EPOHE I KULTURNOG STADIJUMA

Neolitsko doba postavilo je osnove novoj kulturi, novom društvenom i ekonomskom životu. U odnosu na ranije kulturne stepene, na materijalnu i duhovnu kulturu uopšte, neolit je pretstavljao početak jednog progresa, koji je obuhvatio široke oblasti i povezao najudaljenije krajeve sa kulturnim centrima Juga i Istoka. Ali, pravi kulturni polet počinje u doba upotrebe bronze. To je metal koji je u celokupnom praistoriskom dobu imao najširu upotrebu, najjači uticaj u industriji, trgovini i međusobnim vezama tadašnjih populacija.

Važnost bronze ne počiva samo i prvenstveno u kvalitetu samog metala, koji je u obradi i u upotrebi davao odlične rezultate. Kvalitet bronze kao industriskog materijala omogućio je intenzivniji ekonomski život. Ekonomski život davao je pravac i impuls društvenom, političkom i duhovnom razvitku *plemena ili naroda bronzanog doba. Otuda proizlazi zaključak da je glavna karakteristika bronzanog doba brz, dotle uopšte nepoznat razvoj društva*, raznih društvenih oblika života, postanak i razvoj političkog života i države kao najvišeg izraza novog shvatanja organizovanog društva. U bronzano doba javljaju se, grade i podižu prvi gradovi, tvrđave, vladarske palate. Religiozna shvatanja dobivaju naročito značenje, koje se manifestuje ne samo u slikarstvu nego i u arhitekturi i skulpturi.

Dok je kultura kamenog doba, i starijeg, a još u većoj meri mlađeg, nosila gotovo svuda slična obeležja, nezavisna od proveniencije i lokalnih odlika, dotle brozano doba, sa svim bogatstvom i raznovrsnošću oblika, tehnike i ideja, nosi pečat evropskog duha, prvenstveno naroda Sredozemno-egejske oblasti. Iako je u bronzano doba, bar u njegovim prvim stolećima, postojao uticaj sa Orijenta, odakle je bronza, verovatno, i stigla u Egeju, *a preko nje dalje u Evropu, ipak su vrlo rano postale očigledne razlike između onoga što su dale Asirija i Vavilonija i onoga što je stvorila* Egeja, docnija kolevka klasične grčke kulture.

Asirsko-vavilonska, kao i egipatska kultura, sa kojom su evropski narodi došli u dodir docnije, *tek sredinom drugog milenijuma pre naše ere, odlikovala se statičnošću, konzervativizmom, ukočenim shvatanjima i oblicima ne samo u umetnosti, kroz koju se manifestovala samo jedna strana života, nego i u svim drugim odnosima*, formama i manifestacijama javnog i privatnog karaktera. Evropska kultura, u ovom slučaju kultura Egejske Oblasti, u tehničkim sredstvima i materijalnim mogućnostima daleko siromašnija od orijentalskih, odlikovala se već od početka

drugog milenijuma vitalnošću i originalnošću, slobodnijim idejama i religioznim shvatanjima koja se potpuno razlikuju od nezemaljskih i spiritualiziranih božanstava Egipta, a još više od krvoločnih i nemilosrdnih božanstava Asirije, Vavilonije, Sirije i Fenikije.

Nova kultura bronzanog doba dopirala je žilama svog korena do Istoka, ali je procvetala i bogate plodove, hiljadugodišnju žetvu veličanstvenih spomenika ljudskog, specijalno evropskog progresa, ona je dala u punoj meri tek na jugoistočnim ostrvima i obalama evropskog kontinenta.

POČECI METALURGIJE BRONZE

Najranija metalurgija bronze vremenski se vezuje za prvu polovinu trećeg milenija. Zasada još uvek ne postoje sigurni podaci o tome kome treba pripisati otkriće najstarije metalurgije ove legure. Izvesno je samo to da se proces spajanja dvaju metala, od kojih je najpre ušao u upotrebu bakar kao čist metal, nije mogao primenjivati dok se nije otkrio i kalaj. Nasuprot bakru, koji je u raznim spojevima — oksidima i legurama — bio poznat i rasprostranjen na raznim stranama triju kontinenata starog sveta, kalaj ili kositer je vrlo redak metal. Dok su nalazišta bakra bila poznata protoistoriskim metalurzima u Sibiru, Iranu, Maloj Aziji, u Egiptu, na Kipru, u Podunavlju i Španiji, kalaj je mogao da se eksploatiše na svega nekoliko mesta: na Dalekom Istoku, u Indokini, Sijamu i na poluostrvu Malaki; u Maloj Aziji, u oblasti Kavkaza, a u Evropi zna se za njegova nalazišta u Češkoj, Španiji, Bretanji u Francuskoj i u Engleskoj. U Africi nalazišta kalaja otkrivena su u oblasti Nigerije. Vrlo je malo, gotovo nimalo nije verovatno da su stanovnici mediteranskog basena imali, u prvim vekovima trećeg milenija, ma kakve veze sa Dalekim Istokom i Zapadnom Afrikom. Prema podacima, kojima arheologija danas raspolaže, kao najverovatnija bila bi sledeća pretpostavka: protoistoriski metalurzi sredozemne oblasti koristili su kalaj iz kavkaske obasti. To su njeni južni predeli, koji se prostiru između Kavkaza, Kaspijskog Jezera i izvora reke Eufrata i Tigra. U prilog ovoj pretpostavci idu, pored arheoloških, i drugi podaci o kojima ćemo govoriti docnije.

Srednjoevropska nalazišta kalaja ostala su dugo vremena nepoznata evropskim protoistoriskim stanovnicima. Upotreba bronze u Srednjoj i Severnoj Evropi pojavila se u vreme kad su ekonomske veze ovih oblasti postale življe i intenzivnije sa Jugoistočnom Evropom. Zapadna Evropa, naročito zemlje Pirinejskog Poluostrva mogle su upoznati metalurgiju bronze nezavisno od maloaziskih ekonomskih i kulturnih centara. U Španiji su postojali svi uslovi za pravljenje legure bronze, čije otkriće još nije dovoljno osvetljeno. Praistoriski rudnici bakra otkriveni su u Španiji u Kordovi, Asturiji, Huelvi i na drugim mestima. Iz istog doba su i rudnici ovog metala otkriveni u Mađarskoj, u Salckamergutu u Gornjoj Austriji i zapadnoj Engleskoj. U grofoviji Cornwall u jugozapadnoj Engleskoj pronađena je ruda koja sadrži do 30% bakra i do 29% kalaja. Topljenje ovakvih ruda moglo je dovesti prve metalurge Azije i Evrope, nezavisno jedne od drugih, do istih rezultata, odnosno do pronalaska bronze, kao legure sastavljene najčešće od veće količine bakra i manje količine kalaja, ređe antimona ili nekog drugog metala. Grčki naziv za bronzu je χαλκός

a latinski aes. Tačno značenje ovih reči, koje u isto vreme označavaju i bakar, do danas je još uvek ostalo nejasno. Chalkós možda znači crveni metal, dok aes možda stoji u vezi sa alasia — stari naziv za Kipar. Ranije se mislilo na osnovu jednog podatka kod Plinija (Nat, hist. XXXIII, 130) da naziv bronza odnosno bronzium na srednjovek. latinskom za leguru bakra i kalaja potiče od imena grada Brundizijuma, sada Brindizi, u Kalabriji, važne trgovačke raskrsnice, poznate naročito i po bronzanim proizvodima. Međutim, danas se smatra da reč bronza, odnosno bronzium vodi poreklo od persiske reči biring, koja približno znači vaditi, izdvajati bakar.

Da su ljudi mogli doći do ovog otkrića, na raznim stranama sveta, na različitim kontinentima i u razno doba nezavisno jedni od drugih, dokaze pruža Američki kontinent. U Severnoj Americi, u praistoriskim naseljima osiguranim nasipima koji mogu biti visoki i do trideset metara, a imaju ponekad oblik džinovskih životinja (»animal mounds«) nađeni su, naročito u slivu reke Misisipi, pored neolitskog materijala i predmeta od bakra kao glavnog elementa u leguri bronze, i razni predmeti od same bronze. Nezavisno od mediteranskog sveta bronza je livena i na drugim stranama starog sveta: u Meksiku i Peruu, u Indiji, Kini i Sibiru, u Severnoj Africi.

Postoji, međutim, mogućnost da je legura bronze mogla biti pronađena u Evropi i nezavisno od Sredozemlja. Tu pretpostavku potvrđuje činjenica da se u Evropi nalaze bronzani predmeti, kod kojih se bakar i kalaj nisu vezivali u razmerama primenjivanim u leguri »klasične bronze«. U Engleskoj i Nemačkoj otkrivena su bronzana oruđa koja sadrže svega 1 do 1,5% kalaja, dok kod »klasične bronze« taj se odnos kreće u razmeri 90% bakra i 10% kalaja. Međutim, i u onim oblastima za koje se smatra da su zavičaj bronze, ponekad postoje u ovim srazmerama izvesna otstupanja: količina kalaja u starijim periodima bronzanog doba kreće se od 3—5%, dok se docnije penje od 12—15%. U izvesnim slučajevima u leguri potpuno nedostaje procenat kalaja, čije mesto su zauzimali arsenik ili antimon. Bakar je pronađen u Aziji vrlo rano. Izgleda da su najstariji rudnici bakra oni čiji su ostaci otkriveni na poluostrvu Sinaju. Iz približno istog doba su rudnici bakra iz Sirije i Mesopotamije, Armenije i kavkaskih zemalja. A najbogatija nalazišta ovog metala su otkrivena na ostrvu Kipru, prema kome su Rimljani bakar i nazvali cuprum (od grčkog imena κύπρος kojim su stari Grci nazivali ovo ostrvo).

Prirodno je da pronalazak bronze nije isključio iz upotrebe kamena oruđa, naročito noževe, sekire, vrhove strela, strugače i drugo. Rasprostiranje nove civilizacije vršilo se lagano i postepeno. Ona se prvenstveno držala uskog pojasa sredozemnih pribrežnih zemalja, dok su centralne oblasti ostajale i dalje, u toku čitavog niza stoleća, na nivou neolitske i halkolitske civilizacije. James Breasted navodi da su severni krajevi Grčke, Tesalija naprimer, u to doba bili vrlo retko naseljeni stanovnicima koji nisu bili osetno prekoračili neolitski stadij. Upotreba metala, inače već poznatog, u Tesaliji je otpočela tek posle 1500 godine st. e., dok se uticaj kritske kulture ovde jedva mogao osetiti. (Breasted, La conquête de la civilisation, str. 229.)

Više od hiljadu godina je trebalo da prođe pa da centralne i periferne oblasti Evrope upoznaju bronzu kao jednu od velikih tekovina i obeležja kritsko-mikenske kulture. Verovatno je za upoznavanje i rasprostiranje ove kulturne tekovine od presudne važnosti bio uzajamni in-

teres civilizovanog mediteranskog sveta prema bogatim varvarskim oblastima, naročito Srednje Evrope. U isto vreme može se utvrditi da je i stanovništvo ovih krajeva imalo razloga da koristi preimućstva starijih evro-aziskih kultura.

Ranije smo napomenuli da pored arheoloških postoje i drugi podaci prema kojima bi se moglo suditi o aziskom poreklu legure bakra i kalaja. To su lingvističke dedukcije koje se zasnivaju na srodnosti imena kositer (kalaj) i korena reči koja označava stanovnike oblasti u kojoj se kositer najranije počeo eksploatisati. To su Kasiti (Kossaioi ili Kissioi), koji su stanovali u planinskoj oblasti jugozapadno od Kaspiskog Mora. Kasiti ili Kušiti, narod srodan Elamitima, bio je poznat još u antičko doba po svojim čuvenim kušitskim konjima i po predmetima od bronze, po oruđima, oružju i nakitu, otkrivenima u velikoj količini u grobovima Luristana. Herodot takođe zna za njih i njihovo ime. Samo ih lokalizuje na ostrvu Kasiterida, koje zamišlja da je negde u Atlantskom Okeanu. Ovaj grčki istoričar je znao da zemlja Kasita poseduje kositer i da su zbog toga mnogi moreplovci odlazili Kasitima da tamo kupuju metalne predmete, čiji su kvaliteti bili naročito pogodni za pravljenje oružja. Novija lingvistička proučavanja indoevropskih jezika su unela više svetlosti u celo ovo pitanje. Još je Oscar Montelius pokazao da indiski naziv za kalaj »kastira-m« nije stariji od grčke reči kassiteros. Verovatno je, prema Montelijusu, indiski naziv za ovaj metal uzet iz grčkog jezika, a ne obratno. Štaviše, postojala je pretpostavka da ova reč potiče iz Zapadne Evrope i da je verovatno keltskog porekla.

Međutim, u današnjem stanju nauke, svi razlozi govore za to da je naziv kassiteros za kalaj grčka transkripcija i varijanta naziva čiji je koren k a s, koji se nalazi i u korenu toponima planine Kavkazos. Značenje ove reči, prema Hroznom, moglo bi se objasniti kao »k a s — zemlja metala«. U daljoj liniji Hrozni ovaj koren dovodi i u vezu sa slovenskom reči kov, kovati.

U zaključku svog razmatranja ovog pitanja o značenju reči k a s, vezanom i za pojam kositer, Hrozni smatra da je oblast Kavkaza i Kaspijskog Jezera bila središte i ishodište mnogih naroda, različitog etničkog porekla čije se ime oslanjalo na naziv zemlje. Njima pripadaju i Kasiti, narod nomada i ratnika, koji je vrlo rano osetio potrebu za oružjem najboljeg kvaliteta. Zahvaljujući tome, Kasiti su i mogli da osvajaju zemlje Vavilonaca i Hita i da u njima ostanu ponekad i po nekoliko vekova, kao što je slučaj sa Vavilonom, u II mileniju st. e.

RUDARSTVO ENEOLITSKOG I BRONZANOG DOBA

A. — BAKAR — NALAZIŠTA, RUDNICI I METALURGIJA

Za pravilnu ocenu i razumevanje pitanja koja se odnose na najraniju metalurgiju i na tehnološke postupke primenjivane za dobivanje, preradu i obradu bakra, kalaja, bronze, gvozdenih i drugih ruda potrebno je upoznati, pored istorijata metalurgije, na koji smo se u opštim podacima već osvrnuli, i određene podatke o najstarijim rudnicima, njihovoj geografskoj rasprostranjenosti, o stanju u kome su otkriveni i materijalu koji osvetljava rad praistoriskih rudara, topioničara i zanatlija. Iako ru-

darstvo i metalurgija ne pripadaju neposredno domenu arheologije, bez dovoljno podataka i bez potrebnih činjenica arheologu je gotovo nemoguće pravilno i dovoljno široko shvatiti, postaviti i rešavati pitanja koja ulaze u najuži krug njegovog naučnog interesa. Takva pitanja su: poreklo civilizacija koje poznaju upotrebu metala i njegov uticaj na razvoj materijalne i intelektualne kulture; odnos novih civilizacija prema starijim i primitivnijim; održavanje izvesnih obeležja i sadržaja starijih civilizacija u mlađim; problem datovanja; problem migracija i formiranja određenih etničkih celina.

Praistorisko rudarstvo i metalurgija obeležavaju nov pravac kojim je, u savremenoj geološkoj epohi i protoistoriskom dobu, krenuo kulturni razvitak čovečanstva. To je proces započet nekoliko milenijuma pre naše ere i u svom punom razvoju sačuvan do naših dana. Možemo sa izvesnošću reći da ni oslobođenje i korišćenje nuklearne energije, praktično započeto u našoj eri, ne umanjuje značaj, istoriski i ekonomski, otkrića najranije metalurgije, kao što ne pretstavlja još uvek početke likvidacije ekonomskih osnova savremenog društva.

Idući geografskim redom pokazaćemo gde su sve u Evropi otkriveni praistoriski rudnici bakra i kalaja i na koji se način dobivala legura ovih metala.

U Engleskoj je otkriveno više rudnika bakra od kojih su najstariji i najvažniji ovi: kod *Alderley Edge Cheshire*-u; u *Langynfelin*, u *Cardi*-u, *Ganshire-u*, *Parys*, na *Anglesca* i *Landudno Carnarvonshire*-u. U rudnicima ovih lokaliteta pronađeno je kameno oruđe — izvesna vrsta okruglih šiljatih maljeva, napravljenih od tvrdog petrografskog materijala (diorit, basalt). Ovi maljevi su gotovo identični sa oruđima iz praistoriskih rudnika bakra u Španiji (Rodeo del Madrono). Pored retkih metalnih oruđa u ovim rudnicima često se sreću i koštana oruđa, obično od jelenjeg roga, kao i izvesni predmeti od drveta. Neki od ovih engleskih rudnika bakra pripadaju nesumnjivo dobu kad je bronza već bila u upotrebi. Istu sliku i istu vrstu rudarskog alata od drveta, kamena i kosti pružaju i rudnici bakra u Irskoj. Na lokalitetu Derrycarhoon, u grofoviji Jork, otkriven je rudarski rov, dug 18 m, širok 1,2 m, dubok takođe 18 m. Pretpostavlja se da su u ovom rudniku morale biti preduzimane naročite mere obezbeđenja, slične onima koje se preduzimaju u savremenim rudnicima zlata, koji svojim površinskim otvorom prate na većoj dužini zlatnu žicu. Na osnovu materijala nađenog u ovim rudnicima Anedree smatra da bi se mogli datovati pod konac III milenija. U to vreme u ovom delu Evrope kulturni stadijum neolitika kretao se ka najvišem nivou svoga uspona.

U Francuskoj je takođe otkriven izvestan broj praistoriskih rudnika bakra. Među njima je jedan od najinteresantnijih onaj koji je otkrio Vasseur na lokalitetu *Cabrières* kod Garrigues-a, departman Hérault. U dolomitskim slojevima devonske epohe otkriven je, pored malahita, od koga su pravljena kamena oruđa, i bakarni lazur, iz koga je ekstrahiran bakar. Rudarske jame dostizale su ovde dubinu i do 12 m. Oruđa kojima se vadila ruda pravljena su od kvarca i kvarcita. Njihova težina se kretala od 0,50 kg do 5 kg. Prva eksploatacija ovog rudnika otpočela je, prema Vasseur-u koncem III milenija. Ali je bila nastavljena u galo-rimskoj epohi, na način i sredstvima koja se potpuno razlikuju od onih upotrebljenih u eneolitskom i ranobronzanom dobu.

Pored ovog rudnika, u Francuskoj su otkrivene praistoriske rudarske jame u kojima je kopana bakarna ruda i u departmanima: Aude, Ariège i Isère. Retka pojava metalnih oruđa navodi na pretpostavku da je eksploatacija ove rude mogla služiti za eksport u civilizovanije oblasti Evrope, koje su već poznavale prednost metala nad ranijim materijalom od koga su pravljena oruđa i oružja. Interes prosvećenog mediteranskog sveta za nalazišta bakarne i kalajne rude mogao se pojaviti vrlo rano. Prve trgovačke komunikacije između sredozemnih zemalja i evropskog varvarskog pozađa ostvarile su se verovatno u doba kad je necivilizovana Evropa još uvek bila u neolitskom stadijumu. To delimično pokazuje i kulturni nivo njenih praistoriskih rudara S druge strane, interes kolonizatora a uporedo s njima i Grčke za osnivanje kolonija u zemljama koje su posedovale rude a same su još uvek bile daleko od kulturnog nivoa kolonizatora, takođe opravdava hipotezu o nižem datovanju ove delatnosti u zapadnoevropskim zemljama. Zaključke ove vrste mogli bismo braniti činjenicom da su Rimljani na Pirinejskom Poluostrvu eksploatisali rudnike bakra koji su još pre njih otvoreni i, pretežno, datovani u rano bronzano doba.

U Španiji su rudnici bakra otkriveni na jugu na području Siera Morena kod Kordove, Huelve, Rodeo del Madrono. U severnoj Španiji bakar se vadio na području Kantabrijskih Planina u Asturiji i u Leridi, u Kataloniji. Na lokalitetu *El-Arano* kod Ovijeda bakar je vađen iz dolomitskih slojeva talka, čija je debljina dostizala i do 2 m. U većini rudarskih jama, koje su se vertikalno spuštale u dubinu, eksploatacija je vršena na sasvim primitivan način. Radnici u jamama nisu bili nimalo osigurani. U El Aranu je nađeno 16 skeleta zatrpanih rudara. Primitivnost rada pokazuju i rudarska oruđa, koja se ni po čemu nisu razlikovala od oruđa neolitskih rudara. Oruđa su bila teška za rukovanje i grubo obrađena. Karakteristično je da su se prostorije na dubinama do kojih nije dopiralo dnevno svetlo u ovom rudniku osvetljavale gotovo na isti način kao što je to rađeno i u rudnicima bakra u Austriji. Za osvetljenje su služili drveni iveri i buktinje od granja, premazanog nekom masnom smesom. Otpremanje rude iz jame na površinu vršilo se u nekoj vrsti drvenih korita, koja su se izvlačila pomoću kožnog ili drugog konopca preko stepenica kroz uski otvor.

Na isti način kopala se bakarna ruda i u drugim španskim rudnicima, od kojih su nam poznati oni kod Milargo kod Cangas de Omis u blizini Covadonga i kod Rinera, u Kataloniji. Portugalski rudnici razlikuju se od španskih utoliko što su u nekim od njih, u onome, naprimer, u Aljustraal-u i kod Barrancos-a, nađeni pored kamenih oruđa i predmeti od bakra.

Datovanje ovih rudnika izvršio je prvobitno P. Boch-Gimpera. Njegova hronologija odgovara onoj koja vredi i za engleske i irske rudnike. Međutim, još je J. Andrée posumnjao u opravdanost ovoga datovanja. Danas bi se ceo problem mogao postaviti i rešavati prema opštim koncepcijama o hronologiji bronzanog doba u Evropi i fazama kroz koje je ono prolazilo. Pritom se mora imati u vidu još uvek nepotpunost podataka, koji se odnose na oblasti Evrope koje su udaljene od kulturnih središta Sredozemlja. S druge strane, mora se imati u vidu i momenat vremenske razlike u toku evolucije i širenja bronzanodopske civilizacije, koja ne dopušta ni približno sinhronizovanje kulturnog razvitka preindoevropske Evrope sa kulturom Egejske Oblasti.

U Italiji je takođe otkriveno nekoliko praistoriskih rudnika bakra, naročito u oblasti Toskane. To su lokaliteti: Montanto, Temperino, Monte Calvi, Monte Catini, kao i još nekoliko drugih (Campiglia Marittima, Monte Rombolo, Lanzi, Boccheggiano, Montieri i, kako saopštava J. Andrée, Iglesia.

Podaci koje pružaju ovi rudnici ne menjaju opštu sliku o najranijem vađenju bakarne rude.

Oni takođe ne menjaju ni hronologiju najranijeg eksploatisanja ove rude, koje je i ovde, u Italiji, vršeno gotovo isključivo sredstvima karakterističnim za neolitsku civilizaciju i vađenje minerala namenjenih za proizvodnju kamenih oruđa. Izuzetak među svima ovim rudnicima pretstavlja jedna rudarska jama na lokalitetu Montanto, gde je pored kamenih oruđa otkrivena i jedna bakarna sekira. Na osnovu materijala otkrivenog u pomenutim rudnicima u Italiji, kao i opšte slike koju pruža praistorisko rudarstvo u Zapadnoj Evropi, najranije vađenje bakarne rude u Italiji datovano je aproksimativno i pretežno u prvu polovinu II milenija.

Za poznavanje glavnih tehnoloških procesa koji su pratili otvaranje praistoriskih rudnika, vađenje rude, njeno izdvajanje, topljenje i preradu, kao i za utvrđivanje vrsta alata kojima su se služili ovi najraniji evropski rudari, od najvećeg je značaja otkriće rudarskih jama u Austriji. Ovo otkriće izvršeno je u oblasti salcburških Alpa i Tirola na čitavom nizu lokaliteta. Od onih u salcburških Alpima mi ćemo pomenuti kao najvažnije sledeće: Mitterberg, Viehofen, Tweng, Einödberg, Buchberg—Hochgründeck, Stuhlfelden.

U Tirolu su tragovi ovog rudarstva utvrđeni na lokalitetima: Fieberbrunn; St. Johann, Kelchalpe kod Auracha; Schattberg kod Kitzbüchel-a, Schwaz, Prettau i drugi. U nekim drugim oblastima Austrije, u Štajerskoj (Schladming i Taurachtal), u Koruškoj (Fragant, gde su otkriveni tragovi metalurgije bronze) i Sakenu (Sacken-u) nađene su jame iz kojih je vađena bakarna ruda.

Od sviju ovih rudnika za nas je najinteresantniji onaj u Mitterberg-u. U ovom rudniku praistoriski kopači pravili su svoje galerije u dubinama koje su dopirale i do 100 metara. Pošto je ovde teren stenovit, primenjivan je naročit postupak za probijanje hodnika i galerija. To se postizalo vatrom i vodom: stene su najpre zagrejavane, a zatim prelivane hladnom vodom, usled čega su pucale i raspadale se. Samim tim omogućeno je cepanje stene, dok se je razbijanje ovog materijala i njegovo iznošenje na površinu obavljalo upotrebom jedne vrste koturače. U Mitterbergu su otkriveni manje ili više očuvani predmeti koji pokazuju da su drvo i kamena oruđa pored vatre i vode bili gotovo jedini predmeti kojima su se služili tadašnji rudari. To su kameni batovi i drveni pijuci, stepenice dubljene u jelovom deblu, korita i velike drvene posude, drvene kašike i kutlače, koštani pijuci i drugo.

U ovom rudniku utvrđeni su i tragovi osiguranja od mogućeg odronjavanja. Osiguranje se sastojalo u horizontalnom ili vertikalnom podupiranju zidova u hodnicima i galerijama. Osiguranje se vršilo takođe i protiv vode koja se pojavljivala u dubinama i ugrožavala rad i sigurnost rudara. Ova vrsta obezbeđenja postizala se građenjem zidova od drvenih greda, poduprtih nasipom dovoljno visokim i jakim da izdrži snažan spoljni pritisak.

Osvetljavanje podzemnih prostorija vršilo se na način koji smo već ranije pomenuli. Za Miterberg to se može sa sigurnošću reći, naročito zato što su ovde nađeni svežnjevi drveta, slični onima koji se i danas upotrebljavaju za potpalu.

Na površini iznad rudarskih jama nađena su kamena oruđa, slična žrvnjevima, koja su služila za čišćenje i razbijanje rude. To su kameni batovi, sa drškom ili bez nje, i kamene ploče, široke od 0,50 m, najčešće konkavne površine.

Metalni predmeti su retki i oni nisu služili neposredno vađenju rude. U Miterbergu je u samoj jami nađena samo jedna bronzana sekira sa posuvraćenim stranama, u koje se uvlačila drška. Isto tako, ovde su retki i fragmenti grube keramike koja već pokazuje određenu ornamentiku i profile.

Sličan materijal je nađen i na tirolskim lokalitetima. Na nekima od njih nađeni su i ostaci kožne odeće, koju su oblačili praistoriski rudari.

Datovanje austriskih bakarnih rudnika izvršeno je na osnovu ocene celokupnog materijala, nađenog u njima. Može se reći da njihovo doba odgovara približno dobu starijih bronzanodopskih jezerskih naselja. Prema Kyrle-u to je, uglavnom, period II milenija (između 1600—900), dok prema Hoernes-u eksploatacija ovih rudnika traje neprekinuto i u ranom halštatskom periodu. Andrée smatra da je moguće da je vađenje bakarne rude u tirolskim rudnicima moglo otpočeti i pre srednjeg perioda bronzanog doba. Početke bakarne metalurgije on stavlja na kraj neolitika. Ako se uzmu u obzir sva ova datovanja, dolazi se do zaključka da je neolitik i u Alpiskoj oblasti mogao još uvek da traje i u *ranim* vekovima II milenija.

U ostalim evropskim zemljama nisu pouzdano utvrđeni tragovi praistoriske eksploatacije bakarne rude. To vredi za Švajcarsku, Nemačku i Mađarsku. Izuzetak čini Rusija. Kod mesta Krinovski-Hutora, kod Jekaterinoslava otkrivene su rudarske jame, duboke 4—5 metara, široke oko 1 m. To su ustvari izvesne vrste rudarskih bunara, u kojima nije bilo i horizontalnih galerija. I ovde su upotrebljavana isključivo kamena oruđa od diorita i kvarcita. Njihovo datovanje odgovara uglavnom hronologiji ostalih evropskih rudnika bakra: to je početak II milenija. Istom dobu pripadaju rudnici bakra u Sibiru, otkriveni na velikom prostranstvu od Urala do Transbajkalske oblasti. Oni ovde nose opšti naziv Starie ili Čudekie Kopi i pokazuju visoko tehničko iskustvo tadašnjih rudara.

Balkansko Poluostrvo, uključujući tu i kopnenu Grčku, nije dovoljno ispitano u pogledu praistoriskog rudarstva, naročito vađenja bakra.

U samoj Grčkoj dosad nisu otkriveni praistoriski rudnici bakra. Oni su pronađeni na Kritu, kod mesta Hrisokamino, nedaleko od Gurnije. Kod Kandije su otkriveni primerci vaza srednjeminoskog perioda u materijalu koji pretstavlja šljaku (troska — zgura) od bakarne rude, čiji rudnici, međutim, ovde nisu bili otkriveni. Verovatno je da su se centri kritsko- mikenske kulture snabdevali bakrom u ranominoskom periodu sa Kipra. To je utoliko pre moguće što je ovo maloazisko ostrvo bilo poznato po bogatstvu u bakru Egipćanima još početkom II milenija. Eksploatacija bakra u kiparskim rudnicima pominje se već u analima Tutmesa III (konac I polovine II milenija). O tome se govori takođe i u tablicama iz Tel el Amarne, datovanim u XV vek st. e.

Vrlo je malo verovatno da je Istočna Evropa snabdevala bakrom oblast kritsko-mikenske kulture u ranim vekovima bronzanog doba. Isto tako, teško je prihvatljivo i datovanje rudnika bakra kod Jekaterinoslava pod konac III i početak II milenijuma. Takvo datovanje izgleda previsoko, naročito s obzirom na hronologiju metalurgije bakra u visokocivilizovanim oblastima Orijenta i Egipta, koje su u svakom pogledu išle daleko ispred varvarskih zemalja Evrope i Azije.

B. — KALAJ — NALAZIŠTA, RUDNICI I METALURGIJA

Mi smo već ranije napomenuli da je kalaj u prirodi mnogo ređi nego bakar. Zato je i broj mesta na kojima su utvrđeni tragovi rudnika i metalurgije kalaja znatno manji od broja bakarnih rudnika. Razlog tome je verovatno i teži postupak za oslobođenje ovog metala iz ruda i jedinjenja u kojima se u prirodi nalazi. To je najčešće kalajev dioksid SNO_2, gotovo uvek vezan za granit. Pored toga, kalaj se nalazi i u aluvijalnim naslagama t. zv. kalajnog sapuna, odakle se dobivao ispiranjem, na sličan način kao što se to radi sa zlatom, platinom i dragim kamenom.

Idući istim redom kojim smo pokazali rasprostranjenost rudnika bakra u praistoriskoj Evropi, pružićemo najnužnije podatke i o rudnicima i metalurgiji kalaja.

Najbogatije praistorisko nalazište kalaja nalazi se u Engleskoj na poluostrvu Cornwall. Ovde je nađeno nekoliko kamenih batova, na osnovu kojih bi se moglo pretpostaviti da je kalaj vađen iz tvrdih jedinjenja kalajnog dioksida i granita. Izgleda da su predmet eksploatacije još više bili aluvijalni slojevi, u kojima su ponekad rudarske jame išle u dubinu i od 12 m. Iz ovih relativno uskih slojeva materijal je vađen koštanim i drvenim oruđima: pijucima od jelenjeg roga i drvenim lopatama. Takva oruđa nađena su u praistoriskom rudniku Carnon, na Cornwall-u.

U Francuskoj je takođe otkriveno nekoliko rudnika kalaja. On se dobivao na oba načina, iz tvrdog i aluvijalnog-materijala. Među lokalitetiva, na kojima su otkriveni tragovi i ostaci praistoriskih rudnika kalaja, pomenućemo sledeće: Vaulry, okrug Haute Vienne; Montebras, okrug Creuse; Villeder, okrug Morbihan i drugi.

U Španiji tragovi ovakvih rudnika nađeni su u pokrajini Asturiji, kod Salabe i Ovidea. Datovanje ovih rudnika kao i onih u pokrajinama Beira i Galicija teško je izvršiti, jer nedostaju oruđa i drugi materijal, koji bi mogao pružiti određenije mogućnosti za utvrđivanje hronoloških termina.

U Nemačkoj su praistoriski rudnici kalaja utvrđeni pouzdano samo u Fichtelgebirge i u području saksonsko-čeških rudnih planina. Međutim, i ovde kao i u Španiji, u rudnicima nije nađen nikakav pokretni materijal — oruđa i keramika — na osnovu koga bi se mogla utvrditi njihova apsolutna hronologija. O datovanju ovih rudnika mišljenja su bila podeljena. Pored onih, koji smatraju, više na osnovu toponima i predanja vezanih za ove planine nego na osnovu arheoloških dokumenata, da je metalurgija kalaja u ovim oblastima nezavisna od kulturnijeg juga, za nas je svakako najinteresantnija i najinstruktivnija teorija Penka. U svojoj raspravi Die alten Völker Nord- und Osteuropas und die Anfänge der europäischen Metalurgie, Penka smatra da je najstarija metalurgija Evrope vezana za njenu centralnu oblast, verovatno za područje

navedenih nemačkih i čeških planina. Svoje shvatanje on brani dokazima da je Španija mogla upoznati metalurgiju tek od Kelta, koji su tamo relativno dockan došli. Francuska je siromašna i u bakru i u kalaju, a u Englesku je bronzu doneo tek Julije Cezar. Pored tih svojih konstrukcija, Penka nema nijednog sigurnog materijalnog dokaza kojim bi se mogla braniti tako visoka hronologija metalurgije u Nemačkoj.

U Italiji rudnik kalaja je otkriven u Toskani, na mestu Cento Camarelle. U ovom rudniku dubina jame iznosi 135 m, tako da je to i najveća dubina jednog praistoriskog rudnika.

Poznato je da se kalaj nalazi u podunavskim i balkanskim zemljama. Ali, zasada nema sigurnih podataka o praistorijskoj eksploataciji ruda u kojima ima ovoga metala.

XIII. KULTURA BRONZANOG DOBA U EGEJSKOJ OBLASTI

TROJA I KIKLADI

Troja na ulazu u Dardanele i *Kikladi* u Egejskom Moru pretstavljaju prirodan most koji je počev od neolitika pa do istoriske epohe vezivao Aziju sa Evropom. Značaj kulturnih i ekonomskih odnosa koji su se održavali ovim putem u oba pravca pokazuje dug vek i broj naselja u Troji kao i bogatstvo primorske kulture Kikladskih Ostrva, za čija su prirodna bogatstva pokazali interesovanje stanovnici ne samo susedne Grčke i Male Azije nego i Krita i dalekog Egipta.

Postojanje kulturno-ekonomskog saobraćaja između Evrope i Azije, kao i između pojedinih oblasti ovih kontinenata (Anadolije i Balkana) ogleda se u otkriću čitavog niza analognih arheoloških dokumenata, otkrivenih u ovim oblastima. Kako se još uvek i u svim slučajevima ne može govoriti o kulturnom i vremenskom prioritetu jedne oblasti pred drugom, Balkansko-podunavskog područja, naprimer, nad Anadolijom, kao što u pogledu megarona misli Karl Šuhart, pripisujući ga najranije Evropi a ne Maloj Aziji, činjenica je da postoje istovetni oblici materijalne i intelektualne kulture na Balkanu, u Troji i na Kikladima. To su, pored spomenika arhitekture, vaze i plastika, naročito idoli kikladskog tipa, čije se neposredne i bliske varijante nalaze u plastičnom inventaru praistoriske Vinče.

Troja je nastala i održavala se, sa manjim ili većim prekidima, kroz čitav niz stoleća, od početka III do kraja II milenija, zahvaljujući svom položaju i ovim vezama koje su postojale između Male Azije i jugoistočne Evrope. Njena naselja su podeljena u devet slojeva, označenih rimskim ciframa od I do IX. Troja I se vremenski vezuje približno za 2750 godinu. Troja II pretstavlja bogato naselje koje je trajalo od 2500 do 2000 godine. To je grad palata i riznica, koji je potpuno bio uništen jednim ogromnim požarom, posle koga se grad više nije mogao obnoviti za punih pet do šest stotina godina. Sve do osnivanja Troje VI, odnosno Prijamovog grada, na mestu Troje postojala su seoska naselja, označena kao Troja III, IV i V. I Troja VI je bila uništena oko 1200 o čemu, pored situacije na terenu i arheoloških dokumenata postoje tragovi i u literaturi (Ilijada i Odiseja). Troja VII odgovara periodu rane Grčke, a Troja VIII dobu helenističke kulture. Poslednje naselje u Troji IX pripada dobu rimske vlasti na maloaziskom poluostrvu. Troja I, II i VI su bila utvrđena naselja, dok su Troja III—V bila naselja otvorenog tipa, bez naročitog obezbeđenja i fortifikacija. Prva iskopavanja u Troji vršio je H. Schliemann, 1868 godine, zatim su on i W. Dörpfeld vršili iskopavanja u drugom razdoblju, od 1870 do 1890.

U svom objašnjenju postanka naselja Troja I K. Šuhart dolazi do zaključka da su ovo naselje osnovali doseljenici iz Trakije. Vezu Troje II sa Balkanom potvrđuje i megaronski tip palate, koji Šuhart bez dovoljno opravdanosti pripisuje Evropi. Pored veza sa Balkanom Troja II pokazuje da je održavala ekonomske odnose naročito sa Kikladima i drugim mediteranskim oblastima Evrope.

Uticaj Evrope na Troju Šuhart vidi u oblicima nakita i keramike, naročito u prosopomorfnim urnama koje on vezuje za slične urne otkrivene u Vinči.

Ako bi se prihvatile Šuhartove teze, onda bi se i kikladska kultura, koja pokazuje očigledne veze sa Podunavljem i Balkanom morala objasniti nordiskim uticajima. U daljem izlaganju videće se da takvi zaključci ne počivaju na činjenicama koje su u arheologiji utvrđene i preko kojih se ne može preći. Šuhartovoj i nordiskoj teoriji uopšte protivi se i hronološki odnos najstarijih praistoriskih civilizacija Anadolije i Prednjeg Orijenta prema odgovarajućim civilizacijama Balkanskog Poluostrva i Podunavlja.

Kikladi pretstavljaju drugu kariku u lancu kojim je praistoriska Evropa bila vezana za Aziju. Pored geografskog položaja značaj ovih ostrva naročito ističe njihovo rudno i mineralno bogatstvo. Proizvodi od metala i minerala eksportovani su sa Kiklada na grčko kopno, u Malu Aziju, na Krit, pa čak i u Egipat. Mramorno posuđe sa Kikladskih Ostrva dospelo je na Lezbos, za vreme perioda Termi I-III (prva polovina III milenija). Tipični kikladski idoli dospevaju na Krit za vreme poslednje faze ranominoskog perioda (2400—2100 god.). U ovo isto doba i Troja II imala je veze sa Kikladima. Egipat je još pre toga doba znao za lepotu i kvalitete paroskog mramora. G. Childe misli da su već u doba faraona Menesa, osnivača I egipatske dinastije, egipatski ribari dospevali do Kiklada. Poznato je takođe da se i kikladski opsidijan, naročito onaj sa ostrva Melosa, izvozio gotovo po celom mediteranskom svetu.

Od ruda na Kikladskim Ostrvima se nalazio bakar, a od minerala mramor, korund i opsidijan. Bogatstvo u ovom materijalu koji se nalazi na Sifnosu, Parosu, Melosu i Naksosu čini bazu i izvor za razmenu dobara i trgovinu koja je pretstavljala jedno od glavnih zanimanja stanovnika ovih ostrva.

Za civilizaciju Kiklada karakteristična je činjenica da ona nije bila homogena. Prema podacima koje pruža G. Childe Kikladska Ostrva su u ovom pogledu bila podeljena u dve grupe: severnu i južnu. Prvoj su pripadali Siros, Andros, Sifnos i Evbeja. Druga, južna grupa, obuhvata Melos, Paros, Amorgos, Antiparos i Despotikon. Razlike u kulturnom sadržaju pokazuju grobovi i njihov kulturni inventar. U južnoj grupi sahranjivanje se vrši u skupnim grobnicama, dok su u severnoj grupi grobovi individualni. U južnoj grupi kulturni inventar čine karakteristične, često ornitomorfne vaze, idoli u obliku violine i poznati kikladski idoli koji u shematizovanim formama pretstavljaju žensku figuru. U severnoj grupi keramika nađena u grobovima je mrke boje, ukrašena urezanim trouglovima i tekućom spiralom. Ovde se pojavljuju i loptaste i cilindrične pikside. Karakteristično je da se u obe grupe nalaze mramorni idoli raznih dimenzija, od minijaturnih oblika do 2 m, sa tipičnim trougaonim licem koje ponekad izgleda kao aplicirana maska, sa rukama skrštenim na grudima, u stojećem, ređe u sedećem stavu. Oni su poznati pod opštim imenom kikladski idoli.

Metalni predmeti, naročito ukrasni, nađeni su u obe grupe i oni pokazuju uticaje Anadolije i Azije. Uticaji Anadolije se ogledaju i u keramičkim oblicima nađenim u severnoj grupi ostrva. Troadske vaze i bodeži nađeni su takođe na jednom od ostrva ove grupe. Ukrasni predmeti jasno dokazuju veze Kiklada sa južnim mediteranskim zemljama, naročito sa Egiptom. Oruđa i oružja, sekire, nadžaci, bodeži i vrhovi kopalja su istovetni sa odgovarajućim materijalom Male Azije. Uticaj Azije se ogleda i u oblicima naročitih vrsta peći, koje su upotrebljavane na Kikladima i u Atici. Istovetne peći otkrivene su i na lokalitetu Alaka Hüyük u srednjoj Anadoliji.

»Grobovi na Kikladima sadrže i umetnička dela, rukotvorine kovača, juvelira, kamenorezača, i pokazuju upotrebu bakra, kalaja, olova, srebra i drugog materijala verovatno uvezenog« — kaže G. Childe. To su, uglavnom, bili predmeti pomorske trgovine, koju među umetničkim predmetima indiciraju i česte pretstave brodova kao dekorativnih motiva na vazama otkrivenim na Kikladima. Prema navedenom autoru, i gusarenje je moglo biti jedno od zanimanja kikladskih pomoraca. Takvu pretpostavku opravdava velika količina oružja nađenog u grobovima, kao i sistem utvrđivanja naselja.

Takva naselja su otkrivena u Filakopi na Melosu, na Sirosu, Parosu i drugim ostrvima. Naselje u Filakopi je nešto starije od 2000 god. i odgovara srednjokikladskom periodu. Starost ovoga naselja je utvrđena na osnovu polihromnih minoskih vaza importovanih sa Krita na Melos. Vaze su srednjominoskog doba I (M. M. I). Već u sledećim periodima, u srednjeminosko II i III M. M. II i M. M. III), počinje opadanje ekonomskog i kulturnog razvoja Kikladskih Ostrva, koje s jedne strane pritiskuje Troja, a s druge Krit.

Svi navedeni podaci pokazuju međusobnu povezanost glavnih kulturnih centara i oblasti istočnog dela Mediteranskog područja. S druge strane, obeležavajući Troju, Kikladu i srednju Grčku kao most koji je vezivao Aziju sa Evropom još od eneolitskog doba, ovi podaci i zaključci zasnovani na njima otkrivaju slabost i neosnovanost nordiskih teorija o poreklu najstarijih civilizacija na severu a ne na jugu Evrope. Međutim, sadašnje stanje i arheologije i istorije pokazuje da se upravo anadolsko-balkanski geografski i kulturni kompleks može i mora smatrati kolevkom evropskih praistoriskih civilizacija, počev od eneolitika kao kulturnog stadijuma svog sadržaja posredno ili neposredno potvrđuje tačnost i osnovnost ovakvog shvatanja o razvoju evropske praistorije.

KIPAR U BRONZANO DOBA

Uloga Kipra kao jednog od središta najranije metalurgije bronze na maloaziskim ostrvima, a zatim i kulture bronzanog doba već je ranije dovoljno istaknuta. U pogledu njegovog kulturnog značaja potrebno je podvući da ovo ostrvo pretstavlja jednu od karika koje su aziski Orijent vezivale sa Egejom, a preko nje i sa grčkim kopnom. Na to ukazuje, s jedne strane, karakter i sadržaj kulture Kipra, a, s druge strane, njegov geografski položaj mosta između Anadolije, Sirije, Egipta, Rodosa i Krita. Prema izvesnim novijim shvatanjima (Gjerstad, Studies on Prehistoric Cyprus) na Kipru se razvila, u početku brozanog doba, nova civilizacija bronze nezavisno od Anadolije i Orijenta. U najstarijem od tri perioda

bronzanodopskih civilizacija kroz koje je prošao Kipar, njegovo stanovništvo je bilo vezano pretežno za agrikulturnu privredu. Ono nije pokazivalo nikakvu nameru za razvijanjem snažnih trgovačkih veza sa ostalim egejskim ostrvima. U toku i starijeg i srednjeg perioda bronzanog doba Kipar je više bio vezan za zemlje koje su ležale istočno i južno od njega nego za Minosovu Egeju. Na Kipru su nađeni retki fragmenti kritske keramike srednjeminoskog doba II, a u jednom grobu blizu Curium-a, na jugozapadnoj obali ostrva, otkriven je i fragment jedne kamares-vaze. Tek oko 1400 godine počinje intenzivniji saobraćaj između Kipra, grčkih ostrva i grčkog kopna. Te veze Kipra sa mikenskom civilizacijom naročito su jake u epohi Late Minoan III, u razdoblju od 1380—1365 god. pre n. e.

Pojava i otkriće pokretnog arheološkog materijala na kiparskim lokalitetima dovela je u naučnom svetu do podeljenih shvatanja o tome na koji su način i iz kojih razloga predmeti koji neposredno pripadaju mikenskoj civilizaciji dospeli na ovo maloazisko ostrvo. To je moglo da se desi na dva načina: *importom, kao što smatra Gjerstad u pomenutom delu, ili naseljavanjem na Kipru novih* elemenata, koji *svoje poreklo vode sa grčkog* kopna, iz oblasti mikenske civilizacije. To dokazuje pre svega istovetan materijal od koga je ova keramika pravljena. Gjerstad podvlači naročito taj momenat i smatra da on dovoljno opravdava njegovu tezu o neposrednom uvozu mikenske robe na Kipar. Međutim, J. Little Myres svoju teoriju brani činjenicom da je keramika mikenskog stila na Kipru proizvedena na samom ostrvu, a nije uvezena sa grčkog kopna, kao što misli Gjerstad, koji je u svojim novijim radovima i studijama posvećenim tome problemu, unekoliko približio svoja shvatanja teoriji Myres-a. U svom najnovijem delu o Kipru u antičko doba Stanley Casson je obuhvatio i ova pitanja. On svoje interpretacije problema koje smo naveli približava u velikoj meri shvatanjima J. L. Myresa. Pošto je proučio celo to pitanje, Casson dolazi do sledećih zaključaka: jedan veliki deo mikenskih proizvoda nađenih na ostrvu Kipru, proizveden je na samom ostrvu. To su mogli da učine mikenski keramičari koji su se naselili zajedno sa drugim Mikencima na ovom ostrvu. Kao mikenski kolonisti oni su doneli svoje običaje i verovanja, *svoja znanja i svoje veštine*. A među ovima i keramička *veština je imala svoje posebno mesto. To je moglo biti*, prema Casson-u, *oko* 1400 god. stare ere.

Iako za potvrdu svih ovih teorija treba prikupiti i druge dokaze, koji *će potpunije osvetliti sliku celokupne civilizacije na lokalitetima koji bi se možda smeli smatrati kao mikenske kolonije, činjenica je da je kultura* Krita i Mikene uticala u II mileniju stare ere na Kipar, a ne obratno kao što misle neki autori. Utoliko je zanimljiviji problem porekla bronzanodopskih civilizacija na Kritu, u Egeji i na grčkom kopnu, a naročito u Argolidi, gde se nalaze i glavni centri mikenske kulture.

KRIT — MINOSKA KULTURA

Najranija pojava nove civilizacije i kulture obeležene upotrebom bronze, novom društvenom organizacijom, intenzivnijim ekonomskim saobraćajem, novim religioznim pojmovima, kao izrazom promena koje su pratile razvoj nove kulture, vezuje se za Egejsku Oblast. Prostorno ova

oblast obuhvata istočne obale grčkog kopna, egejska ostrva i donekle i zapadnu, egejsku obalu Male Azije. Južnu granicu ove kulturne oblasti pretstavlja ostrvo Krit, koje, strogo uzev, i ne leži u Egejskom moru. Ali zbog svoje unutarnje kulturne *srodnosti* i *povezanosti sa Egejom*, Krit se smatra jednim od najvažnijih i najstarijih centara egejske kulture.

Po svom geografskom položaju, koji ga stavlja u naročit odnos prema Egiptu, Aziji i Evropi, po svojoj kulturnoj evoluciji, po sadržaju i specifičnosti *svoje* kulture, kao i po svojim vezama sa drugim kulturnim oblastima i centrima i uticaju koji je izvršio na razvoj kulture bronzanog doba u jugoistočnoj Evropi i Mediteranu uopšte, ostrvo Krit zauzima posebno mesto u kulturnoj *istoriji* triju kontinenata koji su preko njega bili vezani. Iako su *veze* Krita sa Egiptom, aziskim Orijentom i grčkim kopnom pouzdano utvrđene već u ranim periodima bronzanog doba, ne može se reći da su stanovnici ovoga najvećeg mediteranskog ostrva stajali *pod uticajem samo jedne strane ili jedne civilizacije*. Pored kulturnih elemenata koji otkrivaju orijentalsko poreklo izvesnih oblika u materijalnoj i intelektualnoj kulturi Krita, u njoj se javljaju i novi kulturni izrazi, nove tekovine, stil, shvatanja i osećanja za koja se ne može reći da imaju svoje neposredne uzore u starim civilizacijama Azije i Egipta. Kritski duh je dao svoje obeležje i udario svoj pečat celokupnom sadržaju života starih Keftiju, koji, iako bliski do izvesne mere i u izvesnom pogledu starim civilizacijama, pretstavljaju zaseban svet, različit od Sumero-Akadaca i Egipćana i ostalih nosilaca stare orijentalske kulture. Ocenjujući značaj Krita i Krićana III i II milenija st. ere za kulturni svet Azije i Afrike, a, *s druge strane*, za još *necivilizovanu*, *preindoevropsku* Grčku i Evropu, Bedžih Hrozni ovako definiše to pitanje: »Već sada mi znamo, na osnovu natpisa i spomenika, da je Krit, gospodar mora, sa stanovnicima koji su bili prijatelji umetnosti, lepote i uživanja, s jedne strane indoevropskog *porekla, s druge strane aziskog*. On pretstavlja pored Sumero-Akada, Egipta, Hata, doline Indusa i Kine šesto vrlo važno žarište antičke kulture, i to kao najranije među velikim evropskim civilizacijama«. (*Hrozný, B., Histoire de l'Asie Antérieure, Paris, 1947, str. 314.*)

Prva opsežnija znanja o Kritu arheologija duguje istraživanjima koja je vršio Artur Evans. Počev od 1900 godine Evans je kroz ceo niz godina vršio iskopavanja u Knososu, gde je otkrio t. zv. palatu mitskog kralja Minosa. Otkriće čitavog niza spomenika materijalne i duhovne kulture najstarijih stanovnika Krita omogućilo je postavljanje niza problema, koji obuhvataju pitanje porekla kritske civilizacije, počev od neolitika do pojave Grka na ovom ostrvu, pitanje karaktera i etničke pripadnosti njegovih stanovnika i pitanje odnosa kritske, minoske kulture prema mikenskoj. U ovaj kompleks problema ulazi delimično i pitanje hronologije minoske kulture. Rešavanje svih ovih pitanja vrši se na osnovu bogate dokumentacije, koja *obuhvata nepokretne spomenike kritske arhitekture*, kao i raznovrstan pokretni materijal. U ovom materijalu, pored dela kritske umetnosti visoke vrednosti i izvanrednih tehničkih osobina, za naučna istraživanja od naročitog su interesa spomenici kritskog pisma. Među njima su verovatno najvažnije 1600 tablica od ilovače koje je otkrio u Knososu Artur Evans. Tablice ispisane istim, kritskim pismom, nađene su i na nekim mestima u Grčkoj (u Tebi, u Beotiji i u Pilosu na Peloponezu). *Njihovo dešifrovanje je u toku i u najnovije vreme došlo se* već do određenijih rezultata o značenju sadržaja napisanog teksta. Kao što smo ranije napomenuli, Krićani su poznavali tri načina pisanja: hije-

roglifsko, linearno A i linearno B. Prema podacima B. Hroznog, koji ulazi u red prvih lingvista koji su pokušali da dešifruju kritske pisane znake i tekstove, hijeroglifskim pismom Krićani su se služili u razdoblju približno od 2100 do 1580; linearnim pismom A oni su pisali od 1650 do 1400, a linearnim pismom B oni su se služili od 1450 do 1200. Baveći se pitanjima orijentalske paleografije, Hrozni smatra da se kritsko pismo i značenje njegovih tekstova ne može objasniti isključivo ni grčkim ni kiparskim pismom, još manje grčkim jezikom. Proučavanje ovog pisma njega je dovelo do zaključka da kritski pisani znaci pokazuju srodnost prema čitavom nizu pisama koja je poznavao stari Orijent. To su: hitsko hijeroglifsko pismo; protoindisko pismo, koje vodi poreklo iz prednje Azije; vavilonsko klinasto pismo; sinajsko pismo; feničko i, na kraju, egipatsko hijeroglifsko pismo.

Sudeći po najnovijim podacima i postignutim rezultatima u pogledu dešifrovanja kritskog pisma, uskoro će se videti koliki je značaj grčke, a koliki orijentalske komponente u stvaranju ovog pisma. To će pretstavljati u naučnom svetu otvaranje jedne nove epohe u najstarijoj kulturnoj prošlosti Evrope, i njenih odnosa prema izvorima i žarištima starih orijentalskih civilizacija. To će svakako osvetliti i probleme hronologije bronzanog doba, najpre južnih, a zatim i ostalih oblasti Evrope.

Za sada još uvek ni arheologija ni druge naučne discipline, koje se bave problemom Krita, nisu u mogućnosti da dadu konačne odgovore na pitanja koja smo naveli kao najvažnija za rešenje »kritskog problema«.

Idući stratigrafskim redom, pokazaćemo, pretežno prema podacima Artura Evansa, kao i rezultatima novijih istraživanja, tok i evoluciju kritskih civilizacija.

U najstarijim kulturnim slojevima, debelim oko 6,50 m, konstatovan je materijal i kulturne epohe koje prethode minoskim periodima. U strogom smislu reči, ovde je čist neolitik zastupljen u relativno malom broju predmeta. Vek ove faze bio je sasvim kratak. Njegovo mesto uskoro je zauzela eneolitska faza, obeležena upotrebom metala, od koga je nađen uglavnom bakar. Evans smatra da je civilizacijom neolitskog stadijuma Krit vezan za Anadoliju, odakle je možda i prenesena ova civilizacija na Krit. U mlađim slojevima, koji prethode ranominoskom periodu javlja se još jedna vrsta materijala, koja je dala osnove za hipotezu o dolasku izvesnih elemenata eneolitskog stanovništva Krita sa Balkana i iz Dunavske Doline. To je keramika ukrašena trakastim ornamentom, koja se javlja kao opšta pojava u najstarijim civilizacijama Balkana i Podunavlja. Ovu keramiku izvesni arheolozi pripisuju ilirskom i tračkom etničkom elementu i preko te pretpostavke traže balkansko rešenje kritskom problemu.

Dok kritski neolitik i eneolitik pokazuju izvestan kulturni afinitet s jedne strane, prema Anadoliji, kao što smatra A. Evans, s druge strane, prema balkansko-podunavskom neolitiku, najranija civilizacija bronzanog doba ovog ostrva vezana je neposredno za Egipat. Evans tu pojavu objašnjava migracijama jedne egipatske populacije, koja je još u predinastičko doba iz oblasti Nilove delte prešla u južnu oblast Krita. Uticaj predinastičkog Egipta na Krit i na razvoj ranominoske civilizacije ogleda se u čitavom nizu raznih momenata. S jedne strane, to su materijalna dokumenta, s druge strane, to je delimično sadržaj duhovne kulture ovog ostrva. Kamene vaze ranominoske epohe rađene su tako da pokazuju

tehničku veštinu u obradi minerala, sasvim nepoznatu neolitskim stanovnicima Krita. Uticaj predinastičkog Egipta još se potpunije vidi u duhovnoj i intelektualnoj kulturi ranominoskog perioda. I religija i umetnost inspirisani su neposrednim egipatskim uzorima, a delimično i anadolskim.

U ekonomskom pogledu Krit je sačuvao svoje veze i sa aziskim zemljama i egejskim ostrvima. Kipar je davao bakar, sa Naksosa i Parosa uvožen je mramor, a sa Melosa opsidijan. Zlato potiče verovatno sa ostrva Sifnosa. Kritski mornari putovali su i na zapad, odakle su se snabdevali kalajem. Ako Argonauti pripadaju dobu kritsko-mikenske kulture, kao što izgleda po sadržaju i odlikama civilizacije koju opisuje Homer, moguće je da su i Krićani ili neki drugi stanovnici Egeje stizali preko Crnog Mora na Dunav i u severne balkanske oblasti. Rudno bogatstvo Karpata i njihove zlatonosne reke mogle su imati naročitu privlačnu snagu i za gospodare kritskih palata, u kojima su predmeti od zlata zauzimali dosta mesta.

Ovim komunikacijama jedino se mogu objasniti specifičnosti koje pokazuje sadržaj materijalne i duhovne kulture Krita. Vezan ne samo za jedan izvor iz koga je mogao dobivati stvaralačke potsticaje nego i za razne izvore koji su pripadali različitim stanovnicima, iz ranijih krajeva i raznog kulturnog obeležja i sadržaja, Krit je mogao da prihvati one elemente stranih kultura i civilizacija koji su najpotpunije odgovarali njegovim prilikama i duhu njegovih stanovnika. Time se u isto vreme obeležava i početak stvaranja jedne nove evropske kulture, koja kroz neprekinutu *evoluciju traje od minoskih epoha do savremenog doba.*

Za potpunije razumevanje stratigrafskih odnosa i razvoja kojim je tekla evolucija preminoske i minoske kulture, navešćemo rezultate do kojih je došao A. Evans na iskopavanjima na Kritu, a naročito u Knososu. Sloj najstarije, preminoske, neolitske civilizacije Evans je otkrio na dubiti od *6,43 m. Nad ovim slojem* sledili su *slojevi minoskih epoha.* Debljina kulturnog sloja starije minoske epohe iznosi 1,33. Od toga 0,33 pripada halkolitskom ili eneolitskom sloju. *0,56* m pripada sloju koji odgovara IV-toj egipatskoj dinastiji. Debljina ostatka ovog sloja iznosi 0,44 m. Debljina sloja srednjominskog perioda iznosi 1,50 m. Od toga 0,50 otpada na sloj starijih palata u Knososu i Festosu. Vremenski to je doba XII egipatske dinastije. Između ovoga sloja i onoga iz prethodne epohe postoji nejasno izdvojeni sloj primitivne palate u Knososu. Iznad sloja starijih palata u Knososu i Festosu sledi sloj debljine od 1 m mlađih palata koje vremenski odgovaraju XIII egipatskoj dinastiji. Debljina kulturnog sloja poznominoskih epoha iznosi 2,50 m. Ovom sloju pripada kultura *Hagija Trijade, palata u Knososu i Festosu iz doba XVIII* egipatske dinastije i kultura Mikene iz doba XVIII do XX egipatske dinastije.

U hronološkom pogledu kultura ovih epoha obuhvata razdoblje od 3400 do 1200 godine stare ere. Ovom 1200 godinom približno se završava *doba kritsko-mikenske kulture u Egeji. Epoha kritsko-mikenske kulture,* uključujući i najstariju kulturu Kikladskih Ostrva, savremena je sa dobom prvih dvadeset dinastija egipatskih vladara. Na bazi ovog odnosa izvedena je i apsolutna hronologija epoha kritsko-mikenske kulture.

Prema Evansovoj hronologiji, koju je on izveo na osnovu datovanja pomenutih egipatskih dinastija koje je izvršio Eduard Mayer, (Aegyptische Chronologie, Abhandl. Berl. Akademie, 1904, i Nachträge, Abhandl. Berl. Akademie, 1907) minoski period obuhvataju sledeća razdoblja:

Ranominoski	I	Early Minoan	I	(od 3000 do 2800)
Ranominoski	II	Early Minoan	II	(od 2800 do 2400)
Ranominoski	III	Early Minoan	III	(od 2400 do 2100)
Srednjominoski	I	Middle Minoan	I	(od 2100 do 2000)
Srednjominoski	II	Middle Minoan	II	(od 2000 do 1850)
Srednjominoski	III	Middle Minoan	III	(od 1850 do 1600)
Poznominoski	I	Late Minoan	I	(od 1600 do 1500)
Poznominoski	II	Late Minoan	II	(od 1500 do 1350)
Poznominoski	III	Late Minoan	III	(od 1350 do 1100)

Ova podela pretrpela je poslednjih godina izmene i ispravke u pogledu periodizacije, a donekle i klasifikacije. Gordon Childe, naprimer, usvaja Evansovu klasifikaciju na tri glavne epohe, ali unosi izvesne izmene u periodizaciju. On ne daje nikakve termine za apsolutnu hronologiju ranominoskih perioda I i II. Treći period ove epohe približno datuje u doba oko 2000 godine. Sličnu opreznost u datovanju ranominoskog perioda I pokazao je i Pendlebury kad je samo približno vezao ovaj period kao Subneolithicum Krita za doba prve egipatske dinastije. Na osnovu ove veze, na koju je još pre Pendlebury-a ukazao Ed. Mayer, Evans je postavio donju granicu ranominoskog I u 3400 g. st. e. Ali on je to učinio samo ex hypothesi.

U ostalim minoskim epohama Childe otstupa od Evansove periodizacije za svega nekoliko decenija, najviše za jedan do jedan i po vek.

Po drugoj podeli. koju usvaja R. Pittioni, kritska odnosno minoska kultura pokazuje svoje osobenosti pre po geografskom položaju centara na kojima je otkrivena, nego po samim periodima. Prema ovoj podeli, koja se vidi po geografskom rasporedu lokaliteta, mogu se izdvojiti srednja, istočna i južna kritska grupa. Međutim, ovakva podela ne isključuje određenu periodizaciju, koja u osnovi obuhvata tri glavne Evansove epohe. Usvajanjem i jedne i druge podele omogućava se određenije utvrđivanje odnosa minoske kulture i njenih faza prema evoluciji i hronologiji kulture bronzanog doba evropskog kontinenta. Ali određivanje odnosa između Krita i evropskog kontinenta, naročito u pogledu hronologije, mora se vršiti sa najvećom obazrivošću. To zahtevaju razlike u sadržaju kulture dveju oblasti, kao i razlike u samoj vremenskoj evoluciji ove kulture. Kultura bronzanog doba Krita ne može se jednostavno, a gotovo ni uopšte porediti sa kulturom bronzanog doba Evrope, naročito onih njenih oblasti koje nisu imale neposredne veze sa Egejskom Oblašću. Jednim velikim delom minoska kultura pripada dobu koje osvetljavaju, na celom području Istoka, Male Azije i Egipta, i pisani izvori, pored arheoloških nepisanih spomenika. U to vreme Evropa živi u kulturnim stadijumima, u kojima je vrlo teško, ponekad i nemoguće, odvojiti početke neolitskih civilizacija od bronzanodopskih, i bronzanodopske od civilizacija ranog gvozdenog doba. Stanje nauke još nije na toj visini da bi se mogle utvrditi konačne paralele između visoko razvijenih civilizacija Krita i Mikene,

s jedne strane, i kontinentalnih varvarskih civilizacija Evrope, s druge strane. Trajanje kritsko-mikenske kulture je najvećim delom rešen problem u nauci, dok pitanje hronologije bronzanog doba u Evropi još uvek stoji otvoreno.

Sve dotle se ne pojave novi podaci i novi razlozi koji bi mogli bitno da izmene klasifikaciju i periodizaciju koju su za minosku kulturu izveli Evans i Marinatos, mi ćemo se držati njihove podele koja podrazumeva tri glavne epohe minoske kulture.

Kultura ranominoske epohe zastupljena je pretežno u istočnim i severnim oblastima Krita. Njeni ostaci nađeni su na mnogobrojnim lokalitetima, od kojih su, idući od istoka ka zapadu, najvažniji: Palaikastro, Zakos, Petras, Mohlos, Gurnija, Vasiliki, Malija, Arkalohori, Knosos, Festos, Hagija Triada i, kao najzapadnije, Elenais.

Ranominosku kulturu obeležavaju spomenici arhitekture, grobovi, oruđa, keramika, plastika, pečati i nakit.

Arhitekturu ovog doba najmanje poznajemo. Nju pretstavljaju ovalne kuće na Kritu, kojima na grčkom kopnu odgovaraju slične građevine otkrivene u beotskom Orhomenosu. Kuće su bile podeljene u više odeljenja; u temeljima su imale kamenu konstrukciju, a gornji deo im se završavao kupolasto. U Mohlosu su otkriveni ostaci i četvorougaonih kuća, građenih od kamena, koje bi se smele dovesti u vezu, kao što navodi Pendlebury, sa ranominonskim periodom I.

Grobovi su nam, za razliku od kuća, mnogo bolje poznati. Otkriveni su na čitavom nizu lokaliteta (Mijamu, Trapeza, Zakros, Sfungoros, Hagija Fotija i Hagios Nikolaos kod Palaikastra). Bilo ih je tri vrste: u obliku kovčega, sastavljenih od kamenih ploča; okruglih i tolasoidnih, kao što su oni u Hagia Triadi, i u obliku kuća i odaja za stanovanje, koje su služile verovatno kao velike porodične grobnice. Ovakve građevine otkrivene su u Mohlosu. Potrebno je napomenuti da su u grobovima u Hagios Nikolaos-u otkriveni ljudski ostaci koji pokazuju da su stanovnici ovog naselja bili dolihocefali, visokog rasta.

Od pokretnog materijala, kulturu ranominoskog perioda najpotpunije pretstavlja keramika, bogata u oblicima, zanimljiva po tehničkim osobinama i ukrašena originalnom ornamentikom. U ovoj epohi vaze su još uvek pravljene rukom. Pendlebury ih je podelio u tri glavne grupe, vezane za centralu, južnu i istočnu oblast ostrva. Po načinu ornamentisanja, ranominoske vaze mogu se podeliti takođe u tri grupe: sa urezanim, glačanim i bojenim ornamentom. Potrebno je istaći kvalitet keramičke fakture, kao i raznovrsnost oblika. Vaze su dobivale osnovnu boju pečenjem, koje je moglo da se izvrši na višoj ili nižoj temperaturi i time utiče i na boju suda. Za bojene ornamente upotrebljavana je najčešće crna i crvena boja i nianse njihovih tonova. Urezani ornamenti su najčešće geometriskih i linearnih oblika. To su ređe trakasti ornamenti koji su bili inkrustirani ili ispunjeni belim tačkicama.

Među oblicima u periodu ranominoskog I naročito su karakteristične kljunaste vaze (»Schnabelkanne«).

Kritska keramika ove vrste pokazuje srodnost sa sličnim vazama sa aziskih lokaliteta: Troje II, Alaka Hüyük, Tepe Hissar u Anadoliji, Anau u Turkestanu. Veze Krita sa Azijom u ovom periodu potvrđuju i druge vrste vaza: loptaste sa kratkim vratom i po dvema drškama i pehari na visokoj nozi. Međutim, kameno posuđe pokazuje da su i u periodima ranominoske epohe postojale veze Krita sa Egiptom. Prema Evansovim i Čajl-

dovim podacima one bi se mogle pripisati u početku imigraciji predinastičkih Egipćana, a možda i elemenata koji su, za vreme kralja Menesa, iz područja Delte izbegli na Krit. Pendlebury smatra, međutim, da to nisu bili Egipćani iz severozapadne Delte, nego iz Khaschkemi.

Oruđa i oružja pravljena su od metala i kamena. U ranominoskim periodima Krićani su znali uglavnom za bakar. Predmeti od bronze, srebra i zlata su vrlo retki. Bronzu, naročito klasičnu, oni su upoznali tek negde oko 1700 godine st. e., dakle u poslednjem periodu srednjominoske epohe (M. M. III). Od bakra su pravljeni pretežno bodeži trougaonog oblika, sa kratkom drškom. Metalni predmeti, noževi i bodeži od bakra, bronze i srebra nađeni su na lokalitetima Kumasa, Mohlos i Platonos. Oni pripadaju periodima poznominoski I i II (E. M. I i E. M. II).

Kamen se upotrebljava u slične svrhe kojima je služio i u postneolitskoj epohi. Pored tvrdih minerala, od kojih su pravljeni kameni klinovi, često se upotrebljava opsidijan. Od njega su pravljeni noževi, vrhovi strela i sečiva srpova. Od kamena i minerala je pravljen i nakit, naročito probušena zrna, koja su bila nanizana u niske i đerdane. Za ovu svrhu služili su gorski kristal, sardoniks i kornalin. Pretpostavljalo se da su Krićani ranominoske epohe takođe znali i za ćilibar. Međutim, A. Evans je pokazao da je baltička ambra stigla na Krit tek za vreme srednjominoske epohe. U ranominoskom dobu Krićani su upotrebljavali za nakit takođe i predmete od slonovače i zlata. Od zlata su najčešće pravljeni ukrasni predmeti koji su pretstavljali listove, cveće, rozete. Ovakvi predmeti, iskovani od tankog lima, otkriveni su u Mohlosu, Mesari, Kumasi.

Veze Krita sa Egejom i Anadolijom, donekle i Mesopotamijom, pokazuju i idoli, pravljeni od pečene zemlje i kamena, mramora i alabastra. Oni, pored grobova, otkrivaju religiozne koncepcije Krićana E. M. perioda. To su shematizovane pretstave ljudskog lika, koje delimično potsećaju na kikladsku, delimično na trojansko-anadolsku plastiku. Po svom značenju ove figure stoje u vezi sa kultom »boginje majke«, kao opšteg, vrhovnog i univerzalnog božanstva praistoriskog Orijenta.

Pored ovih idola, Krićani su ljudsku figuru pretstavljali na pečatima slonovače i steatita. Neki od ovih pečata, okruglog oblika i ukrašeni urezanim i linearnim ornamentima, pripadaju direktnom importu iz Egipta i Sirije. Na pečatima su često pretstavljene figure životinja i ptica. Najpoznatiji i najlepši pečati okruglog i cilindričnog oblika otkriveni su u Trapezi i Mesari.

Materijal ranominoskih perioda pokazuje da je Krit već u III mileniju održavao ekonomske i kulturne veze sa Egiptom, Sirijom, Anadolijom, Egejskim ostrvima, kopnenom Grčkom i evropskim kontinentalnim oblastima. Izvesni predmeti pokazuju da su i udaljene oblasti Azije: — Mesopotamija i Turkestan — takođe imale izvesnog dodira sa minonskom kulturom. Ali i u tako složenim odnosima i vezama, koje Krit duguje naročito svome povoljnom geografskom položaju, tvorci minoske kulture pokazivali su i svoju originalnu stvaralačku snagu i duh jedne nove kulture, koja nije bila ni aziska ni afrička. To će se još bolje videti u epohama srednjo- i poznominoske (M. M. i L. M.) kulture.

Srednjominoska epoha obuhvata vremenski približno prva četiri veka drugog milenija, odnosno doba od XI do početka XVIII dinastije u Egiptu. Prostorno se vezuje pretežno za lokalitete otkrivene u istočnoj i srednjoj

oblasti Krita. Naseljenost ostrva u ovoj epohi bila je znatno veća nego u prethodnom dobu. U ovoj epohi počinju se stvarati osnove za naselja onoga Krita koji je bio poznat i Homeru kao gusto naseljeno ostrvo.

»Krećane vođaše kralj Idomenej, kopljanik slavni,
Koji su bili iz Knosa, Gortina sa mnogim zidovima,
Koji iz Likta, Milota, Likasta, bijelog grada,
I iz Ritija, Festa, gradova gdje se živi zgodno,
I drugih bijaše sa Krete, u kojoj sto je gradova«.
(Ilijada, II 645-649)

Isti broj gradova na Kritu poznat je i Vergiliju, koji taj podatak naročito ističe rečima:

»Creta iovis magni medio iacet insula ponto
Mons idaeus ubi et gentis cunabula nostrae
Centum urbes habitant magnas, uberrima regna«
(Aeneis, III, 104-106)

Kulturu srednjominoske epohe obeležavaju spomenici arhitekture i grobovi; keramika i kameno posuđe; plastika; pečati i nakit; metalni predmeti, pisani spomenici i likovna umetnost; novi oblici društvene organizacije i u vezi s tim određene religiozne koncepcije i, na kraju, kulturne i ekonomske veze sa mediteranskim i drugim zemljama. Arhitekturu ove epohe pretstavljaju građevine u Knososu, Maliji, ovalna kuća u Kamezi, slična ovakvoj građevini koja je otkrivena u beotskom Orhomenosu. Dužina ove zgrade u Kamezi, koja je imala preko deset velikih prostorija, iznosila je preko dvadeset, a širina nešto ispod dvadeset metara. Periodu M. M. I pripadaju kompleksi četvrtastih građevina otkrivenih u Vasiliki, Kalatiji, Pseiri, Mohlosu i Palaikastru. Glavne građevine ovog doba su palate u Knososu i Festosu.

Palata u Knososu pokrivala je, građevinama i dvorištima, površinu veću od jednog hektara. Palatu ustvari čini ceo niz spojenih i odvojenih građevina okupljenih oko glavnog, središnjeg popločanog dvorišta. Planovi dvorišta kao i građevina pretežno su četvorougaoni.

Palata je građena od kamena. Temelji su joj od grubo obrađenih tesanika, a zidovi od lomljenog kamena, obloženi malterom. Glavnu građevinsku karakteristiku ove palate čine svetlarnici i stubovi.

Svetlarnici su povezivali i okupljali oko sebe pojedinačne zgrade ili njihove delove, vezivali ih u zatvorene arhitektonske celine i na taj način omogućavali izgradnju ovog velikog građevinskog kompleksa. Široka kamena stepeništa i mnogobrojni stubovi ukazuju na to da su građevine zidane na sprat. Broj spratova i visina građevina još bolje se može utvrditi na osnovu slika na kojima su pretstavljene fasade palata. Ove slike nalaze se na pločicama od fajansa koje su upotrebljavane za izradu mozaika.

Kritski građevinari znali su za upotrebu stuba i pilastra. Okrugli stubovi počivali su na bazi od nekog tvrdog minerala (serpentina, porfira i dr.). Za razliku od stuba u grčkoj arhitekturi, kritski stub širio se od baze ka kapitelu. Stubovi su mogli biti i drveni, za razliku od stubaca (pilastra) koji su pravljeni od četvrtastih tesanika, često obeleženih znakom dvojne sekire.

Celokupan plan palate u Knososu, kao i na dugim mestima, pokazuje da je namera graditelja ovih velikih arhitektonskih spomenika bila da njenim bogatim vlasnicima i stanovnicima pruže što veće i potpunije udobnosti za prijatan život. A da su se gospodari palata u njima osećali bezbedno, najbolje potvrđuje činjenica da palate na Kritu, za razliku od sličnih građevina na grčkom kopnu, nisu bile osigurane nikakvim utvrđenjima ni zaštitnim zidovima. Visoku duhovnu kulturu stanovnika ovih palata, naročito one u Knososu, pokazuju i građevine koje su služile kultu, kao što je sala dvojne sekire, ili velikim i svečanim skupovima, kao što je prestona sala, a van palate amfiteatri za pretstave, natecanja i zabave.

Palata u Knososu okupljala je toliki broj građevina velikih i malih po površini, od svečanih sala do magazina da je još u antičko doba za nju ispreden mit o Lavirintu i Minotauru, o Teseju i Arijadni. Naziv Lavirint za palatu u Knososu nastao je pod uticajem pretstava dvojnih sekira — Labrys — otuda — Labyrinthos — u mnogobrojnim odajama, naročito u »sali dvojne sekire«. O značenju dvojne sekire, kao simbola jednog određenog kulta, govorićemo docnije u zasebnom poglavlju.

Kulturni nivo stanovnika kritskih palata pokazuju freske. Njihovi ostaci, očuvani na većim ili manjim površinama, otkriveni su na spoljnim i unutarnijim zidovima. To su polihromne slike rađene u svežim i intenzivnim tonovima. Među freskama srednjominoske epohe, najviše umetničke kvalitete pokazuju sledeće: 1. »Berač šafrana«, koji pretstavlja sivoplavu figuru dečaka koji u pognutom stavu, nešto izduženog tela i kratkih nogu bere šafrane. Međutim, Pendlebury sumnja da je to dečak: on misli da bi to vrlo verovatno mogla biti slika majmuna, slično pretstavama ovih životinja u »kući fresaka« iz poznominoskog perioda I (L. M. I). Međutim, ako bi telo i proporcije trupa i nogu i mogle dati nekog povoda za takvu pretpostavku, glava se jasno izdvaja i ocrtava kao ljudska, a naročito kosa, oči i brada. (v. Pendlebury, Archaeology of Crete, str. 131, 2 i 197.)

Pored »berača šafrana« srednjominoskoj epohi M. M. III pripadaju i druge freske, koje pokazuju svojim osobinama, izborom i slaganjem boja, tehničkim odlikama i raznovrsnošću motiva znatan napredak nad prethodnim periodom ove epohe. Među ovim freskama, lepotom oblika i svežinom boja ističe se 2. grupa žena nazvana »Gospođe u plavom« (»Ladies in Blue«) koje se zabavljaju nekim fino tkanim vrpcama.

Minijaturne freske iz perioda M. M. III otkrivaju umetničke kompozicije u kojima se grupe ljudi, pretstavljenih u velikom broju, vezuju sa arhitektonskim pretstavama. Zrelost umetničke tehnike ovoga doba, kao i originalne koncepcije, otkrivaju freske koje pretstavljaju delfine u jatu sitnijih riba.

U vezi sa tehničkim postupcima vezanim za izradu fresaka i dobivanje boja potrebno je napomenuti da su boje stavljane na vlažan malter, gotovo na isti način kao što se to radilo i u freskoslikarstvu antične i srednjovekovne umetnosti. Kao što navodi Pendlebury konture slika su ponekad površno skicirane i podeljene u manje površine i polja, koja su zasebno obrađivana u pojedinostima, a zatim vezana u celinu odgovarajuće kompozicije. Boje su pravljene od različitih materija i minerala: bela od kreča i gipsa, crna od ugljenisanih materija, crvena od hematita, plava od silikata bakra, a zelena se dobivala mešanjem plave i žute.

Mi još uvek ne znamo ko su bili tvorci ove umetnosti.

I pored toga što o Kritu imamo daleko više podataka nego ma o kojoj zemlji ili populaciji kontinentalne Evrope u toku III i II milenija stare ere, teško je naći pouzdanije oslonce, u lingvistici kao i u arheologiji, na osnovu kojih bi se ovo pitanje moglo potpunije osvetliti. Ovaj složeni problem Ch. Picard definiše na sledeći način: U bronzano doba, narod koji je stvorio i razvio prvu veliku grčko-orijentalsku civilizaciju, čije je glavno ognjište bilo na Minosovom ostrvu, pojavljuje se, uprkos svojih veza sa Mesopotamijom i Egiptom, kao neko koji nije ni »grčkog« ni semitskog, možda ni indo-evropskog porekla. (Picard, Les religions préhélleniques, Crète et Mycènes, Paris, 1948, str. 52—3.)

U srednjominoskoj epohi sahranjivanje pokojnika vrši se na nekoliko načina: u okruglim grobovima, koji su otkriveni u Mesari, Hagija Triadi; u četverougaonim grobovima usečenim u stenu, koji su građeni kao veće prostorije za skupne grobnice; u velikim pitosima od pečene zemlje, ukrašenim najčešće plastičnim ornamentima raspoređenim u nekoliko horizontalnih zona i konačno u kovčezima — larnakes — od pečene zemlje ukrašenim slikama koje odgovaraju motivima i tehnici fresko-slikarstva.

Kritskoj arhitekturi ovog doba pripadaju i svetilišta. To su građevine namenjene kultu najstarijih kritskih božanstava, među kojima su najstariji Magna Mater i Zevs. Ovakva svetilišta javljaju se najranije u srednjominoskim periodima, ali postoje i u poslednjoj epohi kritske kulture. Njihovi ostaci su otkriveni na brdu Juktas kod Knososa, i na lokalitetima Sveti Ilija kod Malije i Petsofa kod Palaikastra. Svetilišta su podizana na vrhu brda, gde ih je okružavao debeo zid — temenos. Najpoznatije među njima je Zevsov žrtvenik na Juktasu. Ime ovog brda A. B. Cook dovodi u vezu sa mitom sačuvanim kod Kalimaha o Britomartidi, koja se je, bežeći od Minosa, bacila sa diktejskog vrha u more (v. Cook, Zeus, vol. II. str. 939, kap 1. i sl. XLIII).

Keramiku serdnjominoske epohe pretstavlja posuđe rađeno na lončarskom vitlu. To je najranija pojava i primena vitla u keramičarskom zanatu u mediteranskom delu Evrope uopšte. Koliki je to napredak ispred kontinentalne Evrope, izuzev Grčke, najbolje se vidi po tome što su varvarski narodi Evrope otpočeli proizvodnju vaza rađenih na vitlu tek petnaest stoleća posle njegove pojave na Kritu. Kao što saopštava S. Ksantutides, ovakva vitla nađena su u Gurniji, Festosu, Hagija Triadi, Tilisosu i Knososu. Prva lončarska vitla sa ovih lokaliteta pravljena su od pečene zemlje. Njihov prečnik iznosio je oko 20—30 santimetara. Lončari zanatlije su ih mogli lako prenositi s jednog mesta na drugo. Zahvaljujući upotrebi ovih jednostavnih sprava, keramičari su mogli postići savršene oblike, raznovrsne tipove i različitu dekoraciju.

U periodima srednjominoskog doba, kamene vaze takođe pokazuju napredak u tehničkoj obradi, slično keramičkim proizvodima rađenim na vitlu. Materijal od koga je pravljeno ovo posuđe najčešće je mrki krečnjak, steatit i mramor. Od ovih minerala pravljeni su i žrtvenici za libaciju, koji su otkriveni u svetilištima (u Diktejskoj pećini, Knososu, Palaikastru i dr.). Kamenom posuđu ove epohe pripadaju i svetiljke, koje se pojavljuju već u M. M. I, u primercima na niskoj nozi, za razliku od kamenih lampi iz poslednjeg perioda ove epohe, koje su pravljene sa visokom nogom. Među njima je svakako najlepši primerak nađen u jugoistočnoj kući u Knososu, napravljen od crvenog gipsa, na visokom postolju koje ima oblik stuba.

Pored posuđa od pečene zemlje i kamena u ovoj epohi javlja se i veća upotreba fajansa. Od ovog materijala, koji su Kričani najpre upoznali kod Egipćana, pravljene su vaze, figurine, reljefi sa pretstavama životinjskih i vegetativnih motiva (krava s teletom i dr.) i manje ukrasne pločice. Među figurinama najlepša je statueta »Zmijske Boginje« otkrivena u Knososu. Figura je obučena u dugu suknju koja dopire do zemlje, koničnog je oblika i ukrašena pri dnu širom trakom, a na ostaloj površini tamnim krugovima na svetloj osnovi suknje. Ona ima neku vrstu pregaće, a na gornjem delu tela ima jelek koji ostavlja nage grudi. Na glavi boginja ima visoku tijaru (modius). Oko ruku figure kao i oko tijare obavijene su zmije. Zajedno sa sličnim figurama ova statueta, visoka oko 35 cm, bila je postavljena u jednom svetilištu palate. Ona pripada kultnim predmetima i kao takva pretstavlja dokumenat, koji uz ostale predmete kultnog značenja, ima posebnu vrednost za poznavanje i proučavanje religije Krićana minoskih epoha.

Kao i u prethodnoj, ranominoskoj epohi, i sad se u pokretnom materijalu pojavljuju pečati, ukrašeni stilizovanim pretstavama najčešće životinjskih a zatim i ljudskih figura. Oblika su većinom cilindričnog. Pravljeni su od raznih minerala, od najtvrđih do vrlo mekih (steatit, hematit, ahat, kalcedon, oniks i drugi).

Kao dokumenta za poznavanje ne samo minoske umetnosti nego života i religije, ovi pečati su od posebnog značaja. Sličnu vrednost imaju i pečati od pečene zemlje, urezani negativi, koji su služili za izlivanje reljefnih pretstava od metala. To je neka vrsta žigova, u kojima su urezane pretstave kultnih scena, adoracije i prinošenja žrtve. Slične scene pretstavljene su na metalnim predmetima, najčešće na zlatnom prstenju.

Za praktičnu upotrebu od metala se najčešće javlja bronza. Od ovog metala pravljeni su mačevi i bodeži, koji pokazuju izvesne tehničke prednosti nad oružjem prethodne epohe. Od bronze se prave dvojne sekire i posuđe, koje je verovatno poslužilo kao uzor za proizvodnju zlatnog posuđa mikenske epohe na grčkom kopnu.

Opšti uspon minoske kulture u njenoj srednjoj epohi pokazuje, pored svega što smo rekli, i upotreba novog linearnog pisma. To je, u suštini, uprošćena i za praktične potrebe prilagođena varijanta ranijeg hijeroglifskog pisma. Pisani znaci obično su urezivani u glinene pločice okruglog oblika. Ali oni su urezivani takođe i na drugim predmetima, a naročito onima koji su bili namenjeni kultu. Na kulturni napredak u ovoj epohi ukazuju takođe i veze koje je Krit održavao sa spoljnim svetom, a naročito sa Egejom i Egiptom. Veze sa Egiptom srednjeg carstva pokazuju predmeti uvezeni iz ove zemlje na Krit (izvesni pečati, predmeti od alabastera, svetiljke i drugo) ili sa Krita u Egipat (kamares vaze, nađene u materijalu srednjeg carstva, oko 1800 god. st. e.) kao i posuđe kao »la coquille d'oeuf«, nađeno je u jednom grobu iz doba XII dinastije, oko 1850 godine st. e. Pojačani ekonomski i kulturni saobraćaj i dodir Krita sa grčkim kopnom otkriva nam materijal kritskog porekla i proizvodnje, nađen na području Tirinsa i Mikene. Polihromna fresko-dekoracija njihovih palata, mlađih od kritskih, pokazuje neposrednu srodnost sa kritskim fresko-slikarstvom.

Početak poznominoske epohe obeležavaju promene u životu i razvoju kritske kulture, koje su nastale kao posledica velikih zemljotresa, a delimično i invazije novog stanovništva. Ono se pojavljuje na Kritu oko 1400 godine i njegovim akcijama se pripisuje i objašnjava potpuno razaranje palate u Knososu.

Međutim, i pored svih ovih teškoća, čije su posledice bile prolazne ili trajne, minoska kultura je dostigla svoj vrhunac u svojoj poslednjoj epohi, L. M., u njenom prvom i drugom periodu (L. M. I i II). To pokazuju u dovoljnoj meri arhitektonski spomenici, palate, svetilišta i grobovi, kao i dela minoske umetnosti, keramika, kameno posuđe, rezani pečati, metalni predmeti i razvijenija upotreba pisma.

U arhitekturi promene se ogledaju u proširenim kompleksima palata, u ovpećanim udobnostima (kupatila, vodovodi i kanalizacija), novim odeljenjima i salama (sistem »prestone dvorane«, V. Evans, P. of M. IV str. 903, fig. 877).

MIKENSKA KULTURA

Najvažniji periodi kulture bronzanog doba na grčkom kopnu dobili su svoj eponim po mestu Mikeni, značajnom i bogatom lokalitetu ove epohe. Arheološki spomenici otkriveni u Mikeni, kao i u drugim mestima njene kulture i doba, ukazuju na originalnost mikenske kulture, kao pojave koja se ne može objasniti evolucijom starijih civilizacija, koje su u drugom mileniju, naročito posle 1500 godine, dostigle nivo i sadržaj tipičan za mikensku kulturu. S druge strane. sadržaj i obeležje pokretnog i stalnog materijala sa lokaliteta mikenske kulture pokazuje njene specifičnosti u samoj Grčkoj, ali i izvestan afinitet sa minoskom kulturom na Kritu i u sredozemnim oblastima Male Azije.

S obzirom na značaj Mikene za kulturu bronzanog doba u Grčkoj potrebno je da se podrobnije upoznamo sa svima podacima koji osvetljavaju njen kulturni razvoj, obeležje i odlike njene kulture kao i uslove pod kojima se Mikena razvila u jedno od najvećih kulturnih žarišta evropskog kontinenta u II mileniju.

Mikenski akropolis sagrađen je u Argolidi, na Peloponezu, na mestu gde se dodiruju dva brda: Hagios Elias (nadm. vis. 238 m) i Zara, koji zajedno sa trećim brdom Aetovuno (»Orlovo brdo«) dominira ravnicom koja se odavde proteže do Nauplije i Argoskog zaliva, udaljenog u zračnoj liniji od Mikene tačno petnaest kilometara. Položaj na kome se nalazi mikenski grad odlično je zaštićen sa severoistočne strane strmim padinama brda Hagios Elias, na čijem se vrhu, u heladsko doba, nalazila utvrđena osmatračnica. Sa istočne i jugoistočne strane grad je bio nepristupačan, zbog okomitih strana klanca koji odvaja Hagios Elias od Zare. Pristup gradu sa zapadne i južne strane sprečavala su snažna utvrđenja, čiji su zidovi građeni u kiklopskoj tehnici. Prilaz s mora mikenskom gradu branila je tvrđava Tirins, udaljena nešto preko jednog kilometra od Argoskog zaliva. Na prostoru izvan gradskih zidina mikenskom dobu i kulturi pripadaju i veliki kupolasti grobovi od jedne ili dve prostorije. Dosad ih je otkriveno 7.

Sudeći po dominantnom položaju koji zauzima u Argolidi, po veličini grada i njegovim fortifikacijama, kao i po nalascima koji još uvek uvećavaju naša znanja o mikenskoj kulturi i obogaćuju muzejske zbirke, Mikena je bila u svoje doba jedan od najbogatijih heladskih gradova. Na takav zaključak upućuje takođe i Homer koji na nekoliko mesta pominje

Mikenu i Mikence. Homer za Mikenu kaže da je »grad uredan« (Ilijada II, 569, prevod T. Maretića) i »zlatom bogat« (Odiseja III, 305). On zna i za Tirins da je bio opasan debelim zidom (Ilijada II, 559). Ukoliko je Homer postojao kao ličnost, vrlo je verovatno da je poznavao oba ova grada iz autopsije.

Prva iskopavanja u Mikeni izvršio je lord Tomas Elgin (1766—1841). Cilj njegovog kopanja bilo je skupljanje antičkih spomenika, a ne naučno istraživanje. U istom cilju kopali su posle Elgina i lord Slajgou i turski zapovednik Nauplije, Veli Paša. Tek Heinrich Schliemann otpočinje eru sistematskih iskopavanja mikenskog grada. Prva sondažna ispitivanja Šliman je izvršio 1874, u nameri da utvrdi verodostojnost podataka koje su dali antički pisci, naročito Homer i Pauzanije. Dve godine docnije on je otkrio pet grobova nazvanih »kraljevskim grobovima«, čiji je sadržaj u zlatnim predmetima pokazao da je Homer dobro, možda iz autopsije, poznavao Mikenu. Šlimanov rad nastavio je nešto docnije Stamatakis koji je oslobodio od nasutog materijala tolos grob, koji se nalazi jugozapadno od gradskih zidina, nazvan Agamemnonov grob. U razdoblju od 1886 do 1902 Tsuntas je vršio iskopavanja, koja su, kako kaže Wace »pružila bitnu sliku o mikenskoj civilizaciji« (Wace, Mycenae, str. 20—21). Iskopavanja su nastavljena i docnije, tako da su Keramopulos, Rodenwaldt i drugi arheolozi upotpunili novim podacima ranije rezultate. Posle prvog svetskog rata iskopavanja u Mikeni vodila je British School u Atini. Posle ovog rata tamo radi American School u Atini. U najnovije vreme značajne rezultate postigao je i grčki arheolog Papadimitriu koji vrši dalja iskopavanja četvrtastih grobova, koji se nalaze u predelu između Egistovog i Klitemnestrinog kupolastog groba i puta koji vodi u mikenski grad.

Istoriski posmatrana, mikenska kultura prošla je u svom razvoju kroz dve faze: stariju, koja pretežno pripada civilizaciji agrikulturnih elemenata iz perioda L. H., i mlađu, kojom počinje gradska civilizacija na grčkom kopnu. Ova druga pokazuje najbližu srodnost Mikene i Krita, koji je, počev od M. M., prenosio svoje bogato kulturno nasleđe i u zapadne oblasti egejskog primorja.

Veze Krita sa Mikenom potvrđuje veliki deo sadržaja mikenske kulture. To su u podjednakoj meri spomenici arhitekture palata i monumentalnih grobova — tolosa i njihova unutrašnja fresko-dekoracija. Kritske uticaje pokazuje i mikenska keramika, a još više motivi i vrste ornamenata. Kritsko poreklo otkrivaju i predmeti kulta, kao što su konsekrativni rogovi i figure majke boginje. Bliske veze sa minoskom kulturom odaju i pretstave odela, koje pokazuju u načinu odevanja i muškaraca i žena da je pravljeno po kritskim uzorima. Pored uzora koje su majstori i trgovci sa grčkog kopna nalazili na Kritu i prenosili ih u oblast mikenske kulture, koja se prostirala od Volosa, na Pagazejskom Zalivu, do jugozapadnih, jonskih obala Peloponeza, u Mikeni i gradovima njene kulture postoje i čisti kritski i orijentalski proizvodi. To su kamares vaze i vaze stila palata, oružje, a naročito cilindrični pečati. U Mikeni i Pilosu nađeni su spomenici sa natpisima čiji znaci odgovaraju kritskom linearnom pismu. Prirodno je da je Mikena preko Krita, posredno i neposredno, imala dodira i sa zemljama i civilizacijama Azije i Afrike — Anadolijom, Sirijom, Mesopotamijom i Egiptom — kao i sa onim oblastima Evrope koje su stajale daleko izvan oblasti i neposrednog kulturnog uticaja Egeje.

Takvim vezama treba pripisati i pojavu baltičkog ćilibara, otkrivenog u nekim grobovima — tolosima mikenske epohe na zapadnoj obali Peloponeza.

Međutim, intenzitet kulturnog života i ekonomske proizvodnje poznoheladske ili mikenske epohe pokazuju još više razvijene ekonomske komunikacije kojima su se kretali mikenski proizvodi, mikenske zanatlije, trgovci i metalurzi. Njihovi proizvodi i njihove kolonije rasprostranjeni su od Kavkaza i Kipra do Sicilije, i od Podunavlja do Palestine i Egipta. U relativno kratkom periodu Mikena je gotovo celom području Egejske oblasti nametnula svoju ekonomsku dominaciju, koja je stvarala materijalne i kulturne osnove za budući razvoj grčke kulture.

Iako između Krita i Mikene postoje neposredne i stalne veze, sistem njihovih naselja pokazuje i bitne razlike. Dok su kritska naselja bila otvorena, bez odbrambenih zidova, u mirnoj i miroljubivoj sredini, naselja mikenske epohe pružaju sasvim drugačiji izgled. To su gusto naseljeni gradovi, podignuti na teško pristupačnim mestima opasanim debelim kiklopskim zidovima i obezbeđeni snažnim i visokim kulama. Ovakav način građenja utvrđenih naselja pokazuje da se njihovi gospodari nisu osećali bezbedni, bilo s mora, kao što je slučaj sa Tirinsom, bilo s kopna. Oni su to obezbeđenje morali sprovoditi ili protiv pirata, čija se moć osećala u II polovini II milenija, ili protiv autohtonog stanovništva, za koje su gospodari palata, robovlasnici i kraljevi, bili stran, naseljen i neprijateljski elemenat. Ako se usvoji ova druga pretpostavka, onda i etnički problem mikenskog stanovništva treba rešavati na način na koji su to učinili Evans i Pendlebury. Oni su, kao što nam to saopštava Childe, u gospodarima mikenskih palata videli kritske prinčeve koji su prešli na grčko tle i tu osvojili nova područja. Međutim, A. J. Wace, zajedno sa nekolicinom drugih arheologa smatra da su Mikenci ustvari grčkog porekla. Wace odbacuje ranije shvatanje o dolasku Grka po svršetku mikenske civilizacije i o sebi Doraca. On vidi u Mikencima prve Grke, pretke Homerovih Ahejaca. Njihov dolazak u Grčku Wace datuje na početak srednjeg bronzanog doba u Egeji, oko 2100, i samim tim pojavu Grka na jugu Balkanskog Poluostrva pomera na hiljadu godina u dublju prošlost. On smatra da su Grci odnosno Mikenci apsorbovali i asimilirali ostale stanovnike Grčke, naročito nosioce neolitskih civilizacija. Potvrdu za ovo svoje mišljenje Wace nalazi u tvorevinama mikenskog duha, koji je grčki po svemu onome što je stvoreno u docnijoj grčkoj umetnosti, nauci i književnosti (v. Wace, Mycenae, Princeton, 1949, str. 118).

Ovim Wace-ovim hipotezama mikenski problem još nije rešen, iako je broj Wace-ovih pristalica među naučnicima veći nego što ih imaju Evans i Pendlebury.

Ako bi se usvojilo ovakvo objašnjenje mikenskih stanovnika, njihovog porekla i etničke pripadnosti, onda bi se ceo problem nužno morao proširiti i na Krit. Za datovanje pojave Grka ili njihovih najstarijih predaka na Kritu u 2100 godinu, to jest pod kraj ranominoske epohe, mi još uvek nemamo nikakvog stručnog oslonca. Prihvatanju Wace-ove hipoteze protivi se i činjenica o vezama Krita u to doba sa Egiptom. Zasad je vrlo teško naći bilo kakve elemente koji bi mogli objasniti ove rane veze Krita sa azijskim Orijentom i Egiptom u skladu sa hipotezom o Grcima kao tvorcima tih veza. Isključivo grčkom karakteru mikenskog i kritskog stanovništva protivi se i način kolonizovanja Krita, kao i način

na koji je minoska civilizacija izgubila svoju kulturnu i ekonomsku hegemoniju u Egejskoj oblasti. A glavni prigovor ovoj hipotezi jeste njen pretežno literarni karakter, s jedne, strane, i ispuštanje iz vida činjenice o nepostojanju kontinuiteta između kritske, mikenske i docnije grčke kulture.

Po svom materijalnom i duhovnom sadržaju, po svojoj intelektualnoj i sociološkoj evoluciji, grčka kultura geometriskog doba pretstavlja novu pojavu na grčkom tlu. Prirodno je da su Grci mogli primiti i da su primili i jedan deo kulturnog nasleđa Mikenaca. Ali oni su novoj kulturi dali pečat svog stvaralačkog genija koji je odredio pravac u stvaranju novog grčkog društva i toka njegove ekonomske, političke i kulturne evolucije. Tradicije mikenske kulture i ekonomske istorije, bogate sadržajem, događajima i dinamikom, mogle su impresionirati jednostavne grčke seljake i ratnike, koji su, koristeći se slobodom neprosvećenog elementa, preneli jedan deo tih tradicija u svoj posed i u svoju nepisanu istoriju. Ali arheološka dokumenta i evolucija njihovih oblika, značenja i sadržaja, ne dopuštaju takvu slobodu u izvođenju zaključaka koji bi imali, makar i kao radne hipoteze, vrednost naučne istine. Kultura kritsko-mikenske epohe odvojena je od klasične grčke kulture periodom od nekoliko stoleća, u toku kojih se formirao tipičan grčki duh i sve ono što je on stvorio polazeći od umetnosti geometriskog stila, kao faze proste narodne umetnosti, i dopirući do Fidije, Praksitela, Lisipa i Skopasa, kao najviših izraza individualnog stvaranja u likovnoj umetnosti.

ARHITEKTONSKI SPOMENICI MIKENSKE KULTURE

Arhitekturu Mikene poznajemo po kiklopskim zidovima koji obezbeđuju građevine mikenskog grada, po zgradama koje čine komplekse mikenskih palata, po okruglim, kupolastim i četvrtastim grobovima. Od ovih objekata svi tolos-grobovi nalaze se izvan prostora koji je okružen fortifikacionim zidom, čija je debljina prosečno iznosila do 6 m.

Kiklopski zidovi pokrivaju površinu čiji plan ima oblik nepravilnog trougla. Dimenzije njegovih strana su: istok-zapad oko 220 m, severoistok-jugozapad oko 170 m., jugoistok-severozapad takođe oko 170 m. Cela površina obuhvaćena tim zidom iznosila bi nešto oko 2 hektara. Izvesni delovi gradske površine morali su biti nivelisani, tako da se u planu naselja razlikuju tri grupe građevina: jedna pored lavovske kapije i okrugle grobnice sa četvrtastim grobovima; druga na sredini grada, u kojoj se nalaze glavne građevine sa megaronom, i treća na istočnoj strani sa manjim zgradama za stanovanje. Prvobitna tvrđava u Mikeni obuhvatala je samo centralnu grupu građevina.

Na celoj površini kiklopskih zidova postojala su tri ulaza: glavna, lavovska kapija, na severozapadnoj strani; tajni ulaz na severoistočnoj strani; i izlaz za slučaj opasnosti na istočnoj strani.

Lavovskoj kapiji vodio je dromos okružen snažnim kiklopskim zidovima, u dužini s leve strane oko 30 m, a sa desne oko 10 m. Kapija je dobila naziv lavovska po dubokom reljefu postavljenom iznad nadvratka, u kome su pretstavljene dve lavice. Visina reljefa pravljenog u tvrdoj krečnjačkoj steni iznosi 3 m, širina 3,60 m i debljina 0,70 m. Uspravljene na zadnje noge lavice se prednjim nogama oslanjaju na stilobat stuba, koji zajedno sa kapitelom pokazuje na odlike i oblik stuba u

kritskim palatama. Na osnovu analogije sa sličnim pretstavama na dugmastim pečatima sa Krita, kao i iz drugih mesta u Grčkoj, može se pretpostaviti da stub u ovoj kompoziciji pretstavlja anikonično božanstvo, koje, »zaštićeno lavicama, bdi nad sigurnošću grada«. (Springer, A., Die Kunst des Altertums, Leipzig, 1923, str. 131.) To božanstvo je možda Velika Majka Boginja, koju često pretstavljaju između lavova, a koja je istovetna sa Reom i Kibelom. Wace smatra da je lav uopšte simbol Mikene, tako da je ovaj reljef, pored religioznog, mogao imati i heraldičko značenje. Međutim, drugi arheolozi misle, verovatno manje opravdano, da dve lavice simbolišu dve vladarske porodice kojima je pripadala palata (v. Conteneaut-Chapot, L'art antique, Paris, 1930, str. 153).

U granicama ograđenog prostora, u neposrednoj blizini lavovske kapije, otkriveni su ostaci građevina za koje se smatra da su služile kao granarija. Sudeći po izvesnim elementima, one su imale dva sprata. U prostorijama granarija (»žitnice«) nađeni su pitosi sa ostacima karboniziranog žita.

Južno od granarija nalazi se »krug grobova« (»Grave Circle«) koji ima prečnik od 26 m. To je okrugla jama, duboka 3,60 m, obzidanih strana i popločanog poda. Prostor ovog kruga bio je opasan zidom, visokim oko 1,50 m. U ovom prostoru Šliman i Stamatakis su otkrili — kao što smo to već pomenuli, šest vladarskih četvrtastih grobova. U grobovima su utvrđeni ostaci devetnaest osoba. Na ovom mestu je takođe nađena većina materijala, naročito zlatnog, koji pokazuje bogatstvo i raskoš stanovnika mikenskih palata. Među predmetima koji su privukli pažnju arheologa ističu se zlatne maske, postavljene na licu muških osoba. Njihove grudi pokrivale su okrugle zlatne ploče od tankog lima, ukrašene bogatim ornamentima, izvanredno stilizovanih oblika i motiva. Na njima su izvedene pretstave insekata, leptirova, spirala i drugih linearnih oblika. Isto bogatstvo ornamenata pokazuju i ženske zlatne dijademe i jedna zlatna kruna otkrivena u trećem grobu. Od zlata su i drugi ukrasni predmeti: zvezde, figure, privesci, ukrasi za kosu, točkići, zlatni pehari, pikside i minijaturne urne sa poklopcima. Većina ovih predmeta otkrivena je u III, ženskom grobu. U četvrtom grobu otkriveni su srebrni i zlatni protomi glave bika, kod kojih je u dva slučaja između rogova pretstavljena dvojna sekira. Ovome grobu pripada i najveći broj zlatnog posuđa: jednoušni i dvoušni pehari, šolje, amfore, ojnohoe, zlatno prstenje, zlatne grivne, zlatan pojas, dugmeta od zlata, igle sa plastičnim glavama i zlatni ukrasi na mačevima. Među zlatnim predmetima iz IV groba naročito je važan minijaturni model svetilišta, sa pretstavom sakralnih rogova i sakralnih stubova, dvojnom sekirom i dvema golubicama. Utisak o bogatstvu povećavaju i predmeti od alabastera, verovatno egipatskog (krater i model sakralnog čvora). Sličan sadržaj je otkriven i u ostalim grobovima.

Južno od kruga grobova nalazile su se druge manje građevine, od kojih su neke iz perioda starijih od ove nekropole.

Centar grada pokrivale su glavne građevine koje čine kompleks mikenske palate. Među njima potrebno je podvući značaj megarona čiji se oblik sada prvi put javlja u gradskoj arhitekturi jeladske kulture. Po arhitektonskoj koncepciji on je gotovo identičan sa megaronom susednog Tirinsa.

Centralni deo mikenskog grada zauzima palata. Kompleksu palate, koji je izgrađen na terasasto nivelisanom terenu, pripadaju velike stepenice i prolaz koji odvaja glavne zgrade palate od sporednih. Glavnim

zgradama pripadaju ostaci megarona i prestone dvorane. One su bile odvojene velikim popločanim dvorištem. Mikenski megaron ima dve prostorije: predvorje i salu sa ognjištem okruženim sa četiri stuba. Sudeći prema očuvanim elementima mikenske arhitekture, građevine koje su okruživale veliko dvorište bile su dvospratne. Građene su u tehnici koja odgovara načinu građenja kritskih palata. Mikenska palata zidana je od tesanika, a u njenoj konstrukciji upotrebljavani su i stubovi koji svojim profilom odgovaraju kritskim stubovima. Za unutrašnju i spoljnu dekoraciju zgrada u sastavu palate služile su freske ispunjene likovnim i linearnim ornamentnim motivima i kompozicijama.

Najlepše freske otkrivene su u kući koju je otkrio u kompleksu palate Cuntas. Među njima treba istaći veliki friz sa spiralnim ornamentima u obliku latinskog slova S, kombinovani sa nekom vrstom vegetabilnih varijanata. Od kompozicije karakteristična je ona koju je Cuntas otkrio u megaronu. Ona pretstavlja grupu konja i ratnika koji se pripremaju za odlazak, pre u rat nego u lov. Ratnici su naoružani dugačkim kopljima i zaštićeni šlemom, oklopom i knemidama. I u ovom slučaju, kao i u mnogim drugim, Homer nam pruža podatke na osnovu kojih se potpunije može shvatiti oprema mikenskih ratnika, koji su u trojanskom ratu pretstavljali svakako najbolje i najbogatije opremljene i naoružane vojnike (v. Ilijada XIX, 369—398 u prevodu T. Maretića).

Homerovi podaci nam uopšte pomažu da rekonstruišemo izgled, namenu i vrste prostorija u palatama mikenske epohe (Odiseja XXI, 5 sqq; XVIII, 206; XXIII, 1, 85; Ilijada VI, 316).

Treća grupa građevina u okviru kiklopskog zida nalazi se na istočnoj strani. U ovoj grupi najvažnija je zgrada na stubovima.

Oko prostora na kome su utvrđeni ostaci stubova — jedna vrsta portika, grupisane su manje četvrtaste građevine, među kojima su neke služile kao ostave i magacini. U jednoj od ovih prostorija nađen je niz velikih pitosa, koji su mogli služiti kao recipijenti za čuvanje žita, ulja ili vina. Severoistočno od kompleksa građevina okupljenih oko trema na stubovima nalazi se tajni bunar, do koga se dopiralo podzemnim stepenicama. Ovaj bunar stanovnici palate i grada koristili su verovatno u slučajevima opsade grada. Moguće je, kako misli Wace, da su Argivci, znajući za ovaj bunar i tajni hodnik do njega, zauzeli ga i time naterali Mikence na predaju.

Mikenski grad je bio uništen vatrom koncem drugog milenija. Zgrade su bile porušene i opljačkane. Verovatno je u to vreme, koje je inače poznato pod imenom Dorske seobe, slična sudbina zadesila i neke od velikih okruglih grobnica.

Epohi mikenskog grada i njegove kulture pripada i palata u Tirinsu, u Argolidi.

Kao najbolji primer arhitektonskih spomenika služe ostaci palate u Tirinsu, u Argolidi. Palata je podignuta na bregu, opasana zaštitnim zidom, koji je u ovo vreme opšta pojava i potreba palata. Kao i na Kritu oko dvorišta bile su grupisane razne zgrade i prostorije. Dvorište su vezivali propileji sa širokim prostorom koji se nalazio između palate i odbranbenih zidova. Nasuprot propileja — trema na stubovima i jednih vrata između unutrašnjeg i spoljašnjeg reda stubova — preko dvorišta patosanog krečnim malterom i okruženim hodnicima na stubovima, nalazila se glavna zgrada palate — megaron. Nasuprot megaronu postavljen

je u dvorištu žrtvenik. Megaron je imao tri dela: trem sa dva stuba, predvorje vezano s tremom sa troja, a sa megaronom jednim vratima, i sam megaron. U megaronu je na sredini bilo podignuto nisko ognjište, pojava koja se u kritskim palatama nigde ne nalazi. Oko ognjišta postavljena su četiri stuba koji su, delimično, držali konstrukciju krova sa otvorom za svetlost i odvođenje dima. Impozantan izgled, zgodan raspored prostorija i nezavisnost građevine od drugih zgrada, kao i centralan položaj u celoj palati, a pre svega prvobitno i stan vladarev, megaron je vrlo rano stekao uslove da se pretvori u docniji grčki hram.

Unutrašnjost megarona kao i ostalih zgrada u palati namenjenih za stanove, muške ili ženske, koji su po svoj prilici bili odvojeni, bila je ukrašena freskama. Slikane pretstave, izvedene vrlo živim bojama, odaju raskoš i bogatstvo tamošnjih stanovnika. Prvenstveno su pretstavljene žene pri vršenju kultnih obreda. Na slikama, bilo da pretstavljaju scene iz religioznog ili domaćeg života, iz prirode ili lova oseća se izvesna ukočenost, koja smanjuje realističko obeležje umetnosti ovog doba uopšte.

Arhitekturu mikenskog doba, pored palata, naročito reprezentuju kupolasti grobovi, izvanredni spomenici građevinske umetnosti, kakvi se, sem grčkog kopna, retko gde mogu naći. Poreklom sa Krita, po obliku slični okruglim kolibama, kupolasti grobovi nalaze se rasprostranjeni skoro po celoj Egejskoj Oblasti. Na Kritu je otkriveno oko dvadeset ovakvih objekata. Nađeni su u Tesaliji, u Orhomenosu u Beotiji, na jonskim ostrvima Kefaloniji i Leukadi, u Pilosu, zavičaju mudroga Nestora, u Atici i na Peloponesu.

Najčuveniji i u arhitektonskom pogledu najsavršenija je kupolasta grobnica u Mikeni, t. zv. »Atrejeva riznica«. Ovo ime — riznica — grobnica je dobila po velikom broju skupocenih predmeta, naročito zlatnih koji su u njoj pretstavljali kulturni sadržaj groba.

Građevina se nalazi izvan palate, usečena u padinu brega. Za prilaz kupolastom delu služio je dromos, dug 35 m, usečen u breg i obložen tesanicima. Između hodnika i groba nalazila su se vrata. S jedne i druge strane vrata postavljen je po jedan ornamentovan stub, napravljen po uzoru na stubove kritskih palata. Iznad stubova postavljen je arhitrav, na kome je, u pravougaonom prostoru, pretstavljen trougao. Sa strane u pravougaonoj ravni pretstavljena su dva lava, čuvari na ulazu grobnice. Ceo ovaj portal bio je ukrašen rozetama, spiralnim ornamentom i crvenim porfirom i drugim bojenim kamenom. Unutrašnjost Atrejeve riznice bila je podeljena u dve prostorije: jedna, veća, koja je služila kultu, i druga manja, četvorougaona u kojoj je počivao pokojnik.

Veća, okrugla prostorija imala je u prečniku 14,20 m, a visina joj je iznosila 13,60 m. Tesanici su postavljeni u koncentričnim krugovima, tako da je strop imao oblik kupe odnosno nebeskog svoda. Ceo svod je bio ukrašen metalnim, svakako bronzanim rozetama, od kojih su ostala samo udubljenja u koja su ukrasi postavljeni. Prostorija u kojoj je počivao mrtvac bila je ispunjena skupocenim darovima. Ali, još u starom veku ova je građevina bila poharana, iako su se preduzimale naročite mere predostrožnosti. Tako je, posle svakog pogreba, dromos bio zatvaran i zasipan zemljom, pa je morao više puta da se otkopava i raščišćava.

Pri kraju mikenskog doba, u periodu poznomikenske umetnosti, koji traje približno nešto više od jednog veka, zapaža se opšte opadanje u svim oblicima i vrstama umetničkog stvaranja. To je nastupilo kao posledica

opšteg propadanja jednog društveno-ekonomskog sitema, koji će uskoro, posle krupnih istoriskih događaja, od opštesvetskog značenja zameniti sistem atinske građanske demokratije, koja je pored širokih sloboda i ravnopravnosti grčkih građana zadržala instituciju robova, kupljenih ili ratnim plenom stečenih varvarskih, ređe grčkih elemenata.

Ali i pored toga, značaj mikenske kulture je izvanredno velik. »Celokupno bronzano doba u Evropi — kaže Sofus Müller — dobilo je svoju osnovicu i bogatstvo iz mikenske kulture. Iako ova kultura odaje uticaje sa Orijenta, iz Fenikije i Egipta, ona je ipak samostalna. Samo sredstva, impulsi i ugledi bili su pozajmljeni; osnova i usavršavanje celokupne kulture postali su evropski i grčki« zaključuje S. Müller svoj pravilni sud o značaju i veličini mikenske kulture. (S. Müller, op. cit. str. 81.)

Pored Krita i Mikene evolucija kulture bronzanog doba utvrđena je u Egejskoj oblasti na Lezbosu, na Kikladima, na Kipru i na zapadnim obalama Male Azije: u Troji i zapadnoj Anadoliji. Kao i u slučaju Krita i Mikene, i ovde je sistematika pojedinih faza u toj evoluciji svedena na tri perioda: rani, srednji i pozni (Early, Middle i Late Cycladic; i Early, Middle, Late Cypriote).

U celini posmatrana Egejska oblast pokazuje jedinstvo kulture i kulturne evolucije. U procesu te evolucije ističe se vodeća uloga najpre Krita, a zatim Mikene. Međutim, zahvaljujući ranom uspostavljanju komunikacija, najpreunutrašnjih i međusobnih, a zatim i sa spoljnim svetom, gotovo svi krajevi Egejske oblasti upoznali su prednost upotrebe bronze, intenzivne industrije naročito keramike, oružja i nakita, kao i široko razgranatih trgovačkih puteva. Na toj osnovi Egeja je izgradila svoju ekonomsku, kulturnu i političku prednost nad ostalim krajevima Evrope. Ta preimućstva prešla su u nasleđe Grka a docnije i Rimljana, koji su na njima i zasnovali svoju ekonomsku hegemoniju i političku dominaciju.

HELADSKA KULTURA

Kultura ranog bronzanog doba na grčkom kopnu naziva se heladskom. U svojim osnovama ona pokazuje da pripada jednoj širokoj kulturnoj i teritorijalnoj sferi, koja obuhvata celu istočnu oblast sredozemnog basena. U ranijim fazama svoga razvoja heladska kultura pripada zemljoradničkom elementu, čija je civilizacija obeležena i pokretnim i stalnim materijalom koji je po odlikama fakture, tipova i dekoracije daleko bliži maloaziskom eneolitiku, nego spomenicima rano-i srednjominoske epohe i Egeji.

Analogno vremenskoj podeli kulture bronzanog doba na Kritu i heladsku kultura je podeljena u tri glavna doba: rano, srednje i pozno (Early, Middle i Late Helladic). Trajanje ranoheladskog, kao i počeci srednjoheladskog doba još nisu utvrđeni u apsolutnoj hronologiji. Približno datovanje ranoheladskog doba odgovaralo bi III mileniju. Zbog nesigurnosti ove hronologije mora se imati u vidu i duže trajanje neolitskog i eneolitskog perioda u oblasti heladske nego u oblasti minoske kulture. Trajanje srednjoheladskog doba ograničeno je približno na razdoblje od 2000 do 1600 godine. Tek poslednje, pozno heladsko doba (L. H.) daje mogućnost za utvrđivanje njegovog početka i kraja, pa samim

tim za određivanje njegove apsolutne hronologije. To je razdoblje od 1600 do 1100 godine. To je, kao što se vidi, epoha dugog trajanja, čija je evolucija savremena s jednim delom srednjo-minoskog doba i sa sva tri perioda poznominoskog doba. Poznoheladskom dobu pripada takođe i gotovo ceo tok i razvoj mikenske kulture. Zbog posebnih pojava kulturnog razvitka ovog doba, L. H. je podeljen na tri perioda: poznoheladski I i II, od 1580 do 1400, poznoheladski III, od 1400 do 1200 i doba mikenske kulture od 1200 do 1100 godine. Prema ovoj podeli periodizacija mikenske kulture stoji u sledećem odnosu: ranomikenski period od 1700—1580; srednjomikenski od 1580 do 1400 i poznomikenski od 1400 do 1200.

Na kraju ovih prethodnih podataka navešćemo i hronološku tabelu heladske kulture, koju u najnovije vreme pruža Alan J. B. Wace u svom delu Mycenae:

Neolitik od ← ? ← do 3000/2800 st. e.
Ranoheladski od 3000/2800 do 2200/2000 st. e.
(Early Helladic)
Srednjoheladski od 2200/2000 do 1600 st. e.
(Middle Helladic)
Poznoheladski od 1600 do 1100 st. e.
(Late Helladic)

RANO HELADSKO DOBA

Počeci ranoheladskog doba vremenski se vezuju za treći milenij. Pojava i razvoj nove kulture objašnjava se dolaskom novog etničkog elementa, novih kolonista kako ih naziva Čajld. O tome odakle su došli ovi kolonisti, mišljenja su podeljena. Dok Šuhart i Pitioni smatraju da njihovo poreklo treba tražiti u oblastima koje leže severno od Grčke, iz kojih su »krenule« migracije »Indogermana« na jug (Schuchardt Alteuropa, str. 248 sqq; Pittioni, Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur, str. 131). Čajld navodi Anadoliju kao zemlju iz koje su novi stanovnici došli u Grčku. (Childe, L'Aube de la civilisation européenne, Paris 1949, str. 86 sqq). To je bio dug put kojim su se novi elementi, i ljudski i kulturni, kretali lagano i dugo. Zbog laganog procesa ovih migracija, starije heladsko doba trajalo je najduže u celoj istoriji bronzanog doba Grčke. Kao i u minoskoj kulturi, ovo doba E. H. podeljeno je u tri faze: ranoheladsko I, ranoheladsko II i ranoheladsko III.

Postepena infiltracija novih stanovnika u Grčkoj vidi se i po tome što se elementi njihove civilizacije javljaju u isto vreme i na istim mestima gde još traje eneolit srednje Grčke, obeležen pre svega civilizacijama tesalskih eponimnih lokaliteta. To pokazuje tip i arhitektura naselja koja su podignuta na istim mestima na kojima su bila i neolitska naselja. U novoj, heladskoj kulturi javljaju se tradicije i tragovi tesalskog neolitika B faze.

Ekonomska osnova nove civilizacije je još uvek agrikultura, uporedo sa jače naglašenom težnjom ka povećanoj razmeni dobara u trgovini, koju ovamo uvode novi kolonisti. Predmet trgovine bili su pre svega metali, naročito zlato, srebro, bakar i drugi, ali i predmeti i alati

»neolitske« tradicije, koja se zadržava naročito u seljačkoj privredi. To su kamena glačana oruđa, vrhovi strela i noževi od opsidijana i primitivne sprave za vršidbu žita, u kojima se krunjenje klasja vršilo pomoću kamenih šiljaka, usađenih u drveni točak (tribulum).

Naselja ranoheladskog doba bila su uglavnom zbijenog tipa, ispunjena dugim, najčešće četvrtastim građevinama. Pored ovih oblika pojavljuju se i okrugle i ovalne građevine kao što je ona u beotskom Orhomenosu, za koju se u novije vreme smatra da pripada pre ranoheladskom dobu nego neolitiku.

Svojom tehnikom građevine pokazuju veze sa sličnim načinom građenja u Maloj Aziji. Temelji, a delimično i zidovi zgrada, pravljeni su od kamena. Crep za pokrivanje kuća otkriven je već u ranoheladskom periodu III. Kuće su imale dve ili više malih prostorija. Naselja su obično bila otvorena, retko kad i osigurana zaštitnim zidovima koji se javljaju u srednjem a naročito u poznoheladskom periodu.

Keramiku ranoheladskog doba reprezentuju vaze pravljene prostom rukom, od kojih vrsta Urfirnis-posuđa ili Marina-vaze pokazuje veze heladske keramike sa minoskom. Površina Urfirnis-vaza je mrko uglačana, a njihovi tipični oblici su kljunasta vaza (Schnabel-Kanne), pehar širokog vrata i jake drške i amfore sa širokim vratom i otvorom.

EGINA-POSUĐE

Obeležavaju ga tipične vaze bikoničnog oblika, uskog dna i širokog otvora, nešto malo suženog ispod proširenog, konkavnog ruba. Spoljna površina vaza je sive boje, ukrašena jednostavnim linearnim ornamentima, krugovima i izlomljenim linijama, podeljenim u polja horizontalnim krugovima i vertikalnim linijama. Na granici konusa nalaze se dve drške. Ovo posuđe je rađeno na vitlu koje je preneseno verovatno sa Krita na Eginu, a odavde prešlo u upotrebu i u ostalim oblastima srednjoheladske kulture. Druge vaze su pravljene pomoću kalupa. I jedna i druga vrsta pečena je u zatvorenim pećima na visokoj temperaturi. Otud i potiče čvrstina eginskih vaza, kod kojih su zidovi inače bili vrlo tanki.

Drugu grupu veza ovog doba čini *Minijsko* ili orhomenosko posuđe, otkriveno u Tesaliji, Beotiji, pretežno u srednjoj Grčkoj. Minijske vaze su daleko bogatije u vrstama i broju tipova. Njihova površina je intenzivno sjajna, mrkosive boje, najčešće bez bojenih ukrasa. Među oblicima karakteristične su zdele na niskoj prstenastoj nozi, sa po dvema ušicama; bikonične zdele sa visokim ušicama koje nadvišavaju rub otvora a potsećaju na docnije ansae lunatae, koje se javljaju u panonskoj keramici halštatskog perioda u Podunavlju kao i u etrurskoj Villanova-kulturi. Grubljem posuđu većih zapremina pripadaju pitosi uskog dna koje su stavljali na postolja.

Ovo posuđe odgovara svojim oblikom i ornamentikom vazama sa Kiklada. Ukrašeno je linearnim, ponekad i geometriskim ornamentom. Kao što navodi Čajld, ove vaze pokazuju srodnost sa sličnim posuđem iz srednje Anadolije, a od kikladskih najbliže su vazama sa Melosa iz srednjekikladskog perioda.

Pored ovog posuđa u kulturnom inventaru ranoheladskog perioda III otkrivene su vaze za koje izvesni arheolozi smatraju da pripadaju proizvodima na kojima se oseća snažan uticaj srednjoevropske komponente. To

su amfore širokog trbuha i uskog kratkog vrata i šoljice sa drškom. Smatrajući da se u ovom slučaju radi o stranom elementu u Egeji, Pitioni navodi podunavsko-sudetsku oblast gajtanaste keramike kao područje iz koga su ovakvi keramički oblici mogli ući u Heladsku kulturu. To mišljenje još jače je zastupao i Šuhart, kad je kazao da slične amfore u mikenskoj kulturi potiču iz Tiringije. (Schuchhardt, Alteuropa, str. 251.) Svoje mišljenje o vezama heladske kulture, naročito mikenskog perioda sa evropskim severom, Šuhart potvrđuje i otkrićem zrna ćilibara, koja je Šliman otkrio u mikenskim Schacht-grobovima. Jedan deo ovog ćilibara je nesumnjivo poreklom sa Sicilije. U prilog ovim vezama išlo bi i otkriće izvesnih zlatnih predmeta, spiralnog oblika, koji se javljaju u Podunavlju, u Mađarskoj, ali takođe i u drugim oblastima gde je bila poznata metalurgija zlata.

Pretpostavke o vezama heladske kulture sa kulturama drugih oblasti potvrđuju i drugi nalasci koji su uvezeni na grčko tle ili pretstavljaju imitacije stranog materijala. To još jednom više ističe trgovine koja je postojala između kopna, Kikladskih Ostrva, Krita, Kipra i Male Azije. Ove veze ne ogledaju se samo u predmetima namenjenim praktičnoj upotrebi, nego takođe i u onima koji otkrivaju nepoznate strane intelektualne i duhovne kulture. U doba i oblasti ranoheladske kulture nađene su mramorne figurine kikladskog tipa koje i ovde, kao i u celoj Egeji, indiciraju kult majke-boginje. Žrtvenici od pečene zemlje, način sahranjivanja, nekropole okrugle osnove pokazuju neosporne veze Helade sa Kritom i Anadolijom. S druge strane, ove veze pokazuju i izvesni predmeti heladskog porekla, otkriveni na Kikladima. Zahvaljujući tome — stranom materijalu, kikladskom, kritskom, anadolskom, egipatskom (VI dinastije 2625—2475), otkrivenom na heladskim lokalitetima — Hagios Kozmas, Evtrezis, Azine, Egina i dr., bilo je moguće utvrditi aproksimativno i hronološku podelu heladske kulture, kao i termine njenih starijih i srednjih perioda.

SREDNJE HELADSKO DOBA

Kultura srednjoheladskog doba izdvojena je u zaseban vremenski period zbog promena koje su se pojavile na prelazu trećeg u drugi milenij u Egejskoj oblasti, a naročito na grčkom kopnu. Vremenski ovaj period približno odgovara srednjominoskom dobu. Kao novine u sadržaju kulture mogu se pre svega smatrati nove vrste posuđa. Neki arheolozi pripisuju bez dovoljno opravdanih razloga nove tipove heladskih vaza intenzivnijim kulturnim vezama sa severom, dok drugi ukazuju na pojačani saobraćaj sa Kritom, odakle je jedino i moglo biti preneto u srednju Grčku lončarsko vitlo, još uvek sasvim nepoznato podunavskim i srednjoevropskim keramičarima. Veze sa Kritom, koji se tada nalazio u punom razvoju srednjominoske epohe, potvrđuje i minoska polihromna keramika, nađena na lokalitetima srednjoheladske civilizacije. Na veze centara ove civilizacije sa istočnim oblastima ukazuje i pojava tipične orhomenoske (minijske) keramike u Troji V, dakle u periodu koji odgovara pojavi ove keramike u srednjoheladskoj kulturi. Ceo problem moći će se pravilno razumeti i rešavati tek onda ako se pretpostave veze kopnene Grčke i sa njenim kontinentalnim pozađem, daleko siromašnijim po svom kulturnom sadržaju od juga, i sa Kritom i ostalim područjem

XIV. PROSTORNA PODELA CIVILIZACIJA BRONZANOG DOBA U KONTINENTALNOJ EVROPI

Prostorna podela civilizacija bronzanog doba u kontinentalnoj Evropi obuhvata nekoliko različitih oblasti. U starijoj arheološkoj literaturi postoje pet glavnih oblasti: Italija, zapadnoevropska, srednjoevropska, severnoevropska i istočnoevropska oblast. Hoernes je prvobitno razlikovao tri osnovne kulturne oblasti: zapadnu, kojoj pripada i Italija, srednjoevropsku, u koju pored ostalih zemalja uključuje i Mađarsku i Južnu Skandinaviju i istočnoevropsku za koju se vezuju s jedne strane nordiske i transkavkaske grupe, a s druge strane uralsko-altarska bronza. Pri ovoj podeli, kao i docnijoj, Hoernes je već dovoljno podvukao vodeću ulogu Egejske oblasti, čija je kultura svojim uticajem delovala »na severne oblasti Balkanskog Poluostrva, na istočni deo Srednje Evrope i na jug Skandinavije«. Pritom on ističe da Južna Skandinavija nije kulturne tekovine juga i Egeje dobivala preko Srednje nego preko Zapadne Evrope. Hoernes ovu pojavu objašnjava trgovačkom razmenom između zapada bogatog rudama i Egeje koja je naročito u poznominoskoj epohi (L. M.) pokazivala najveći interes za južna bogatstva Zapadne Evrope. Saobraćaj, i ekonomski i kulturni, odvijao se pri tome pretežno morem, tako da su se pribrežne zemlje mnogo pre upoznale sa egejskom civilizacijom, nego srednjoevropske, koje su u kulturnom pogledu znatno zaostajale za primorskim severnim zemljama. Za naša znanja o geografskoj rasprostranjenosti civilizacija raznih kulturnih stepena i epoha od interesa je i konstatacija ovog arheologa o pomeranju kulturnih centara i težišta u toku dugog procesa razvitka evropske kulturne istorije uopšte. U starijem kamenom dobu — navodi Hoernes — bila je Zapadna, u mlađem kamenom dobu bila je Srednja Evropa glavna oblast evropske umetnosti i kulture. U bronzano doba to je jug, zapravo jugoistok.

U svojoj prostornoj podeli Evrope Déchelette je razlikovao sedam oblasti:

1. — Egejsko-mikenska oblast, uključujući Grčku, Arhipelag, Krit, Kipar i zapadnu obalu Male Azije. Pod uticajem ove oblasti stajao je neposredno Balkan, kao i veliki deo mediteranskog basena.

2. — Italska oblast, koja obuhvata Italiju, Siciliju i Sardiniju.

3. — Iberska oblast, koju čine Španija, Portugalija i Balearska Ostrva.

4. — Zapadna oblast, u koju ulaze Francuska, Britanska Ostrva i Belgija. Za ovu oblast Déchelette vezuje Švajcarsku, Južnu Nemačku i delimično Češku.

5. — Mađarsku oblast, koju čine Mađarska, Transilvanija, Moravija i Balkan, uglavnom srednje Podunavlje.

6. — Skandinavska oblast, koja obuhvata Severnu Nemačku, Dansku, Švedsku, Norvešku i Finsku.

7. — Uralska oblast, kojoj pripadaju Rusija i Sibir.

Osnovu Dešletovoj, kao i prethodnoj podeli, čine posebne karakteristike materijala u svakoj od ovih oblasti. Međutim, potrebno je napomenuti da među ovim oblastima ne postoje granice koje bi strogo odvajale kulturni sadržaj jedne oblasti od druge. Pre bi se moglo reći da su u pitanju varijenti sa lokalnim obeležjem, koje je nastajalo pod uticajem jačeg ili slabijeg interesa kulturno razvijenih oblasti za prirodnim bogatstvom nerazvijenih krajeva.

Dešeltovu osnovu za teritorijalnu podelu Evrope na oblasti usvojili su docnije i drugi arheolozi, unoseći pri tome izmene koje su proistekle iz razvoja same nauke (v. podelu bronzanog doba po oblastima kod Johannes Bumüller, Leitfaden der Vorgeschichte Europas, Augsburg, 1925, str. 226—240; Richard Pittioni, Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur, str. 120, 147—179.) Podela na oblasti je izvršena pretežno na osnovu tipoloških odlika karakterističnog materijala. U ovom slučaju to je na prvom mestu keramika.

Opšti nedostaci ove podele potiču od tipologije, naročito keramičke, koja, posmatrana izolovano, pretstavlja samo jedan od kulturnih elemenata jednog stadijuma, epohe ili oblasti. To naročito vredi za tipologiju keramičkih proizvoda u oblastima, koje su vrlo laganim hodom prolazile kroz proces ekonomske, društvene i kulturne evolucije.

Uviđajući nedostatke ovakve podele, Gordon Childe je učinio pokušaj da na jedan drugi način odredi karakter i obeležje evropskih civilizacija i njihovih populacija pretežno u toku II milenija stare ere. Podelu civilizacije i njihovih nosioca Childe je pritom sveo na šest grupa, odnosno oblasti.

1. — Prvu oblast čine obrazovani i pismeni stanovnici minosko-mikenskih gradova Egeje.

2. — Druga oblast obuhvata nepismene stanovnike Makedonije i Egeje.

3. — Trećoj oblasti pripadaju stalna naselja zanatlija i metalurga bronze, koja su se protezala na liniji Kuban, Srednje Podunavlje, Jugoistočna Španija.

4. — Četvrta oblast obuhvata naselja, manje stalna i manje diferencirana u basenu gornjeg Dunava, Južne i Srednje Nemačke, Švajcarske, Engleske i Južne Rusije.

5. — Petoj oblasti pripadaju neolitska naselja i zajednice u Južnoj Skandinaviji, Severnoj Nemačkoj i na ostrvima Orkada.

6. — Šestu oblast čine poludivlje skupine dalekih nordiskih šuma.

U podeli koju dopušta savremena arheologija Evropa ima tri glavna geografska pojasa: južni, srednji i severni. U granicama ovih pojasa postoje oblasti i kulturne grupe koje pokazuju manje ili više međusobnih srodnosti ili razlika. S druge strane, one otkrivaju zavisnost svoje evolucije i kulturnog progresa od povezanosti sa oblastima i centrima mediteranske civilizacije. Usled toga izvesni krajevi jedne iste zone, srednje

ili severne na primer mogli su biti u istoj epohi na raznim stepenima i u raznim stadijima jedne iste ili i različitih civilizacija. Sama geografska širina jedne oblasti nije jedini uslov za određivanje vrste u doba kojima mogu da pripadaju civilizacije zastupljene u pojasu te širine. Geografski položaj, saobraćajne mogućnosti i ekonomski potencijal jedne oblasti određivali su brzinu kulturnog razvoja, pa samim tim i prelaze iz civilizacije ili kulturne faze nižeg reda u civilizaciju ili njenu fazu višeg reda.

Pri izgrađivanju sistema ove nove podele Evrope bronzanog doba moramo se čuvati od padanja u grešku u koju vodi tendencija ka šematizovanju ovakvih sistema. Civilizacija bronze u Evropi nije se prenosila samo u jednom pravcu, horizontalno, po geografskoj dužini, niti u vertikalnom, po geografskoj širini. Idući za određenim interesom, prema mogućnostima koje im je određivala njihova snaga i brojna veličina, nosioci civilizacije bronze tražili su najpovoljnije puteve i pravce, kojima su dopirali u krajeve, gde su se njihove migracije zaustavljale, stalno ili privremeno. Zbog ovog razloga migracije novih stanovnika, koji su poznavali obradu bronze, nisu se vršile samo sa juga prema severu. One su išle raznim pravcima, vršeći ponekad i duboke prodore u kontinentalna područja, u kojima se uporedo sa bronzom održavao najčešće i eneolitik. Kao primer za to može nam poslužiti uvođenje i rasprostiranje bronze u Makedoniji. Anadolci, poznavaoci bronze, zatekli su autohtono makedonsko stanovništvo na nivou neolitske civilizacije. I pored mogućnosti da se upoznaju sa novim tehnikama i tekovinama jedne više i bogatije civilizacije, i neolitski Makedonci su i dalje upotrebljavali oruđa od glačanog kamena, opsidijana, kosti i pečene zemlje. Iz razloga koje zasad još dovoljno ne poznajemo oni su se povlačili na jug, bliže oblastima koje su imale dodira sa heladskom i mikenskom kulturom. Ali i sada su neolitičari teško prihvatali tekovine novih civilizacija, zadržavajući umnogome tradicije i koncepcije svoga neolitika. Drugi primer za ocenu i razumevanje procesa rasprostiranja bronze, u odnosu na geografski položaj pojedinih oblasti Evrope, pružaju Britanska Ostrva. Iako se nalaze na istoj geografskoj širini kao i Danska i veliki deo Severne Nemačke, Britanska Ostrva su u III i IV periodu (po Čajldovoj podeli oko 1400 godine) upotrebljavala i proizvodila predmete od bronze, dok je veliki deo srednjoevropskih zemalja još živeo u stadijumu neolitskih i halkolitskih civilizacija.

Stanje arheološke nauke još nam ne pruža mogućnost da strogo utvrdimo granice između triju zona koje smo naveli. Približno one bi se kretale u sledećim linijama:

1) Južnom pojasu pripadaju tri velika evropska poluostrva: Balkansko, Apeninsko i Pirinejsko. U ovu zonu uključuje se delimično i oblast Južne Rusije, Donjeg i jedan deo Srednjeg Podunavlja i Južne Francuske. U ovom pojasu najranije se pojavljuje bronza i njeno rasprostiranje obavlja se uglavnom morskim putevima i rečnim dolinama. Proces uvođenja bronze, kao materijal koji je davao dominantno obeležje kulturnom sadržaju, ovde je trajao veoma dugo: od prve polovine trećeg pa do druge polovine drugog milenijuma. Kao što smo to već istakli, smena starih civilizacija i starih koncepcija vršila se vrlo lagano. To je dopuštalo infiltriranje novih kulturnih elemenata u stare i istovremeno postojanje, u raznim oblastima ovog južnog pojasa, neolitika uporedo sa halkolitikom i bronzom.

2) Srednjem pojasu pripada najveći deo Srednje Evrope, gornje i deo srednjeg Podunavlja, i izvesne oblasti Zapadne Evrope, Južne Engleske i Irske, u Francuskoj Bretanja i Normandija, sliv Rajne i srednje oblasti Rusije. Kao što je slučaj sa južnim pojasom, i ovde se pojavljuju infiltriranja i fluktuacije raznih civilizacija.

3) Severnom pojasu pripadaju ostale, nordiske evropske oblasti. Na njihovim periferijama u Engleskoj preovlađuje upotreba bronze, dok u uralskom području još uvek vlada eneolitik. Na širokom području koje se prostire između ovih dveju oblasti održava se uglavnom neolitik, obeležen upotrebom kamenih bojnih sekira a na zapadu i megalitskih spomenika.

Ovom podelom se ne iscrpljuju mogućnosti za određivanje i utvrđivanje kulturnih grupa, njihovih srodnosti i razlika u granicama jednog pojasa, kao i veza i odnosa između samih pojaseva. Za razliku od ranijih ili i nekih drugih savremenih podela (napr. Pittioni) mi smatramo da osnov za utvrđivanje karaktera i bitnog obeležja jedne kulture i civilizacije ne pretstavljaju prvenstveno spoljašnje odlike pojedinih, često i izolovanih objekata (forma, dekoracija i ornamentika). Bitno obeležje jedne civilizacije je ekonomska osnova na kojoj se ona razvija. Uporedo s tim ide i stepen materijalnih i intelektualnih potreba društva odgovarajuće civilizacije, od kojih najvećim delom i zavisi njen celokupni sadržaj. Razlike koje se utvrde pri proučavanju i određivanju odlika u materijalu, najčešće keramičkom, ne proizlaze iz različitih osnova jedne velike kulture, nego iz lokalnih potreba, prilagođavanja i kulturnog procesa objašnjavanja jedne pojave ili jedne kulturne potrebe. Proučavanje pojedinih bronzanodopskih civilizacija po odlikama oblika dovelo je do izdvajanja u posebne celine izvanredno velikog broja kultura. Međutim, u suštini, to nisu zasebne kulture nego samo lokalne manifestacije jedne velike kulture, zasnovane na određenim ekonomskim i sociološkim osnovama. Formalna sistematizacija bronzanog doba u Evropi odvodi arheološke studije u proučavanja problema samo po površini. Za naučni rad u arheologiji to je samo jedan od nužnih elemenata za otvaranje sinteza koje u potpunosti treba da obuhvataju i osvetljavaju probleme ne samo forme jednog društvenog proizvoda nego i karaktera samog tog društva kao faktora često i uzroka stvaranja, evolucije i progresa.

Kao primer podele koja ne iscrpljuje mogućnosti za stvaranje takvih sinteza, navešćemo ovu koju nam pruža Pittioni u svom najnovijem priručniku Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur, 147. U oblasti Srednje Evrope on navodi blizu dvadeset kultura, nazvanih po spomenutim lokalitetima: »Perjamos-Kultura; Teiss Kultura; Toszég-Kultura; Nagurev-Kultura; Kisapostag-Kultura; Gata-Kultura; Aunjetitz-Kultura; Straubinger-Kultura; Adlerberger-Kultura, koje pripadaju periodu ranog bronzanog doba obeleženog običajem sahranjivanja u zgrčenom položaju (»Hockergräberkultur«). Srednjem periodu pripada niz lokaliteta (Vatya-Kultura; Veszprem- i Szekszard-Kultura; Hatvan-Kultura; Werschetz-Wattina (Vršačko-Vatinska)-Kultura; Otomani-Kultur (u Erdelju), koja je obeležena običajem sahranjivanja ispod gomila kamena ili zemlje (»Hügelgräberkultur«). Poznom bronzanom dobu u ovoj Pitionijevoj podeli pripada »Lausitzer-Kultura (»Lužička kultura«), kao najtipičnija za pojam kulture koja je rasprostranjena po velikom delu Srednje i Zapadne Evrope pod imenom Urnenfelder-Kultura (»Kultura groblja sa urnama«).

HRONOLOŠKI I ETNIČKI PROBLEMI BRONZANOG DOBA U KONTINENTALNOJ EVROPI

Bronzano doba u Egejskoj oblasti ne može se uzeti kao jedina osnova na kojoj bi se mogla izvršiti ocena kulturnog, ekonomskog i društvenog razvoja ostalih evropskih oblasti koje su prošle kroz fazu upotrebe bronze, kao metala koji u kulturnoj evoluciji pretstavlja lestvicu, preko koje je Evropa ušla u prvi milenij st. e. Ni po karakteru kulture, ni po sadržaju civilizacije, još manje po hronološkim terminima, bronzano doba najvećeg broja evropskih oblasti, naročito kontinentalnih, ne može se postavljati u paralelan odnos sa Egejom. Dok je u Egeji u II mileniju postojala visoko razvijena gradska kultura koja je stvorila bogatu likovnu i građevinsku umetnost i poznavala široke i raznovrsne tehničke mogućnosti, kontinentalna Evropa, pa čak i oblasti u neposrednoj blizini mikenske kulture, još uvek su živeli u toku ili u tradicijama neolitika i eneolitika. U ovo doba Evropa je još uvek bez šire društvene i političke organizacije, na nivou gentilnih zajednica i agrikulturne ekonomije. Kolike su razlike između Egejske Oblasti i ostalih krajeva Evrope, uključujući tu i unutrašnjost Grčke, najbolje će se videti iz podatka koji nam u ovom smislu pruža R. Furon: »Ako pređemo Korintsku prevlaku i uđemo u pravu kontinentalnu Grčku i Tesaliju, tu ćemo naći stanovništvo koje nema nikakve veze sa narodima naprednije civilizacije. Ono je u neolitiku u početku III milenija, ono je tu i pet sto godina docnije, pa čak i posle hiljadu godina. Videćemo da znaju za bakar u toku II milenija, nešto oko 400 godina posle nego što su Egejci prestali uopšte njime više da se služe. To je zanimljiv primer hronoloških razlika »koje dopuštaju sasvim raznorodnim civilizacijama da žive jedna pored druge, bez ikakvog uzajamnog uticaja« (Furon, R., Manuel de préhistoire générale, Paris, 1951, str. 414).

Ranije ocene civilizacije bronzanog doba u Evropi vršene su bez dovoljnog poznavanja njihovih osnova: materijalnih, društvenih i intelektualnih. Zaključci su izvođeni i donošeni u skladu sa tipologijom, koja sama po sebi može u izvesnim slučajevima da pretstavlja samo jedan od elemenata koji se mogu koristiti i primeniti u metodologiji naučnog rada. Upotrebljena kao isključiva baza za ocenu jednog naučnog problema, tipologija vodi neizbežnim greškama, koje za sobom povlače pogrešne hipoteze, teorije, doktrine i škole. Ni jedna vrsta kulturnog inventara, iz oblasti materijalne kao i duhovne delatnosti čovekove, nije nastala nezavisno od uslova pod kojima se stvarala i razvijala organizacija i praistoriskog i savremenog društva. Sasvim je izvesno da se proces evolucije i progresa jedne kulture i jedne epohe odražava i u tehničkim i formalnim odlikama materijala, koji je predmet naučnog istraživanja. Zbog toga se u naučnom poslu ne mogu zanemariti ni tipološke odlike proizvoda čovekovog rada i njegovog duha. Ali se elementi tipologije moraju povezati i sa ostalim podacima i komponentama koje su uticale na razvoj i sadržaj jedne kulture. To se naročito odnosi na najstarije epohe kulturne istorije, na razdoblja o kojima osim materijalnih ne postoje i pisani izvori. Dešifrovanje rkitsko-mikenskog pisma i čitanje sadržaja tablica iz Knososa, Pilosa i dr. upotpuniće naša znanja zasnovana na tipološkim proučavanjima.

Primena ovog metoda u proučavanju i rekonstrukciji bronzanog doba vršena je u kontinentalnoj Evropi prvenstveno zbog nepoznavanja dovoljnog broja činjenica i njihovih odnosa. Praznina koja je otuda nastajala popunjavala se šematičkom podelom na oblasti i periode. Međutim, prostorne i vremenske granice utvrđivane su na osnovu imaginarnih odnosa koji, u mnogim slučajevima, ni do danas nisu utvrđeni ni dovoljno osvetljeni. Kao primer za to možemo navesti hronologiju bronzanog doba Podunavlja i Italije.

U Podunavlju bronzano doba je datovano, ili se još uvek datuje kod izvesnih autora, uporedo sa kritsko-mikenskim dobom. Sličan je slučaj i sa Italijom. Prva pojava civilizacije obeležene upotrebom bronze u Italiji datovana je, po Montelijusovoj hronologiji, u početak II milenija. Međutim, kako nam to saopštava M. Pallottino, savremene studije o ovom problemu i nove činjenice pokazuju da širenje civilizacije bronze na Apeninskom Poluostrvu pada u isto vreme kad i poslednje faze mikenske civilizacije u Grčkoj. »Izvesno je dakle — kaže Pallottino — da je eneolitska civilizacija trajala u mnogim krajevima Italije do druge polovine drugog milenija i da puni razvoj civilizacije bronze treba pripisati vekovima koji su prethodili i neposredno sledili prvom mileniju pr. Hr. Pojava civilizacije gvožđa u srednjoj i južnoj Italiji može se datovati između kraja IX i početkom VII veka, oko 800 godine pre Hr.; njeno širenje prema Istoku i Severu dogodilo se po svoj prilici u toku VIII i VII veka« (v. Palottino, La civilisation étrusque, Paris, 1949, str. 48).

Nižem datovanju bronzanog doba u evropskim zemljama koje leže izvan Egejske Oblasti idu u prilog rezultati do kojih su došle, pored arheologije, i druge naučne discipline, naročito praistoriska lingvistika i etnologija.

Kulturni problemi bronzanog doba obuhvataju pitanja i materiju i ovih dveju disciplina, naročito u vezi sa pojavom indoevropskih populacija i indoevropskih jezika. U okvir ove naučne materije ulazi i proučavanje autohtonog, neolitskog i eneolitskog stanovništva prema novim etničkim elementima koji su u većini slučajeva bili i nosioci bronzanodopskih civilizacija. U primeni rezultata ovih disciplina, naročito onih koji se odnose na etničke probleme, ponekad se ide preko granica do kojih su doprla saznanja ovih disciplina. Jedan deo evropskih arheologa vidi u nosiocima nove civilizacije u Srednjoj Evropi ilirske populacije, obojene germanskim etničkim obeležjem. Dok je Anton Spriger u oceni ovog pitanja veoma oprezan, Carl Schuchhardt je gotovo kategoričan. Kulturna kretanja koja obeležavaju proces smene neolitika sa bronzanom moraju se pripisati jednim delom i pojavi novih etničkih elemenata. Ovi, po svemu sudeći, pretstavljaju prve prethodnice još uvek neidentifikovanih Indoevropljana. Springer tu pojavu definiše na sledeći način: »Pitanje je osetljivo, kako da etnički objasnimo i nazovemo sva ova kulturna kretanja. Jasno je, međutim, da je cela zapadnoevropska i stara mediteranska oblast preindogermanska«. Da ovo pitanje u to vreme nije bilo dovoljno jasno, vidi se i po podacima koje Springer pruža u opštim linijama o etničkoj obojenosti mikenske kulture. »Mikenska kultura ima čvrstu mediteransku osnovu. Vladajući sloj njenog stanovništva je indogermanski, kao što to dokazuje palata. Tek sa novim talasom, koji je došao sa severozapada i ispoljio se u dipilonskoj kulturi, potpuno pobeđuje indogermanski elemenat ili bolje u ovom slučaju keltsko-germanski« (v. Springer, A., Die Kunst des Altertums, Leipzig, 1923, str. 10 sq). Podaci koje smo ranije izneli o karakteru mikenske i kritske kulture, koje u izvesnom smislu pripadaju jednoj kulturnoj celini, dovoljno su dokumentovano pokazali veze ove kulture sa kulturama aziskog i afričkog istoka. S druge strane, taj

momenat dovoljno ukazuje na neodrživost etnoloških teorija, kao što je ova Špringerova, a još više onih koje nam pruža Carl Schuchhardt u svom delu Alteuropa. Uvođenje bronze u evropsku kulturu Šuhart pripisuje pojavi Germana, uglavnom u Srednjoj Evropi: »Borba između Germana koji su nadirali i bandkeramičara koji su lagano iščezavali, vodila se u neolitskim kulturama Resena (Rössen) u Tiringiji i Virtembergu (Gr. Gartach) u Nosvicu (Noswitz), Jordansmilu (Jordansmühl) i Maršvicu (Marschwitz) u Šleziji; ona se ispoljava takođe u bronzano doba u mnogim kulturama od Istočne Nemačke preko Češke, Moravske do Mađarske: dovde je očigledno doprla južno- i istočnonemačka trakasta keramika«. Malo dalje Šuhart se u svojim etničkim determinacijama spušta u još dublju prošlost. On etnički definiše i nosioce trakaste, dakle pretežno neolitske keramike, kao Ilire (v. Schuchhardt, Alteuropa, Berlin, 1935, str. 214—215).

Etničko definisanje nosilaca pojedinih civilizacija ranog bronzanog doba za sada je još nepouzdano, kao što su nesigurni i apsolutni hronološki termini duboke praistoriske prošlosti kontinentalne Evrope. Ta pitanja moraju se smatrati još uvek otvorenim. Bronzano doba u kontinentalnoj Evropi pretstavlja dug vremenski proces, koji obuhvata složene probleme koliko arheologije toliko i nauka koje smo već pomenuli: Oni se mogu rešavati jedino po etapama, sredstvima i naučnim metodom sviju zainteresovanih disciplina. Zato ćemo i naša proučavanja kompleksa ovih problema i njihovih odnosa usmeriti ka upoznavanju pozitivnih činjenica, s jedne strane, i teoretskih mogućnosti koje se tiču pojave, doba i rasprostiranja kulture i civilizacije bronze u Evropi, s druge strane. Tamo gde postoje objektivne mogućnosti za proučavanje etničkih pitanja koja stoje u vezi sa materijom ovih studija, ukazaćemo na podatke i dokumenta koja osvetljavaju i ovu stranu kulturne evolucije bronzanog doba. U potrebnoj meri napravićemo i jedan osvrt na civilizacije bronze na područjima van evropskog kontinenta.

MATERIJALNA KULTURA BRONZANOG DOBA U EVROPI

Halkolitski stepen u evropskoj kulturi bio je kratkog veka. Čist bakar u upotrebi zadržao se nešto duže vremena u Aziji i Egiptu, a u Evropi vrlo rano je pronađena legura bakra i kalaja (devet desetina bakra i jedna desetina kalaja) koja je, pod imenom bronze brzo primljena u praktičnu upotrebu. Odnos u razmerama bakra i kalaja u leguri varirao je: dok je u početku iznosio svega 15 od sto kalaja, a docnije se količina bakra smanjuje za račun kalaja, tako da količina kalaja ponekad iznosi i 12 od sto. Takozvana »klasična bronza« sadrži 90 od sto bakra i 10 od sto kalaja.

Azija, Sev. Afrika i Južna Evropa vrlo rano su upoznale bronzu, čiji je pronalazak, za ovaj deo sveta, vezan za oblast Mesopotamije. Pretpostavlja se da Zapadna Evropa pronalazak i upotrebu bronze duguje Iberskom Poluostrvu, specijalno Španiji, koja je vrlo rano, možda i nezavisno od starih uticaja počela da koristi preimućstvo metala nad mineralima.

Bronza je tehnički obrađivana na dva načina, livenjem i kovanjem. U Severnoj Evropi primenjivalo se i dugo zadržalo livenje, u Srednjoj Evropi jedino je obrađivan ovaj metal livenjem, a na Jugoistoku bile su poznate obe tehnike.

Kalupi u kojima je livenje vršeno najčešće su od kamena ređe od ilovače i bronze. Ploče u kojima se pravio odliv ustvari su negativi predmeta koji se želeo dobiti. Pošto se livenje obično vršilo po delovima, u dva ili više kalupa, prema obliku i razmerama predmeta, na njemu su vidljivi tragovi spajanja, naročito na predmetima prostije izrade. Od bronze je pravljeno oruđe, oružje i nakit.

Karakteristično oruđe je sekira, odnosno bradva, različitih oblika. Najstarije bronzane sekire odgovaraju neolitskim po obliku i načinu pričvršćivanja. Kod njih je procenat kalaja vrlo mali. Mlađe od njih su sekire sa izvučenim koritastim ivicama u koje se uvlačio deo drške, a zatim vezivanjem učvršćivao. Ovom dobu pripada i t. zv. »kelt«, vrsta kratke sekire, sa uskom ivicom i šupljim okruglim otvorom u koji je uvlačeno koleno drške, često jelenjeg roga. Bronzani noževi, srpovi, brijači, testere, burgije, dleta, mali čekići i nakovnji za obradu zlata i bronze, udice, harpuni, igle za šivenje ukazuju na široke tehničke mogućnosti koje je pružala obrada bronze, a s druge strane otkrivaju i razvijeniji, privredni život, koji pored zemljoradnje, stočarstva, lova i ribolova postavlja osnove zanatskoj odnosno industrijskoj proizvodnji.

Od oružja za bronzano doba karakteristični su bodeži, kratki mačevi, vrhovi za koplja i strele i oklopi, zatim nadžaci, ustvari bronzane sekire nasađene na dugačku dršku. Na strani suprotno od oštrice nalazilo se čekićasto produženje.

Mačevi i bodeži su ukrašeni. Na Jugu, u Egejskoj Oblasti, bodeži pretstavljaju prava remek-dela toreutske veštine. Cela površina oštrice ispunjena je raznim pretstavama, scenama iz lova ili borbe. Na Severu ukrašena je bila većinom drška, odnosno balčak. Ornament je bio linearan, krugovi ili spirale.

Svojstveno zapadnim evropskim zemljama je oružje koje pretstavlja kombinaciju bodeža i koplja. Široka oštrica bodeža učvršćena je na dugačkom držalju, tako da omogućava lako rukovanje, a istovremeno povećava efekat pri upotrebi ovako produženog bodeža.

Kako za oruđa i oružja, tako je i u pogledu nakita, bronza pružala široke mogućnosti za pravljenje raznovrsnih oblika, za ukrašavanje odela, kose ili nagih delova tela.

Od ukrasnih predmeta najčešće su igle, raznih oblika, dužina i dekora i fibule, koje pretstavljaju jedan od važnih i sigurnih putokaza za datovanje pojedinih nalaza i stepena bronzanog doba.

Igle su rađene od jednog ili dva dela, odnosno sa glavom koja je bila odvojeno urađena, dekorisana, a zatim pričvršćena na iglu. Ukrasi su bili kovani ili urezani, u obliku krugova, pravih linija ili spirala. Spiralni ornamenat je proširen od Grčke do Skandinavije, podjednako bogat u varijantama. S obzirom na poreklo bronze u Evropi i na vrlo čestu pojavu spirale baš u tom dobu, može se smatrati da spirala vodi poreklo s Juga. Pošto se spirala javlja kao ornamenat i na materijalu nolitskog stepena, pretpostavljalo se da je ovaj ukras iz neolitske kulture prešao u bronzanu i da je, sudeći po nalascima i lokalitetima udaljenim od Grčke, kontinentalnog porekla.

Siromašni u metalu, kulturno zaostali iza Juga, ljudi sa kontinenta dugo vremena mogli su samo da podražavaju oblike više kulture i da u materijalu kojim oni raspolažu primenjuju ornamente sa uzora koje su

upoznali preko importa kulturnog materijala iz naprednijih zemalja. Spiralni ornamenat je negovan kroz ceo praistoriski period i kao njegova tekovina predat je istoriskim epohama.

Mnogo važnija od igle, u arheološkom smislu, je fibula. Služila je za spajanje dvaju delova odela. »Ovaj mali predmet — kaže za fibulu francuski arheolog Joseph Déchelette — »vrlo je zanimljiv i mi ćemo od sada pratiti njegovu stalnu evoluciju. Ona igra važnu ulogu u hronološkim i etnografskim klasifikacijama sviju perioda, do rimske dominacije pa čak do varvarskih osvajanja. Ona se ubraja među glavne »fosile« protoistoriskih vremena, čime se objašnjava marljivi trud kojim su se neprekidno proučavale njene postepene transformacije i geografska podela njenih raznih tipova. Ova ozbiljna istraživanja nisu ostala besplodna. Hronološki razvoj fibule sada je poznat u svojim glavnim potezima. Među mnogobrojnim tipovima koji postepeno idu od bronze do merovinškog doba jedva da ih ima nekoliko čije se doba ne može pouzdano utvrditi.« (Déchelette, J., Manuel, II, str. 326).

Po načinu proizvodnje fibule se dele na livene i kovane, od kojih su prve starije, zatim na jednodelne i dvodelne. Po obliku fibule su: violinskog tipa, lučnog, čunastog, zmijolikog i naočarastog.

Fibule violinskog tipa su podeljene, uglavnom, u četiri grupe:

a) sa glatkom žicom
b) sa tordiranom žicom
c) sa listolikom površinom i
d) sa spiralnom oprugom.

Violinske fibule otkrio je Tsountas 1888 godine, prilikom iskopavanja na mikenskom akropolisu i one, verovatno, pretstavljaju najstariju vrstu fibula.

Lučne fibule mogu se tipološki podeliti takođe u četiri grupe.

a) sa glatkom površinom luka
b) sa tordiranim lukom
c) sa lukom u obliku gusenice i
d) sa čunastim lukom.

Zmijolike fibule su:

a) jednostavne ili
b) sa spiralnim uvojcima u luku.

Fibule čunastog tipa (Navicella) kao i naočaraste fibule pripadaju pretežno gvozdenom dobu, iako su po pravilu pravljene od bronze.

Dvodelna fibula razvila se po mišljenju O. Monteliusa iz violinske. Međutim, izgleda pravilnije objašnjenje J. Déchelette-a. On smatra da je ova fibula postala od igle, pribadače, sa probušenom zadebljanom glavom. Kroz otvor provučen je konac ili tanki kožni gajtan. Kad se igla provuče kroz delove odela koje spaja, onda joj se vrh, provučen napolje, obavije koncem ili gajtanom. Na taj način igla se učvršćuje i nema opasnosti da bi mogla ispasti i izgubiti se.

Pored navedenih primera fibula treba podvući da bronzanoj kulturi pripadaju i t. zv. naočaraste fibule odnosno dvojna spiralna fibula. Takvih fibula, koje između većih kolutova mogu imati i po dva manja, nađeno

je dosta u Podunavlju, u Mađarskoj i u našoj zemlji. Samo one pripadaju mlađem dobu. Po mišljenju prof. Dr M. M. Vasića ovim fibulama kao prototip služio je kardiofilaks, deo ratne opreme koji je štitio srce i grudi. U našoj zemlji primerci ukrasa u obliku kardiofilaksa naročito su poznati sa Glasinca u Bosni. (Upor. M. M. Vasić, Praistoriski kolutasti nakit iz Bosne, Starinar, Beograd, 1928, str. 255 sk.)

Među bronzanim nakitom naročito važno mesto zauzimaju grivne, narukvice, prstenje, minđuše, privesci, opasači, ogrlice, i torkvesi. Pored bronze upotrebljavano je zlato i srebro za pravljenje nakita kao i staklena šarana ili raznobojna pasta, od koje su pravljene niske i đerdani.

U kozmetičke svrhe pravljeni su češljevi, ogledala, pincete.

ZGRADE ZA STANOVANJE, NASELJA I ZANIMANJA STANOVNIKA BRONZANOG DOBA

Kritsko-mikenske palate pokazuju da je u doba njihovog građenja i egzistiranja postojalo na jugu Evrope visoko razvijeno društveno uređenje. Raskoš i bogatstvo palata ukazuju na jednu vrstu robovlasničkog društvenog uređenja. Van palata kuće su bile pravljene skromno i jednostavno kao i u ostalim evropskim zemljama. Ovde su postojala tri tipa kuća: okrugla, ovalna i megaronska.

Ali, i izvan Grčke postojala su naselja zbijenog tipa, iako u kulturnom pogledu mnogo zaostalija, zaseoci i sela i, kako kaže Sophus Müller, čitavi utvrđeni gradovi.

Pojedinačne kuće građene su skoro u celoj Evropi od mekog materijala. Samo za razliku od neolitskih zemunica, u bronzanom dobu kuće se grade većinom nad zemljom. Osnova im je četvrtasta ili ovalna, zidovi od pletenog pruća, oblepljenog lepom (Hüttenlehm). Pleter je bio učvršćen kočevima ili tankim stubovima, od kojih se, prilikom iskopavanja, vrlo često nalaze rupe u zemlji. Materijal, od koga su građene kuće istruleo je ili izgoreo. Jedino je sačuvan lep, na kome se jasno vide tragovi pletenog pruća. Sačuvani su i tragovi ognjišta, kod koga, prilikom iskopavanja, mogu se uvek očekivati nalasci keramike i oruđa.

Naselja su bila nad vodom — sojenice ili palafiti, i na suvu. Suvozemna naselja su podizana obično na uzvišicama, da bi se na taj način izbegle poplave. U močvarnim i podvodnim krajevima ljudski stanovi su građeni na kolju, slično palafitima. Ta suvozemna na kolju naselja, teramare (terramare), otkrivena su u Severnoj Italiji, u dolini reke Po (Padanus).

I jedna i druga vrsta naselja građena je od drveta. Kamene konstrukcije u ovom dobu sreću se samo u Grčkoj i Španiji. Nakoljnička naselja rađena su na ovaj način prvenstveno iz odbranbenih razloga. Palafiti su bili zaštićeni vodom, a teramare naročitim bedemom. Kuće su bile prostrane i jednostavno pravljene od drvenih greda ili pruća oblepljenog zemljom. Vrlo često naselja je uništavao požar. Ali su ipak ostali sasvim dobri tragovi materijalne kulture, ostatka životinjskih kostiju, žitarica i dr. Sve je to sačuvano u sojenicama, naročito kod Robnhauzena, blizu Ciriškog Jezera u Švajcarskoj. Kuće su propadale u vodu i tamo bivale prekrivene slojem mulja i zemlje koji su ih čuvali od daljeg truljenja i propadanja. Nađena su po negde i po tri reda sojenica. To pokazuje da su na jednom istom mestu posle propasti jednog građena druga naselja.

Prema životinjskim ostacima utvrđeno je da je *čovek toga doba* poznavao i gajio sve vrste domaćih životinja, uključujući i konja. Domaćim životinjama, naročito konju i volu, čovek bronzanog doba dao je *naročito mesto i* u kultu.

Prema ostacima žitarica vidi se da je čovek kultivisao mnoge vrste žitarica i da mu je zemljoradnja bila važan i unosan posao.

Lovom i ribolovom čovek se bavio, ali sve više kao jednom vrstom sporednog zanimanja, koje mu je, naročito preko životinjskog krzna, donosilo mogućnost da lakše učestvuje u razmeni dobara, a docnije i u *trgovini.*

Svakako da su u ovo doba pored pomenutih zanimanja metalurgija, livenje i kovanje predmeta od bronze, zatim keramička proizvodnja, rad u rudnicima, trgovina i razni zanati pretstavljali važna zanimanja.

Osim zanimanja privrednog karaktera postojala su i druga, koja ulaze u oblast duhovne kulture: njima su se bavili sveštenici, vrači, pevači, ratnici i umetnici. Zanimanja ove vrste kao posebne profesije mogla su da se obavljaju prvenstveno tamo gde je intelektualni život društva bio na *onom nivou koji je dopuštao razvoj* ljudskog *interesovanja i za probleme* i zbivanja koja pripadaju domenu duhovne kulture: religiji, filosofiji, umetnosti i nauci. Arheološka dokumenta raznih vrsta i različitog zna*čenja iz* Egejske *oblasti, sa Balkanskog Poluostrva i iz* Podunavlja, a *u* manjoj meri i iz drugih oblasti Evrope osvetljavaju i ovu stranu života bronzanodopskog čoveka i društva u kome se je razvijala njegova individualna i kolektivna svest.

KERAMIKA I METALNO POSUĐE

Glavna nalazišta keramike bronzanog doba su palafiti, suvozemna naselja i grobovi. Vaze su mnogobrojne, raznovrsne i bogato ornamentisane.

Postoje dve vrste posuđa: prosto za svakodnevnu upotrebu i fino posuđe za specijalne svrhe, vrlo često kozmetičkog ili kulturnog karaktera. Prvo je od neprečišćene zemlje, jednostavnih praktičnih oblika, siromašno u dekoru. Posuđe druge grupe je fino urađeno, raznovrsnih lepih oblika, bogato ukrašeno.

Najstariji *dekor nema određene oblike, nego površinu suda prekriva* u obliku malih hrapavih delića, slično kori na stablu drveta. To su barbotine — ornamenti. Docnije se javljaju druge vrste ornamenata, uglavnom linearnog karaktera, trake, talasaste linije, spirale i meandri.

U *dekor spada i drška suda kao jednа od* bitnih karakteristika keramike ovog doba. Drški ima više: jedna, dve, ređe tri, najčešće četiri.

Prema tehničkom izvođenju ornamenata, keramika bronzanog doba može se podeliti u nekoliko osnovnih grupa, iz kojih se posle, u toku razvoja *bronzane kulture, izdvajaju podgrupe. Ta podela obuhvata:*

a) vaze sa urezanim ornamentima, u obliku krugova, trouglova, unakrsnih ili okrenutih temenima uglova koji se ne dodiruju;

b) vaze sa ornamentima u obliku kanelura, koje upućuju na metalno posuđe, verovatno, južnih oblasti;

c) vaze sa plastičnim bradavičastim ornamentima izvedenim na ramenu suda ili na prelazu ramena u trbuh suda. Ovi ukrasi potsećaju na

metalne ukrase, glave čioda ili eksera, kojim su ponekad i prvobitno pričvršćivani delovi bronzanih ili zlatnih sudova, a docnije stavljani iz estetskih razloga.

Pored ovako ukrašenih vaza, nađene su u palafitima jezera Bourget i vaze prevučene crvenom bojom ili ukrašene crnim, žutim ili sivim ornamentima na crvenoj površini. Na istom mestu nađeni su i veliki sudovi sa prečnikom većim od jednog metra, koji potsećaju na pitose kritsko-mikenskih palata.

Od fine keramike treba naročito istaći malo posuđe sa crno uglačanom površinom. To je dekor i tehnika koji odgovaraju tehnici Bucchero nero koja je u Srednju i Zapadnu Evropu mogla doći preko Etrurije. U Južnu Italiju i Etruriju Bucchero-vaze su uvezene iz Grčke koja je ovu tehniku poznavala još u ranim stolećima bronzanog doba (v. Hawkes, The Prehistoric Foundations of Europe, London, 1940, str. 88).

U mlađem periodu bronzanog doba javlja se, pored citiranih ornamenata, još i pečatasti ornamenat, koji je naročito čest u podunavskim zemljama i u nakoljničkim naseljima. Ornamenat, najčešće linearnih oblika, izvodio se pomoću izdubljenih matrica, urezanih na vrhu kamenog ili drvenog štapića, koji se utiskivao na određenim mestima na površini suda.

Široko plitko posuđe, zdele i tanjiri, dekorisano je ne samo spolja nego i iznutra.

Karakterističan keramički oblik pozne bronze, koji se prenosi i u gvozdeno doba, je okruglasta čutura. Telo joj je ovaloidnog oblika, sa širim otvorom na gornjoj sredini suda i užim na jednom od šiljastih krajeva, koji je služio umesto slavine. Takvih vaza ima i u naseljima podignutim duž Dunava, naročito u oblasti srednjeg toka odnosno njegovog sliva, u Moravskoj, Mađarskoj i kod nas. U našoj zemlji vaze u obliku okruglaste čuture nađene su u prostoru između Dunava, Save i Drave, na lokalitetima Vučedola i u Bapskoj.

Kulturi bronzanog doba pripadaju i vaze od metala i kamena. Nalaze se, uglavnom, na jugu Evrope. U ostalim zemljama retki su nalasci ovakvog posuđa, naročito kamenog. Ukoliko ga ima, smatra se da je na Sever preneseno s Juga, koji je uzore za proizvodnju metalnog i kamenog posuđa nalazio u Egiptu.

Ali su zato zemlje, u kojima je proizvodnja metala bila još retka i skopčana sa velikim troškovima, proizvodile glineno posuđe u tehnici i dekoru koje odgovara metalnim uzorcima. To se naročito odnosi na keramiku sa kaneliranim i bradavičastim plastičnim ornamentima. Na osnovu tih tehničkih odlika i drugih specijalno stratigrafskih podataka određuje se i hronologija pojedinog lokaliteta odnosno kulturnog sadržaja.

U istočnim evropskim oblastima, naročito u Rusiji, na keramici koja pripada zemunicama, a dekorisana je urezanim ornamentima, teško je odrediti hronološku granicu između proizvoda neolitskog i bronzanog doba, odnosno stepena.

O D E L O

Freske i druge umetničke pretstave iz Egeje pokazuju kakvo se odelo nosilo u ovoj oblasti u bronzanom dobu. Na Severu odelo je bilo od vune, retko od lana, i vrlo je jednostavno.

Čovek je nosio kapu, dug kaput, široki opasač.

Noge su bile obuvene u kožu.

Ženska odeća sastojala se iz mreže za kosu, kratkog kaputa i duge suknje koja se držala uz telo opasačem.

Ženska odeća Egejske oblasti bila je mnogo bogatija i raznovrsnija. Bogatstvo stanovnika palata davalo je široke mogućnosti za raskošnu nošnju. Blizina Egipta i Orijenta takođe je doprinosila većem izboru pojedinih vrsta odela. Pojavljuju se i imitacije egipatske odeće. Prema odeći na pretstavi zmijske boginje iz Knososa ili žena na sarkofagu iz Hagija Trijade, ženska odeća sastojala se iz dva dela: gornjeg, kratke bluze sa dekoltovanim grudima, i donjeg. dugačke suknje. Boginja je pretstavljena sa visokom kapom na glavi, dok žene sa sarkofaga iz Hagije Trijade imaju na glavi samo dijademu. Na nekim pretstavama kod žena je gornji deo tela obnažen. Muškarci su bili mnogo jednostavnije obučeni; samo im je srednji deo tela bio pokriven odećom, ostalo sve bilo je nago. Samo su ratnici pretstavljeni sa šlemovima, na kojima se vidi perjanica-lofos i paragnatide, delovi šlema koji su štitili lice. Trup im je bio zaštićen oklopom. Noge ispod kolena su zaštićene nazuvcima, odnosno knemidama.

O načinu odevanja tog doba sačuvali su se lepi opisi u *Homerovoj* Ilijadi. Izvanredan je opis Ahilove ratne odeće koji ćemo ovde citirati:

»Nazuvke najprije sebi navuče oko golijeni,
Nazuvke lijepe što ih skopčavale srebrne kopče;
Okolo prstiju oklop navuče divni Ahilej.
Metne na pleći mač sa srebrnim klincima mjeden,
Onda veliki štit i teški u ruke uzme,
Koji je kao mjesec sijevao s njega daleko.
Kao što kada se sjaj od ognja, kojno gori
Na moru ukaže gdjegod brodarima; oganj na gori
Visoko gori u stanu u samotnom, a njih oluje
Preko njihove volje po ribljivom povlače moru
Od prijatelja daleko; — Ahilijev tako je krasni
Umjetni sjao štit od etera. Pa teški digne
Šljem i na glavu metne, konjogrivni šljem ko zvijezda
Blistaše, a *griva zlatna na šljemu treptaše tome*,
Koje je stavio mnogo Hefesto okolo vrška.
Onda se ogleda sam u oružju divni Ahilej,
Stoji l' mu pravo, udi da l' gibati mogu se bjeli.
Oružje bješe mu kano i krila, ono ponese
Puk i pastira. Koplje tad očevo iz kora trgne
Veliko, *teško i čvrsto; nijedan nije* Ahejac
Mahati mogao njim do Ahileja koji je znao
Pelijski jasen uzmahnut, što ocu ga njegovu dade
Hirom s pelijskog vrha, da ubija njime junake.
Okolo konja se baveć Automedon s Alkimom drugom
Prezat ih stanu; konje omotaju pršnjaci zlatnim,
U čeljusti metnu im žvale, ostraga pritegnu oni
Za čvrsto sjedalo uzde. Automedon uhvati tada
Sjajni bič, koj' njemu u rukama stojaše zgodno;
Onda u kola skoči, a sa njim se uspne Ahilej,
Opremljen oružjem sjajući ko sunce Hiperiona«.

(Ilijada, XIX pev. stihovi 369—398; preveo T. Maretić.)

O odeći ovoga doba u kontinentalnoj Evropi, naročito u podunavskim oblastima kao i u oblasti metalitske kulture u Severnoj i Zapadnoj Evropi izvesne podatke pružaju i pretstave ljudi. One su rađene ili kao statuete, kao što je slučaj sa Podunavljem, ili kao plitki, u shematizovanim formama rađeni plitki reljefi. Plastika Podunavlja koja pripada kulturnom stadijumu bronze, iako je vremenski dopirala i do perioda starijeg gvozdenog doba, pokazuje upravo načinom odevanja uticaje kritsko-mikenske Egeje *na severne i periferne balkanske oblasti*. To potvrđuje i čitav niz statueta ove kulturne epohe, otkrivenih na raznim nalazištima Urnenfelder-kulture, bronzanog i starijeg gvozdenog doba. Takvi su idoli iz Vršca, Korbova, Kličevca, Dubovca, Dalja i drugi.

MEGALITSKI SPOMENICI BRONZANOG DOBA U EVROPI

Monumentalni megalitski spomenici pretstavljaju jednu od karakterističnih kulturnih tekovina koje se u Evropi javljaju paralelno sa *ranom* upotrebom bronze. U Egeji ovoj vrsti spomenika pripadaju izvesne arhitektonske konstrukcije, naročito tolos-grobnice, čiji se oblici pojavljuju u celom Sredozemlju, kao i u zemljama čije obale izlaze na Atlanski Okean (Portugalija, Francuska, Irska, Velika Britanija, Belgija, Holandija, Danska i južni delovi Skandinavskog Poluostrva). Zajedničke odlike u gradnji, izgledu, veličini, broju i rasporedu prostorija u tolos-grobovima, kao i *njihova namena, ukazuju na istovetne ideje koje su* navodile ljude iz raznih, često veoma udaljenih oblasti, da na isti način postupaju sa svojim pokojnicima. Napor koji je ulagan za izgradnju ovakvih monumentalnih grobova, kao što je Atrejeva riznica u Mikeni, ili slični grobovi dubljeni u steni u Castelluccio na Siciliji, ili grobovi usečeni u stenama Balearskih Ostrva (na Mahorki i Minorki), ili monumentalne grobnice u Irskoj pokazuju snagu i jedinstvo jedne opšte koncepcije koja je vladala u celom *ovom području o ljudskoj sudbini posle smrti*. Problem je otvoren gde je ta koncepcija nikla: na jugu, u sredozemnoj oblasti, gde su tolos-grobnice dostigle najviši stepen građevinske solidnosti i bo*gatstva u sadržaju; ili na severu, gde sadrže*, kao u Velikoj Britaniji, skoro samo onaj pokretni materijal, verovatno *vota*, koja imaju sve odlike neolitskih civilizacija? Razlike u tehničkim odlikama samih građevina kao i u materijalu koji čini inventar grobova navele su izvesne arheologe da stvore teoriju o nordiskom, odnosno zapadnoevropskom poreklu tolos-grobova. Od zapadnih zemalja na prvo mesto u ovom pogledu dolazi Portugalija. U njoj je otkriven veliki broj *tolos*-grobova različitog stila. G. Childe pominje tri vrste monumentalnih megalitskih grobova. Njihov oblik zavisio je od geološke prirode terena na kome su pravljeni. Najsličnijim egejskim kupolastim grobovima bili su grobovi u obliku »trnki«, usečeni u mekim krečnjačkim slojevima. Ukoliko je teren bio tvrd, pravljene su grobnice istog oblika na površini, zidane od kamenih blokova bez maltera, pokrivene ponekad i širokim kamenim pločama. Treću vrstu grobova pravili su u slučajevima kad su stene, u čijem se području nalazila građevina bile granitne, tako da nisu dopuštale dubljenje niti usecanje. U takvim slučajevima podizane su građevine od vertikalno postavljenih kamenih zidova, pokrivenih horizontalno položenim pločama. Ovakve konstrukcije imale su po jednu prostoriju, koja je služila kultu i ču-

vanju pokojnika, i jedan hodnik. Ovaj tip grobova sa hodnikom pretstavlja najobičniju i najčešću pojavu u arhitekturi monumentalnih grobova cele mediteranske oblasti, kao i onih atlanskih oblasti koje su već pomenute.

Međutim, slabost i neodrživost teorije o nordiskom, odnosno zapadnoevropskom poreklu monumentalnih megalitskih grobova bila je jasna još Sofus Mileru. On je pre pola veka ukazao na to da »ne može biti nikakve sumnje da su kupolasti grobovi i megalitske grobnice proizvod jednog istog kultnog pokreta, koji se delimično javljao na naročit, delimično na uobičajen način«. Gordon Čajld je dao u novije vreme podrobnu analizu celog ovog pitanja i došao do zaključka koji pokazuje da se i najranije megalitske konstrukcije sepulkralne namene u Zapadnoj Evropi koje on naziva duss ili dusser (u množini) javljaju mnogo vekova posle prvih sličnih građevina u Egeji.

U vezi sa pitanjem vremenske prednosti zapadne odnosno severne Evrope pod Egejom Čajld je takođe odbacio i teoriju da se običaj sahranjivanja u tolsima i monumentalnim kamenim grobnicama — sobama — preneo u bronzano doba iz starije neolitske prošlosti, kad se sahranjivanje vršilo po pećinama. Prema ovoj teoriji megalitske grobnice pretstavljaju veštačke pećine. Ove su, opet, samo sirvivali običaja sahranjivanja po prirodnim pećinama. Potreba za ovakvim načinom sahranjivanja postojala bi i svi napori uloženi na gradnju tolosa mogli bi se razumeti tek kad više ne bi bilo mogućnosti za sahranjivanjem u prirodnim pećinama. Međutim, činjenica je da se megalitski spomenici u mnogim evropskim zemljama grade i podižu i tamo gde ima prirodnih pećina, čak i u njihovoj neposrednoj blizini.

Povezani u celinu podaci o spoljnim i unutarnjim odlikama tolosoidnih sepulkralnih građevina, o njihovom dobu i rasprostranjenosti pokazuju da su u pitanju spomenici koji svojim poreklom upućuju na istočnu oblast Sredozemlja. Ovde je kultura, i materijalna i duhovna, bila na najvišem nivou, tako da ovde, kao i na celom Orijentu, može najranije ponići ideja o zagrobnom životu i o potrebi izgradnje monumentalnih građevina, palata, namenjenih živim, i tolosa, namenjenih pokojnicima.

Megalitskim konstrukcijama, prvenstveno u Zapadnoj Evropi, pripadaju, pored tolos-grobnica, još i dolmeni, grobne odaje — »allées couvertes«, i »chamber graves« — menhiri i kromlesi.

Dolmeni (od britanskih reči »dol« — sto i men — kamen) su najčešće prostorije četvrtastog, ređe poligonalnog oblika, sastavljene od tri do šest kamenih ploča. Veličina ovih ploča dostizala je i po nekoliko desetina kvadratnih metara, a težina do nekoliko tona. Povezanih u jednom pravcu, nekoliko dolmena stvaraju grobne aleje ili pokrivene galerije. Ove građevine su većinom pokrivene slojem zemlje što sve zajedno daje izgled tumula. Do same prostorije u kojoj je obično sahranjen veći broj pokojnika vodi naročito napravljen hodnik. Ako površina dolmena nije pokrivena, onda se takva konstrukcija naziva galgal (po starom jevrejskom galgae).

Iako su rasprostranjeni po celoj mediteranskoj i zapadnoevropskoj oblasti, najveći broj dolmena otkriven je u Francuskoj (preko 4000), naročito u oblasti Morbihan-a, u Bretanji. Među ovima je jedan od najpoznatijih veliki dolmen iz Lockmaraquer-a, nazvan »Trpeza trgovaca«.

U istoj oblasti, blizu obale Bretanje, na ostrvu Gavrinis otkriven je tumul, sa prečnikom od 60 m.

On je pokrivao jednu pokrivenu aleju, drugu oko 12,50 m, široku 1,40 m. Ona se završavala prostorijom, širokom oko 4 m, a visokom oko 4,60 m. Kao najlepši primer jedne ovakve konstrukcije, koja zadivljava svojim razmerama i pretstavlja vrhunac tehničkog znanja i veštine svog vremena. Déchelette je naveo »Allée couverte« u Bagneux-u, kod Saumur-a, *okrugu Seine-Loire. To je građevina duga 20, široka 7, visoka 3 metra. Pokrivena je sa svega tri ploče.* Izgleda, da je ovoj glavnoj konstrukciji pripadala i jedna manja, sporedna, od koje su se sačuvali samo manji ostaci.

Menhiri (men = kamen i hir = dugačak) su druga vrsta megalitskih spomenika, koja ukazuje na idolatrijske kultove, poznate veoma rano na semitskom orijentu, prvenstveno kod starih Jevreja. To su uspravni monolitni blokovi, slični egipatskim obeliscima, visoki i nekoliko metara, a teški i po nekoliko desetina tona. Najveći menhir, otkriven u Lochmariaquer (Morbihan) u Bretanji u Francuskoj, visok je 20,50 m. Poznat je pod lokalnim imenom Men-er-hroeck (»Vilin kamen«). Težak je oko 350 000 kilograma i svojim dimenzijama potseća na najveće egipatske obeliske.

Da bi se ocenila veličina ovog menhira Men-er-hroeck, navešćemo nekoliko podataka o najvećim poznatim monolitnim spomenicima uopšte.

U Siriji, u Balbeku, nalazi se monolitni blok četiri puta teži od velikog menhira iz Lockmariaquer-a. Obelisk iz Luksora, koji je Napoleon III preneo na Trg Sloge (Place de la Concorde) u Parizu visok je 23,57 m. Najviši obelisk je otkriven u Karnaku, u Egiptu, i njegova visina iznosi 33,20 m, za pet santimetara je viši od obeliska koji se nalazi u Rimu, na trgu Sv. Jovana Latranskog.

*Smatra se da su menhiri, naročito oni na kojima su izvedene skul*pturne pretstave, najčešće stilizovani i šematizovani likovi žena, imali izvesno religiozno značenje i bili simboli božanskih sila. Međutim, njihovo doba, kao i njihova prava uloga u životu praistoriskih ljudi još uvek je nejasna. Iako su u mnogim slučajevima menhiri vezivani za neolitsko doba i religiju neolitskog društva, sa mnogo više razloga ovi veliki monoliti mogu se datovati u mlađe epohe. U svoje vreme Salomon Renak je smatrao da ovi *spomenici označavaju simulacra — tj. anikonične češće nego antropomorfne* idole galskog boga Merkura, *o kojima govori i Julije Cezar u svojim komentarima o galskom ratu.* U prilog ovoj teoriji ide nekoliko spomenika — menhira i širih monolita, sa pretstavama galskih božanstava i galskim natpisima, otkrivenih u Francuskoj. Njima su po obliku i po sakralnoj nameni slični bauta-stenar u Švedskoj, na kojima su urezani natpisi u runama. Međutim, po shvatanjima suprotnim Renakovom, likovne pretstave galskih bogova kao i natpisi mogli su da se izvedu na eneolitskim odnosno bronzanodopskim menhirima mnogo docnije, obično u doba galo-rimske epohe u Francuskoj, *kao što su i rune na švedskim bauta-stenar ispisane mnogo vekova posle početka nove ere.*

Ranije su navedeni razlozi zbog kojih se smeju i treba da datuju dolmeni, tolos-grobovi, grobne odaje i pokrivene aleje u bronzano doba. *Isti razlozi dopuštaju nam da ovom dobu pripišemo i ostale megalitske spomenike, naročito menhire. Stilske odlike figura pretstavljenih na ovim* monolitima, analiza njihovog odela i nakita indiciraju doba kad je u Južnoj Evropi metal već bio u upotrebi, dok je u severozapadnim evrop-

skim oblastima mogao biti poznat samo delimično. Veliki deo ovih spomenika pripisuju se Montelijusovom II i III periodu što odgovara punom razvoju bronzanog doba u istočnom Sredozemlju.

Najveći broj menhira otkriven je u Francuskoj. Od preko 6000, koliko ih ima ukupno u ovoj zemlji, preko 4750 otkriveno je u Bretanji, od kojih 3450 pripada Morbihanu.

Manji menhiri ponekad se grupišu tako da okružavaju izvesne površine. Takvi spomenici nazivaju se *kromlesi* (od bretonske reči: crom — okrugao i lech — kamen).

Kromlesi su češti u Engleskoj, naročito kod Stonchenge-a, gde pokrivaju površinu od deset hektara. U Francuskoj su njihove površine znatno manje, tako da najpoznatiji kromlesi kod Er Lanic (Morbihan) zauzimaju jedva polovinu jednog hektara.

Ukoliko su menhiri, odnosno kameni blokovi pobodeni u zemlju u jednoj liniji, onda su to redovi ili strojevi (»Alignements«), koji nekad obuhvataju na stotine menhira. Najpoznatiji spomenici ove vrste nalaze se u Karnak (Morbihan), gde im dužina dostiže u pravoj liniji 93 kilometra. Primer ovakvih redova ili strojeva pokazuju mesta: Menec sa 1169 menhira; Kermario sa 982 i Kerlescan sa 579 menhira.

Prva namena ovih spomenika još nije pouzdano utvrđena. To su, kao što navodi R. Furon, mogli biti spomenici opšteg i javnog značaja, na čijem je podizanju morao da učestvuje ogroman broj ljudi. Prema izvesnim shvatanjima, koja nalazimo već u starijoj literaturi, a ponavljaju se i u najnovijim arheološkim priručnicima, to su komemorativni spomenici, podizani u celini, kao osamljeni monoliti, ili u etapama, kao kromlesi i redovi povodom i u spomen nekog događaja od opšteg značaja i interesa. Gotovo sa sigurnošću se može reći da to nisu bili grobovi, jer se u njihovoj neposrednoj blizini, ispod njih ili oko njih, nije vršilo sahranjivanje. Ako su stojali u vezi sa kultom pokojnika, onda su to mogla biti samo obeležja kenotafa, kakvi su podizani u oblasti istočnog Sredozemlja, u doba kome najvećim delom pripadaju i ovi megolitski spomenici.

Svi ovi spomenici, nadgrobni i komemorativni, počev od tolos-groblja do kromleha, otkrivaju izvesne koncepcije ljudi različitih civilizacija, ali po svemu sudeći istog doba. Da bismo pravilno i što potpunije ušli u smisao i sadržaj tih ideja i u pravo značenje njihovih materijalnih ipostaza, potrebno je da se upoznamo i sa drugim načinima sahranjivanja u Evropi bronzanog doba. To je utoliko potrebnije što su izvesne civilizacije ovog doba dobile i svoje nazive upravo po načinu sahranjivanja. Od njih su najvažnije civilizacija grobova sa zgrčenicima (Hockergräber-kultura) — civilizacija tumula (Hügelgräber-kultura); civilizacija grobova sa urnama (»Urnenfelder-kultura), unjetička civilizacija u kojoj su zastupljeni ravni grobovi (po mestu Unetic u Českoj) i lužička civilizacija (po oblasti Lužice u Nemačkoj), u kojoj se održava običaj spaljivanja pokojnika. Ove civilizacije zastupljene su uglavnom u našem drugom i trećem geografskom pojasu. U II pojasu to je doba drugog milenija, dok u III pojasu, pretežno nordiskom, civilizacija bronze zalazi i u prvu polovinu I milenija st. e. Između južnog i severnog pojasa najznačajnija i najbogatija oblast kulture bronzanog doba pripada srednjem Podunavlju, naročito području Mađarske. Ona pretstavlja posrednu oblast između sveta egejske visoko razvijene gradske civilizacije i, s druge strane, još uvek jednostrano razvijenih civilizacija severnog pojasa.

Zbog takvog svog geografskog položaja, a vezana prirodnim i trgovačkim komunikacijama sa jugom i severom, Mađarska poseduje, u razvoju svoje bronzanodopske kulture, kulturne elemente Egeje, koji su njenim posredstvom preneseni dalje na sever. Kulturno bogatstvo Mađarske ovog doba pokazuju, pored t. zv. mikenskih mačeva, bogate vrste keramike, koje se kreću od unjetičkih do panonskih i lužičkih vaza. Na ovaj način u Mađarskoj se sustiču sve pomenute civilizacije, od najranije Hockergräber do najmlađe lužičke (Lausitzer). U tome leži i njen značaj za proučavanje i rešavanje problema hronologije rasprostiranja i tipičnih odlika pojedinih civilizacija bronzanog doba, naročito u Srednjoj Evropi, i njihovog međusobnog dodira.

Oslanjajući se na F. Birknerovu podelu bronzanog doba i njegovih kultura u Srednjoj Evropi, koja većim delom odgovara našem drugom pojasu, navešćemo njihove prostorne granice i specifična obeležja njihovog kulturnog sadržaja. Takva podela je usvojena u jednom delu evropske protoistoriske arheologije, tako da samim tim pokazuje, do izvesne mere, i sadašnje stanje ove nauke.

Prema Birknerovoj podeli bronzano doba Srednje Evrope deli se u tri glavne faze:

1. — kulturu grobova sa zgrčencima (»Hockergräberkultur«)
2. — kulturu grobova-tumula (»Hügelgräberkultur«)
3. — a) stariju kulturu grobova sa urnama (»Urnenfelderkultur«)
   b) mlađu kulturu grobova sa urnama.

Međutim, nedostatak ove podele je u tome što ona veštački stavlja granice između Srednje i Istočne Evrope, dajući pritom još uvek prednost više formalnim odlikama samo jedne od mnogobrojnih manifestacija kulturnog života. Nasuprot ovakvoj podeli, Čajld je u novije vreme učinio nastojanje da razvoj evropskih praistoriskih i protoistoriskih civilizacija postavi na širu osnovu, za koju su presudni momenti bili: geografski položaj i ekonomska osnova određenih civilizacija.

EKONOMSKI SAOBRAĆAJ I NJEGOV ZNAČAJ ZA ŠIRENJE KULTURNIH UTICAJA

Zahvaljujući intenzivnijem privrednom životu, usavršenim i raznovrsnim *oruđima, kulturi i gajenju domaćih životinja,* ljudi bronzanog doba živeli su na višem standardu života i postavljali u celoj Evropi osnove za novu i široku kulturu koja će cvetati naročito u drugoj polovini prvog milenijuma p. n. e.

Čovek ovog doba došao je do izvesnih tehničkih pronalazaka koji *su omogućili mnogo brže komuniciranje i među udaljenim oblastima, širi saobraćaj i bolje upoznavanje među ljudima. Pripitomljavanje konja* omogućilo je upotrebu kola, koja su se koristila podjednako u privrednom saobraćaju i ratnim pohodima. A potreba za što jednostavnijim, jevtinijim i bržim dolaženjem do izvesnih artikala, naročito metala, soli i ćilibara, do čijih su tržišta vodili dobri vodeni putevi, ubrzala je usavršavanje *vodenih saobraćajnih sredstava, čamaca i brodova.*

Na taj način i na osnovu takvih potreba uspostavljene su veze između raznih i često vrlo udaljenih i dotada skoro i nepoznatih naroda. A oblast tako rasprostranjenih privrednih komunikacija obuhvatila je skoro sve delove Evrope.

Za stvaranje i održavanje tih veza naročito mesto, drugo po važnosti iza metala, zauzima i so. Ceo niz rudnika soli, prvenstveno u Srednjoj Evropi, liferovao je ovaj važan artikal na razne strane i na taj način pojačavao veze, a s njima i kulturne uticaje, ne samo visoko civilizovanog Juga nego i kontinentalnih oblasti. Uz ekonomska dobra, žito, kože, so i metale vršila se razmena umetničkih proizvoda, nakita, oružja, specijalnih oruđa, poznatih jednom kraju, a još nepronađenih u drugom. Tako je u Francuskoj i Zap. Evropi nađen zlatan nakit iz Britanije, italijanski bodeži i kacige, skandinavski i iberski nadžaci, razne igle iz Srednje Evrope, fibule nordiskog i mačevi egejskog porekla. U to vreme, kao što je bilo i u prethodnom dobu i kao što će biti i u toku istoriskih perioda, trgovački putevi išli su dolinama ili samim tokom velikih evropskih reka: Dunava, koji pretstavlja glavnu vezu između Jugoistoka i Srednje Evrope, a preko Rajne i Severne Evrope; zatim preko Save, Drave, Labe, Odre, Visle, Dnjepra, Rone, Rajne i drugih.

Povećani promet i trgovina stvorili su potrebu za pronalaskom novca. Prvi novci bronzanog doba pripisuju se Jugu, Egejskoj Oblasti. Novčani saobraćaj tu je otpočeo sredinom drugog milenijuma. Novci su bili od bronze, bakra, odnosno zlata. Imali su oblik metalnih šipki, dvojnih sekira, probušenih ili neprobušenih, i, kao što je bio slučaj u Galiji, malih keltova, koji su mogli služiti istovremeno kao osnovica za određivanje vrednosti, ali i u praktične svrhe. Na novcu, odnosno metalu koji je služio kao podloga za određivanje vrednosti drugim predmetima, često je bio utisnut znak svastike. Pošto i dvojna sekira i svastika imaju religiozni značaj, htelo se, verovatno, ovim znacima, koji su unapred imali izvestan autoritet, da prida vrednost u koju se ne može sumnjati. U docnijem dobu ova simbolična vrednost novca sve više se ističe iznad praktične, koja kovanjem malih novčanih jedinica gubi vremenom svaku važnost.

U trgovini, odnosno razmeni dobara ovog doba velik napredak je učinjen pronalaskom vage. Jer, na ovaj način mogao se lako i tačno odrediti ne samo kvalitet nego i kvantitet materije.

Sve je to doprinelo bržem prenošenju kulturnih uticaja i otklanjanju onih velikih razlika koje su ranije, naročito u prvim vekovima bronzanog doba, postojale između sredozemnih oblasti i ostalih delova evropskog kontinenta.

Ne samo da su sada uspostavljene tešnje veze, da su šireni i prenošeni, preko trgovačkih odnosa, i kulturni uticaji, nego se, u ovo vreme, Evropa oslobađa sve više orijentalskih uticaja, staje sigurno na jednu čvrstu osnovu nove kulture, koja će se u drugoj polovini prvog milenijuma pre naše ere snažno rascvetati u Grčkoj i Italiji, a odatle preneti i u ostale delove našeg kontinenta.

U bronzanom dobu odigravaju se veliki pokreti, među koje spada i t. zv. seoba Doraca. Vodili su se veliki i dugotrajni ratovi, među koje se može ubrojiti i Trojanski rat, kao karakterističan primer borbe evropskih naroda protiv Azije i njenih težnja za prodiranje u Evropu. U kulturnu istoriju ulaze evropski narodi, od kojih su nam se mnoga imena sačuvala u Homerovim delima. Ovom vremenu pripadaju i prvi pisani spomenici, nađeni na Kritu. Sve to ukazuje na budući progres klasičnog doba kome se evropski Jug približavao krupnim koracima.

HRONOLOŠKA PODELA BRONZANOG DOBA U EVROPI

Arheološka istraživanja bronzanog doba u Evropi, vršena u drugoj polovini prošlog i u prvim decenijama našeg veka, još uvek nisu pružila dovoljno sigurnih podataka ni za teritorijalnu ni za vremensku podelu kulture bronze na našem kontinentu.

Prvi ozbiljniji pokušaj utvrđivanja apsolutne hronologije bronzanog doba izvršio je Oskar Montelijus 1885. On je najpre utvrdio hronološku klasifikaciju bronze u Skandinaviji i Severnoj Nemačkoj. U svojim drugim radovima Montelijus je izveo apsolutnu hronologiju bronzanog doba za Grčku, Italiju i zapadnoevropske keltske zemlje. Montelijusovom primeru sledili su i drugi evropski arheolozi, unoseći u Montelijusovu raniju podelu manje ili veće izmene ili pokušavajući da i sami izrade sistem relativne i apsolutne hronologije evropske bronze. Takav pokušaj nove podele za Nemačku i Srednju Evropu, uključujući gornje i srednje Podunavlje učinio je P. Reinecke u svojim mnogobrojnim radovima. Dok Montelijusova hronološka podela obuhvata pet osnovnih perioda, Reinecke je bronzano doba, pretežno Srednje Evrope, podelio u četiri faze: A, B, C i D. One vremenski odgovaraju Montelijusovim periodima od I do III (2500—1300), tako da u Rajnekeovoj daljoj periodizaciji epoha gvožđa počinje već u XIII veku stare ere (v. Reinecke P., Chronologie der jüngeren Bronzezeit und der älteren Abschnitte der Hallstattzeit in Sud- und Norddeuschland, 1900; Beiträge zur Kentniss der frühen Bronzezeit Mitteleuropas, MAGB, 1902). Međutim, još je Joseph Déchelette ukazao na neopravdano visoka datovanja Rajnekeove hronologije. Iako su i ona izvedena pretežno na osnovu tipologije, pa samim tim gube vrednost objektivnih naučnih podataka, ova datovanja još uvek pretstavljaju osnovu na kojoj jedan deo arheologa nordiske škole izvodi, potpuno ili delimično, svoja hronološka determinisanja novih nalazaka.

Potpuniju i naučno opravdaniju periodizaciju bronzanog doba zapadnoevropskih keltskih zemalja, dao je u svoje vreme J. Déchelette. Oslanjajući se na Montelijusove studije evropske protoistorije, kao i na njegovu hronologiju bronze u Zapadnoj Evropi, Déchelette je delimično usvojio hronološke okvire Montelijusovog sistema, dopunjavajući ga novim podacima. Oni obuhvataju pored karakterističnih vrsta i tipova pokretnih arheoloških dokumenata (oruđa, oružja, nakit, keramika) i podatke o grobovima i načinu sahranjivanja i na taj način pružaju gotovo celokupnu sliku stanja u određenom stadijumu i određenoj fazi kulturnog razvitka. Međutim, Déchelette je otstupio od Montelijusa utoliko što je celu podelu bronze sveo na četiri perioda umesto pet, koliko ih ima u Montelijusovoj podeli. Déchelette je to postigao sažimajući III i IV Montelijusov period u jedan, samo IV.

Radi potpunije orijentacije o celom pitanju datovanja bronzanog doba u kontinentalnoj Evropi i metoda kojim je ono izvedeno, prikazaćemo sadržaj i karakteristike Dešletove periodizacije.

Za svoju hronološku determinizaciju Déchelette u ovom slučaju koristi Montelijusovu hronologiju: I period od 2500 do 1900 približno; II period od 1900 do 1600; III period od 1600 do 1300 i IV period od 1300 do 900 godine stare ere.

Obeležje I perioda čine:

a) Kamena oruđa u pretežnijem broju u odnosu na oruđa od bakra i bronze, koja sadrži mali procenat kalaja. Za metalne sekire karakteristično je da su ravnih ivica.

b) Od oružja pojavljuju se bodeži trougaonog oblika sa jezičkom i ispustan za dršku. Bodeži italskog tipa sa balčakom drškom od bronze javljaju se pri kraju ovog perioda. U ovo doba ulazi u potrebu i bodež nasađen poprečno na dršku — bodež-sekira.

c) Predmetima ukrašavanja i kozmetike pripadaju: igle sa prstenastom glavom; šila za tetoviranje, rombičnog oblika; perle od staklene paste; zlata, bronze ili od kalaja; polumesečaste zlatne ogrlice — »metalne kragne«.

d) Keramiku obeležavaju zvonoliki pehari i mali pehari okruglog dna, sa drškom savijenom kao lakat.

e) Sahranjivanje se vršilo pokopavanjem pokojnika izuzev u oblasti Bretanje, gde je preovlađivalo spaljivanje. Sahranjivanje se vršilo pod dolmenima ili u pećinama, ređe pod tumulima.

Međutim, kao što napominje Déchelette, severne oblasti Francuske u ovo doba su u čistom neolitiku. Ovde je u keramici pretežan tip zvonolikog pehara, koji se u Zapadnoj Evropi javlja kao prelazni keramički oblik od neolitika ka bronzanom dobu.

U II Dešletovom periodu (1900—1600) pojavljuje se materijal koji pokazuje viši stepen poznavanja procesa metalurgije bronze i veću primenu ovog metala u proizvodnji oruđa i oružja.

a) Tipovi metalnih sekira pokazuju tendenciju ka oblicima sa istanjenim i izdignutim ivicama. Oštrice sekira su polukružne, a drške ponekad znatno sužene, tako da izvesni tipovi sekira imaju oblik spatula.

b) Bodeži su trouglasti, kao i u prethodnom periodu. Od starijih oblika razlikuju se po tome što im je čelo zaobljeno, sa rupicama, za koje se klincima (zakivcima) pričvršćuje balčak. Na kraju perioda pojavljuju se i mačevi, koji su, sudeći i po balčaku i po sečivu, evoluirali iz oblika bodeža.

c) Za nakit su karakteristične igle i narukvice. Igle imaju glavice obavezno probušene. Narukvice su otvorene, sa zašiljenim krajevima.

d) Posuđe je novog tipa: to su ariorikanske vaze, bikoničnog oblika: sa po četiri ušice, koje spajaju vrlo visoko rame sa obodom ili kratkim jedva naznačenim vratom suda.

e) Isti način i običaji sahranjivanja kao i u I periodu.

Za III period (1600—1300) karakterističan je sledeći materijal:

a) Sekire sa izvučenim i izdignutim ivicama, sekire sa petom, sa jednim i sa dva prstena i sekire sa spojenim bočnim ivicama, sa prstenom ili bez njega.

b) Mačevi su dugi, poneki potsećaju na mikenske mačeve (E. M). Bodeži su uski i dugi, sa po dve rupice za zakivke. Pojavljuju se i krivi nožići (cultri inflexi).

c) Ukrasne predmete čine: igle sa rebrastim ukrasima, točkićima, otvorene narukvice sa zatubastim krajevima ili sa krajevima savijenim u valute.

d) Keramika pokazuje veće bogatstvo u oblicima i ornamentici nego armorikanske vaze prethodnog perioda. Od tipova najčešći su pehari i zdele, a od ukrasa urezani ornamenti, jednim delom ova keramika pokazuje srodnost prema srednjoevropskoj Hügelgräber-keramici, o kojoj će biti govora malo docnije. To su pehari ukrašeni na ramenu suda plastičnim bradavicama, koje se prenose docnije i u znatno mlađu keramiku, t. zv. Urnenfelder- i Lužičke kulture.

e) Sahranjivanje se vrši gotovo isključivo pogrebavanjem. U keltskoj oblasti česti su tumuli, a u ligurskoj ravni grobovi.

U IV periodu (1300—900) pojavljuju se:

a) sekire sa krilcima koja se spajaju u okruglu ili ovalnu ušicu pri samom vrhu; prototipovi i osnovni tipovi kelta sa prstenom ili bez njega.

b) Mačevi su dugi, sa zasecima ispod balčaka, slični mikenskim mačevima iz perioda M. M.; mačevi sa ovalnom jabukom, tipa Ronzono i prvi mačevi sa antenom. Ponekad se na drškama javljaju inkrustacije od gvožđa. To je i prva pojava gvožđa u ovom materijalu. Bodeži su ravni i kratki. Krivi noževi se javljaju u lepšim oblicima, ponekad i sa rebrastim ukrasima na dršci. Ovom periodu pripadaju i prve bronzane kacige italičkog tipa. Bronzane strele iz ovog doba imaju određene oblike, sa peteljkom, a ponekad i trnom.

c) Nakit je u ovom periodu bogat novim vrstama, oblicima i ornamentikom. Tu su šuplje narukvice sa ušicama; tordirane sa dvostrukom žicom; pribadače sa velikom šupljom i seredičnom glavom. Sada se prvi put javljaju i fibule u četiri osnovna tipa: u obliku gudala, prostog luka; sa izreckanim lukom i zmijolike. Za kozmetički inventar ovog doba karakteristični su i brijači, jedno- i dvosečni. Kao novinu u kožnoj opremi Déchelette navodi pojavu ćema.

d) Keramika pokazuje nove oblike i novu dekoraciju, po čemu se delimično već približava severoitalskoj i srednjoevropskoj keramici gvozdenog doba.

e) Keramika, kao i običaj spaljivanja pokojnika, obeležavaju početke i tok kulture nazvane Urnenfelder-kultura — tj. groblja sa urnama.

Pored podataka koje smo dosad naveli o vazama mediteranskih i atlantskih zemalja, jedna vrsta kulturnih spomenika cele ove oblasti ukazuje na jedinstvo izvesnih koncepcija o čoveku i njegovoj sudbini posle smrti. Oni pokazuju da je jedinstvo civilizacije išlo mnogo sporijim hodom i razvojem, od ideja koje su vezivale ljude i populacije različitog kulturnog nivoa i razne etničke pripadnosti. Tu tezu potvrđuju naročito megolitski spomenici Južne i Zapadne Evrope.

XV. DUHOVNA KULTURA BRONZANOG DOBA

UMETNOST

S obzirom na razlike koje se javljaju u kulturnom sadržaju bronzanog doba, *Evropa se može podeliti na nekoliko glavnih kulturnih oblasti*: južnu, egejsku, koja se daleko ističe ispred ostalih kvalitetom svojih proizvoda i nivoom života; zatim zapadnu, kojoj pripada Italija, Ibersko Poluostrvo, Francuska, odnosno Galija i Britanija; srednjeevropsku u koju, pored srednjeevropskih zemalja, ulazi i Južna Skandinavija; i istočnoevropsku, koja se produžava dalje na istok i uralsko-altajsku i kavkasko-jermensku oblast.

Egejskoj oblasti pripadaju naročite zasluge za prenošenje kulturnih tekovina Juga u ostale tri oblasti. »Vodeća uloga egejske kulturne oblasti« — kaže Hoernes — »produžava se takođe i na prvo gvozdeno doba, ali na nešto drukčiji način. Jer u bronzanom dobu vršila je ona uticaj direktno s Juga prema Severu: na srednji deo Balkanskog Poluostrva, na Istočnu Evropu i Južnu Skandinaviju. A u ranom gvozdenom dobu njen se uticaj širio više prema zapadu, potstičući uzdizanje Italije i preporod transalpijskog zapada« (Hoernes-Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, str. 355).

Prednost Egeje nad ostalim evropskim zemljama zasniva se na njenim vezama sa Orijentom. Jer, dok u ovom dobu Orijent stoji u istoriskoj epohi i ima razvijen kulturni, politički i ekonomski život, evropske zemlje žive bez pisma, a delimično i bez novca, bez lončarskog kola i mlina, bez većih poljoprivrednih alatki, pluga sa lemešom, bez lopate i kose. Ukoliko se i pojavljuju keramički oblici sa slikanim dekorom i rađeni na vitlu zatim oklopi, šlemovi sa vizirom i metalni nazuvci, mogu se smatrati kao import s Juga. Odavde je Evropa dobila razne druge ornamente. Pretstave ljudi i životinja, kao i vegetabilni motivi u ornamentici su retki, iako na jugu, baš u to doba cvetaju, bogato zastupljeni u raskošnoj dekoraciji »kamares« vaza.

Ali mada se u velikom delu Evrope održavaju još uvek nasleđa iz neolita, sad se stvaraju osnove za oblike i tehniku gvozdenog doba. Umetnički sadržaj ovog doba na Jugu pretstavljaju dela kritsko-mikenske umetnosti, koja se odlikuje visokim umetničkim kvalitetima. Keramika, bogata finim oblicima, savršenom tehnikom, ukusnim ukrasima, okrugla plastika, reljefi u metalu i mineralima, naročito u steatutu, freske rađene u živim i bogatim bojama, predmeti od fajansa, nakit i ukrašeno oružje pretstavljaju najskupoceniji kulturno-umetnički sadržaj bronzanog doba. To su, u isto vreme, najbolji *dokumenti o visini duhovne kulture* ljudi koji su takva dela stvorili.

U ostalim evropskim oblastima umetnost je daleko nižih kvaliteta, Onda delimično zadržava oblike neolita, naročito u dekoraciji keramike, a delimično oponaša oblike kulturnog Juga. U keramici, kao i plastici, česti su ornamentalni motivi tekstilnog porekla. Tamo gde se metalurgija još nije dovoljno razvila, gde je metal bio još suviše skup i redak, keramički oblici često imituju slične metalne uzorke koji su im dolazili s Juga. Linearna ornamentika, na prvom mestu spirala, našla je, pored keramike, vrlo široku i čestu primenu i na metalnim proizvodima, drškama bodeža, vrhovima kopalja, na keltovima i bronzanim bojnim sekirama.

Istočne evropske oblasti razvijale su se pod uticajima ili Egeje ili prostrane uralsko-altajske oblasti.

Egejski uticaji osećali su se naročito s obe strane Kavkaza, sa evropske i azisko-jermenske strane. U muškim grobovima ove oblasti nađeni su mnogobrojni metalni ukrasi za opasače, bogato dekorisani geometriskim ornamentima, prvenstveno spiralom, zatim pretstava životinja i ljudi.

Kulturni afinitet prema uralsko-altajskoj (sibirskoj) kulturi pokazuju oblasti na istočnoj obali Volge. Ali, zahvaljujući Skitima, tekovine i oblici ove kulture prenošeni su docnije ne samo do Dnjepra i istočnih padina Karpata nego Dunavom sve do Srednje Evrope. (Upor. P. Reinecke, Die skythischen Altertümer in mittlerem Europa, Zeitschrift für Ethnologie, XXVIII, 1896.) Prema motivima koji su obrađivani u području uticaja ove istočnoevropske umetnosti, uralsko-altajske i kavkasko-jermenske, i koji se dobrim delom odnose na pretstavljanje životinja, divljih i pitomih, kao i scena iz lova, može se pretpostaviti da su nosioci te kulture bili lovci i nomadi.

Na Zapadu umetnost se razvija mnogo sporije i ne daje onakve proizvode kao što bi se moglo očekivati s obzirom na dobre veze koje su zapadne zemlje u ovo vreme imale s kulturnim Jugom.

Ljudske pretstave ovde se retko nalaze i na slikama i u plastici. Verovatno su tome uzrok verski razlozi koji su zabranjivali pretstavljanje ljudi, kao što pretpostavljaju izvesni arheolozi. Jer, tek posle Cezarovih pohoda protiv Galije, sredinom prvog stoleća stare ere, kad su na zapad počele da prodiru i religiozne ideje istočnog sveta, grčki i rimski antropomorfizam, primili su galski umetnici neposrednije i u većoj meri tekovine rimske i grčke klasične kulture i pod njihovim uticajima otpočeli nov period u istoriji svoje umetnosti.

Arhitektura je takođe vrlo siromašna u oblicima i tehnici. Zastupljena je u građenju grobnica koje daleko zaostaju za neolitskim dolmenima, a još više za monumentalnim kupolastim grobnicama Juga.

Izvesnu arheološku vrednost imaju nadgrobni spomenici i gravirane pretstave na stenama. Nadgrobni spomenici, statue — menhiri, bili su usađeni iznad groba ili su bili postavljeni kao neka vrsta poklopca na grobne kovčege. Oni su pretstavljali primitivno i sumarno određene ljudske likove, ženske i *muške, prema tome, verovatno, na čijem su grobu* bili postavljeni. Pretstave su većinom *ukočene i stilizovane. Po* karakterističnim odlikama, naročito glave i ruku, ove statue — *menhiri* potsećaju na starije uzore, pozajmljene iz Egejske Oblasti.

Od mnogo većeg arheološkog interesa su urezane pretstave na stenama, od kojih je najveći broj nađen u Liguriji, u Severnoj Italiji, u Francuskoj, na Britanskim Ostrvima i u Skandinaviji.

U Italiji, u predelu Ligurskih Alpa ovakve gravure se sreću urezane na planinskim stenama na visinama od preko 2500 m, na mestima koja zbog hladne klime svakako nisu mogla biti naseljena ni u tom ranom bronzanom dobu. S obzirom na agrikulturni karakter pretstavljenih motiva moglo bi se pretpostaviti, kao što to čini Clarence Bieknell, jedan od najvećih istraživača ovih gravura, da se radi o kulturnim konsakracijama. Da te pretstave mogu imati veze s kulturom, vidi se, kao što navodi Joseph Déchelette, i po onomastici koju su sačuvale: Paklena Dolina, Đavolji Vrh, Veštičina Dolina.

Broj ovih gravura na stenama penje se na desetinu hiljada. Veličina pretstava koje su urezane na stenama ili na zasebnom kamenu kreće se između 0,50 m do 1,76 m. Dubina ureza je relativno mala, od 1—3 mm.

Montelius misli da ove pretstave pripadaju najstarijem bronzanom dobu, i da su nastale pod orijentalskim uticajima. (Upor. Oscar Montelius, Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Nord-Deutschland und Scandinavien, str. 205.)

Pretstavljena su oružja i oruđa, naročito često motike, srpovi i plugovi, a u vezi s njima i volovske glave, same ili u jarmu. Datovanje ovih gravura izvršeno je zahvaljujući pretstavama oruđa i jedne specijalne vrste mača nasađenog na dršku, koji se javlja kao karakterističan oblik rane bronze. Susreću se urezane i ljudske figure, naročito u primorju i na Sardiniji. Ljudi su pretstavljeni primitivno, manje-više stilizovano, pored pluga ili sa nekom alatkom u ruci.

Mnogo veći broj ovakvih gravura nalazi se u Norveškoj i Švedskoj. Vremenski one su mlađe od ligurskih. Pored sličnosti u agrikulturnim motivima, ove skandinavske gravure razlikuju se od južnoevropskih po tome što često prikazuju figure ratnika i lađa.

»Ove figure — kaže za njih Oscar Montelius — koje pretstavljaju ljude, životinje, brodove, oružje, itd. čine često slike ogromnih razmera«.

Nivo umetničkog stvaranja na Zapadu u toku bronzanog doba bio je isuviše nizak, naročito u odnosu prema Jugoistočnoj Evropi, koja je u to vreme dala najbolje što je praistoriska umetnost uopšte stvorila. Siromaštvo u slikarstvu, ornamentici i plastici trajalo je na Zapadu sve dok pronalazak i upotreba gvožđa nisu dali nove stvaralačke potstreke keltskim plemenima, koja su svoju bogatu kulturu, punu originalnih odlika galskog duha, prenela u ratničkim pohodima kroz celu Evropu, sve do Male Azije.

SAHRANJIVANJE

Način sahranjivanja odaje izvesna shvatanja čovekova o životu uopšte, posebno o životu posle smrti. Ta shvatanja su mogla biti dvojaka: čovek nastavlja život onako kako je živeo i pre smrti, potčinjen svim potrebama i željama koje je imao i u ranijem životu; ili, drugo shvatanje, u drugom životu nastavlja egzistenciju na telo, ne ono što je smrću izgubilo osobine živog bića, nego nešto drugo, i materijalno — duša. I jedno i drugo shvatanje vidi se ne samo po načinu sahranjivanja nego i po sadržaju koji se stavljao u grob.

U prvom slučaju, pokojnik je dobivao sve što mu je bilo potrebno i u svakodnevnom životu: oružje, oruđa, hranu, domaće životinje. Možda su se, u izvesnim slučajevima, čak i žene sahranjivale kad bi im umrli muževi.

U drugom slučaju, koji se javlja docnije, sadržaj groba pretstavlja samo pepeo mrtvaca, vrlo retko praćen predmetima potrebnim za svakodnevni život. A ukoliko je takvih predmeta i bilo, urađeni su minijaturno da bi ih, verovatno, duša, koja je laka i nežna, mogla upotrebiti.

Sahranjivanje se vršilo na dva načina: pokopavanjem mrtvaca, kao stariji običaj, i spaljivanjem, kao mlađi običaj. U neolitu je mrtvac gotovo redovno sahranjivan. U bronzanom dobu slučaj sahranjivanja bio je rasprostranjen od Grčke pa do Britanskih Ostrva i nordiskih zemalja. Tek docnije, pri kraju bronzanog doba ulazi u običaj i spaljivanje mrtvaca. Verovatno je ovaj običaj stigao u Evropu sa Orijenta, gde su mrtvaci spaljivani pored ostalog i zbog tople klime koja nije dopuštala ni najkraće zadržavanje nesahranjenog mrtvaca. Pored toga, ovde je i kult vatre imao uticaja na primanje i održavanje ovakvog načina sahranjivanja.

Grobovi, ukoliko to nisu bila prirodna udubljenja u pećinama i stenama, imali su dva glavna oblika: rovni i mogilasti. Rovni su imali oblik kamenih kovčega ili su bili zaštićeni naslaganim kamenjem.

Mogilasti grobovi, poznati još u neolitu, bili su ređe pojedinačni, češće u većim skupinama. Veličina im je takođe različita: od malih uzvišica do velikih brežuljaka. To su već nekropole, kojih ima naročito mnogo u severnim zemljama.

U unutrašnjosti ovakvog grobnog brežuljka nalazi se jedna ili više prostorija za mrtvace. Prostor u kome je smešten sahranjen mrtvac, odnosno više njih, ima oblik kamenog kovčega sastavljenog iz više ploča, ili je podeljen na onoliko odeljenja koliko ima i mrtvaca. Mrtvaci su ponekad sahranjivani i u drvenim kovčezima. Ovi su pravljeni od izdubljenog hrastovog debla, zaštićenog spolja još jednim redom jakih hrastovih dasaka. Zahvaljujući tome pronađeni su ostaci očuvanih takvih grobova.

Spaljeni mrtvaci sahranjivani su u urnama. To su, upočetku, bile trbušaste urne, visoke do 0,50 m sa poklopcem, koji je često smolom bio prilepljen za zidove suda, za vrat ili rame urne, tako da vazduh nije mogao prodirati u unutrašnjost suda. Urne su bile pravljene od zemlje neprečišćene, ali dobro osušene. Stavljane su u drvene ili kamene sanduke, da bi se bolje očuvale. Pored urni stavljano je posuđe za svakodnevnu upotrebu. A u samu urnu stavljane su minijaturne pretstave oružja ili drugih predmeta koji su mogli da posluže u zagrobnom životu.

U Srednjoj Evropi i Podunavlju mrtvaci su bili spaljivani ili sahranjivani, ponekad u kući, ispod samog ognjišta. Za običaj sahranjivanja u kući znali su i Grci u svojoj najranijoj prošlosti (v. Rhode, E. Psyche, Tübingen, I, 230, 1).

U oblasti italijanskih teramara ranog bronzanog doba takođe je konstatovano spaljivanje mrtvaca. U teramarama kod Castellazzo di fontanellato, u Lombardiji, otkrivena su groblja sa urnama spaljenih pokojnika. Kulturni sadržaj koji pripada stanovnicima ovih teramara pokazuje da su se bavili zemljoradnjom, stočarstvom, zanatima, naročito livenjem bronze. Stojeći u vezi sa ćilibarskom cestom (»Amber route«), oni su trgovali i ćilibarom i na taj način bili posrednici u prenošenju kulturnih

e kretali s Juga prema Severu. Istovremeno, oni su se sa kulturom evropskih naroda i zemalja kroz koje je barska cesta. A održavajući veze s Jugom oni su od aj spaljivanja, koji se tamo, pod uticajem tople klime, nije nego u ostalim evropskim zemljama.

ner ovog pogrebnog običaja dao je Homer u XXIII kome opisuje lomaču i spaljivanje Ahilovog najboljeg

d sto stopa načiniše u šir i u dalj,
nače metnu mrtvaca u srcu tužni.
ohodne vole krivoroge i mnoge tovne
l lomačom ovce oko njih se zabave; — sala
čina uzme Ahilej i pokrije njime
ca od glave i okolo klanice složi.
sloni on uz odar meda i masti.
e vrče. Iza toga četiri konja
ta brzo na lomaču baci veoma
et je pasa gospodar imao ovaj,
ika, te dva Ahilej zakolje pa ih
tad; sinova trojanskih vrlih
stane u duši im misleći o zlu,
u jaku u gvozdenu, neka ih jede«.

(Il. XXIII, 164—177, preveo. T. Maretić)

pokopavani stavljali su se u grob bogati darovi: prostirka (na Severu obično krzno), ogrtač; zatim za brijanje i toaletni pribor, igle za kosu i češlje- edmeti koji se mogu smatrati kao l'art mobilier. osle smrti nastaje za čoveka vreme odmaranja, rob kao deo neophodnog inventara.

ivani u tumulima, pokrivenim alejama (»Allées ves«), u dolmenima (u oblasti Dona i Donjeca) na. U osnovi, kao što se vidi, ne postoje velike bnog života i u načinu sahranjivanja između ba. Ali oba načina sahranjivanja pokazuju mo- brigom koja je ukazivana opremi mrtvaca i eni, da se verovalo u kontinuitet života ljudske

RELIGIJA

evropskih zemalja u bronzanom dobu presu- Egejske Oblasti. Ova oblast bila je u nepo- kim zemljama iz kojih su trgovačkim komu- n ne samo proizvodi materijalne nego i teko- su i mnogi elementi religije kritsko-miken- kla.

Religiozni život kritsko-mikenskog doba i oblasti, a delimično i podunavskih i italskih oblasti koje su još tada primale, pored drugih, i religiozne uticaje s Juga, poznat nam je u dovoljnoj meri.

Kult dvojne sekire, sakralnih rogova, zmijske boginje, majke bogova i drugih, zatim rituali i idoli pokazuju da su već tada ovde postojali koreni antropomorfnih religioznih pretstava ili bar obožavanje simbola izvesnih božanstava. Tako verovanje je od ogromnog kulturno-istoriskog i sociološkog značaja. Božanstvu kao vrhovnoj sili ovde se već počinju pridavati atributi čoveka, za razliku od orijentalskih religija, u kojima su božanstva bila ukočena, hladna i neumoljiva, dok su bogovi grčkog sveta često silazili među ljude i delili s njima patnje i nevolje zemaljskog života (Ilijada, XX, 20).

U grčkom klasičnom dobu ovo verovanje će dobiti svoju punu formu i sadržaj. Ono će biti važna komponenta u grčkom javnom, umetničkom i državnom životu.

Na severu i zapadu Evrope religiozne pretstave bile su još isuviše daleko od antropomorfnog politeizma. Obožavane su prirodne sile: nebo, zemlja, sunce, vetrovi, izvori, reke, jezera, šume, drveće i drugo, čemu su pripisivane božanske moći. Naročito mesto u kultu imale su i domaće životinje, na prvom mestu one koje su bile važne za privredni život čovekov. Kao što je čovek u dobu severnog jelena likovno pretstavljao jelena, slona, mamuta, bizona, tako su sada konj i vo predmet njegove naročite pažnje i simpatija. Ove dve životinje koje su mu bile prvi pomoćnici u poslovima, naročito oranju, čovek je vezao za kult sunca, vrhovnog božanstva i simbola plodnosti i života.

Heliolatrija pretstavlja najrasprostranjeniju religiju bronzanog doba. Tragovi heliolatrijskih kultova ukazuju na duhovno jedinstvo i duboku unutrašnju povezanost evropskih populacija od Italije do Skandinavije i od Galije pa do Srednje i Istočne Evrope.

O kultu sunca ostali su ne samo votivni arheološki predmeti nego ga potvrđuju i antički pisci. Hekatej, Diodor, Pindar, Kalimah i Cezar pružaju podatke o kultu sunca na zapadu Evrope.

Sunce je pretstavljano u obliku diskosa, sastavljenog iz dve lake metalne polovine i ukrašenog bogatim geometriskim ornamentima. Sunčani diskos je bio postavljen na kolica, a vukao ga je konj, takođe na točkovima istih kolica. Ovakva pretstava trebalo je da simboliše sunčevo kretanje preko nebeskog svoda. U klasičnom dobu, u uglovima partenonskog timpanona, dve konjske glave simbolisale su sunce i mesec. Na taj način jasno se vide tragovi starije religije u grčkoj antropomorfnoj veri. Ali i jedna i druga pretstava vode poreklo, kao što pokazuje pretstava sunčanog diskosa na srebrnom pojasu sa egejskog ostrva Sirosa (Syros), iz još starijeg, kritsko-mikenskog kulta.

Kult sunca vidi se i na pretstavama sunčanih barki, na kojima se Sunce vozi preko Okeana. Ovakve se pretstave sreću na skandinavskim crtežima u steni. Na barki ili pored nje pretstavljen je sunčev krug.

Treba napomenuti da većina ovih barki imaju krmu ili provu pretstavljenu, u profilu, u obliku konjske ili labudove glave. U skoro celoj Evropi pretstava labudove glave je karakterističan znak heliolatrije. Ovu pojavu J. Déchelette tumači pomoću grčke mitologije.

»Dok je delfin simbolisao Delfijskog Apolona, labud je bio atribut Hiperborejskog Apolona, koji stanuje u severnim oblastima. Grcima skoro nepoznatim, koje su neki želeli da nađu u Skitiji ili na obalama Dunava. Kad se vraćao na Delos, posle svog boravka kod severnih naroda, on je jahao na labudu ili se vozio na konjima, koja je vukla ova ptica selica. Upravo ga tako i pretstavljaju slike na antičkim vazama« (Déchelette, Manuel d'Archéologie Préhistorique, II, str. 422).

Kao simbole sunčanog diska treba smatrati i razne oblike točka ili njegove derivate, u najraznovrsnijim varijantama koje se kreću od krsta, zvezde i spirale pa do svastike, od kojih su se mnoge održavale i u savremenoj dekoraciji narodne umetnosti.

Na zoolatrijski kult, koji je bio proširen u celoj Evropi, upućuju pretstave sakralnih rogova. U kritskim palatama, kao i na mnogim umetničkim proizvodima savremenog im doba, vrlo su često pretstavljeni žrtvenici sa sakralnim rogovima.

A. Evans, kome pripada glavna zasluga za arheološka istraživanja vršena na Kritu, smatra da ovi rogovi simbolišu goveče koje se prinosi na žrtvu (Evans, Tree and pillar cult, J. H. S., 1901, str. 135). I, verovatno iz praktičnih i racionalnih razloga, da ne bi morali svaki put klati skupa goveda, ljudi su stavljali na oltar samo simbole tih životinja i time iskupljivali svoj dug prema božanstvu.

Izvesni arheolozi pripisuju ovim rogovima i profilaktičku funkciju,

U sakralne predmete, pored navedenih, ubraja se i sekira, dvojna u Egeji i zemljama pod njenim uticajem, a obična na Zapadu. Ona je često ukrašena pretstavom sunčanog kruga ili jedne od njegovih varijanata ili labudovom glavom. Ponekad, pretstavljeni su istovremeno sakralni rogovi, dvojna sekira i ptica. Mikenske vaze, sarkofag iz Hagija-Triada, geme i fajansi sa Krita puni su ovakvih pretstava.

Dvojna sekira je atribut vrhovnog boga Karije čijem jeziku i pripada reč λάβρυς (Labrys). Taj bog je identičan sa grčkim Zevsom, kome je takođe pripisivana dvojna sekira (Labrys). Misli se da je Labrys, ustvari, simbol munje, nad kojom je Zevs imao isključivu vlast među svim bogovima grčkog Olimpa. Zato ga Homer i naziva munjobija Zevs.

Na pretstavu dvojne sekire ili, na Severu, obične, ukrašene religioznim znacima, kao i na pretstavu sakralnih rogova i sunčevog diska, treba gledati kao što se može iz svega izvesti zaključak, ne kao na fetiše, nego kao simbole izvesnih božanstava koja još nisu dobila svoju definitivnu formu, ili ih, iz obzira prema starijim religioznim tradicijama, nije bilo zgodno pretstavljati u punom, a naročito ne u antropomorfnom obliku.

XVI. GVOZDENO DOBA

STARIJI, HALŠTATSKI PERIOD GVOZDENOG DOBA

Za razliku od prethodnih doba, u kojima je datovanje teško i nesigurno, doba civilizacije obeležene upotrebom gvožđa pruža mogućnost za određivanje ne samo kulturnih stepena nego i izvesnih hronoloških granica. Praktično iskorišćavanje gvožđa, zastupljenog kao glavnog metala u celoj prvoj tisući stare ere, obeleženo je bržim kulturnim razvojem skoro svih evropskih zemalja i upotrebom pisma u Grčkoj, odnosno njenim kolonijama i emporijama. Tekovine koje je nasledila iz prethodnog milenija, upotreba pisma i brz kulturni procvat doveli su Grčku na čelo evropskog kulturnog razvitka.

Dok su evropski varvarski narodi još uvek živeli na stepenima ranijih kultura. Grčka je, u halštatskom dobu, u prvoj polovini prvog milenijuma stare ere, već počela da piše prve stranice svoje istorije. Zahvaljujući tome, mnogi momenti iz praistorije evropskih zemalja, istovremeni sa prvim periodima grčke istorije, osvetljeni su ne samo delima i ostacima materijalne kulture nego i pisanim podacima, koji se kao bliže ili dalje reminiscencije, nalaze u grčkoj literaturi.

Za proces kulturno-istoriskog progresa u toku gvozdenog doba od presudne važnosti bila su dva momenta: rasprostiranje grčke kulture, specijalno jonskih oblasti, putem kolonizacije, i pokret keltskih ratničkih plemena — sa Zapada prema Jugu i Istoku.

Još od VIII veka jonska i dorska plemena otpočela su kolonizaciju Južne Italije, koja je zbog pretežno grčke kulture dobila naziv Magna Graecia, i Sicilije, čiji su trgovački gradovi docnije postali najsnažniji konkurenti bogate Kartagine. Grčke trgovačke kolonije nicale su na obalama Ligurije, Iberskog i Balkanskog Poluostrva, na obalama Ponta (Crnog Mora), na ušću Istrosa (Dunava), Tirosa (Dnjestra) i Boristenesa (Dnjepra).

Grčki brodovi u to vreme gospodarili su ne samo morima. I velike reke, a naročito Dunav, pretstavljale su odlične vodene puteve, kojima su se iz Grčke prenosili proizvodi u najudaljenije kopnene oblasti. Pri širenju grčke kulture, a samim tim i davanju potstreka za kulturni progres i drugim narodima, važna je i posrednička uloga koju su tu odigrala plemena iz susedstva grčke metropole ili grčkih kolonija. To su, pre svega, Sigini sa Dunava, Etrurci i Veneti iz Italije i Iliri.

Vremenski mladi, ali od istoriskog značaja vrlo važni su i ratnički pohodi i osvajanja koja su vršila keltska plemena na celom Zapadu. Kelti su put svojih ratnih pohoda upravili od Britanije i Iberskog Poluostrva preko Balkanskog Poluostrva sve do Male Azije. Tu su, u oblasti koja je po njima dobila naziv Galatija, uspeli da osnuju i svoju državu.

Kelti su, prilikom svojih ratovanja, nosili tekovine svoje, galske kulture i civilizacije, prenosili ih na druge narode, i istovremeno, izazvali pokrete među plemenima i narodima koji su s njima ratovali, ili se ispred njih uklanjali. Oni su rušili stare države i samim tim, indirektno, davali autohtonima potsticaje za stvaranje novih država bolje organizovanih, kulturno naprednijih i vojnički snažnijih.

Širenje grčke kulture, velike migracije i keltska osvajanja čine glavnu kulturno-istorisku osnovu gvozdenog doba, na kojoj je izgrađena društvena i ekonomska baza docnijih istoriskih perioda.

POREKLO METALURGIJE GVOŽĐA I NJENA NAJSTARIJA PRIMENA U EVROPI

Prva metalurgija gvožđa vezana je svojim poreklom, kao i metalurgija bronze za maloazisko-kavkasku oblast. U XIV veku kod Hetita već postoji industrija gvožđa i razmena gvozdenih proizvoda. To pokazuje i jedan natpis iz Boghaz-köja, u kome jedan hitski kralj objašnjava nekom drugom vladaru razlog zbog koga je zadocnio da mu izvrši neku isporuku. Kolike je razmere na prednjem istoku imala u ovo vreme industrija gvožđa najbolje pokazuje jedan depo gvoždenih predmeta, otkriven u Korshabad-u, čija ukupna težina iznosi preko 150 000 kilograma.

Međutim, gvožđe je bilo poznato i mnogo ranije, iako nije bilo ušlo u široku upotrebu. Prema podacima koje saopštava R. Furon, u jednom grobu kod El Gerzeh-a iz predinastičkog doba, dakle iz IV milenija, nađena su gvozdena zrnca. U Keopsovoj piramidi, nađena su gvozdena oruđa iz doba IV dinastije. U Uru su nađeni fragmenti gvozdenog okova iz III milenija. U Biblosu je otkriven jedan fragmenat gvožđa okovanog u zlato, koji potiče iz XX veka st. e. U Tell Asmaru je nađen gvozdeni bodež sa bronzanom drškom, datovan u XIX vek st. e.

Međutim, ovo su sve pojedinačni nalasci koji još uvek ne menjaju činjenicu da je prava prerada gvožđa u Egiptu za praktične svrhe otpočela tek u II mileniju stare ere.

Međutim, i pored izvesnih prednosti koje je gvožđe pokazivalo nad bronzom, ono je, kako nam saopštava navedeni autor, ostalo »nečist« metal, stranog porekla, koji se nije upotrebljavao pri obredima namenjenim bogovima i precima. To se naročito vidi po izvesnim običajima koji su postojali kod starih Rimljana. Tako se, naprimer, Jupiterov sveštenik smeo brijati samo bronzanim brijačem, a nikako gvozdenim. Profani karakter gvožđa pokazuje i činjenica da se položaj nekog novog naselja mogao označiti brazdom koju bi sekao plug isključivo sa lemešom od bronze, a ne od gvožđa.

U Egejskoj oblasti gvožđe (σίδερος, ferrum) bilo je poznato još u doba kritsko-mikenske kulture. Ali je tad bilo redak i vrlo cenjen metal. Da je bilo retko vidi se, pored ostaloga, i po tome što se u Ilijadi, čiji se opisi materijalne kulture odnose nesumnjivo na mikensko doba, spominje svega nekoliko puta. U Odiseji, koja je svakako mlađa od Ilijade, opisi predmeta od gvožđa su češći.

Da je gvožđe u Egeji tada bilo malo poznato i slabo upotrebljavano, potvrđuju i vrlo retki nalasci gvozdenih predmeta u Troji i Mikeni. U Troji VII gvožđe se javlja u XI veku. Pošto se na istoku, u kavkasko-

jermenskoj oblasti javlja približno u to isto vreme, u Asiriji dva veka docnije, a u Egiptu za vreme devetnaeste dinastije (1350—1200), može se pretpostaviti da je gvožđe u Grčku dospelo sa Orijenta. Prema pisanim hetitskim spomenicima iz XIV veka st. e. (jedna pločica — pismo nađeno u Boghaz-köju) utvrđeno je da su Hetiti prvi otpočeli sa industrijom gvožđa i eksportom gvozdenih proizvoda. Razumljivo je da je bilo potrebno da prođu čitavi vekovi, pa da ovaj dragoceni metal stigne s Juga na Sever Evrope. Time se i objašnjava pojava gvožđa u Skandinaviji tek u VII veku st. e. Međutim, kao što se na Severu pojedinačni gvozdeni predmeti nalaze još u X veku, tako isto i u Egiptu ima tragova ovog metala u grobovima vladara V i VI dinastije, odnosno pre početka drugog milenija (oko 2500 g.). Ali ti pojedinačni nalazi ne osporavaju činjenicu da je prava prerada gvožđa u Egiptu za praktične svrhe otpočela tek hiljadu godina docnije.

O najstarijim tehnološkim postupcima pomoću kojih je od rude dobivano gvožđe mi još uvek malo znamo. U docnijem istoriskom dobu postojale su u metalurgiji gvožđa naročite peći, zagrejavane drvenim ugljem, u kojima se topila gvozdena ruda.

U kontinentalnoj Evropi civilizacija gvožđa počinje da se širi uglavnom u prvoj polovini I milenija. Ima podataka da se ovde pojedinačni gvozdeni predmeti pojavljuju i pre početka II milenija (napr. u severnim oblastima Nemačke, u Meklenburgu i na ostrvu Bornholmu). Međutim, O. Montelius je još 1900 godine pokazao da se radi o usamljenim pojavama, koje još uvek nisu dokaz da se počeci gvozdenog doba u Severnoj, pa čak ni u Srednjoj Evropi, mogu i smeju datovati pre I milenija. Prema njegovoj oceni, koja danas zahteva izvesne ispravke, gvozdeno doba u Severnoj Nemačkoj i Skandinaviji nije moglo početi pre VII veka st. e.

Put kojim se gvožđe prenosilo s juga na sever išao je prvenstveno preko Italije, možda i preko Balkana. Pretpostavlja se da su gvožđe u Italiju doneli Etrurci za koje su još stari pisci smatrali da su poreklom sa Orijenta (upor. Herod, I, 94). Iz Italije gvožđe se prenelo u oblast Istočnih Alpa i u Centralnu Evropu. Pri tome je i Jadransko More služilo kao jedna od važnih komunikacija preko kojih se obavljao trgovački saobraćaj između italskih i lirskih zemalja. Odavde se gvožđe prenelo u Podunavlje, a preko Dunava do Rajne i keltskih plemena. Zaslugom Kelta u mlađem gvozdenom dobu gvožđe je preneseno i u ostale srednjo- i zapadnoevropske zemlje. Rasprostiranje upotrebe gvožđa u Podunavlju pripisuje se Kimercima, koji su se naselili u zemljama Dačana u X veku, a zatim i Skitima koji su nešto docnije prodrli u ove krajeve, donoseći tekovine civilizacije u kojoj je gvožđe bilo dominantan metal.

Vrlo je verovatno da su Kelti poznavali metalurgiju gvožđa još pre rimske epohe. Međutim, još uvek nije poznato, kao što saopštava O. Schrader, od koga su oni stekli svoja prva znanja potrebna za pronalaženje, vađenje i obradu gvozdene rude. U ovom pogledu postoje tri mogućnosti: 1. — Kelti su mogli upoznati metalurgiju gvožđa preko grčkih kolonista u dolini Rone. 2. — Ovu veštinu su Kelti mogli primiti i od severoistočnih plemena sa kojima su vrlo rano uspostavili trgovačke veze. Schrader navodi i Ilire kao treću mogućnost i kao indoevropsku populaciju koja je Kelte mogla upoznati sa veštinom obrade novog metala. Na ovakvu pretpostavku navodi i činjenica da najveći deo halštatske oblasti, kao jednog od najvažnijih kontinentalnih centara za metalurgiju

gvožđa, pripada ilirskom etničkom i kulturnom krugu. Pored toga i sam naziv za gvožđe Isar Non, za koji se ranije smatralo da je keltskog porekla, pripada, kao što je to utvrdio Pokorny, ilirskom jeziku.

Upotreba gvožđa u Srednjoj i Zapadnoj Evropi i u Podunavlju sasvim izvesno počinje u prvoj polovini I milenija, verovatno već koncem IX veka. Međutim, u Severnoj Evropi hronološki odnosi u gvozdeno doba stoje nešto drugačije nego u ostalim evropskim krajevima.

Još je M. Hoernes smatrao da je kultura starijeg gvozdenog doba u Severnoj Evropi trajala svega dva veka, od početka šestog do kraja petog veka. U ranim vekovima I milenija (od 800 do 600 godine) u ove krajeve su već bili doprli elementi halštatskog stila. Ali kao sirovina za pravljenje sredstava proizvodnje gvožđe ovde ulazi u upotrebu tek od početka VI veka.

U skandinavskim oblastima pojam gvozdenog doba održava se sve do kraja X veka nove ere. Prema Hernesovoj oceni periodizacije gvozdenog doba u ovim krajevima halštatskom periodu Srednje Evrope odgovara u severnim zemljama mlađe bronzano doba. Razdoblje od 500 godina do kraja stare ere naziva se, prema Šraderu, prerimskim periodom gvozdenog doba. Od početka nove ere do 400 godine je rimski period. Od 400 do 800 godine je period gvozdenog doba koji odgovara seobi naroda i etničkim pomeranjima koja su u ovo vreme izvršena. A razdoblje od 800 do 1050 godine je poslednji period gvozdenog doba skandinavskih zemalja.

Međutim, prema antičkim i vizantiskim istoriografima, gvožđe je redak metal na prelazu stare u novu eru, kao i doba seobe naroda. Tacit kaže u svojoj Germaniji da je gvožđe bilo redak metal kod starih Germana čak i u doba ovoga rimskog istoričara (Cornelius Tacitus 55—120 n. e.). Prema podacima vizantiskog istoriografa Teofilakta Simokate i kod starih Slovena gvožđe je bilo retko. Sličan je slučaj i sa Britanskim Ostrvima, na kojima bronza dominira u proizvodnji oruđa i oružja do početka V veka nove ere.

GRČKA

KRAJ PRAISTORISKOG I POČETAK PROTOISTORISKOG PERIODA

Ovom prilikom Grčka će biti predmet naših izučavanja samo toliko koliko pretstavlja jedno od glavnih žarišta i izvora nove kulture i civilizacije. Sa tih izvora potekli su putevima ekonomskih komunikacija kulturni potsticaji u mnoge evropske zemlje, koje su bile ili u oblasti grčkih kolonija, kao što su obale Crnog Mora, Južna Italija, Galija i Španija ili su, kao deo varvarskog sveta, posredno se upoznavale sa tekovinama grčkog duha. Za razumevanje svih tih odnosa potrebno je poznavanje i grčke arhajske kulture, koja u strogom smislu reči ne pripada predmetu evropske praistorije.

Dorska seoba, za koju se smatra da se dogodila koncem drugog milenija stare ere, pretstavlja početak novog razdoblja u prošlosti Grčke. Iako izvesni naučnici (Beloch, Kovalev) smatraju da se ovaj događaj i nije odigrao, ipak, prema novim shvatanjima izgrađenim na osnovu arheoloških podataka, izgleda da su centri mikenske kulture i civilizacije uništeni, da se izvršila smena stanovništva, da su severna plemena, Dorci, došavši do Peloponeza, otpočeli sa izgrađivanjem nove civilizacije, obeležene upotrebom gvožđa.

Osnove društvenog života su sada potpuno izmenjene: uništena je robovlasničko-aristokratska vladavina, koju zamenjuju mnogobrojne male ali nezavisne države, u kojima je skoro ceo narod uzimao direktnog učešća u upravi.

Umetnost dobiva sasvim nov karakter, nove forme i sadržaj, što odgovara širokoj upotrebi izvesnih umetničkih proizvoda koji su ranije bili isključivi posed gospodara palata. Najočevidnija razlika između stare kulture, čija su se žarišta već gasila, i nove, koja je stvarala čvrstu podlogu grčkoj umetnosti, pojavljuje se u ornamentici. I sada, kao i ranije, ornamenti se primenjuju u svim svojim raznovrsnim varijantama na keramici. Novi ornamentalni stil, nazvan geometriskim, dostigao je svoje najpunije i najbogatije oblike u devetom veku.

Napustivši motive ranije umetnosti, geometriski stil se bitno razlikuje i od mikenske i od docnije grčke umetnosti. Naturalistički motivi su zamenjeni linearnom ornamentikom, koju sačinjavaju izlomljena linija, krst, svastika, krug, talasasta linija, šahovsko polje, meander i drugi. Jedino se spirala održava kao ornamenat koji je geometriski stil primio u nasleđe iz mikenske i predao ga grčkoj umetnosti. Spirala se javlja na protogeometriskim vazama, koje su se retko očuvale i bile siromašno dekorisane. U keramici se upotrebljava lončarsko vitlo, a za ukrašavanje bojom služila je neka vrsta svetlog firnisa. Ornamenti su izvođeni cirklom i lenjirom, tako da imaju potpuno pravilne oblike (v. Špringer, op. cit., str. 53).

Geometriski ornamenat smatra se za odliku umetnosti prostog naroda, u ovom slučaju grčkog seljačkog naroda.

Geometriski stil naziva se još i dipilonskim po Dipilonu, mestu pored starih atinskih zidova, na kome je otkriven veliki broj najreprezentativnijih vaza s geometriskim ornamentima. Tu je bilo glavno gradsko groblje i otuda i potiče tako veliki broj keramičkih proizvoda. Na nekim vazama pored čisto geometriskih ukrasa nalaze se, kao tragovi i reminiscencije starije, ali degenerisane umetnosti, i pretstave ljudi i životinja. I ljudi i životinje pretstavljeni su stilizovano i ukočeno, jednolično i bez izraza života i pokreta.

Ali, iako tako dekorisano, posuđe geometriskog stila pokazuje ukusne forme i smelost u tehničkom doterivanju. Tako su nađene amfore, čija visina iznosi preko 1,50 m. Velike vaze služile su u to vreme kao nadgrobni spomenici. To pokazuju i crteži na vazama koji pretstavljaju, kao na jednom poznatom krateru iz Atine, pogrebne povorke.

Vaze geometriskog stila rasprostranjene su po celoj Grčkoj. Svaka oblast ima svoje specifične odlike, koje se sve zajedno slivaju u jedan stil. A sve zajedno one odaju svojim dekorom još nedovoljno razvijenu umetničku kulturu, a svojim oblicima i tehničkim odlikama nagoveštavaju nove i zdrave snage grčkih plemena.

Pored keramičkih proizvoda, dobu dipilonskog stila pripada i bronzana okrugla plastika, pretstave ljudi i životinja. Glavno nalazište ovih figura otkriveno je u Olimpiji, u Elidi, na Peleponezu. U Olimpiji su nađeni takođe i tronošci (tripusi), koji su se upotrebljavali u ritualu, a, kao što to svedoči i Homer, davani su kao nagrada odličnim ratnicima. U Olimpiji, koja je poznata po svojim igrama, na kojima su se okupljali pretstavnici sviju grčkih zemalja, oblasti, gradova i kolonija, tronošci su deljeni kao nagrada pobednicima na igrama. Godinu prve Olimpijade, 776-tu, Grci su odredili kao prvi termin svoje istorije.

Dipilonsko doba završava se u VIII veku. Tada počinje doba grčke arhajske kulture koja je grčku umetnost obogatila izvanrednim delima iz oblasti skulpture, ornamentike, a naročito arhitekture.

Od VIII do VI veka traje grčki srednji vek sa svojim ranoarhajskim slikarstvom, arhajskim reljefima i okruglom drvenom plastikom.

Podatke o slikarstvu pružaju vaze koje pripadaju grčkom srednjem veku.

PROSTORNA I HRONOLOŠKA PODELA KULTURE GVOZDENOG DOBA

U prostornom pogledu, a prema karakterističnim osobinama, kultura gvozdenog doba obuhvata ove oblasti:

1) Grčku sa specifičnim tokom kulturnog života, koji se i vremenski i sadržajno znatno razlikuje od ostalih evropskih oblasti;

2) Italiju sa Podunavljem, koje pokazuje naročitu kulturnu srodnost sa Egejom. Pored puteva koji su Podunavlje spajali sa Mediteranom preko Veneta i Ilira, poznato je da je ova oblast neposredno Dunavom vezana uz Crno More, na kome su tada već postojale grčke, odnosno jonske kolonije. Komunikacije sa Egejskom oblašću Dunavska dolina mogla je da održava takođe i preko Tračana, koji su držali ceo prostor Balkanskog Poluostrva između Dunava, Crnog i Egejskog Mora, na zapad do granice ilirskih zemalja, koje su dopirale uglavnom do Drine;

3) Zapadnoevropsku oblast koja se prostire od Rajne i Alpa do Atlantskog Okeana, uključujući Ibersko Poluostrvo i Britanska Ostrva; i

4) Severoistočna evropska oblast koja je najkasnije upoznala kulturu gvožđa.

Vremenska podela za oblasti van Grčke obuhvata dva glavna perioda:

Halštatski, stariji, koji ispunjava prvu polovinu prvog milenija stare ere i

Latenski, mlađi, koji traje približno od sredine do kraja prvog milenija.

Ova podela odnosi se na zemlje Zapadne i Centralne Evrope, odnosno na Kelte, Iberce, Ligure, Germane i Ilire. Na Severu halštatski oblici, naročito ranog perioda, jedva se mogu sresti. Isto se može reći i za Britanska Ostrva, gde je gvozdeno doba počelo tek pri završetku VI veka, odnosno krajem halštatskog perioda.

Nazivi halštatski i latenski period potiču od glavnih lokaliteta na kojima su izvršena velika otkrića kulturnog sadržaja gvozdenog doba. Hallstatt je mala austriska varošica u Salzkamergutu u kojoj je 1846 godine otkrivena bogata nekropola. To je, istovremeno, i najveća nekropola, u kojoj je dosad otkopano preko dve hiljade petsto grobova. Jedni mrtvaci su sahranjeni celi, drugi spaljeni. Bečki arheolog smatrao je da se ovde radi o jednom keltskom plemenu, koje se tu, verovatno zbog bogatstva u soli, zadržavalo izvesno vreme i tako podiglo ovu čuvenu nekropolu. Međutim, drugi arheolozi, kao Hoernes i Déchelette, smatrali su da je halštatska nekropola ilirskog porekla.

Pod uticajem keltskih običaja Iliri u ovoj oblasti počeli su da pokopavaju svoje mrtve, umesto da ih spaljuju. Alexandre Bértrand smatra da bi stanovnici Halštata mogli biti Herodotovi Sigini (Herodote, V. 9).

Carl Schuchhardt takođe smatra da ne samo lokalitetu Halštatu nego i kulturi ove oblasti Iliri daju pretežno svoju notu (v. Schuchhardt, Alteuropa, str. 284). Svoje mišljenje on potkrepljuje činjenicom da je Dr Adolf Mahr od 2500 grobova konstatovao samo deset keltskih. Mahr takođe misli da je u području Istočnih Alpa stanovništvo bilo pre dolaska Kelta ilirskog porekla i da je, čak i posle keltske najezde, tu i ostalo. (*Upor. Dr A. Mahr, Das vorgeschichtliche Hallstatt, str. 47*).

Latenski period dobio je naziv po mestu Latène na jezeru Neuchâtel u Švajcarskoj. O kulturi koja je svoje ime dobila po ovome lokalitetu izneće se podaci u zasebnom poglavlju. Potrebno je napomenuti da kultura latenskog perioda pripada dobrim delom protoistoriskom dobu, tako da u strogom smislu reči izlazi iz granica praistorije, koju svojim specifičnim odlikama vezuje za epohu evropske antičke istorije.

GVOZDENO DOBA U ITALIJI

Osnovnu karakteristiku starijeg gvozdenog doba na Apeninskom Poluostrvu pretstavljaju razlike u arheloškom materijalu između severnih i južnih oblasti Italije.

Severne oblasti pokazuju preko teramara neprekinutu vezu sa Urnenfelder-kulturom, u kojoj se održava spaljivanje pokojnika kao običaj rasprostranjen u civilizacijama bronzanog i starijeg gvozdenog doba većine zemalja u kontinentalnoj Evropi. U južnim oblastima Apeninskog Poluostrva pojavljuju se, pored ranijih veza sa kritsko-mikenskom kulturom, i novi etrurski kulturni elementi kojima pripada i običaj sahranjivanja.

Još pre početka grčke kolonizacije Južne Italije i Sicilije upotreba gvožđa bila je poznata u ovom delu Evrope. Uticaji egejske kulture poznomikenskog perioda u kome se već javljalo gvožđe kao kulturni materijal dopirali su, koncem drugog milenijuma stare ere, do Italije i Sicilije. Ali egejska kultura, a posle nje i protogrčka arhajska kultura nisu umnogome izmenili jednostavnu kulturnu fizionomiju ovih zemalja. (Upor. Springer, Die Kunst des Altertums, str. 443). Stvaranje Velike Grčke, koja je obuhvatila Južnu Italiju i Siciliju, donelo je krupne promene: italsko stanovništvo se povuklo iz primorskih oblasti koje su naselili Jonci i Dorci, a celokupna kultura dobila je grčko obeležje. Dolazak Grka pretstavlja početak novog doba u kulturnom razvoju Italije uopšte. Italski i sicilijanski »varvari« počeli su pod grčkim uticajima da izgrađuju novu kulturu, koja je, s jedne strane, približila Italiju Grčkoj, a, s druge, stvorila od Italije most preko koga je kultura mediteranske oblasti prenošena u Srednju Evropu i Podunavlje.

Prave početke kulture gvozdenog doba u Italiji treba vezivati ne za grčku kolonizaciju od VIII veka, nego za dolazak Etruraca. U nauci postoji mišljenje da su Etrurci poreklom iz Egejske Oblasti, verovatno iz Lidije, odakle su, početkom prvog milenijuma stare ere, prešli u Toskanu. Kao primer suprotnog shvatanja o poreklu Etruraca za koje je vezano, dobrim delom, i pitanje početka i porekla kulture gvožđa u Italiji, navešćemo mišljenje Bumüller-a. On pretpostavlja da je verovatnije da su Etrurci najstariji stanovnici Italije, nego da su došli sa Istoka. (Upor. J. Bumüller, *Leitfaden der Vorgeschichte Europas, Augsburg, 1925*, str. 242.)

S. Reinach, međutim, misli da i naziv za Etrurce »Rasena« ukazuje na put kojim su oni došli u Italiju. Grci ih nazivaju Tirenci, a »oni sami« — kaže Dionisije iz Halikarnasa — »nazivali su se prema imenu jednog prvaka — Rasena«. (Dion, Halic, I, 30, 3.)

Reinach ovo ime Rasena dovodi u vezu sa Rhaeti. Pošto je Rhaetia oblast severno od Venecije (Venetia) a zapadno od Norikuma (Noricum) Reinach zaključuje da je verovatnija hipoteza da su Etrurci došli u Severnu i Srednju Italiju kopnenim putem, a ne morem, kao što kaže Herodot. (Upor. S. Reinach, Etruski, i Daremberg-Saglio, Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines, s. v.) Slično mišljenje zastupa i Randall-Mac Iver: on smatra da su Etrurci došli u Italiju kopnenim putevima, da stoje u izvesnim vezama sa narodima iz Podunavlja i Centralne Evrope (v. Randall-Mac Iver, Villanovans and Early Etruscans, Oxford, 1924, str. 93).

Govoreći o pronalasku igara Herodot priča i o dolasku Liđana u Italiju: »Liđani smatraju da su pronašli igre koje su im zajedničke sa grčkim Prema njihovom kazivanju oni su ih pronašli u isto vreme kad su otpočeli da naseljavaju Tireniju. Evo njihove priče: »Pod kraljem Atisom, sinom Maneovim, strašna glad je pustošila celu Lidsku zemlju«. (Pošto je glad pretila pomorom celoj zemlji, kralj podeli narod u dve grupe, od kojih je jedna trebalo da ostane u zemlji, a druga da se iseli. Kralj ostane u Lidiji, a iseljenicima da za starešinu sina Tirena.) »Iseljenici dođu u Smirnu, sagrade brodove, stave u njih sve što bi im moglo biti od koristi i isplove na pučinu da traže zemlju koja će ih hraniti. Obišavši mnoge narode stignu u Umbriju i tu podignu gradove u kojima još i sad stanuju. Svoje ime Liđani su zamenili imenom kraljevog sina koji ih je vodio i po kome se zovu Tirenci« (Herodot, I, 94).

Na orijentalsko poreklo Etruraca ukazuje, pored ostalog, i način sahranjivanja u grobovima kakvi se susreću na Kritu, na grčkim ostrvima i u Maloj Aziji (Schuchhardt, Alteuropa, str. 91).

Vavilonski običaj pogađanja sudbine gledanjem u jetru životinje, koju su prinosili na žrtvu, takođe je bio poznat i Etrurcima. Zemljani modeli jetre, na kojima su se učili ovoj vrsti gatanja, nađeni su u Boghazköi-u i u Etruriji. (Wilcken, Grichiesche Geschichte, München—Berlin, 1939, str. 20). Pored njihovog imena — Turseni, Tursci, Tusci, Etrusci i institucije haruspicija, vezu Etrurije sa Istokom potvrđuje i dvojna sekira (Labrys) iz Vetulonije nađena u liktorovom grobu (Tomba del Littore).

Dršku sekire obavijao je red štapova, tako da se ova gvozdena etrurska sekira smatra kao prototip poznatog simbola rimskih liktora. (Upor. Randall-Mac Iver, op. cit., str. 145; Hans Mühlenstein, Die Kunst der Etrusker, Berlin, 1929, sl. 149).

Ali i pored očiglednih veza Etruraca sa Egejom i Malom Azijom, još uvek stoji otvoren problem etničkog porekla ovog naroda, čija je kultura dala opšte obeležje starijem periodu kulture gvozdenog doba u Srednjoj i Severnoj Italiji.

Ono što je Magna Graecia značila za Južnu Italiju, Etrurija je bila za srednji i severni deo Apeninskog Poluostrva. Na ove oblasti naslanjale su se Istra, Ilirske i subalpiske zemlje, bogate gvozdenom rudom. Odavde je gvožđe dospelo, verovatno ćilibarskim putem, u dolinu Dunava, a preko njega i do keltskih plemena, naseljenih duž Rajne. Zahvaljujući kulturnim uticajima iz Italije, Kelti (Gali) su upoznali prednosti gvožđa, naročito u pogledu oružja, kojim su docnije, u IV veku, zauzeli veliki deo Italije i otvorili put ratničkom pohodu od Francuske do Male Azije.

Za proučavanje i ocenu razvitka civilizacije gvozdenog doba Italije, odnosno Apeninskog Poluostrva, potrebno je utvrditi pravac i doba rasprostiranja njegovih kultura. U ovom pogledu postoje dva osnovna shvatanja: prema jednoj teoriji gvožđe je u Italiju moglo doći iz Evrope, kopnenim putem; prema drugoj teoriji, najranija civilizacija gvožđa pojavljuje se najpre u Južnoj i Srednjoj Italiji i pripisuje se populacijama koje su početkom prvog milenija počele kolonizovanje primorskih oblasti jugozapadnih obala.

Rešenje celog problema leži u odnosu »Villanova«-kulture prema kulturi Etruraca. Međutim, i posle dugogodišnjih istraživanja — arheoloških, lingvističkih, antropoloških i drugih, još uvek celo to pitanje ostaje otvoreno, nedovoljno i nepotpuno osvetljeno da bi moglo da mu se nađe definitivno rešenje. Stanje savremene nauke o odnosu »Vilanovaca« i Etruraca očigledno pokazuje i ovo mesto kod M. Palotina (M. Pallottino, La civilisation étrusque, Paris,1949, str. 77 sq).

»Kroz »Villanova« civilizaciju mi počinjemo da uočavamo značajna okupljanja populacija na mestima koja će biti veliki istoriski centri Etrurije kao što su Veji, Cere, Tarkviniji, Vulči, Vetulonija, Populonija itd. Od početka »Vilanova« civilizacije kulturni razvoj se nastavlja bez prekida i bez većih promena do istoriskog perioda u pravom smislu te reči. Ovaj kulturni horizont pretstavlja prema tome očigledno spoljni aspekt u formiranju etrurskog naroda: ali ovaj momenat ne uključuje sam po sebi i to, da pojava »Vilanova« civilizacije označava i pojavu kulture Etruraca.

Ustvari pitanje koje se odnosi na poreklo »Vilanova« kulture u Etruriji vrlo je teško rešiti s obzirom na nivo našeg znanja«.

Pitajući se, da li je moguće pronaći spoljni centar iz koga vodi poreklo »Vilanova« civilizacije koja se rasprostrla prema Etruriji, Palotino smatra da mnogi razlozi ne govore u prilog takvoj tezi. Nasuprot tome, »Vilanova« civilizacije Etrurije ocrtava u svojim krupnim potezima rađanje etrurskog etnosa«. Ako se stvar tako posmatra, onda se može razumeti i Palotinov zaključak o ovome problemu. Govoreći o vezama Etruraca sa Orijentom i Grčkom, koje su bile presudne za orijentaciju intelektualnih i kulturnih tendencija Etruraca i za njihovu blisku vezu sa istočnim svetom, Palotino ceo taj odnos objašnjava na sledeći način: »Ali to ne znači da civilizacija antičke Etrurije treba da bude pripisana isključivo stranom poreklu, a još manje da se celina etrurskog naroda može odvojiti od moćnog rasnog, lingvističkog i kulturnog izdanka antičke Italije« (ibid. str. 79).

U toku daljih izlaganja i proučavanja arheoloških spomenika i drugih dokumenata (istoriskih, etnoloških, lingvističkih itd.) sa teritorije Apeninskog Poluostrva mi ćemo videti do koje je mere opravdana ili neopravdana ova hipoteza. Radi potpunijeg razumevanja celog ovoga problema ukazaćemo na to da se između Etruraca i autohtonog apeninskog stanovništva kome se pripisuje »Vilanova« civilizacija, a u daljoj liniji i civilizacija teramara, ne može praviti poređenje sa situacijom u Grčkoj mikenskog i dipilonsko-arhajskog doba. Arheološki i lingvistički elementi

u Grčkoj sve više pružaju podataka za utvrđivanje određenog istoriskog, etničkog i jezičkog odnosa između Mikenaca i Grka. Iako je i ovaj problem, i pored najnovijih otkrića i teorija, zasnovanih na njima, još uvek daleko od konačnog rešenja, pitanje porekla Etruraca zahteva još mnogo više novih podataka i elemenata iz kojih bi se mogli i smeli izvući zaključci slični ovima koje nam daje Palotino ili suprotno od njih. Razlike između kulture Etruraca i kulture autohtonog apeninskog stanovništva su takve i tolike da se ni sa velikom rezervom ne može govoriti o njihovom zajedničkom poreklu. Celokupan kulturni sadržaj života starih Etruraca — društveni, državni i politički život, njihov ekonomski sistem, intelektualna i duhovna kultura, religija, umetnost i jezik, nalažili su se na nivou koji je autohtono stanovništvo Italije moglo dotaći tek u poslednjem veku rimske republike ili u doba imperije. Katonove reči: »In Tuscorum iure paene omnis Italia fuerat« pokazuju da je vlast Etruraca bila rasprostranjena na gotovo celoj teritoriji Italije. Ali to nije bila vlast jedne klase feudalaca ili robovlasnika nego ekonomskih i trgovačkih gospodara Italije. Glavni izvori toga bogatstva, ekonomske, a zatim i kulturne i političke snage Etruraca pretstavljali su rudni depoi Apeninskog Poluostrva. Kao dobri poznavaoci metalurgije,Etrurci su razvili u prvoj polovini I milenija široku mrežu trgovačkih puteva po Sredozemlju, koji su označavali i jednu od faza etrurske tolasokratije u ovom delu sveta. Međutim, bogatstvo u rudama i metalima, preko kojih je Etrurija importovala proizvode drugih zemalja, naročito Grčke, pretstavljalo je i potencijalnu opasnost za samu Etruriju. Interes Grka orijentisao je njihovo kolonizovanje upravo na oblasti koje su stajale pod ekonomskom i političkom vlašću Etruraca. Izvor etrurske snage bio je u isto vreme i jedan od uzroka njene propasti. Prvu fazu u tom procesu slabljenja i opadanja svog uticaja na moru Etrurija je pretrpela u sukobu sa Grcima. Tako oslabljenoj Etruriji Rimljani su u toku ratova na Sredozemlju sa Feničanima, saveznicima Etruraca, i italskim plemenima nametnuli konačno svoju hegemoniju, koja je značila uništenje ne samo posebne etrurske kulture i njenih državica nego i etrurskog etnosa.

KULTURA ETRURIJE

Montelius je u kulturi Etrurije razlikovao šest perioda, od kojih su dva protoetrurski I (1000—800) i protoetrurski II (800—700), i četiri etrurska.

Prvi protoetrurski I je savremen sa prvom fazom Villanova-kulture u Severnoj Italiji i sa poslednjim fazama civilizacije bronze u Galiji. Ovaj period karakterišu, pored bronzanih predmeta, naročito fibula analognih fibulama iz Olimpije i Južne Galije, još i tri vrste grobova. Najstariji oblik grobova je tomba a pozzo ili pozzeto (»Brunnengräber«), od kojih su retki tragovi nađeni i u alpiskim zemljama iz starijeg Villanova perioda. (Upor. Sophus Müller, Urgeschichte Europas, str. 134). Grob ima oblik okruglog bunara usečenog u steni, sa dijametrom od oko metar i po. Dno bunara je nešto uže od otvora. Ispod ovog šireg bunara nalazi se pravi »pozzetto«, koji ima u dijametru svega 30—80 santimetara. To je, ustvari, prostor u kome su u jednoj urni smešteni posmrtni ostaci spaljenog pokojnika (Opor. Randall-Mac Iver, op. cit. str. 41, sl. 7. Pozzetto u Cornetu).

Drugu vrstu grobova čine grobne jame, rake, tomba a fosso. Ovaj oblik groba, vrlo rasprostranjen u Etruriji, javlja se u sedmom veku. Treća vrsta grobova ima oblik soba (tomba a camera). Ove grobne prostorije nekad su sasvim jednostavne, a ponekad, kao i kuće, imaju i sporedne prostorije. Krovna konstrukcija kod tombo a camera počivala je na stubovima. Mrtvaci su polagani na kamene postelje ili u naročita udubljenja. U grobovima su nađene različite stvari i predmeti potrebni u svakodnevnom životu: oružje, alatke, posude. Ponekad je sve to bilo naslikano na zidovima i stubovima. (Upor. Springer, Die Kunst des Altertums, str. 451, sl. 862; Grotta dei Bassorilievi u Cervetri.)

U prvoj vrsti grobova (tomba a pozzo) sahranjivan je isključivo pepeo mrtvaca, u druge dve mrtvac je pokopan.

Drugi period je protoetrurski II (800—700). Njega karakterišu iste vrste grobova kao i u prethodnom periodu. Novinu pretstavljaju fibule sa pruženom stopom i bojena keramika geometriskog stila sa motivima vodenih ptica.

Nekropole u Kornetu i Vulci, naročito Tomba del Guerriero u Cornetu sadrže materijal karateristićan za ove protoetrurske periode (Déchelette, op. cit. II, 535).

U etrurskim periodima, koji se nastavljaju na protoetrurske, u dobu od 700—600 bogati sadržaj materijalne kulture pokazuje, naročito u dekoru, uticaje jonske orijentalizirajuće umetnosti. Orijentalizirajući dekor obuhvata motive sa pretstavom orijentalske vegetacije, naročito palmeta, krilatih i fantastičnih životinja (Upor. H. Mühlestein, Die Kunst der Etrusker, I, sl. 126. Bronzani presto iz Caere, Tomba Regolini-Galassi).

Pored jonskih postoje još i fenički, odnosno kartaginski i egipatski uticaji. Kao primer na kome se ilustruju ti uticaji navešćemo srebrni pehar iz Vetulonia, nađen u kneževom grobu (Tomba del Duce). Pehar je oštećen, ali se mogu razaznati četiri reda pretstava ptica i životinja, ras poređenih u horizontalnim frizovima na spoljnoj površini pehara. Na najširem frizu pretstavljene su sfinge sa krilima koja pokazuju fenički uzor i karakteristične egipatske pregače između prednjih nogu. Fantastične krilate životinje i feničke lepezaste palmete pretstavljene su i na srebrnoj oplati drvenog kovčega za pepeo pokojnika. (Upor. Randall-Mac Iver, op. cit. str. 115, sl. 30; str. 117, sl. 32; Mühlestein, op. cit. str. 143, sl. 14, 15; str. 145, sl. 20.)

Kneżev grob (Tomba del Duce) u Vetuloniji pretstavlja jedno od najbogatijih nalazišta etrurskog perioda starijeg gvozdenog doba. Zbog svoje očuvanosti ovaj grob služi, kako kaže Randall-Mac Iver, kao osnova za poređenje materijala iz bogatih nalazišta Cere (Caere) i Preneste. Grob ima oblik kruga s dijametrom od 17 metara. On sadrži pet zasebnih grobnih depozita među kojima je nađeno više odvojenih rovova.

Prvi rov sadrži ostatke konja i konjske opreme. Na 70 santimetara ispod površine nađena je velika količina gvozdene mase, tu su i dva slomljena gvozdena obruča, 65 santimetara u prečniku sa ostacima karbonizirimog drveta. To su, kako misli Randall-Mac Iver, gvozdeni točkovi sa ostacima drvenih delova. Nađeni su i razni drugi predmeti od gvožđa i bronze.

U drugom rovu otkrivena je keramika i predmeti od bronze, među kojima naročitu pažnju privlači ogromni bronzani štit koji je mogao biti upotrebljen pre u ritualu i svečanostima, nego u borbama. Od bronze su

još kandelabr, šlem i jedan simpulum (šolja sa dugom drškom, kojom se grabilo vino iz vrča), kao i raznovrsne bronzane vaze, koje su skoro sve bile toliko oštećene da se njihov pravi oblik teško može rekonstruisati.

Ostatke keramike pretstavlja izvestan broj vaza sa crnom uglačanom površinom. To su najstarije etrurske Bucchero-vaze koje pretstavljaju novu pojavu u keramici, u ovom delu Evrope. Bucchero-tehnika pretstavlja, možda, imitaciju bronzanih vaza sa sjajnom površinom.

Smatra se da je bucchero-keramika poreklom sa Lezbosa. Grčki bucchero bio je, u 7 i 6 veku stare ere, rasprostranjen od Skitije do Egipta i Italije. Eolski stanovnici Naukratisa, poreklom sa Lezbosa, smatrali su bucchero kao svoju keramiku. Ova keramika je imala pored posuđa sa uglačanom površinom i drugo sa reljefnim ukrasima, obojenim crno ili crveno. Najveći uspeh u tehničkoj savršenosti bucchero-keramika je dostigla u 7 i većem delu 6 veka st. e.

U Etruriji bucchero se javlja kao nastavak istočnogrčke bucchero-keramike. Ovde je t. zv. »impasto Italico« zamenjen, početkom petog veka, tamnocrnim buccherom. To je bucchero sotile, koji je savremen sa najboljom grčkom bucchero-keramikom (Upor. Ernst Pfuhl, op. cit. I, 156).

Treći rov je bio opljačkan ali se po ostacima moglo utvrditi da su njegov sadržaj, pored ostalog, činile crne vaze i kovana bronza.

U četvrtom, sasvim plitkom rovu, nađene su bronzane situle, vedra i mala srebrna kupa. Ona je bila ukrašena pretstavama fantastičnih bića, sfingama, krilatim životinjama i pticama. Dekor je bio od tankog zlatnog lima izveden u orijentalizirajućem stilu.

Od keramičkih proizvoda ističu se male šolje (skifosi), crne boje, izvanredno lepih oblika i izrade. Površina im je bila glatka, kaže Randall-Mac Iver, kao slonovača. Jedan od nađenih skifosa, rađenih u bucchero tehnici, ima specijalnu vrednost: na dnu okrugle, kupaste noge nalazi se natpis od četrdeset šest slova etrurskog alfabeta. Misli se da je ovo i najstariji spomenik etrurskog pisma. (Upor. Randall-Mac Iver, op. cit. str. 116, sl. 31).

Od gvožđa nađeni su, pored bronzanih, vrhovi kopalja i dva mača.

Kulturni sadržaj petog rova obuhvata bronzano posuđe, ostatke nakita, srebrnu fibulu sa vrlo dugim žljebom i ostatke bronzanog kovčega u kome su sahranjene kosti spaljenog mrtvaca. Kovčeg je bio ukrašen izvanredno lepim srebrnim plastičnim dekorom. Oblik ovog kovčega, koji je jako oštećen, nije se mogao rekonstruisati. Neki arheolozi misle da je to »prizmatična urna u obliku kuće«, a drugi ga smatraju »minijaturnim modelom hrama«.

Naročito interesantan objekat koji pripada ovom rovu je model lađe napravljen od livene bronze sa mnogobrojnim minijaturnim plastičnim pretstavama životinja, izlivenim u bronzi. Za većinu objekata pronađenih u Vetuloniji Rand. Mac Iver smatra da nisu importovani, nego su »tipični izraz lokalne umetnosti, koja se neočekivano pojavila u Vetuloniji nešto posle 800 god. stare ere«. (Randall-Mac Iver, op. cit. strana 117).

Pored »Tomba del Duce« etrurski kulturni materijal sadrže i grobovi u mestima Corneto, Vetralla, Bisenzio, Falerii Narce, Marsiliana i u Veii, koji su svi savremeni sa etrurskim periodom u Vetuloniji.

Nešto mlađem dobu, VII veku st. e., pripadaju nekropole u Caere, Praeneste, Chiusi, Cortona, Chianti i drugim.

U Kornetu etrurski materijal je uglavnom prikupljen u dva groba: Ratnikov (»Tomba del Guerriero«) i Bokhorov grob (»Tomba Bocchoris«). Za razliku od kružnog groba, kao što je »Tomba del Duce« u Vetuloniji ili nešto mlađeg groba Regolini-Galassi u Kerama (Caere), grobovi u Kornetu su pretežno ravni rovovi, stariji, po Montelijusu, od okruglih.

Prvi ili »Ratnikov grob« (»Tomba del Guerriero«) otkriven je 1869 godine i njegov materijal nalazi se u Berlinu. Svoj naziv grob je dobio po predmetima otkrivenim u njemu, koji pretstavljaju, pored votivnih priloga i potpunu opremu jednog etrurskog ratnika, ofanzivnu i defanzivnu. Inventaru ratnikovog groba pripadaju i delovi konjske opreme, bronzani i srebrni predmeti, ponekad ukrašeni zlatnim filigranom. Od posebnog arheološkog interesa je i srebrn prsten ukrašen egipatskim skarabejem od zelenog stakla. Za bronzani štit nađen na istom mestu misli se da je pre imao svečanu nego praktičnu namenu. Od gvozdenog materijala značajan je jedan kraći bodež (0,25 m dug) sa drškom od slonovače, koja je za dršku noža bila pričvršćena srebrenom žicom.

Posuđe otkriveno u »Ratnikovom grobu« u Kornetu bilo je od keramike i metala. Zemljano posuđe je ukrašeno linearnim, geometriskim ili naturalističkim motivima koji se pojavljuju u grčkoj keramici dipilonskog, arhajskog i orijentalizirajućeg stila. Metalno posuđe pravljeno je od bronze. Od nađenih primeraka najinteresantnije su dve vaze tipa amfora uskog vrata i široko posuvraćenog otvora, od kojih jedna tipološki odgovara urnama Villanova kulture iz perioda Benacci II. Veze sa Egiptom u metalnom posuđu pokazuje i jedna ovalna bronzana čuturica, t. zv. »putnička čuturica«.

Sa »Ratnikovim grobom« savremeno je u Kornetu još osam grobova — raka. U njima su pokojnici isključivo sahranjivani, neki u kamenim sarkofazima, neki bez njih. Inventar ovih grobova je sličan onome iz »Ratnikovog groba«, s tom razlikom što se ovde pojavljuju u većem broju primeraka pretstave fantastičnih životinja, kao i zlatan nakit (prstenovi, fibule, ogrlice, privesci).

Otkriće ovih grobova i njihov materijal značajni su po tome što njihov materijal nagoveštava dolazak novog stanovništva među autohtone Vilanovce. Zajedno sa podacima koje nam u ovom smislu pruža materijal i sa drugih nalazišta, naročito iz t. zv. »ostave stranaca« u Vetuloniji, ovi grobovi iz Korneta, sa lokaliteta Arcatelle proširuju mogućnosti za proučavanje kulturnih i etničkih odnosa na Apeninskom Poluostrvu u ranim vekovima prvog milenija.

Drugi važan depozit etrurskog kulturnog materijala u Kornetu je Bokhorov grob — Tomba Bocchoris. Materijal ovoga groba nalazi se u muzeju u Kornetu. Svoj naziv nalazište je dobilo po jednoj egipatskoj vazi od plavog fajansa, koja je ili egipatski proizvod, importovan u Italiju, ili je imitacija takvog proizvoda. Na vazi se nalazi hijeroglifima ispisano ime egipatskog kralja Boken-Ranf (734—728 g. pre n. e.), koga grčki istoriografi pominju pod imenom Bocchoris. Kao vladar Boken-Ranf je bio osnivač 24. dinastije, čiji je i jedini vladar bio, pošto je, šest godina posle Bokhorovog dolaska na vlast, njegovu saitsku državu napao i faraona pobedio etiopski vladar Shabaka.

Na Bokhorovoj vazi nalaze se, pored natpisa, još i drugi ukrasi, raspoređeni u šest horizontalnih zona, od kojih dve pretstavljaju figurativne frizove. Na glavnom, širem frizu pretstavljena je religiozna scena kakve

se viđaju u egipatskim hramovima, dok se na donjem, užem frizu, nalaze figure ljudi i drveća, koje su verovatno nezavisne od gornjeg motiva. Na osnovu procene sviju elemenata koje pruža stil i dekoracija ove vaze, Schiaparelli, koji ju je i publikovao, smatra da ovaj predmet nije importovan, nego je izrađen u samoj Etruriji. Moguće je, misli Schiaparelli, da je strani majstor pravio ovu vazu na italskom tlu po sećanju, pa je kombinovao razne elemente dekoracije koje je video u Egiptu. Drugi arheolozi smatraju Bokhorovu vazu kao egipatski proizvod uvezen u Etruriju u periodu između 730 i 690 (v. Randall-Mac Iver, Villanovans and early Etruscans, str. 163).

Pittioni navodi da je na ovoj vazi pretstavljena Bokhorova pobeda nad nekim afričkim plemenom.

U »Bokhorovom grobu«, koji za razliku od »Ratnikovog groba« pretstavlja tomba a camera, nađen je i drugi pokretni materijal. Od naučnog interesa su, pored zlatnih sitnim reljefom ukrašenih predmeta, i vaze koje se znatno razlikuju od ostale keramike i metalnog posuđa nađenog u Kornetu. Njihovi oblici nemaju analogija u etrurskoj keramici. Keramika nije tipičan bucchero nero, nego je obojena raznim bojama, od sive do crvene.

Ostali lokaliteti koje smo pomenuli i koji pripadaju kao i Korneto starijoj fazi etrurske kulture pružili su, vrstama grobova i materijalom otkrivenim u njima, podatke koji upotpunjavaju opštu sliku razvoja starijeg gvozdenog doba u srednjim oblastima Apeninskog Poluostrva.

U Vetrali (Vetralla) je otkriveno pedeset devet grobova. Od ovih tri su tombe a Pozzeto, pet je tombe a camera, koje pripadaju kraju sedmog veka, a ostali su tombe a fossa, uglavnom sa sahranjenim pokojnicima (u svega tri groba nađeni su ostaci spaljenih skeleta). Pored metalnih predmeta koji obuhvataju predmete od bronze (fibule, ukras za opasače, sekire, vaze, čuture, polumesečaste brijače) i gvožđa, koje ovde nije retko (krivi nož, tripus i drugo), u Vertrali je karakteristična keramika. S jedne strane ona pokazuje oblicima vaza i stilom dekoracije veze sa keramikom Korneta, dok, s druge strane, otkriva elemente Villanova kulture. To naročito potvrđuju urne a doppiocono. Keramika ove grupe ukrašena je uglavnom linearnim i geometriskim ornamentima.

Vaze geometriskog stila i dekoracije otkrivene su 1910 godine u Bizenciu (Bisenzio), na lokalitetu Le Bucacce. One su po vrstama ornamenata gotovo identične sa dipilonskim vazama iz Grčke. Od deset grobova, koliko ih je otkriveno na ovome lokalitetu, pet su obične rake, dva imaju kamene kovčege a ostala tri sadrže ostatke spaljenih pokojnika, sahranjenih u urnama Villanova tipa.

Najbogatiji materijalom je grob br. 1. u kome je nađen kameni kovčeg. Iz ovoga groba su bronzani šlem, istovetan sa šlemom iz Korneta, tri bronzane situle, nekoliko gvozdenih predmeta (bodež, vrh od koplja i dr.). Nađeno je takođe i nekoliko vaza bucchero nero, raznog oblika i dekoracije.

U ostalim grobovima otkriveni materijal pokazuje da su Etrurci ovog lokaliteta i ove oblasti održavali ekonomski i kulturni saobraćaj sa nosiocima Villanova civilizacije, a uporedo s tim i sa Grcima i Egipćanima.

Veze sa Grčkom, posredne ili neposredne, potvrđuje keramika poznog dipilonskog stila. A interesovanje Etruraca za Egipat i njegovu kulturu ogleda se u otkriću čitavog niza skarabeja i jedne staklene figure egipatskog boga Besa.

U Bizenciju je, na Le Bucacce, otkriven i veći broj metalnih, naročito zlatnih ukrasnih predmeta. To su fibule sa dugom stopom, ornamentisani diskosi, od kojih jedan ima četiri stilizovane svastike, zlatni opasač, zlatan prsten sa skarabejem, zlatan privesak koji pretstavlja ljudsku masku i drugo. Od metalnih predmeta i ovde su nađene bronzane situle, brijači, podupirači za bronzano posuđe, sa četiri noge ukrašene plastičnim ljudskim stopalom. Ljudske i životinjske figure, među ovima najčešće ptice, ovde se pojavljuju kao čest oblik ukrašavanja na nakitu, na posuđu, a naročito na metalnim delovima konjske opreme. Bogatstvo ovakve dekoracije, naročito filigranske, pokazuje zlatan i srebrn nakit, uglavnom fibule, otkriven u Marsiliani (Marsiliana). Za arheologiju ovaj lokalitet ima, pored svojih preko stotinu grobova raznog tipa, naročito značenje zato što je ovde nađen i jedan od najstarijih etrurskih pisanih spomenika. U grobu koji nosi naziv »Krug od slonovače« otkriven je velik bronzani sud, sa prečnikom od 0,50 m, u kome su se nalazili mnogobrojni predmeti od zlata i slonovače. Na jednoj ploči od slonovače (0,088 m × 0,051 m) otkriven je tekst pisan etrurskim alfabetom, sastavljen od dvadeset šest slova, pisanih zdesna nalevo. Pismo je grčkog porekla, ali, kao što je utvrdio G. Karo, ono nije stiglo u Etruriju preko grčkih kolonija u Južnoj Italiji, nego, verovatno, neposrednim dodirom Etruraca i Grka. Pored ovog primerka i onoga koji smo pomenuli ranije (skifos iz Tomba del Duce) etrurski stariji natpisi su nađeni još na jednoj vazi iz Veii, koja se čuva u Rimu u Muzeju Villa Giullia, i na vazi iz Kera Caere), koja se nalazi u Vatikanskom muzeju.

Drugi grob koji zaslužuje posebnu pažnju na lokalitetu Marsilijana jeste takozvani »Krug fibule« (grob br. 41).

U ovome depozitu, kome prečnik iznosi 18,50 m, otkriveno je posuđe od bronze i keramike, razni predmeti od gvožđa, slonovače, kao bogato ukrašen zlatan i srebrn nakit.

Među predmetima koji imaju naročitu vrednost kao kulturna dokumenta koja otkrivaju veze Etrurije sa Egejom i Orijentom nalazi se jedna statueta nage ženske figure, rađene u tehnici hriselefantine. U ovom grobu nađeni su ostaci još i jedne druge figure. To je bronzana bista, koja pokazuje izvesnu sličnost sa vazama tipa »canope« iz Kjuzi (Chiusi) (V. R. Mac Iver, Villanovans and early Etruscans, tabla 43. br. 6). Pored ostalih predmeta koji pripadaju »krugu fibule« potrebno je pomenuti, kao jedan od najlepših radova etrurskih zlatara i kujundžija, zlatnu fibulu, ukrašenu bogatom plastičnom dekoracijom. Luk ove fibule pravljen je od zlata, a stopa od srebra. Plastični ukras pretstavljaju figure pataka, poređanih u nizu jedna za drugom sve do kraja dugačke stope ove fibule. Na samom kraju luka nalazi se par lavova. Kao tehnika i element dekoracije na fibuli se pojavljuju i granulirani delovi.

U raznim grobovima u Marsilijani nađeni su predmeti koji otkrivaju veze i ovoga mesta sa Egiptom. Takav je, naprimer, i jedan srebrni prsten ukrašen skarabejom od uglačanog steatita, na kome je ucrtan, hijeroglifskim pismom, ovaj natpis: »Ra, gospodar dveju zemalja«.

Pored mnogobrojnih vaza od bronze i keramike, jednom grobu ovoga lokaliteta pripada i srebrna dvoušna kupa, koja je, za razliku od kovanih bronzanih vaza, rađena tehnikom livenja.

Sadržaj grobova na ovome mestu pokazuje da je upotreba metala bila vrlo široka i raznovrsna. To se naročito može reći za bronzu, elektron, zlato i srebro. Gvožđe se takođe pojavljuje u upotrebi, naročito kao oru-

žje. Za predmete od ovoga metala iz Marsilijane može se konstatovati da pretstavljaju *najbolje očuvane gvozdene objekte u starijoj etrurskoj kulturi* uopšte.

Pored pomenutih lokaliteta osmom veku pripada i nekropola u Vejima (Veii) severozapadno od Rima. Iskopavanja su u Vejima vršena u razdoblju od 1913 do 1916 godine, a otkriveni materijal nalazi se u Museo di Villa Giullia u Rimu. Prvi rezultati ovih iskopavanja publikovani su kao opus posthumum direktora ovog muzeja Colini-a, u Notizie degli Scavi 1919 godine. U Vejskoj nekropoli otkriveno je oko 1200 grobova, od kojih polovina pripada tipu Tombe a pozzetti, karakterističnim za oblast i kulturu Villanova. Ovi grobovi su odlično očuvani za razliku od Tombe a fossa, koji hronološki i po odlikama materijala odgovaraju epohi orijentalizirajućeg uticaja u etrurskoj kulturi. Međutim, potrebno je istaći zaključak Mac Ivera koji smatra (op. cit. str. 270) da su oba tipa grobova mogla da postoje i vremenski paralelno. To *potvrđuje, pre svega, otkriće* vaza geometriskog stila i u jednoj i drugoj vrsti grobova.

Od pokretnog materijala nađenog u ovoj nekropoli pomenućemo veći broj fibula, najčešće tipa Navicella, od bronze i sa ukrasima od ćilibara i zlata. Karakteristično je da se zlatni predmeti češće javljaju u grobovima — rakama nego u grobovima — bunarima, što bi donekle indiciralo viši i niži društveni i ekonomski položaj ljudi sahranjenih u njima. Od bronze su razna oruđa i oružja, a od gvožđa mačevi tipa onih iz Vetulonije i Korneta. Među keramičkim materijalom najznačajnije su vaze (skifosi, aribaloi, pehari) protokorintskog stila, koje nesumnjivo pripadaju VII veku stare ere.

Sve dosad pomenute nekropole pripadaju pretežno razdoblju od 950 do 700 godine, odnosno periodu Benacci II. Materijal iz ovog doba pokazuje *visok stepen etrurske kulture i civilizacije vezane* u mnogom pogledu za Grčku i Joniju, prednji Istok i Egipat, kao i za grčke kolonije na Siciliji i u Južnoj Italiji (Magna Graecia). Superiornost Etruraca nad autohtonim stanovništvom Apeninskog Poluostrva ogleda se u ovo doba ne samo u tehničkim i materijalnim preimućstvima koja su Etrurci doneli u Evropu nego još više u poznavanju pisma koje obeležava početke etrurske istorije u vreme kad italsko stanovništvo još nije poznavalo određenije oblike politički organizovanog društva i života.

Svoj vrhunac i cvetanje etrurska civilizacija dostiže još pre svršetka prve polovine I milenija st. ere. To pokazuje naročito materijal iz nekropole *Regolini-Galassi* u Kerama (Caere) i grobova nazvanih *Bernardini* i *Barberini* u Prenestama (Praeneste). Svi oni pripadaju VII veku *st.* ere, odnosno razdoblju od 700 do 650 godine. Svojim materijalom oni otkrivaju *bogatstvo kakvo se retko susreće na bilo kojem lokalitetu ovog doba na* Apeninskom pa i na Balkanskom Poluostrvu.

Među ovim grobovima najveći i po svojoj arhitekturi najzanimljiviji je grob nazvan Tomba Regolini-Galassi u Kerama. Svoj naziv ovo nalazište je dobilo po imenima dvojice arheologa amatera, koji su otkrili ovaj grobni trezor 1836 godine: Alessandro Regolini i Vincenzo Galassi. Najveći deo materijala ustupljen je Vatikanu, gde je i izložen u Museo Etrusco Gregoriano. Publikovanje materijala izvršili su, u izdanju samog muzeja, Canina i Pinza. Već 1838 godine Canina je objavio jedan kraći rad *koji se odnosi na arheološki značaj Cera* (Descrizione di Caere antica), dok je Pinza rezultate svojih studija, podrazumevajući i pomenuti grob, objavio u delu: Materiale per la etnologia antica Toscana-Laziale (Milano, 1915). U ovom radu je naveden, iako još uvek nepotpun, i katalog *predmeta nađenih* u Tomba Regolini-Galassi.

Ovaj grob je tipa tumulusa i sastoji se od pet manjih pravougaonih grobova. Oni su iskopani na periferiji kruga čiji je prečnik blizu 60 m. U centru ovog kruga nalazi se veći grob, istog tipa kao i oni na periferiji, ali sa dve elipsoidne naspramno postavljene niše, iskopane u samoj steni. Canina *smatra da su manji, periferni grobovi,* pripadali višem, a centralni grob nižem spratu. Manji grobovi su uništeni, tako da je ostao samo centralni grob, koji ima i inače posebnu arheološku vrednost.

Grob je usečen u steni, u tufu, na dubini od oko 2,50 m ispod površine. On se sastoji od dve dugačke, pravougaone prostorije, od kojih prednja i šira ima pri dnu i dve ovalne niše. *Ova prostorija je neka vrsta* pretsoblja drugoj, užoj i uzdužnoj prostoriji, koja je bila na istom nivou na kome je i prva. Dužina obeju prostorija iznosi 15 metara: 7 prednje i 8 zadnje.

Grobovi ovakvog ili sličnog tipa otkriveni su u Kortoni (Cortona). u Grotta Sergardi, u Vetuloniji i tumulusu La Pietrera u Kijanti (Chianti), tumulus Kastelina. Prototip ovakvih grobova pretstavljaju najstariji zasvođeni grobovi pod tumulima otkriveni u Populoniji. Prema podacima koje *nam pruža* Schachermeyr *oni pripadaju vođama prve etrurske invazije* u Italiji. On je utvrdio godinu 967 kao datum te invazije na osnovu etrurskog računanja godina i stoleća, koje je sačuvano kod Plinija. Drugu invaziju Schachermeyr datuje oko 800 godine, dakle u doba kome uglavnom pripadaju etrurske nekropole koje smo dosad naveli (period Benacci II). Iz ovog istog doba su i mnogobrojne Tombe a fossa u kojima su, prema *shvatanjima nekih* arheologa, sahranjivani siromašniji sledbenici vodećeg sloja etrurskih doseljenika.

U vezi sa objašnjenjem doba i arhitektonsko-konstruktivnih odlika grobova pod tumulima potrebno je istaći sličnost koja postoji između ovakvih građevina u Etruriji i onih u Maloj Aziji. Analogni oblici i način *njihovog građenja i sahranjivanja* pokojnika pretstavljaju jedan od dokaza za orijentalsko, to jest maloazisko poreklo prvih etrurskih osvajača. (O tome v. Schachermeyr, Etruskische Frühgeschichte, Berlin, 1929; Childe, Prehistoric Migrations in Europe, Oslo, 1950, 212.)

U prednjem odeljenju groba Regolini-Galassi (»Antichamber«) sahranjen je spaljeni ratnik. U drugom odeljenju koje je bez apsidalnih niša (»Chamber«) pored ostataka pokojnika nađen je materijal koji pokazuje da je u pitanju grob jedne žene koja je bila sahranjena u *najsvečanijoj* opremi.

U celom ovom grobu, i u nišama, nađen je materijal koji pokazuje da *ostaci triju lica koji su tu sahranjeni pripadaju istom dobu,* a da su ta lica za života bila vezana određenim odnosom. Prema jednom objašnjenju to je gospodar, koga u zagrobni život prati žena, koja je, *slično običaju kod Indusa, dragovoljno dopustila* da je spale i sahrane zajedno s mužem. U niši je na jednom bronzanom krevetu bio sahranjen, verovatno protiv svoje volje, gospodarev kočijaš, kao njegov pratilac i pomoćnik *u drugom životu.*

Po broju, značaju i vrstama predmeta otkrivenih u *Tomba Regolini-Galassi ovo je jedno od najbogatijih i najznačajnijih* nalazišta starijeg gvozdenog doba u Etruriji i u Italiji uopšte.

Najstariji nosioci Villanova-kulture su verovatno Umbri. Kultura Este pripisuje se Venetima odnosno Veneto-Ilirima, čiji se elementi nalaze i u kulturi B Pizeniuma i Izonca. Kultura Golasecca razvijala se na etničkom području Ligura.

Villanova-kultura je najbogatija i najrasprostranjenija među svima kulturama starijeg gvozdenog doba Apeninskog Poluostrva. Njena oblast dopire od današnje Lombardije do linije koja vezuje Rim sa Jadranskom obalom kod Riminija. Na tome širokom području Villanova-kultura ulazi i u oblast etrurske kulture, prima njene elemente i uticaje, a ponegde se i potpuno stapa s njom u jednu celinu. Na takvim pojavama zasnivaju se i teze o etničkom jedinstvu Etruraca i nosilaca Villanova-kulture.

Kao jedini visokocivilizovani narod Italije u prvoj polovini I milenija st. e., Etrurci su samim svojim prisustvom na Apeninskom Poluostrvu, svojom sopstvenom civilizacijom i kulturnim tradicijama Orijenta i drugih mediteranskih zemalja uticali u ekonomskom, društvenom i političkom dodiru sa autohtonima na njihov brži, intenzivniji i širi ekonomsko-kulturni razvoj. To se vidi i iz navedenih reči kojima Katon potvrđuje da je »In Tuscorum iure paene omnis Italia fuerat« kao i iz arheoloških i istoriskih dokumenata koja potvrđuju ovakav položaj Etruraca prema ostalim populacijama Italije. M. Pallottino ide u ovom pogledu još dalje kad dolazi do zaključka da su »aspekti i motivi halštatske civilizacije etrurskog porekla: obrnut slučaj je nemoguć zbog hronoloških razloga« (v. Pallottino, La civilisation etrusque, 105). Ovaj isti savremeni etruskolog smatra da civilizacija Veneta iz Este, a ne samo Vilanovaca iz Bolonje, pokazuje da je široko prožeta etrurskim elementima, koje su Veneti primili najpre posredno preko Bolonje, a zatim u neposrednom dodiru sa Etrurcima iz doline reke Po. Isti slučaj je i sa Ligurima, kao nosiocima Golasecca-kulture.

Za proučavanje problema odnosa Etruraca prema autohtonom stanovništvu severnih italskih oblasti, pa samim tim i za objašnjenje i razumevanje porekla elemenata etruske kulture u alpskim oblastima, od izvesnog naučnog interesa je i ovaj podatak koji pruža Tit Livije: »Alpinis quoque ea gentibus haud dubie origo est, maxime raetis, quos loca ipsa efferarunt, nequid ex antiquo, praeter sonum linguae, nec eum incorruptum retinerent«. (Alpska plemena su, besumnje, takođe istog (tj. etrurskog) porekla, naročito Reti: priroda ih je učinila divljima, tako da su od svoje prošlosti sačuvali samo jezik, pa i taj iskvaren« (T. Liv. V, 33).

Iako je ovaj Livijev podatak daleko od toga da bude usvojen ovako kako ga on saopštava, ipak se može sa sigurnošću pretpostaviti da se etrurski elementi u kulturi oblasti o kojima govori Tit Livije moraju pripisati etrurskim naseljima i trgovačkim kolonijama koje su osnivane od Rima, Riminija i Spine u Srednjoj Italiji, do Ravene u oblasti Veneta i grada Luni u oblasti Ligura, a na istom etničkom poreklu.

Za hronologiju starijeg gvozdenog doba alpskih oblasti Italije, odnosno za datovanje kultura Villanova, Golasecca, Este i drugih, ova činjenica je naročito značajna s obzirom na nordisku teoriju o poreklu i dobu ovih kultura: dok pristalice nordiske teorije pripisuju stanovništvu doline reke Po (Padanus) čisto etrurski karakter i poreklo, arheološki podaci, međutim, osporavaju tačnost i osnovanost ovakvog shvatanja celog tog problema. Sudeći prema arheološkom materijalu vidi se da se etrurska naselja i čist etrurski elemenat pojavljuju u ovim oblastima tek sredinom

VI veka st. e., dok se, kao što to pokazuje i R. Pittioni, pomenute civilizacije datuju u znatno dalju prošlost, to jest u prve vekove prvog milenija. Ni sam Rim nije bio pod vlašću Etruraca pre VI veka, kao što to pokazuje jedan etrurski natpis otkriven na Rimskom forumu, ispod kapitola. Ako imamo u vidu datovanje civilizacije gvožđa u severnim i istočnim italijanskim oblastima počev od VIII veka st. e., kao što predlaže Pallotino, onda je jasno da su samo etrurski uticaji, a ne i etrurski gradovi, mogli postojati u to doba u ovim oblastima. Taj zaključak potvrđuju, pored ostalog, i epigrafski spomenici prema kojima se sme pretpostaviti da su već u VII veku apeninske populacije zauzele onakav geografski položaj i raspored kakav nam je poznat i docnije, u ranoj istoriskoj epohi.

Kad se imaju u vidu svi ovi podaci, onda se može sa više sigurnosti suditi o osnovanosti nordiskih i drugih teza koje se odnose na vreme, poreklo i etnički karakter Villanova i njoj srodnih civilizacija kao i o prvoj upotrebi i difuziji gvožđa u alpisko-padanskim, a u vezi s tim i u srednjoevropsko-podunavskim oblastima.

U etničkom smislu u Severnoj Italiji je u pitanju autohtono a ne etrursko »odrođeno« stanovništvo koje je početkom gvozdenog doba još uvek pokazivalo svoje veze sa srednjoevropskim i podunavskim nosiocima Urnenfelder-kulture. Današnje stanje nauke dovoljno jasno pokazuje da su gotovo neodrživi pogledi »nordijaca« o ovom problemu, koji su se držali počev od Niebuhra i Luigi Pigorini-ja preko Helbiga, koji smatra da je moguće utvrditi evoluciju jedinstvene kulture od preindoevropskih terimarikola i »Vilanovaca« do samih Etruraca. Slično mišljenje u novije vreme zastupa i Luigi Pareti u svom delu Le origini etrusche. U novije vreme ovakve teze, koje je u svoje vreme podržavao i E. Meyer, zastupaju i lingvisti Alfredo Trombeti a naročito Giacomo Devoto. U svom delu Gli antichi italici ovaj lingvista smatra da su u etrurskom jeziku sačuvani elementi i idiomi jezika starijeg od indoevropskih jezika kao što su i stanovnici Italije pre početka gvozdenog doba bili neindoevropski elemenat.

Ceo problem je još uvek daleko od svog konačnog rešenja. On se mora svesti na dva osnovna momenta: prvi je, problem doseljavanja na Apeninsko Poluostrvo stranih etničkih elemenata mediteranskog porekla, kojima besumnje pripadaju i Etrurci, i drugi je problem njihove ekonomske, društveno-političke i kulturne povezanosti sa autohtonima. U svetlosti tih odnosa moći će se komparativnim istraživanjem spomenika materijalne i intelektualne kulture naći put za rešenje postavljenog problema, čiji značaj prelazi okvire i granice samog Apeninskog Poluostrva. U pitanju su ustvari etnički i kulturni odnosi u Evropi uopšte, u vreme kad se prvi put počinju da izdvajaju određene etničke grupe indoevropskih populacija, pored kojih još uvek postoje i preindo-evropski stanovnici, kao što pokazuje primer Baska na Pirinejskom Poluostrvu.

Podaci koje o Villanova-kulturi pruža Randall Mac Iver u svom delu Villanovans and early Etruscans, Oxford, 1924, rešavaju pretežno na arheološkoj osnovi problem odnosa Etruraca prema »Vilanovcima«, kao i odnos ovih drugih prema teramarikolama.

Kao jedan od jasnih dokaza koji pokazuju razlike između Etruraca i »Vilanovaca« jeste, pored ostalog materijala, i razlika u sadržaju i nivou njihovih civilizacija, način sahranjivanja. To pokazuju naročito grobovi otkriveni 1853 na imanju Giovanni Gozzadinija, nedaleko od Bolonje. Go-

dina koju smo naveli označava datum otkrića Villanova-kulture. U toku prve dve godine istraživanja Gozzadini je otkrio 193 groba i njihov sadržaj on je objavio već 1855 u Bolonji, u svom, kako Randall Mac Iver kaže, epohalnom delu Di un sepolcreto etrusco scoperto presso Bologna. Međutim, već iduće godine Orioli je dokazao da se ne radi o Etrurcima kojima su pripadali ovi grobovi, nego da to mogu biti »Pelazgi, Umbri, Aborigines«, ako ne možda i galsko pleme Boji (Boii). Danas je jasno da to nisu mogli biti ni Etrurci ni Boji, dok je vezivanje Umbra za Villanova-kulturu sasvim moguće i pored drugih polemika i sasvim suprotnih gledanja na to pitanje čije se rešenje traži već puno jedno stoleće.

Od svih grobova, 179 ih je sadržavalo spaljene pokojnike, dok je samo 14 pokojnika bilo pokopano nespaljenih. »Spaljivanje je bilo« — kaže Randall Mac Iver — »pogrebni običaj Vilanovaca, karakteristika koja ih je približavala običajima stanovnika teramora, a pravila razliku između njih i Etruraca...« (Randall Mac Iver, op. cit. str. 5). Na osnovu ovog običaja, uz ostale podatke koje su pružili ovi grobovi, navedeni autor smatra da su ne samo praistoriski stanovnici sa područja Vilanova-kulture nego i oni iz Golasecca, Concine, Atestine i drugih mesta došli u Italiju iz oblasti Alpa, odnosno iz Srednje Evrope i Podunavlja, nezavisno jedni od drugih i u više talasa. Na taj način on odbacuje mišljenje izvesnih italijanskih naučnika, koji smatraju, kao što smo to ranije naveli, da su »Vilanovci« neposredni potomci stanovnika teramora (v. Randall Mac Iver, The iron age in Italy, Oxforde, 1927, str. 25).

Međutim, mnogo veće bogatstvo nego što je ovo na Gocadinijevom dobru Villanova, a koje pripada istoj kulturi, otkriveno je zapadno od Bolonje, na čitavom nizu nekropola, od kojih ćemo navesti samo neke: Benacci, Caprara, De Luca, Giglielmini, Tagliavini, Stradello de la Certosa, Villa Tamburini, Giardino Margherita i druge.

U nekropoli kod crkve San Francesco, koja broji preko 2000 grobova, otkriveno je oko 15000 predmeta, u ukupnoj težini od 1400 kilograma. Ovaj lokalitet pretstavlja, kako je to u svoje vreme utvrdio i Sophus Müller, najbogatije nalazište bronzane kulture, iako su tu nađeni i predmeti od gvožđa. To je jedna vrsta depoa.

Sadržaj Villanova-kulture pokazuje određene razlike, na osnovu kojih je ova kultura podeljena u pet perioda: Pre Benači (Benacci), Benacci I, Benacci II, Arnoaldi I i Arnoaldi II. U podeli gvozdenog doba Srednje Evrope ovi periodi odgovaraju razdoblju od Hallstatt »A« do Hallstatt »D«. (Nazivi Benacci i Arnoaldi potiču od imena vlasnika lokaliteta na kojima su otkrivene nekropole.)

1. — Pre Benacci period je paralelan sa Hallstatt A dobom čija je apsolutna hronologija u podeli gvozdenog doba koju daje Pittioni znatno viša nego što je napr. kod Randall Mac Ivera ili Palotina. Prema Pitioniju to je doba pre 900 godine st. e., dok Palotino snižava početke gvozdenog doba u Sev. Italiji za jedan do dva veka.

Materijal ovog perioda sadrži elemente Villanova-kulture. To pokazuju bikonične vaze, njihovi oblici i ornamenti. Kao elemenat Villanova-kulture na ovome posuđu se pojavljuju tipične drške. Pored bikoničnih urni sad se pojavljuju i druge urne koje pretstavljaju modele koliba.

Metalni materijal je pretežno od bronze. Njega čine: brijači, četvrtastog, ređe polumesečastog oblika, sa prstenastom drškom; tordirano prstenje i fibule Peschiera tipa (izduženi oblici), od kojih se docnije razvijaju lučne fibule. Metalno posuđe je retko i njega pretstavljaju zdele sa visokom drškom.

2. — Benacci I period (Hallstatt B, 900—800) obeležavaju grobovi sa urnama koje su ukrašene geometriskim urezanim ornamentima (meandri, svastike) to su i dalje tipične bikonične Villanova-urne, kod kojih je gornji konus, koji se sužava prema otvoru znatno duži od donjeg konusa, na kome se, odmah ispod ramena, nalazi jedna drška. Od drugog posuđa u ovom periodu javljaju se i manje konične zdele ukrašene sa više drški. Kao materijal karakterističan za ovaj period treba pomenuti, među predmetima od bronze, polumesečaste brijače sa drškom koja se završava prstenom i duguljaste limene pločice, ukrašene koncentričnim krugovima, koje su upotrebljavane kao ukrasni delovi i neka vrsta pafti na kaišima. Ovom periodu pripadaju i bronzane igle sa okruglom glavicom i lučne fibule sa tordiranim lukom. Od oruđa su tipični krivi noževi (culri inflexi) i bronzane sekire sa proširenim sečivom.

3. — Benacci II period (Hallstatt C, od 800 do približno 650 godine) obeležen je, kao i prethodno doba, tipičnim bikoničnim Villanova-urnama, koje su ukrašene žigosanom dekoracijom geometriskog stila. Pored zemljanih sad se pojavljuju i metalne urne od bronzanog lima, postavljene na visokoj nozi sa istim ili sličnim geometriskim i plastičnim ornamentalnim motivima kakvi se pojavljuju i na keramici. Kulturni uticaj juga vidi se u pojavi ritola i lebesa na tripusima. Za Benacci II period karakteristično je i dvojno posuđe kao i ciste koje ćemo susretati od sada pa kroz sve ostale periode gvozdenog doba Apeninskog Poluostrva i susednih mu oblasti. Ovom periodu pripadaju pored lučnih i zmijolike fibule, a od oružja karakteristični su mačevi sa antenama.

4. — Arnoaldi I period (Hallstatt C i delimično D, od približno 650 do 500 godine) obeležavaju i dalje grobovi sa spaljenim pokojnicima i bikoničnim urnama. Bronzano posuđe je u većoj upotrebi, pa se pored ciste sada pojavljuje kao nov i karakterističan oblik i situla, koja se, za razliku od cista i drugog posuđa, pravi glatka, bez ukrasa na površini, s drškom od deblje tordirane žice. Kao ukrasni motivi na drugom posuđu, naročito na urnama, pojavljuju se, pored žigosanih ornamenata, i pretstave biljaka, vodenih ptica i stilizovanih životinja. U materijalu perioda Arhoaldi I prvi put se nalaze, iako još uvek dosta retko, i grčke vaze. Gvožđe ulazi u širu upotrebu nego u prethodnom dobu. Fibule su lučne i zmijolike sa okruglom glavicom na kraju stope, karakterističnim ukrasnim elementom koji se sad prvi put pojavljuje.

5. — Arnoaldi II ili Certosa period (Hallstatt D, od 500 do 400 godine) obeležava sahranjivanje i nespaljenih pokojnika pored sahranjivanja u urnama. Sahranjivanje se obavlja u kovčezima, najčešće drvenim. Ovaj običaj Vilanovci su primili s juga, od Etruraca, čiji se uticaj ogleda u gotovo celokupnom sadržaju kulturnog inventara certoza perioda. Grobovi su često obeleženi stelama, na kojima se ponekad, pored linearnih i stilizovanih ornamenata, nalaze i urezani likovi. U hronološkom smislu karakterističan predmet za ovo doba je i certosa fibula sa nisko povijenim lukom, dugačkom i često širokom stopom, koja se završava i plastičnim dugmetom. Vrste i količina metalnog posuđa se povećavaju. Pojavljuju se i importovane atičke vaze crnog i crvenog stila. Od oblika karakteristični su oinohoe lekiti i aribalosi.

Golasecca ili Komacinska (po jezeru Como) kultura podeljena je u tri faze, a prema nekim autorima u četiri faze, od kojih prva pripada pre — Golasecca-kulturi. I ova kultura pokazuje neposrednu vezu sa Urnenfelder-kulturom, naročito u keramici, u kojoj se pojavljuju pored tipičnih bikoničnih vaza, ukrašenih jednostavnim urezanim ili bojenim linearnim ornamentom, i pehari na nozi. Pored bikoničnih i koničnih oblika pojavljuju se sada i loptasti, dok se u dekoraciji njihove spoljne površine primenjuje podela na zone i metopska polja ispunjena kosim, tamnim linijama na svetloj osnovi.

Za ovu kulturu karakteristično je da jednim delom svog kulturnog inventara pokazuje veze sa alpskim i srednjoevropskim oblastima, dok se u drugom delu njenog materijala pojavljuju uticaji import i elementi Villanova-kulture. To pokazuju fibule tipa Peschiera i Certosa, a još više metalne situle i ciste i njihova dekoracija.

Upotreba gvožđa primenjuje se u izradi oružja: dugački vrhovi za koplja, bodeži i mačevi sa antena-balčakom.

Vremenski se Golassecca-kultura podudara sa Villanova-periodima i dopire do 400 godine st. e.

U bliskom dodiru sa Villanova i Golaseka-kulturom nalazi se Este-kultura. Ona je podeljena u četiri perioda, od kojih se u prvom jasno manifestuju veze sa srednjoevropskom Urnenfelder-kulturom i poslednjim fazama njenog bronzanog doba. U mlađim periodima Este-kulture koja ima dosta sopstvenih i originalnih odlika javljaju se elementi Villanova-kulture: bikonične urne, ukrašene urezanim, linearnim ornamentima, dok se na metalnom posuđu izvode stilizovani i konvencionalni oblici figura životinja i geometriske dekoracije. Kao tipični keramički oblici faza Este II i Este III treba da se smatraju pehari na vrlo visokoj i tankoj nozi. U metalnom inventaru ove kulture, koji umnogome odgovara vrstama i stilu metalnih predmeta ostalih kultura Alpsko-padanaske i srednjo-italske oblasti, kao novina se pojavljuju fibule violinskog i zmijolikog tipa.

Prve tri faze Este-kulture, vremenski dopiru do kraja starijeg gvozdenog doba u Sev. Italiji, dok se faza Este IV kulture razvija već u latenskom dobu.

HALŠTATSKA KULTURA

Starije gvozdeno doba najvećeg dela Srednje Evrope nazvano je Halštatskim dobom po lokalitetu eponimu Hallstatt u Gornjoj Austriji. To je velika nekropola, otkrivena, kao što smo već pomenuli, 1846 godine. Prva iskopavanja na ovoj nekropoli od 1846 do 1864 godine vršio je Georg Ramsauer, a prvu publikaciju o rezultatima ovih iskopavanja dao je E. von Sacken, Das Grabfeld von Hallstatt, Wien, 1868. Dok je Ramsauerov dnevnik iskopavanja ostao nepublikovan, a Sakenov rad dao nepotpune podatke o ovom velikom nalazištu, tek je M. Hoernes pružio ozbiljniju raspravu o značaju halštatske nekropole i njene hronologije (Hoernes, La Nécropole de Hallstatt, Congrès international d'anthropologie, Monaco, 1906). Hoernes se i dalje bavio proučavanjem Halštata i halštatske epohe i svoje zaključke objavio u čitavom nizu radova, od kojih treba da istaknemo Gruppen und Stuffen des Gräberfeldes von Hallstatt, Wien, 1907.

U toku prvih iskopavanja u Halštatu je otkriveno 993 groba od kojih su 525 sadržavali ostatke pokopanih, a 468 grobova ostatke spaljenih pokojnika. Docnije su ta iskopavanja nastavljena, tako da je u svemu otkriveno preko 2500 grobova sa pokopanim ili spaljenim pokojnicima, od kojih su i jedan i drugi od posebnog značaja zbog predmeta otkrivenih u njima. Samo Ramsauer je otkopao preko 5816 predmeta, od kojih su 64 bila od zlata, 270 od ćilibara, 73 od stakla, ostali od bronze, gvožđa i keramike.

Dva načina sahranjivanja u ovoj velikoj nekropoli Hoernes je objasnio sledećim podacima: »Može se reći da je običaj spaljivanja bio češći u početku gvozdenog doba, a da je sahranjivanje dominiralo pri kraju ovog doba. Međutim u Halštatu, samo u najmlađim ženskim grobovima sahranjivanje je počelo da se primenjuje češće od spaljivanja.

Po geografskoj rasprostranjenosti halštatska kultura zauzima prvo mesto među svima protoistoriskim civilizacijama Evrope. Ona je zastupljena na širokom području koje se prostire od srednjeg Podunavlja do Pirinejskog Poluostrva, i od Jadranskog Mora do sliva Odre i Elbe.

Halštatska kultura se pretežno javlja i održava u toku nekoliko vekova u Srednjoj Evropi. Sa toga razloga Hoernes je prvobitno podelio teritoriju ove kulture na četiri glavne geografske oblasti:

1. — Jadranska oblast, koja obuhvata uglavnom zemlje balkanskih Ilira, vezanih ekonomskim i kulturnim saobraćajem, s jedne strane, za Grčku, a, s druge strane, za Apeninsko Poluostrvo.

2. — Podunavska oblast, koja obuhvata najveći deo Austrije, Zapadnu Mađarsku, Češku i Moravsku.

3. — Oblast gornjeg sliva Elbe i Odre i

4. — Oblast gornjeg sliva Rajne i Rone, koja obuhvata Zapadnu Nemačku, do Hesena i Majnca, Istočnu Francusku, severne krajeve Švajcarske.

U Južnoj Francuskoj halštatska kultura je rasprostranjena na širokom području i zastupljena je u značajnom materijalu. Međutim, kao što je to utvrdio još ranije Déchelette, a u najnovije vreme pružila nove podatke u tom pravcu Gabrielle Fabre (L'Aquitaine protohistorique, Paris, 1953) halštatska kultura pripada ovde jednom relativno poznom datumu (v. Déchelette, I., Manuel, II, 2 deo, str. 589).

Ovakve zaključke o dobu halštatske kulture nalazimo i u najnovijoj literaturi. Govoreći o rasprostranjenosti halštatske kulture R. Pittioni kaže da velika geografska rasprostranjenost ove kulture zahteva njenu unutarnju podelu »koja ne pokazuje istovremeni razvoj u svima oblastima. Otuda Pittioni misli da se samo periodi C i D na Rajnekeovoj hronološkoj shemi mogu smatrati kao neposredni pretstavnici halštatske hronologije« (v. Pittioni, R., Die urgsch. Grundlagen d. e. Kultur, str. 239). To je, ustvari, razdoblje između 900 i 400 godine st. e., kome u strogom smislu reči pripada samo epoha starijeg gvozdenog doba u oblasti halštatske nekropole. Mi ćemo malo docnije pokazati da su počeci najstarije civilizacije koja je poznavala metalurgiju gvožđa u Srednjoj Evropi prema ovoj Reinecke-Pittioni podeli još uvek visoki i da ne odgovaraju hronološkoj bazi na kojoj su nužno morali biti utvrđeni početni termini apsolutne hronologije halštatske civilizacije.

I Pittioni, kao i pre njega Déchelette, slažu se u tome da hronološka i kulturna baza halštatske epohe počiva na datumima i materijalu koji pruža grčka kultura na Apeninskom Poluostrvu u toku prve polovine prvog milenija. Déchelette je smatrao da se halštatska civilizacija može zamisliti kao široko razgranato stablo čiji su koreni duboko usađeni u grčko i italsko tle. Kao potvrda takvom zaključku može se navesti činjenica da su halštatske zone utoliko brže i intenzivnije ulazile u tok novog progresa ukoliko su bile bliže grčkim ili italskim zemljama odnosno velikim prirodnim komunikacijama koje su vezivale Srednju Evropu sa mediteranskim oblaštima.

U prethodnim poglavljima smo pokazali takođe na osnovu najnovijih podataka zbog kojih razloga se počeci gvozdenog doba u Sev. Italiji vezuju ne za kraj X veka, kao što to čini Pittioni za halštatsku oblast, nego, kao što je pokazao A. Pallottino, za kraj VIII veka. Da je ova hronologija realnije procenjena od halštatskog »C« perioda na Rajnekovoj hronološkoj skali, govore sledeći razlozi:

1. — Halštatska kultura pojavljuje se i razvija na području koje se nalazi između gvozdenodopskih civilizacija Sev. Italije (koje su svojim počecima vezane za južne delove Apeninskog Poluostrva) i severnijih oblasti u kojima uvek vlada civilizacija bronze. Uticaji kultura Golasecca, Este, Isonzo, a s druge strane Hügelgräber- i Urnefelder-kulture su sasvim očigledni u Halštatskoj oblasti i epohi. Zato Pittioni i kaže da se bitne osobine halštatske kulture »mogu razumeti samo u uzajamnom odnosu sa ovim snagama« (op. cit. str. 239—241). Na istom mestu ovaj autor kaže da halštatska kultura vlada u svojim istočnim oblastima »slično južnoitalskim kulturama starijeg gvozdenog doba do kraja V veka, kada je u Dunavskoj oblasti mogla da počne latenska (La Tène) kultura«.

2. — Pittioni smatra da je sasvim opravdano izvoditi apsolutnu hronologiju halštatskih kultura i njenih slojeva na osnovu uskih odnosa između Italije i Grčke u toku prve polovine poslednjeg milenija. Za polaznu tačku ovog datovanja on uzima godine osnivanja grčkih gradova na italijanskom tlu u toku VIII veka. To su 734 godina, kada je osnovana Sirakuza i 730 godina, kada je osnovana Megara Hiblera.

Idući dalje prema severu ovaj autor dolazi do zaključka da se mlađi tombe a fossa mogu datovati u drugu polovinu VIII veka, dok bi tombe a pozzo kao stariji mogli pripadati i IX veku. On isključuje mogućnost da se u Srednjoj i Severnoj Italiji slojevi iz epohe Prebenacci uopšte mogu i smeju datovati bliže početku I milenija. »Prema tome, počeci kulture starijeg gvozdenog doba u Srednjoj Italiji smeju se datovati tek posle 900 godine«. Međutim, venetsko područje još nije pružilo dovoljno sigurnih arheoloških dokumenata na osnovu kojih bi se počeci Este I kulture mogli datovati u to isto vreme, tj. na početak IX veka. A s obzirom na veze koje postoje između ove i halštatske oblasti ne postoje razlozi na osnovu kojih bi se i počeci halštatske kulture smeli datovati u srednjoevropskoj oblasti pre VIII veka (v. Pittioni, op. cit. str. 270). Prema tome, i počeci Rajnekeovog »C« perioda za ovu oblast moraju se spustiti sa konca X na kraj VIII veka.

Ukoliko se ide dalje na sever i severoistok, ovi datumi se moraju pomerati još bliže ka sredini odnosno ka kraju I milenija. Otuda se može smatrati da starije gvozdeno doba severnijih evropskih oblasti (na zapadu i na istoku) počinje tek u II polovini prvog milenija, što bi odgovaralo Rajnekeovom »D« periodu (od 500 godine).

OPŠTI OSVRT NA CIVILIZACIJU HALŠTATSKOG PERIODA GVOZDENOG DOBA

Rasprostiranje i uvođenje u upotrebu gvožđa u ostalim delovima Evrope vršilo se, u hronološkom i prostornom pogledu, zavisno od geografske udaljenosti pojedinih oblasti od centara u kojima je industrija gvožđa bila već toliko razvijena da je mogla davati svoje proizvode i za trgovinu. Za širenje nove civilizacije naročiti značaj imale su ranije ekonomske komunikacije mediteranskog sveta sa evropskim varvarskim zemljama. Te veze održavale su se najčešće vodenim putevima, morima i rekama. Ali je i bogatstvo Centralne Evrope u gvozdenoj rudi, kao i rano poznavanje metalurgije gvožđa, doprinelo da se i odavde, kao jednog od centara evropske civilizacije obeležene upotrebom gvožđa, ovaj metal prenese u zemlje Zapadne i Severne Evrope. Hronološki, rasprostiranje gvožđa u ovim zemljama išlo je sledećim redom: u halštatskoj oblasti i Centralnoj Evropi gvožđe se prvi put pojavljuje u upotrebi oko 900 godine st. e.; u susednim podunavskim zemljama jedan vek docnije; u oblasti Karpata početkom VII veka, dakle po dolasku Kimeraca, a zatim i Skita. U Francuskoj i Španiji gvožđe je moglo dospeti na dva načina i sa dve strane: s juga, iz grčkih sredozemnih kolonija, i sa zapada, iz Centralne Evrope. Prvim putem gvožđe je moglo da stigne u ovu oblast u VIII, dok je sa istoka, iz Etrurije i Halštata, došlo nešto docnije. Civilizacija gvožđa na Britanskim Ostrvima otpočela je mnogo docnije, sredinom prvog milenija stare ere, kada je gvožđe počelo da ulaži u upotrebu u Severnoj Nemačkoj i Skandinavskim zemljama.

Karakterističan sadržaj materijalne kulture ovog doba i njegove civilizacije čine gvozdeni predmeti namenjeni praktičnoj upotrebi, oružje, nakit i keramika.

U starijem periodu Halštatskog doba prave se, paralelno sa bronzanim mačevima iz poslednje epohe bronzanog doba, i veliki gvozdeni mačevi. Svojim oblikom oni upočetku potsećaju na bronzane mačeve, da bi posle, na balčacima, dobili specijalne karakteristike oružja gvozdenog doba. Nešto docnije pojavljuju se kratki bodeži sa antenama. Za razliku od mačeva starijeg halštatskog perioda, u kome su mačevi imali korice od drveta ili kože, bodeži imaju gvozdene korice. Po obliku sečiva ovi bodeži potsećaju na kratke mačeve. Od ostalog oružja napomenućemo da se prave od gvožđa šiljkovi kopalja i vrhovi od strela.

Brijači su pravljeni još uvek od bronze. U nakitu — kopče za pojaseve, pafte, prstenje, narukvice i grivne još uvek se prave od bronze; ponekad su ukrašeni i zlatnim intarsijama. Od bronze su takođe i karakteristične fibule i ukrasne igle. Od bronze se prave i predmeti koji su namenjeni praktičnoj upotrebi. To su ciste i situle od kovane bronze, od kojih su prve ukrašene rebrastim plastičnim prstenovima, dok se na drugima nalaze često plastični ornamenti izvedeni u horizontalnim frizovima, slično ukrasima na grčkim vazama geometriskog stila. Izvanredne primerke takve dekoracije pretstavljaju situle iz Bolonje i Vača (v. Springer, Kunstgeschichte, str. 441, sl. 840).

U halštatskom periodu u evropskim zemljama prvi put se upotrebljava i staklo, koje je u Evropu preneseno trgovačkim putevima iz Egipta.

Karakteristiku halštatske keramike pretstavljaju pored vaza bucchero nero i keramike lužičkog tipa, odnosno panonske keramike, koje u ovoj epohi dostiže kulminaciju u tipološkim i ornamentalnim odlikama, i urne, širokog trbuha, koničnog vrata i uskog dna (v. Springer, op. cit. str. 441, sl. 837; Hoernes- Menghin, op. cit. str. 475, 477, 485 i 487).

U ovo doba, naročito u Italiji i Podunavlju, javlja se plastika naročitog tipa i dekoracije koja ukazuje na nove, više i šire aspekte religioznih shvatanja. U pitanju su, svakako, novi etnički elementi, koji su u ove krajeve došli u toku velikih migracija koje su u Evropi izvršene u toku poslednjih stoleća drugog i prvih stoleća prvog milenija stare ere. Te migracije dovele su Kelte u Galiju, Španiju i na Britanska Ostrva, Etrurce i Venete u Severnu Italiju, Ilire i Tračane u srednje i donje Podunavlje i na Balkansko Poluostrvo čiji su južni deo u ovom dobu naselila grčka plemena.

Halštatski period gvozdenog doba uvodi upotrebu gvožđa u Evropi, stvarajući osnove ne samo jednoj novoj civilizaciji nego i novim shvatanjima, novoj društvenoj, ekonomskoj i političkoj organizaciji kojom otpočinje protoistoriski i istoriski period savremene kulturne istorije Evrope (v. Pittioni, R. Die urgeschichtlichen Grundlagen der Europäischen Kultur, Wien, 1949, str. 213—301).

O ETNIČKOM PITANJU U HALŠTATSKOJ EPOHI

Etnički problem halštatske epohe veoma je složen, jer je to doba u kome počinje izdvajanje većih i manjih etničkih grupa sa više ili manje izraženim individualnim karakteristikama. To je doba u kome se još uvek zadržavaju u aktivnom razvoju, a naročito u perifernim oblastima, varvarskog sveta, i starije bronzanodopske civilizacije, čiji nosioci još nisu pouzdano indentifikovani. Na prelomu II i I milenija počinju jača strujanja i nastaje šira ekonomska i kulturna difuzija između juga i severa, uporedo sa migracijama koje dovode do isticanja Indoevropljana kao najmnogobrojnih stanovnika evropskog kontinenta, rasprostranjenih pored mediteranskih oblasti i u ostalim krajevima do Britanskih Ostrva, Baltičkog Mora i Ruske nizije.

U epohi starijeg gvozdenog doba počinje izdvajanje pojedinih etničkih individualnih grupa iz velike skupine indoevropske konglomeracije. Velikim migracionim talasima i postepenom difuzijom ove grupe počinju da zauzimaju određene evropske oblasti.

Na jugu Balkanskog Poluostrva izdvajaju se Grci kao posebna nacija koja je, pored nasleđenih kulturnih tekovina kritsko-mikenske kulture, brže nego svi ostali evropski narodi ušla u istorisku fazu svog razvoja i za nekoliko vekova stvorila kulturu i civilizaciju na čijim se osnovama razvila i kultura nove ere.

U halštatskoj epohi na Balkanskom Poluostrvu pojavljuju se i dve druge velike etničke skupine: u istočnim oblastima Tračani, a u srednjim i zapadnim Iliri. Iako se zasada još uvek ne može određenije utvrditi njihovo poreklo i oblast iz koje su došli na Balkan, činjenica je da se arheološki i jezički tragovi Ilira nalaze na najširem prostranstvu evropskog kontinenta. Veliki deo evropske Urnenfelder-kulture pokazuje najbližu

srodnost i afinitet sa kulturom Ilira u podunavsko-balkanskom području. Ilirska toponimija susreće se od Pariza (Lutecia Parisiorum) i Pirinejskog Poluostrva do Bosfora i Dardanela.

Pored Ilira i Tračana u halštatsko doba pojavljuju se i Kelti kao zasebna etnička skupina. Pitanje njihovog porekla i doba dolaska u Zapadnu Evropu, za koju su teritorijalno bili vezani, ostaje još uvek otvoreno. Radi ilustracije stanje nauke o ovom problemu navešćemo nekoliko podataka koje o Keltima i njihovom poreklu pružaju antički i savremeni izvori. Dionisije iz Halikarnasa lokalizuje istočnu granicu keltske zemlje u zemlji Skita i Tračana, dakle u Istočnoj Evropi. Indirektan smisao ovoga podatka upućuje na pretpostavku o poreklu Kelta iz Istočne Evrope. Sa ovom pretpostavkom slaže se i zaključak do koga je došao Carl Clemen proučavajući keltsku religiju. Klemen smatra da su se Kelti u Zapadnu Evropu doselili sa Istoka i da su najranije bili nastanjeni u Južnoj Rusiji (v. Dion, Halic, XIV, 1 i Clemen, C., Religionsgeschichte Europas, Heidelberg, 1926, str. 314).

Međutim, Rademacher je stvorio teoriju o autohtonosti Kelta u Evropi. Ovaj autor smatra da se prakeltsko stanovništvo obrazovalo od etničkih elemenata nordijaca, koje pretstavlja Homo europaeus, a kulturu mu karakteriše vrpčasta keramika (»Schnur-Keramik«), i mediteranaca (Homo Mediterranaeus) kod kojih se najranije pojavljuje civilizacija koju prati zvonasti pehar (»Glockenberleute«). Ovi Rademaherovi Prakelti (»Urkelten«) imali su i izvesne odlike dinarskih brahikefala, dok su, s druge strane, bili izmešani i sa stanovnicima iz oblasti Urnefelder-kulture. Prema ovoj Rademaherovoj teoriji proizlazi zaključak da Kelti pretstavljaju sintezu glavnih etničkih grupa praistoriske Evrope. Međutim, ovakvo objašnjenje Kelta nema svog opravdanja ni u arheološkim dokumentima o evoluciji keltske kulture niti u antičkim izvorima koji pružaju izvesne podatke o Keltima. Zato i ovo pitanje, kao i problem porekla Ilira, moraju ostati otvoreni sve dotle dok nauka ne prikupi nove činjenice i podatke kojima će moći da osvetli ovu daleku prošlost evropske praistorije.

U Istočnoj Evropi kao dominantna etnička grupa još u Halštatskoj epohi pojavljuju se Skiti. Njihova etnička difuzija prodire do Karpata, dok se uticaji njihove kulture prenose i u oblast srednjeg Podunavlja, dopirući tako do istočnih granica halštatske i lužičke kulture. U svom kulturnom razvoju oni se vezuju u istočnom pravcu, preko Kubana i Kavkaza, sa civilizacijama koje su se razvijale na Iranskoj Visiji. S juga, Skiti su primali kulturne uticaje iz grčkih crnomorskih kolonija, osnovanih na Krimu i na ušćima velikih ruskih reka već u VIII veku.

O ostalim većim etničkim aglomeracijama u Evropi halštatske epohe nauka ne poseduje još uvek dovoljno određenih podataka. Podaci antičkih pisaca o tome periodu odnose se uglavnom na pomenute etnikone. O ostalim populacijama ovi izvori ili ne govore ili su nesigurni u svojim obaveštenjima.

Složenost etničkih problema halštatske epohe, posmatranih u aspektu arheoloških podataka, pokazaćemo na primeru odnosa halštatske i lužičke kulture.

Jedan od najboljih poznavalaca lužičke kulture, Carl Schuchhardt, smatra da ova kultura vodi poreklo iz oblasti Istočne Nemačke, iz pokrajina Brandenburg i Lužica. Na osnovu Tacitovih podataka (Tacit, Germa-

nia, s. 38 i 39) Šuhart pripisuje karakterističnu lužičku keramiku, kao jedan od najlepših i najtipičnijih proizvoda lužičke kulture, germanskom plemenu Semnona (Semnones), koji, kako kaže Tacit, žive u ovim oblastima od najstarijih vremena. Zbog toga Šuhart isključuje mogućnost da je lužička kultura mogla svojim poreklom biti vezana i za jug, za trojansko-tračku i ilirsku oblast. Na veze lučičke kulture sa Trojom i Trakijom upućuje sličnost koja postoji između trojanske i lužičke Buckel-keramike. Međutim, ovakva hipoteza južnom, anadolsko-balkanskom poreklu lužičke kulture neodrživa je, prema Šuhartu, i zbog toga što trojanska Buckel-keramika pripada VIII, a lužička XIII veku.

S druge strane, Šuhart i sledbenici njegove teorije odbacuju i mogućnost ilirskog porekla i ilirske etničke pripadnosti nosilaca lužičke kulture. Takvom objašnjenju ovoga problema protive se, prema Šuhartovom mišljenju, sledeći razlozi: 1. — Lužička kultura se najranije javlja u Brandenburgu i Lužici, pa se odatle širi prema jugu i u drugim pravcima. 2. — U Brandenburgu i Lužici nema starih ilirskih plemena ni imena, etnikona i toponimija, a još manje trakaste keramike (Bandkeramik), koju, kao što je poznato, Šuhart pripisuje Protoilirima. Pod uticajem sa severa ovi Protoiliri, ograničeni pretežno na oblast Severnog Balkana i srednjeg Podunavlja, prošli su kroz fazu svoga »indogermaniziranja« (v. Schuchhardt, Die Urillyrier und ihre Indogermanisierung, Berlin, 1937).

Mi smo u jednom posebnom radu (Gavela B., Vinča i Iliri, Starinar, knjiga III—IV, Beograd, 1952—1953, str. 17—23) pokazali neosnovanost i neodrživost Šuhartove teorije o »indogermanizaciji« Ilira i o ilirskoj etničkoj obojenosti nosilaca civilizacija kojima pripada trakasta keramika. U tome istom radu osporili smo i Šuhartove zaključke o panonskoj keramici srednjeg Podunavlja kao i »rokoko« i »baroknoj« fazi trakaste keramike. Na primeru Šuhartove rasprave o Vinči, kao jednom od istaknutih centara »ilirske« kulture, pokazali smo preteranu smelost i proizvoljnost Šuhartovog metoda kojim je rešavao ove složene probleme. Zbog toga moramo sa rezervom gledati i na njegovo objašnjenje porekla i doba lužičke kulture i na njeno vezivanje za Semnone o kojima govori Tacit. Ovu opreznost nameće već i sama činjenica da ove Tacitove Semnone od nosilaca i tvoraca lužičke keramike deli period duži od hiljadu godina, dakle od razdoblja koje, pored toga, pripada još uvek etnički i hronološki nedovoljno osvetljenoj praistoriji evropskih nordiskih oblasti. S druge strane, široka rasprostranjenost lužičke kulture u halštatskoj epohi od Srednje Nemačke na istok do Volinije i Ukrajine, na jug do Podunavlja, i njene uske veze sa halštatskom kulturom, kojoj većina autora priznaje ilirski karakter i provenienciju, takođe zahtevaju reviziju Šuhartove definicije o poreklu lužičke kulture.

I lužička i halštatska kultura pripadaju u svojim razvijenim fazama koje odgovaraju Rajnekeovom »S« periodu gvozdenog doba, pretežno ilirskom etničkom području. Obe su nikle na temeljima starijih Urnenfelder-civilizacija i nijedna od njih, nasuprot Šuhartovom objašnjenju, nema neposredne veze sa eneolitskim civilizacijama. Stoga i jedna i druga kultura moraju biti proučavane pod novim aspektima kao elementi jednog širokog geografskog i kulturnog kompleksa koji se manifestuje pre svega u proširenju ekonomske baze ove kulture na metalurgiju gvožđa pa tek onda na izvesne nove tipove keramike i drugih proizvoda poznatih već i u ranijim epohama. Pritom treba voditi računa i o činjenici da se u to doba izdvajaju zasebne etničke skupine sa posebnim i ličnim obeležjem.

Zato se izvesni istovetni kulturni elementi, rasprostranjeni ekonomskom, a ne samo etničkom difuzijom, ne mogu pripisivati isključivo jednom etnikonu, kao što to opet čini Šuhart, kad kaže da se i mikenska kultura može pripisivati Ilirima.

Radi potpunije ilustracije jednog metoda koji je u praistoriskoj arheologiji izvršio jak uticaj, s druge strane, da bi prikazali kulturne probleme u početku starijeg gvozdenog doba, navešćemo u celini to mesto kod samog Šuharta: »Ilirski stil halštatskog doba proteže se do neolitske trakaste keramike i izvanredno je srodan sa izvesnim mikenskim elementima. Mi smo već gore pokazali da je prvi pokret prema Grčkoj, iz koga je proizišla mikenska kultura, doneo iz Ilirikuma: spiralnu ornamentiku, sahranjivanje u grobovima, izlaganje mrtvaca sa zlatnim maskama i rukavicama; takođe su ilirski elementi sa Balkana dospeli i do Troje: to su spirale i veliki privesci (»Kopfhänge«) o kojima smo upravo govorili. I sad pošto je sigurno dokazano da je halštatska kultura ilirskog karaktera, onda samim tim i za nju tesno vezani elementi u Mikeni i Troji kao trakasta keramika sa prailirskog terena takođe se moraju smatrati kao ilirski«. Malo dalje, razvijajući istu misao, on kaže: »Takođe Villanova kultura, koja je u Italiju došla sa severoistoka, snažno je obojena ilirskim elementom. — Villanova-urna, koja se pojavljuje kao glavna vrsta vaza za sahranjivanje, potiče sasvim očigledno iz Panonije«. U pogledu načina sahranjivanja u halštatsko-ilirskom području Šuhart i dalje podržava tezu o Band-keramičkim korenima i tradicijama običaja sahranjivanja: »Grobovi u samom Halštatu nisu sledili severoistočno-nemački običaj spaljivanja i podizanja humki, nego su ostali verni starim band-keramičkim običajima«.

U zapadnom pravcu elementi halštatske kulture dospeli su, preko oblasti Burgundije, Majne, Jure i doline Rone do Španije. U Andaluziji i Kastiliji nađene su halštatske nekropole koje otkrivaju prisustvo nove, indoevropske civilizacije, čiji su nosioci, sudeći po odlikama halštatskog stila, mogli biti ilirskog porekla (v. Schuchhardt, Alteuropa, str. 284—290).

DUHOVNA KULTURA I DRUŠTVENI ODNOSI U HALŠTATSKOJ EPOHI

Proučavanje *duhovne kulture* Evrope u prvim vekovima I milenija, kojima pripada i halštatska epoha, mora se vršiti iz dva aspekta. Mediteranske oblasti, naročito Grčka i južni deo Apeninskog Poluostrva, tada ulaze u period svog istoriskog razvoja. Kontinentalne oblasti, međutim, i pored bržeg toka svoje ekonomske i kulturne evolucije, ostaju i dalje u stadijumu praistorije, čije se granice sve više pomeraju početku nove ere, ukoliko se ide dalje ka severu i istoku Evrope. Kretanja, migracije i difuzije evropskog stanovništva dovode do bližeg dodira razne populacije, do intenzivnije i šire razmene dobara. Usled toga sve više se prenose u kulturne tekovine iz južnih i jugoistočnih oblasti u severne i zapadne evropske zemlje. U ovom procesu formiranja velikih celina indoevropskog stanovništva i stvaranja kulture, koju obeležava i novi evropski duh, od posebnog značaja i uticaja je stvaranje grčkih kolonija.

U jednom relativno kratkom razdoblju, od X do VIII veka, Grčka je asimilirala bogato nasleđe kritsko-mikenske kulture. Iako je u to vreme i dva veka docnije primala i na grčko tle prenošila elemente, oblike i sadržaj kulture iz zemalja Bliskog Istoka i Egipta, Grčka je svoju

kulturu izgrađivala u duhu slobode, koja je izvirala iz sklonosti i potrebe grčkog i uopšte indoevropskog čoveka ka demokratskom uređenju društva. Ta sloboda na jugu Balkanskog, a delimično i Apeninskog Poluostrva ispoljava se u grčkoj religiji i filosofiji koje su bile tesno vezane sa razvojem društva i procesima koji su se događali u toku borbi za ekonomsku i političku demokratiju grčkog polisa. Prirodno je da je i umetnost, iako sa formalne strane najbliža orijentalsko- egipatskim uzorima i izvorima, bila u potpunoj zavisnosti od načina mišljenja i svega onoga što se događalo u grčkom društvu.

U vekovima o kojima je ovde reč, a koji u evropskim zemljama pripadaju počecima halštatske epohe, Grčka je uspela da postavi osnove svoga ekonomskog, kulturnog i političkog razvoja. Uporedo s tim kretala se i grčka ekonomska i kulturna ekspanzija u zemlje za čija je prirodna i ekonomska bogatstva grčki praktični duh počeo pokazivati vrlo rano svoj interes. To su bile severne obale Crnoga Mora, gde je osnovan čitav niz trgovačkih kolonija (Olbija, Pantikapeion, Histrija i dr.), koje su velikim rečnim komunikacijama bile povezane sa prostranim oblastima Skitije, bogate žitom, krznom, rudama. Interes egejsko- grčkog juga za Podunavlje pripada, možda, još dubljoj prošlosti, kao što pokazuje mit o Argonautima. To su kao što se vidi iz Homera, a još više iz Apolonija sa Rodosa, prvi peloponeski moreplovci, koji su pokušali da vodenim putem obiđu celo Balkansko Poluostrvo. Mit o zlatnom runu, koje su Argonauti lukavstvom stekli u Kolhidi, otkriva posredno i razloge njihove plovidbe Dunavom (Istrosom) i Savom. Prilikom svog putovanja Dunavom oni su osnivali svoje privremene kolonije, improvizirali naselja, žrtvenike, čineći sve to, besumnje, zato da bi se obavestili o rudnim nalazištima balkansko-podunavskog prostora, na kome su karpatski metalni rudnici bili poznati nekim mediteranskim narodima još davno pre dolaska Argonauta u Podunavlje. Na taj momenat ukazuje i Flinders Petrie u svome delu The Arts and Crafts of Ancient Egypt, London, 1923, str. 104, gde kaže da su Egipćani XVIII dinastije znali za rudna blaga Karpata.

Grčka ekonomska i kulturna ekspanzija širila se, pored toga, po oblastima i ostrvima Jadranskog Mora, koje se u najstarijim grčkim istoriskim i geografskim izvorima naziva Jonski Zaliv (Ἰονικός κόλπος) Ovim putem, a zatim dolinama reka, naročito dolinom Neretve, uticaji grčke kulture i civilizacije prodirali su u oblast balkanskih Ilira. Međutim, kulturni i ekonomski nivo ilirskog društva u prvim vekovima halštatske epohe, kao i u periodima Hallstatt C i D, još je bio daleko od potrebe da u većoj meri poveže sadržaj i način života sa onim što su ovim još varvarskim plemenima, mogli da pruže grčki trgovci i kolonisti. Otuda je u unutrašnjim oblastima Balkanskog Poluostrva naposredan grčki uticaj u I polovini I milenija st. e. redak i sporadičan, i pored neposredne blizine izvora i glavnih žarišta arhajske kulture.

Na Apeninskom Poluostrvu, međutim, grčki kolonisti udaraju na jugu Italije svoj pečat celokupnom životu u takvim razmerama da je ceo ovaj kraj sa ostrvom Sicilijom nazvan Velikom Grčkom — Magna Graecia. Preko Etruraca italski Grci šire svoj uticaj na sever Padanske Nizije, a preko ove i na alpsko-halštatsku oblast. Posebnom grčkom uticaju treba pripisati širi i brži razvoj metalurgije u alpiskim kao i u zapadnoevropskim oblastima. Iako dovoljno još neispitane, grčke kolonije u Galiji, na sredozemnoj obali i u dolini Rone, kao i grčka naselja na Pirinejskom

Poluostrvu, bogatom raznim rudama, bile su ekonomski centri u kojima se vršila razmena dobara sa autohtonim stanovništvom i samim tim davao se potsticaj za intenzivniji ekonomski, a pored toga i kulturni život u tim zemljama.

Da su civilizovani mediteranski narodi još pre ovoga doba izlazili kroz Gibraltar i plovili duž obala Atlantskog Okeana sve do Britanskih ili kako ih Herodot naziva Kasiteridskih Ostrva, pokazali smo u poglavlju o metalurgiji bakra i kalaja. Sasvim je moguće da su i Grci u prvoj polovini I milenija st. e. poznavali te komunikacije, koristeći ih sada manje nego što se je to činilo pre osnivanja njihovih kolonija. Otkrivanje novih izvora sirovina, ruda i agrarnih produkata u oblastima bližih Grčkoj i pristupačnijim njihovim brodovima, dala je Grcima mogućnost da skrate te najduže saobraćajne linije i da svoj ekonomski interes vežu, pretežno, za oblasti Južne i Jugoistočne Evrope.

Posmatrana u ovakvom aspektu Evropa je velikim delom bila izložena posrednim ili neposrednim uticajima materijalne i duhovne kulture koja se razvijala u *Grčkoj i Južnoj Italiji.* Do koje je dubine ova kultura dopirala u zemlje Skita, Tračana, Ilira, italskih plemena, Kelta i Germana, zavisilo je od ekonomskih potreba tih zemalja, od oblika njihove društvene organizacije, od stepena i brzine njihove evolucije. U većini slučajeva svi ovi narodi koji su imali bližeg ili daljeg dodira sa mediteranskim svetom, živeli su u tradicijama sopstvene kulture, primajući u određenim trenucima svog društvenog, ekonomskog i istoriskog razvoja, samo određene elemente viših kultura. Pa i u takvim slučajevima nove kulturne forme i kategorije dobijale su boju i interpretaciju lokalnih uslova i potreba. Te pojave se ogledaju u religiji praistoriskog društva halštatske epohe, u njegovoj umetnosti, kao i u postepenom organizovanju ekonomskog i društvenog života u višim oblicima i na višem nivou od onoga koji poznajemo u starijim epohama evropske praistorije.

Pored grčkih uticaja u Evropu halštatskog doba dopiru i drugi kulturni uticaji. Mnogobrojni spomenici *etrurske i Vilanova-kulture*, o kojima je bilo reči u prethodnim poglavljima, pokazuju da je Apeninsko Poluostrvo i oblasti s kojima je ono ekonomski i kulturno bilo povezano, primalo elemente kulture, naročito umetnosti, sa Bliskog Istoka, iz Lidije, Fenikije, Sirije i Mesopotamije, iz Egipta i Kartagine. U istočnoevropske zemlje, u Skitiju i donje Podunavlje, dopirali su uticaji iz Sibira i sa Iranske Visije.

Severna Evropa je ostala najduže van neposrednog uticaja civilizovanog mediteranskog sveta. Njena ekonomska i društvena civilizacija bila je na nivou koji je bio mnogo bliži kulturama bronzanog nego gvozdenog doba. Zbog toga se proces njene materijalne evolucije kretao laganim tokom. To je i razumljivo kad se zna da su impulse za velike promene u ovo vreme davali Indoevropljani, koji su svoju kulturnu, etničku i lingvističku difuziju vršili postepeno u pravcu severa i zapada, dolazeći s juga i jugoistoka.

U društvenom životu i duhovnoj kulturi oblasti Južne Evrope počinju već u prvoj polovini I melinija st. e. da se razvijaju u pravcu slobode i nezavisnosti i pored veza koje je stanovništvo ovih oblasti imalo sa autokratskim Orijentom i Egiptom. Međutim, iako se u relativno kratkom vremenu ovaj deo Evrope oslobodio uticaja zemalja Azije i Afrike u kojima je nalazio uzore za svoju kulturu, naročito za motive i stilove svoje likovne umetnosti on ipak nije uspeo da svoje ideje, svoj umetnički

ukus i smisao za stvaranje složenijih oblika ekonomskog života i društveno praktične organizacije prenese među varvarska plemena kontinentalne Evrope.

Dok se u Grčkoj i Etruriji, u epohi Hallstatt C i D, razvija robovlasničko društvo sa visoko razvijenim ekonomskim odnosima u kojima se već primenjuje i novac i stvaraju političke osnove grada — države, dotle se u oblastima Ilira, Kelta, Skita i drugih velikih indoevropskih etničkih grupa živi u gentilnim zajednicama koje ne poznaju državno uređenje, vrše razmenu dobara ne znajući za novac, u radu se služe, pored metalnih predmeta i oruđima od kamena i kosti, a u proizvodnji vaza još uvek ne upotrebljavaju lončarsko vitlo.

U umetnosti i religiji stanovnici ovih oblasti daleko su od snažnog i slobodnog individualizma koji je vrlo rano postao bitna odlika grčke skulpture i etrursko-rimskog slikarstva. Nasuprot tome gotovo sva ostala Evropa poznaje u to vreme samo umetnost prostog, većinom seljačkog sveta, koju obeležava shematizacija i krajnje uprošćavanje prestava životinjskih i ljudskih figura. Kao dekorativni elemenat u ovoj umetnosti pojavljuje se linearna stilizovana ornamentika, koju je mediteranski svet počeo da napušta već na početku gvozdenog doba.

U retkim slučajevima, u varvarskim oblastima nalaze se predmeti od umetničke vrednosti i značaja koji su neposredno izvezeni iz Etrurije ili Grčke ili pretstavljaju imitacije stranih uzora. Kao primer za takve slučajeve može se navesti bronzana situla iz Vača u Sloveniji. Na ovom metalnom sudu obrađene su u nekoliko horizontalnih frizova teme koje se susreću u grčkoj arhajskoj i etrurskoj umetnosti. Svojim tipičnim oblikom ova situla odgovara sličnim vazama starijeg gvozdenog doba Severne i Srednje Italije. A stilom svojih figura situla iz Vača pripada umetnosti koja se razvila pod uticajem orijentalskih stilova, iako su njihov sadržaj i motivi evropski.

Umetnost halštatske epohe još uvek ostaje tesno vezana za predmete *kulta sepulkralnog rituala.* Kult pretka kao religiozno obeležje gentilnih zajednica vezan za kult Velike Majke — *Magna Mater* — ne oseća potrebu za izradom božanske figure. Religiozne koncepcije ljudi halštatskog doba određivali su pogledi na svet kakvi odgovaraju pretežno agrikulturnim društvenim zajednicama. Za njih je zemlja izvor religije i sedište bogova, a ne nebo, kao što je slučaj sa antropomorfnim politeizmom grčko-rimskog sveta. Kultom predaka koji je svojstven gentilnoj društvenoj organizaciji, kako je najvećim delom društvo rane halštatske epohe, indoevropsko varvarsko stanovništvo se približava religioznim shvatanjima starijeg društva eneolitske i bronzanodopske epohe. Na tu pretpostavku upućuje grobni ritual kroz koji je preindoevropsko kao i indoevropsko stanovništvo izrazilo ne samo pažnju prema pokojnicima nego i svoje ideje o životu posle smrti, odnosno svoje verovanje u neprekinut tok života i u vezu između zagrobnog i zemaljskog života.

Iako izgleda apstraktno, ovakvo shvatanje kao široki i opšti pogled na život kao prirodni fenomen ne stoji u protivurečnosti sa životnim procesima koji se u prirodi odvijaju. Živeći u neprestanom dodiru sa prirodom i zavisan od prirode, čovek je još od najranijih početaka svoje kulturne istorije došao iskustvom do saznanja o jedinstvu života i o kontinuitetu životnih procesa u prirodi. Neposredan primer za to pružalo je rađanje za koje je čovek bio intimno vezan i zainteresovan. A osnova i izvor neprestanog rađanja u prirodi, stalnog i neprekinutog toka života, bila je zemlja, iz koje je život proizilazio i kojoj se vraćao. U ljudskom načinu mišljenja najbliža takvoj prirodi po svojoj funkciji bila je žena, čiji je lik zbog toga postao simbol rađanja, plodnosti i životne moći.

Kao takva likovna pretstava žene otkriva ne samo umetničke sposobnosti i emotivna nadahnuća praistoriskog čoveka nego je, u isto vreme, i dokumenat o njegovim opštim shvatanjima života i čovekovog položaja u tome životu. Opravdanost ovog zaključka potvrđuju i drugi izvori koji pružaju više podataka i određenija objašnjenja o značenju ženske pretstave u religiji antičkog, a preko njega posredno i praistoriskog društva.

U religijama civilizovanih naroda Bliskog Istoka, Egipta i Egejske Oblasti vrhovno božanstvo pretstavljano je kao žena. To je, u suštini, bilo isto božanstvo bez obzira da li se zvalo Astarta, Kybele, zmijska boginja, Ge Meter, Pothnia Theron ili Magna Mater. U zemljama pomenutih oblasti njen kult se održava u vreme kome u Evropi odgovaraju civilizacije bronzanog i ranog gvozdenog doba koje počivaju još uvek i pretežno na osnovama agrikulturne privrede. S obzirom da u Evropi u to vreme još uvek nema države kao višeg stepena društveno-političke organizacije, kojoj je u religiji odgovarala određena hijerarhija, ovo vrhovno božanstvo varvarskih rodovskih zajednica bilo je u to vreme još uvek anonimno.

U oblastima koje su posredno ili neposredno imale dodira sa mikenskom, a zatim i grčkom arhajskom i etrurskom kulturom, pojavljuje se figura žene kao religioznog simbola. Takav je idol iz Kličevca, rađen sav u stilu i ornamentici linearne narodne umetnosti, čiji su se pojedini motivi zadržali i u savremenoj umetnosti seljačkog elementa. Iako je pod tim svojim spoljnim odlikama daleko od figure zmijske boginje sa Krita (»Snake Goddess«), kličevački idol izražava, u suštini, istu religiozno-filosofsku koncepciju kao i ova zmijska boginja iz Knososa i manje ili više slične pretstave ženskog lika koje se pojavljuju u religiji i umetnosti zemalja Bliskog Istoka.

U halštatskoj oblasti predmetima ove vrste pripadaju kultna kolica od bronze iz Strettweg-a u Štajerskoj (vidi Hoernes-Menghin, Die Urgeschchte der bildenden Kunst in Europa, Wien, 1924, str. 507, sl. 22). To je *skulpturna kompozicija* na kojoj je, pored dva jelena i tri konja, pretstavljeno četrnaest ljudskih figura. Među njima središnje mesto zauzima figura žene, dva puta veće rastom od figura muškaraca koji pretstavljaju lovce i ratnike. Iako je jelen životinja čija se figura javlja docnije u religiji Indoevropljana, naročito Kelta, čiji bog Cernunos ima na glavi jelenje rogove, mi smatramo da *objašnjenje ove kompozicije iz Stretvega* treba tražiti u vezi sa figurom žene kojoj su podređene po svojim funkcijama i svojoj simbolici i ostale figure. Ovakvo objašnjenje vodi determinaciji cele kompozicije kao pretstave jednog ritualnog momenta u kultu majke boginje — (Magna Mater). Nasuprot objašnjenju koje za ovu grupu daje R. Pittioni kad pretpostavlja da *se ovde radi o jednoj sceni iz lova* ili možda o pretstavi svetog jelena, jasno je da je centralna figura lik žene, koja se ističe i svojom veličinom nad ostalim grupama, a ne glave dvaju jelena, koji su mogli biti samo simbolični pratioci ove boginje kao što su to na Bliskom Istoku i u Mikeni bili lavovi (vidi, Pittioni, Die urgeschichtlichen Grundlagen der Europaeischen Kultur, str. 289).

Iako su ljudske figure retke u ilirskim oblastima, u kojima se halštatska kultura razvija pod neposrednim impulsima civilizovanijeg mediteranskog juga, one stoje u vezi sa htonskim kultom koji je imao poseban

ritual i predmete koji su u njemu upotrebljavani. Koreni ovog kulta, čiji je predmet zemlja i njena životvorna snaga, dopiru do duboke prošlosti u kojoj o Indoevropljanima još uvek nemamo gotovo nikakvih određenih podataka. U mlađim praistoriskim epohama, kao i u grčkoj arhajskoj kulturi, ovaj kult evoluira ka atropomorfizmu, čuvajući pored starih ideja i elemente novih pogleda na tajnu života. Sadržinu i karakter tih pogleda određivao je, pored religioznih tradicija koje su se uporno održavale, i razvoj novih društveno-ekonomskih odnosa.

Pod uticajem migracija evropskog stanovništva, koje su naročito bile zahvatile Zapadnu i Srednju Evropu (vidi Bosh-Gimpera, P., Two celtic waves in Spain, London, 1942 kao i Childe, G., Preistoric Migrations in Europe, Oslo, 1950), kao i pod uticajem pojačanog ekonomskog saobraćaja između raznih zemalja i naroda, koji sve više utiče na intenzivniji razvoj rudarstva i metalurgije. trgovine i razmene dobara, a s druge strane i potreba za podizanjem odbranbene moći protiv opasnosti od osvajačkih pohoda koji su ugrožavali pojedina naselja, zemlje i narode, širili su se opšti kulturni vidici varvarskih stanovnika Evrope.

Uporedo i u zavisnosti sa svim tim procesima razvijala se *društvena i religiozna svest* tih ljudi. Veze sa starim shvatanjima održavaju se u ritualu, naročito u običaju sahranjivanja spaljenih pokojnika u tipičnim halštatskim urnama, preko kojih je halštatska kultura vezana, s jedne strane, sa starijom Urnenfelder-kulturom, dok je, s druge strane, i etnički i stilski bliska *lužičkoj kulturi*, čija keramika bogatstvom oblika i ornamentike pretstavlja najviše dostignuće u praistoriskoj evropskoj keramici uopšte.

S druge strane, situacija u kojoj se nalazi Evropa u halštatsko doba kao i praktične potrebe ekonomskog i društvenog života nameću halštatskom društvu potrebu čvršće organizacije i veće vojničke moći. Kao rezultat takvih potreba i novih odnosa patrijarhat postaje konačan oblik društvene organizacije, koji je iz uskih gentilnih zajednica preko plemenskih skupova vodio indoevropsko varvarsko stanovništvo ka prvim formama političke i državne organizacije. Ekonomska baza halštatskog društva bila je pretežno agrikultura, pored stočarstva, rudarstva i lova. Obeleženo konzervatizmom upravo zbog takve svoje ekonomske baze, pre svega agrikulture, halštatsko društvo kontinentalne Evrope, čak i bogatih alpiskih, panonskih i galskih oblasti, kretalo se laganim i sporim hodom ka višim i složenijim formama društveno-političke organizacije, ka granicama iz kojih kulturna prošlost praistoriskog evropskog stanovništva postepeno ulazi u istorisku epohu.

Poslednji vek halštatskog doba, datovan u novije vreme oko 400 godine st. e., označava *kraj evropske praistoriske kulture* i njenog društva. Sledeća epoha — La Téne — već pripada protoistoriskom razdoblju, o kome postoji toliko pisanih podataka u delima antičkih pisaca, istoričara, geografa, arheologa i drugih. kao i epigrafskih i numizmatičkih dokumenata, da ga možemo smatrati uvodom u istorisku epohu. Ovakvu periodizaciju opravdava i činjenica da su se u latenskoj epohi počele stvarati prve državne zajednice kod Ilira, Tračana, Kelta, Dačana i drugih varvarskih naroda Evrope. To je vreme kad svi ovi narodi ulaze u novu fazu svog ekonomskog, političkog i kulturnog razvitka, pokrenuti velikom migracijom Kelta sa zapada prema istoku, ratovanjem Aleksandra Velikog na Balkanskom Poluostrvu i stvaranjem velike rimske imperije na širokom području od Balkana i Karpata do germanskih oblasti, Pirinejskog Poluostrva i Britanskih Ostrva.

XVII. MLAĐI PERIOD GVOZDENOG DOBA LATEN (La Tène)

TERITORIJALNA I HRONOLOŠKA PODELA LATENSKE KULTURE

Epoha mlađeg gvozdenog doba obuhvata drugu polovinu I milenijuma st. ere. To je u kontinentalnoj Evropi i poslednja epoha praistorije. Međutim strogo uzeta ova epoha pripada razdoblju u toku koga je znatan deo južne Evrope već ušao u svoju istorijsku eru. To se odnosi na Grčku, južnu i srednju Italiju. Grčke kolonije kao i rimska osvajanja uvode u krug istorijskih zbivanja zemlje i narode od Atlantskog okeana i obala Rajne do Karpata i Balkanskih planina. U antičkim pisanim izvorima koji su nastali ili u tom razdoblju, ili se odnose na njega, nalaze se istorijski podaci o narodima i kulturama koje su se razvijale izvan kruga grčko-rimskog sveta. Zbog toga druga polovina prvog milenijuma stare ere, može se smatrati kao period protoistorije najvećeg dela južne i srednje Evrope. Sa tog razloga mlađe gvozdeno doba čini prelazni period od praistorije ka istorijskoj epohi i time zauzima i posebno mesto u arheološkoj podeli i literaturi.

Ovakav stav opravdava, pored pisanih podataka i ceo niz drugih momenata presudnih za određivanje mesta jedne epohe u kulturnoj istoriji Evrope ili čovečanstva uopšte. Od tih momenata najznačajnija je društveno-politička organizacija i stepen ekonomske razvijenosti pojedinih varvarskih naroda, koji su stvarali kulturu i civilizaciju latenske epohe ili su zadržavajući autohtone tradicije stajali pod njenim uticajem. Niz evropskih varvarskih naroda ili populacija kao što su Iliri, Tračani, dačka, germanska i keltska plemena imali su određenu vrstu društveno-političke organizacije. Antički izvori daju nekad imena njihovih vladara i ratova koje su vodili protiv Rimljana, Etruraca i Grka.

Jedan viši stepen ekonomske evolucije i trgovačkog saobraćaja između razvijenijih i manje razvijenijih zemalja, pokazuje upotreba i kovanje novca u varvarskim zemljama. Razmena dobara vršena posredstvom novca dobija nove oblike kroz koje se stvaraju mogućnosti za intenzivniji kulturni i ekonomski dodir na širem području nego što je to bio slučaj u Halštatskoj epohi.

U pogledu etničkih odnosa kontinentalna Evropa je u Latenskoj epohi dobila određen lik. Indoevropsko stanovništvo podeljeno je u nekoliko etničkih grupa, od kojih su najznačajnije: Kelti, Germani, Skiti, Tračani, Iliri, Dačani i drugi. Njihov teritorijalni raspored ostao je u novoj eri gotovo isti kao što je bio u latenskoj epohi.

U vezi sa hronologijom ove epohe, arheologija raspolaže pored relativne i sa dosta pouzdanom apsolutnom hronologijom. U latenskoj epohi

arheolog i kulturni istoričar operiše ne samo vekovima kao vremenskim jedinicama, nego i decenijama a u izvesnim slučajevima čak i određenim godinama, kao što je na pr. godina galskog napada na Rim, godina prvog susreta Kelta sa Aleksandrom Velikim na Dunavu i drugo. Svi ovi momenti izdvajaju latensku epohu u zasebno poglavlje kulturne istorije Evrope, za koje smatramo da postoje dovoljni razlozi zbog kojih smo epohu mlađeg gvozdenog doba izdvojili iz praistoriske epohe i u našoj sistematizaciji označili kao protoistorijsko doba. Naša proučavanja latenske kulture treba da vršimo iz dva aspekta: teritorijalnog i hronološkog.

U teritorijalnom pogledu Déchelette je prvobitno podelio latensku kulturu na tri oblasti:

1. — Keltska kontinentalna oblast
2. — Keltska ostrvska oblast i
3. — Germanska oblast.

Keltska kontinentalna oblast obuhvata široku teritoriju, koja se prostire od obala Atlanskog okeana do južne Rusije, uključujući u svoje granice latenske kulture svih onih naroda koji su živeli na Pirinejskom poluostrvu, u Galiji, severnoj Italiji, srednjoj i južnoj Nemačkoj, srednjoj Evropi i uopšte u krajevima donjeg Podunavlja.

Ostrvska oblast obuhvata Veliku Britaniju i Irsku.

Germanskoj oblasti pripadaju severna Nemačka, Danska i Skandinavsko poluostrvo.

Ovu podelu Déchelette je izvršio na osnovu posebnih odlika pokretnog arheološkog materijala, naročito karakterističnih latenskih mačeva.

Posle Dešleta Richard Pittioni je pokušao da izdvoji šest kulturnih grupa u ovoj velikoj oblasti latenske kulture:

1. — Latenska kultura
2. — Alpiska retenciona kultura
3. — Nordiska retenciona kultura
4. — Kelt-Iberska retenciona kultura
5. — Iberska kultura
6. — Pozno skitska, odnosno dako-getska i tračka kultura.

Pitionijevu podelu latenske kulture prikazaćemo i obraditi malo dalje u zasebnom poglavlju.

U hronološkom pogledu postoje dve osnovne podele latenske kulture. Ove hronološke sisteme izveli su Joseph Déchelette i Paul Reinecke.

Prema Dešletu latenska epoha se deli u tri faze, vremenski i kulturno jasno odvojene graničnim godinama samih stoleća kojima pripadaju. Te faze su:

Laten I, od 500—300 g. st. ere
Laten II, od 300—100 g. st. ere
Laten III, od 100 g. do početka naše ere.

Po Rajnekeovoj podeli latenska epoha obuhvata četiri faze A. B. C i D. Faza A traje od 500—400 g. st. ere i ona je zastupljena u onoj oblasti koja se smatra kolevkom latenske civilizacije. To je područje koje se prostire između Majne i Rajne u visini Mosela. U ostalim oblastima latenska kultura ove faze nije zastupljena.

Ostale faze B, C i D traju po 100 godina, odnosno epoha C traje 200 g. i podeljena je u dve faze C-1 i C-2. Ova podela se odnosi pretežno na zapadne i srednje kontinentalne keltske oblasti. U ostalim oblastima u kojima je širenje latenske kulture i keltskih migracija išlo i vršilo se u određenim periodima, do kojih još uvek traju civilizacije starijeg gvozdenog doba, prirodno je da datovanje pojedinih doba ove kulture na periode od 100 godina pretstavlja približne ali ne i apsolutno tačne datume.

Pored navedenih podela gvozdenog doba, od interesa je i starija Monteliusova periodizacija, koja se odnosi na Skandinaviju i obuhvata četiri doba, odnosno osam perioda. Od njih je samo I gvozdeno doba u staroj eri, a ostala pripadaju novoj eri.

Prvo gvozdeno doba A ima tri perioda: period I od 500—300 g. st. ere, period II od 300—150 g. st. ere i period III od 150 g. st. ere do početka nove ere. Latenska epoha je uglavnom obuhvaćena periodom II i III.

Naziv latenska epoha mlađem gvozdenom dobu dao je švedski arheolog Nahs Hildebrand 1872 g. On nije izvodio i strogu hronološku podelu ove epohe. Nju daje nemački arheolog Otto Tischler 1885 godine; na osnovu karakterističnih oblika mačeva i fibula. Iako je taj materijal nepotpun, Tišlerova podela latenske epohe u osnovi je tačna. Reinecke je blagovremeno ukazao na nedostatak ove podele ako se ograniči na fibule i mačeve. Faze latenske epohe Tischler je nazvao: Rani Laten (Früh La Tène), srednji Laten (Mittlere La Tène) i pozni Laten (Spät La Tène). Tischler je ovu svoju klasifikaciju objavio u časopisu: Tischler Otto, Über Gliederung der La Tène periode, C. B. I. A., Brunsvick-München, 1885.

Pre Tischlera francuski arheolog Gabriel de Mortillet izvršio je podelu Latena na dve epohe, Halštatsku i Marnsku (po reci Marni). Halštatsku epohu on zatim deli na period tumula i galski period. Docnije deli Marnski period u dve faze: prva je čisto Marnska epoha (L epoque Marnienne), a druga Bevrezien (L epoque Beuraysienne) po lokalitetu Mont Beuvray, koji smatra kao tipičan centar latenske kulture. Na ovom lokalitetu ima i drugog materijala kao što je keramika koja ne pripada latenskoj epohi. Ova Mortijeova podela nije bila usvojena ni u samoj Francuskoj. Déchelette kaže za nju da ima nedostataka, jer je lokalnog značaja, nedosledna i nesređena. Dopunjena novim i određenijim podacima Tišlerova klasifikacija latenske epohe zadržala se sve do danas i pored pokušaja nekih arheologa koji su išli za tim da raščlane latensku epohu na više od tri osnovne faze. Latenska kultura obuhvata široko područje od Atlanskog okeana u visini Francuske, preko srednje Evrope do Podunavlja i Balkanskog Poluostrva (Bugarska i Rumunija nisu prošle kroz puni razvoj i sve faze latenske kulture). Druge zone pokazuju izvesna odstupanja od Tišlerove klasifikacije. U Skandinaviji izvesne faze koje su usko vezane za latensku ehohu traju sve do IX veka naše ere. A na Britanskim ostrvima jasno se izdvaja i IV faze latenske epohe. Za severne oblasti Nemačke konstatovano je da se latenske tradicije održavaju i u prvim vekovima nove ere, dakle duže nego u Galiji i u severnoj Italiji.

LATENSKA EPOHA U RAZVOJU KULTURNE ISTORIJE EVROPE

Neuspeh keltske invazije Evrope, kraj grčke političke samostalnosti i s druge strane širenje granica rimske imperije u oblasti čije ogromno prostranstvo obeležava rimski limes, uticali su na brzi razvoj društvenog političkog i kulturnog života evropskih i varvarskih populacija. [illegible] vreme neke od ovih populacija, koje su već bile okupljene u veće grup

i povezane jedinstvenom teritorijom, jezikom i kulturom, stvaraju osnove za svoje nacionalne celine. Takav primer pružaju izvesna plemena u Galiji, Germaniji, Podunavlju i na Balkanskom Poluostrvu. Stanovništvo ovih krajeva bilo je dobro poznato mnogim antičkim piscima tako da nam i oni mogu poslužiti kao izvori za komparativno proučavanje pojedinih pitanja iz oblasti života i kulture toga stanovništva. Dela Strabona, Polibija, Justina, Cezara, Tita Livija, Tacita, Amijana Marcelina i drugih grčkih rimskih istoriografa pružaju mnogo podataka koji se odnose na život naroda Evrope u poslednjim vekovima stare ere.

Ovi izvori dopunjavaju arheološke podatke i potpunije osvetljavaju religiozne i kulturne običaje varvarskog stanovništva toga doba, kao i odnose tih naroda prema Grcima i Rimljanima. Zbog ove vrste izvora i baza za proučavanje latenske kulture znatno je šira, nego što je ona, na kojoj se vrši proučavanje kulturnog razvoja starijeg gvozdenog doba. Unošenjem i pisanih izvora u arheološke studije, latenska epoha pomera konvencionalnu granicu evropske praistorije na kraj starijeg gvozdenog doba.

Mlađe gvozdeno doba pretstavlja svojim najvećim delom period protoistoriske epohe onih evropskih populacija, plemena i naroda koji su prošli kroz evoluciju latenske kulture. U teritorijalnom pogledu to su uglavnom oblasti koje su ulazile u sastav rimske imperije. Vremenski to su poslednja tri veka stare ere. Ovakva ocena kulturno istorijskih odnosa u prošlosti varvarskog i klasičnog sveta pretstavlja osnovu za novu periodizaciju evropske kulturne istorije. Prema takvom shvatanju, koje praktično preovlađuje u savremenoj arheološkoj nauci, evropska kulturna prošlost mogla bi se podeliti u četiri kategorije:

1. — Diluvijalna epoha ili preistorija.

2. — Praistorija (neolit, eneolit, bronzano doba i rani periodi halštatske epohe)

3. — Protoistorija (deo halštatske epohe i ceo laten) i

4. Istorijska epoha

Potrebu ove periodizacije nameće pored pomenutih karakterističnih odlika latenske epohe i baze na kojoj se može proučavati, još i činjenica da pojava sinkretizma i monoteizma ne pretstavlja prekretnicu ni u kulturnom ni u političkom životu Evrope i njenih naroda. Dovoljno je ukazati, da veliki deo evropskog stanovništva produžava tradiciju iz stare ere i u novoj eri, kojoj hrišćanski monoteizam tek u II milenijumu daje svoj pečat i drugo političko i kulturno obeležje. Ocenjena merilima nauke, kultura I milenija naše ere kod mnogih evropskih, naročito perifernih naroda još uvek je sasvim bliska protoistorijskim kulturama i u materijalnom i u duhovnom pogledu. Zbog toga i dosadašnja periodizacija kulturne prošlosti Evrope zahteva jednu dublju reviziju i takvu podelu koja bi bila izvršena ne na bazi konvencionalnih okvira u koje je svedena, nego na osnovu novih ocena kulturne i društveno-političke evolucije evropskih naroda uopšte.

OPŠTE KARAKTERISTIKE LATENSKE KULTURE

Kulturu latenske epohe obeležavaju sledeće karakteristike:

1. — Proizvodi latenske industrije su mnogobrojniji, raznovrsniji i bogatiji nego u prethodnom halštatskom periodu.

2. — Posebna pažnja se posvećuje izradi oružja i nakita koji pokazuje od faze do faze sve potpuniju evoluciju u pravcu lepših oblika, finije dekoracije i boljeg kvaliteta. Slične osobine pokazuju i oruđa koja su još više opredeljena za određene poslove. Jednu od bitnih karakteristika keramike latenske epohe čine vaze rađene na vitlu.

3. — Privredna baza latenskog društva je znatno šira nego u prethodnoj epohi, jer u život evropskih praistorijskih etničkih, kulturnih i jezičkih grupa, njihove ekonomske proizvode i društvene organizacije ulaze i klasični narodi. Ovi daju preko trgovine, osvajanja, organizovanja novih oblika vlasti i trgovačkih kolonija i nove potsticaje domaćem stanovništvu za potpunije i bolje organizovanje privrednog društvenog i političkog života.

Idući po epohama iznećemo osnovne karakteristike prema kojima je izvršena klasifikacija latenske epohe u tri faze.

PERIOD LATEN I
(od 500—300 godine stare ere)

Od oružja se javljaju tanki i kratki mačevi bez antene i bez većih ukrasa. Njihova metalna kanija završava se najčešće jednim dugmetom. Šlemovi su retki, šiljasti i ukazuju na italsku provenijenciju. U ovoj fazi se ne pojavljuju štitovi. Od nakita karakteristične su fibule, trkvesi, narukvice i drugi predmeti za ukrašavanje žena. Fibule su obično malih dimenzija sa kratkom stopom, sa lukom čiji je kraj povijen u nazad i završava se ili šiljkom ili plastičnim dugmetom. Njihova površina može biti glatka ili ukrašena antropomorfnim ili zoomorfnim predstavama. Po svojoj dekoraciji obe fibule otkrivaju uticaje južnih oblasti Mediteranskog područja.

Torkvesi su jednostavne izrade i ivice su im oštre. Nose se oko vrata i spadaju u nacionalni keltski nakit. Često se smatraju kao objekti za određivanje keltske etničke pripadnosti njihovih vlasnika.

Narukvice su raznovrsne i bogato dekorisane plastičnim ukrasima, koji pokazuju izvanrednu zanatsku veštinu. Uopšte uzev ornamenti na ženskom nakitu ove epohe veoma su bogati, puni fantazije i smelosti u komponovanju raznih motiva. Motivi su ljudske i vegetabilne predstave. Materijal od koga je ovaj nakit pravljen je često najboljeg kvaliteta i od plemenitog metala (zlata, srebra, bronze).

Keramika latenske epohe deli se u dve osnovne vrste. Jedne vaze su domaći proizvod, rađene su na vitlu i jednostavno ukrašene; druge predstavljaju grčko-italski import, ili su rađene pod neposrednim uticajem Grčke i Italije.

U ovom periodu pokojnici su sahranjivani u ravnim grobovima. Tragovi tumula i spaljivanja sada su vrlo retki za razliku od takvog načina sahranjivanja u halštatskoj epohi.

PERIOD LATEN II
(od 300—100 godine stare ere)

Ovaj period pokazuje znatan napredak u razvoju oblika (vaza, nakita i dr.), u vrstama i sadržaju materijala, u bogatstvu duhovne kulture u odnosu na period Laten I. Ovo je doba migracije. To je stvarni razlog što se kultura ovoga perioda javlja na mnogo širem području nego kultura perioda Laten I.

U pokretnom materijalu perioda Laten II pojavljuju se karakteristični elementi na oružju, nakitu i keramici. Pored toga javlja se i drugi materijal koga nije bilo u prethodnom periodu: novac i njegova upotreba u samoj Galiji kao i u onim oblastima do kojih su Kelti doprli u svojim migracijama. U zapadnoj Evropi to je galski novac, a u jugoistočnoj Evropi to su najčešće galske imitacije grčkog novca. Razvoj perioda Laten II može se pratiti i tamo gde se oblici perioda Laten I još ne izdvajaju kao čiste i specifične forme mlađeg gvozdenog doba, nego žive paralelno sa oblicima i sadržajem epohe starijeg gvozdenog doba. Idući istim redom kojim smo prikazali materijal perioda Laten I, pokazaćemo u čemu se novi period razlikuje od prethodnog.

Oružje ovog perioda čine mačevi, štitovi, koplja, bodeži, vrhovi strela i tipični krivi noževi — »cultri inflexi«. Mačevi su sada dugi i blago zaobljeni pri vrhu sa balčakom koji se po nekada odvojeno kuje. Mačevi su nošeni na lancu kovanom od bronze ili gvožđa, ili na kožnom opasaču, čije su krajeve spajale metalne bogato ukrašene kopče, sa reljefnom ili emajliranom dekoracijom.

Štitovi su drveni sa gvozdenim ispupčenjem u sredini — umbilicum — i metalnom drškom s unutrašnje strane. Ovakav tip često je predstavljen na kompozicijama koje pretstavljaju galske ratnike (Kapitolinski ratnik u Rimu i galski ratnik iz Pergamona).

Vrhovi kopalja imaju najfantastičnije oblike koji često potsećaju na plamene jezike.

Torkvesi su češći nego u prethodnom periodu, zato što ih sada obavezno nose galski ratnici, dok su u prethodnom periodu torkvese nosile više žene. Torkvesi su imali verovatno profilaktičko i apotropejsko značenje. Zbog tih osobina galske žene su ih davale svojim sinovima i muževima da bi ih sačuvali i zaštitili u borbama. Torkvesi su pravljeni po pravilu od livene i kovane bronze, a ne od gvožđa, koje se smatralo »nečistim« metalom, pa prema tome nije se ni moglo upotrebljavati u sakralne svrhe.

Pored metalnih narukvica iz prethodnog perioda, ženskom nakitu pripadaju i narukvice od stakla, obično plavo-zelene kobaltne boje. Pojava ovakvog nakita u Evropi treba se pripisati vezama sa Mediteranskom oblašću u kojoj se proizvodnja stakla najranije javlja u Egiptu a zatim u Grčkoj i Etruriji.

Sad se pojavljuje i prstenje ukrašeno bojenim kamenom. Ženskoj odeći pripadaju i metalni opasači pravljeni od gvožđa ili bronzanih lančića i ukrašeni finim dekorativnim motivima.

Fibule su u periodu Laten II nešto jednostavnije nego u prethodnom dobu, ali su pravljene na isti način kao u periodu Laten I. Kod fibula perioda Laten II dekoracija je jednostavnija, skromnija i mirnija, a sam luk i njegov kraj, koji je povijen pri dnu, nešto je duži nego kod fibula iz perioda Laten I.

U ovo doba se pojavljuju i prve gvozdene makaze, koje su, sudeći po njihovoj veličini, imale pretežno kosmetičku namenu. U južnim varvarskim oblastima čest je importovani materijal iz Grčke i Italije.

Običaj sahranjivanja je uglavnom spaljivanje.

POJAVA I UPOTREBA NOVCA U CIVILIZACIJAMA LATENSKE EPOHE

U periodu Laten II u ekonomskom životu Gala pojavljuje se prvi put novac u onom obliku u kome ga već poznajemo u istočnim mediteranskim zemljama, tj. u Grčkoj i Maloj Aziji. Sredstva koja su pre toga služila za razmenu dobara, kao bronzani predmeti, šipke, najčešće sekirice, (»keltovi«) različitih oblika i veličina, izlaze sada iz upotrebe. Uz komade novca zadržavaju se samo još mali bronzani točkići koji su isto tako mogli da se upotrebljavaju u razmeni i trgovini. Sličnu funkciju u nekim oblastima Galije, naročito u onima koje su bile daleko od neposrednih uticaja emporija na sredozemnim obalama, imale su i gvozdene poluge određenog oblika, težine i veličine. Ne ulazeći ovom prilikom u podrobno objašnjavanje keltskog novca, njegovih odlika i duge evolucije, ukazaćemo na njegove najvažnije karakteristike, kao kulturne i ekonomske elemente u onom vremenskom razdoblju u kome pojava novca u Galiji označava tesnu poveznost Gala sa grčko-rimskim svetom i novu etapu u razvoju samih Gala u Galiji kao i u drugim oblastima u kojima se oni pojavljuju kao zasebne etničke grupe i aglomeracije posle migracija.

Osnovna obeležja ranog galskog novca u epohi Laten II su sledeća:

a) Gali se služe stranim novcem, najčešće grčkim, ređe rimskim, zadržavajući negde i stare oblike predmeta i vrednosti koje su služile u razmeni dobara.

b) Pojavljuju se kopije i falsifikati uvezenog novca. Pri tome se galski majstori trude da što vernije oponašaju strane uzore. U galskim naseljima i depoima najčešće se otkrivaju iz ovoga perioda falsifikati grčkog novca helenističke epohe.

c) Gali stvaraju svoj novac sa odlikama svog varvarskog stila, svojih kovnica, a docnije i sa predstavama na aversu i reversu likova figura, kakvih obično nema na grčkom novcu. Od grčkih komada koje su Gali primali, najčešće preko Masilije, fokejske kolonije, pa docnije i sami oponašali, najčešći su sledeći oblici: oboli, drahme, naročito srebrna tetradrahma i zlatni stateri Filipa II Makedonskog. Ponekad su keltski novci, naročito zlatni filipi (stateri) koji su ostali u upotrebi i dugo vremena posle Filipa II, lakši od originala. Tako je u Grčkoj težina jednog zlatnog statera iznosila 8,60 gr., dok su najranije keltske imitacije težile 8,5—8,2 gr.

Pored srebrnog i zlatnog novca u latenskim civilizacijama počev od Laten II kuje se još i novac od bronze i elektruma. Veliki deo ovog novca nosi naziv grada koji ga je kovao tj. gde su originali kovani. Treba napomenuti da u numizmatičkom blagu Galije i drugih evropskih civilizacija latenske epohe u oblasti Rajne i Dunava postoje i anepigrafske imitacije grčkog novca. U ovim oblastima pojavili su se i tipični keltski novci nazvani »dugini ključići« (Regenbogenschüsselchen). To su komadi konkavne površine, sa oznakama koje su predstavljale razne motive kao što su glava bika, zmija, zvezda, keltski torkvez i dr. Kao karakteristični komadi mogu se smatrati i novci kod kojih je polje reversa podeljeno jednim krstom na četiri sektora, dok se na aversu nalazi varvarizovana predstava jednog lika. Polja reversa su ispunjena motivima, kružićem od plastičnih tačkica, raznim kombinacijama spiralnog S motiva, predstavom sekire, polumeseca i dr. Docnije u periodu Laten III (prvi vek st. ere) pojavljuju se i keltski novci sa natpisima vladara koje pominju i neki pisani izvori.

U našoj zemlji ima dosta novca kao što su tetradrahme Filipa Makedonskog ili Aleksandra Velikog kao i novac kovan u Dirahiumu i Apoloniji. U našoj zemlji zasada je keltski novac ove vrste uglavnom otkriven u Vojvodini. Karakteristika ovih komada je što su obično zasečeni. I da nema pisanih antičkih podataka da su Kelti dugo živeli u Panoniji, otkriće novca u slojevima keltske epohe dopušta nam takvu pretpostavku.

PERIOD LATEN III

Karakteristiku perioda Laten III pokazuje više pokretni materijal nego ostaci građevina. U ovom periodu koji većina arheologa datuje u poslednji vek stare ere, razvija se društveno politička i socijalna organizacija u sasvim drugim oblicima nego što je bila pre rimskih osvajanja u Evropi. Spoljno obeležje perioda Laten III, odnosno Laten D kod Rajnekea, čini pokretni materijal. U njemu posebne odlike pokazuju oružje, nakit, oruđa, novac, način sahranjivanja, organizacija društveno-političkog života a u vezi sa svim tim i duhovna kultura.

Od oružja karakteristični su veoma dugi mačevi, znatno duži od onih iz prethodnih perioda. Oni su od gvožđa sa zaobljenim, ređe zašiljenim vrhom. Na balčaku nemaju antene. Zaoštreni su sa obe strane.

Bodeži su ukrašeni na balčaku plastičnom ljudskom glavom. Zbog toga su i nazvani »antropoidni bodeži«.

Štitovi su gvozdeni, elipsoidni ili okrugli sa umbilikumom u sredini.

Šlemovi su bronzani, ponekad italskih oblika, konični, šiljasti i visoki. Konjanici upotrebljavaju prvi put tipične gvozdene i bronzane mamuze koje na sredini imaju šiljak, a na krajevima dva plastična dugmeta oko kojih se vezuje vrpca za pričvršćivanje mamuza za nogu.

Od nakita karakteristične su fibule, čija stopa najčešće ima trapezoidan oblik. One su bronzane, luk je manje izvijen nego u prethodnim epohama i osim jednog malog dugmeta ili proširene površine luka, nemaju nikakvih drugih ukrasa. Oblici ovih latenskih fibula toliko su strogo izdiferencirani, da se na osnovu njih može odrediti i sama epoha kojoj neki nalaz pripada. Fibule su pored novca najsigurnija osnova na kojoj se može utvrditi »perminus post quem« jednog nalaza.

Treba pomenuti i gvozdene narukvice koje se često svršavaju spiralnim krajevima ili plastičnim zmijskim glavama. Ponekad ove narukvice imaju oblik potpuno zatvorenog kruga. Kao lepi primeri latenskih narukvica u našoj zemlji, mogu da posluže one sa keltskog opiduma Židovara. Obe su livene. Kod jedne se krajevi završavaju zmijskim glavama a druga predstavlja potpuno zatvoren krug.

Galskom nakitu pripadaju ogrlice i đerdani pravljeni od zrna staklene pastozne mase kao i prstenje od polihromne staklene paste. Boja ovih staklastih zrna i prstenova je plava, žuta i zelena. Nakitu pripadaju takođe i tipične naušnice, ukrašene metalnim lopticama. Pored toga sada se nalaze i razni amuleti, koji su imali oblike životinjskih figura: konja, svinje, krave a nosili su se obešeni oko vrata.

Od alata i instrumenata izrađenih od gvožđa treba istaći plug (ralo) koji se sad prvi put proizvodi u velikim količinama, što ukazuje na intenzivnu agrikulturnu privredu. U ovom pokretnom materijalu sada se prvi put pojavljuju i karakteristični gvozdeni ključevi, koje su od Kelta preuzeli i drugi varvarski narodi. Nekoliko ovakvih ključeva kod nas je nađeno na Židovaru.

U vezi sa novcem karakteristično je da se sada pojavljuju pored srebrnih i zlatnih imitacija grčkog novca u većoj količini i bronzani komadi. Neki od ovih komada nose na aversu natpisa galskih kneževa i vladara. U vezi sa ovim natpisima moramo napomenuti da se sada kod Gala javljaju *njihovi prvi pisani spomenici*. Gali se u početku služe grčkim, a posle latinskim znacima.

Karakteristiku epohe Laten III predstavlja i keramika toga doba. Gotovo sve posuđe ove epohe i grubo i fino, rađeno je na vitlu. Grubo posuđe obuhvata: lonce širokog otvora sa uglačanom unutarnjom površinom, dok je spoljna površina ukrašena češljastim ornamentom. Vaze su uglavnom mrke boje, crvenkaste, ređe crne. Vaze finije izrade su crne ili sive boje, faktura je izvanredno dobra, čvrstoća tankih zidova velika, oblici jednostavni, ali u isto vreme lepi. Među bojenim vazama ističu se crne vaze, kod kojih je spoljna površina podeljena u zone, naizmenično belom i crvenom bojom. Uporedo sa posuđem od pečene zemlje pojavljuje se i metalne vaze, najčešće bronzane, koje služe kao ciste i situle.

U periodu Laten III pokojnici su spaljivani, a zatim ti spaljeni ostaci su sahranjivani u urnama tipičnih oblika i dekoracije. Urne su bikonične, uskog dna i otvora, obojene crveno, sa naizmeničnim belim zonama. U našoj zemlji ovakve urne otkrivene su na opidumu Židovaru i na ilirsko-keltskoj nekropoli Karaburmi u Beogradu.

NASELJA U LATENSKOJ EPOHI

U proučavanju stanova i naselja u Galiji i ostalim evropskim zemljama koje su prošle kroz periode mlađeg gvozdenog doba, potrebno je osloniti se na dve vrste dokumenata: arheološke spomenike i pisane antičke izvore. Rezultati arheoloških istraživanja potvrđuju u velikoj meri podatke antičkih pisaca. I jedni i drugi izvori, ukoliko se odnose na primitivnu arhitekturu i tipove naselja pokazuju da su građevine ove epohe sačuvale odlike arhitekture i varvarskih aglomeracija, manje ili više srodne sa spomenicima te vrste u starijim civilizacijama, idući sve do neolitika. U ovom pogledu za nas je od naučnog interesa podatak koji rimski pisac Vitruvije daje u svom delu »De arhitectura«. U drugoj knjizi svog dela ovaj antički autor Avgustovog doba nastoji da objasni postanak naselja, da nađe razloge koji su ljude potsticali da se skupljaju u zajednice, da grade kuće. On smatra da je za sve to vatra i korist koju su ljudi imali od nje bila od presudnog značaja. Navešćemo iz Vitruvijevog dela nekoliko podataka koji su od arheološkog i sociološkog interesa za objašnjenje praistorijskih naselja i znanja koje su o njima imali antički pisci. »Čim su se, dakle, zbog otkrića vatre u početku ljudi počeli sastajati, zajednički živeti i međusobno govoriti, oni su se sve više okupljali na određenom mestu. Kako su ljudi od prirode imali tu prednost pred drugim živim stvorovima, da su hodali uspravno, a ne pognuto, i da su posmatrali veličanstvenost nebeskog svoda i zvezda, a takođe rukama i prstima lako gradili potrebne predmete, stoga su počeli u toj zajednici jedni da grade kuće od lišća, a drugi da u bregovima kopaju skloništa. Posle su, posmatrajući druge stanove, dodavali nove stvari na osnovu

svojih izuma i gradili iz dana u dan bolje oblike koliba... Spočetka bi jedni dizali raklje, isprepleli ih šibljem i od blata gradili zidove. Drugi su sušili komade zemlje, pa od toga gradili zidove i vezali ih prućem, a da se zaštite od zime i vrućine pokrivali bi ih trskom i lišćem. A pošto krovovi za zimskog nevremena nisu mogli izdržati padavine, onda su gradili zabate, pokrivajući ih zemljom, koso su polagali krov i postavljali streje.

Da su bili takvi počeci građenja kako sam izložio, možemo videti i po tome što i danas neki narodi tako grade kuće, kao na primer u Galiji, Španiji, Lusitaniji, Akvitaniji«. (Po prevodu Dr. M. Lopea).

Za stare Germane Tacit u svom delu »Germania« navodi podatke koji mogu biti od izvesnog interesa za poznavanje arhitekture latenskog perioda. Najveći deo germanskog stanovništva prošao je kroz periode mlađeg gvozdenog doba na jednom širokom području na kome su se germanska plemena s jedne strane dodirivala sa Keltima, a sa druge strane sa Ilirima i Tračanima. Tacitovi podaci pokazuju da se arhitektura kao i tipovi naselja Germana nisu mnogo razlikovali od onoga što nam drugi antički pisci kažu za keltska naselja tog doba. U navedenom delu, u glavi XVI, Tacit kaže: »Nije nam poznato da Germani stanuju u gradovima, niti da imaju medusobno povezana naselja. Oni sela ne grade kao kod nas povezana i zbijena. Svako svoju kuću okružava određenom međom, bilo s toga što želi da se zaštiti od vatre, ili zato što ne poznaje građevinsku veštinu. Oni ne upotrebljavaju ni cement ni cigle i služe se sasvim prostom materijom u građevinarstvu. Ali poneka mesta u kućama premazuju prečišćenom i svetlijom zemljom tako da imitiraju slike i moleraj. Pored toga kopaju i zemunice koje pokrivaju velikim naslagama otpadaka i koje im služe zimi i kao skrovišta za plodove pošto su ovo mesta na kojima se hladnoća manje oseća. A ako nekad dođe neprijatelj, onda on opustoši ono što je vidljivo, a ove zemunice ili mimoiđe neznajući za njih ili u njih upada.

Najčešći oblik naselja u latenskoj epohi je oppidum. To je utvrđeno naselje, čija namena može biti raznovrsna. Ovakva naselja po pravilu se nalaze na uzvišenom i teže pristupačnom platou nekog brega. Sa strane koja je bila pristupačna opidum je mogao biti utvrđen obično palisadom, ređe zidom. C. Schuchardt naziva sva ova utvrđena naselja jednim imenom »Volksburgen« i pripisuje ih uglavnom evropskim varvarskim narodima, Keltima, Ilirima, Germanima, Italicima a donekle i Grcima. U istočnim evropskim krajevima, južnoj Rusiji, Rumuniji i donjem Podunavlju ovakva naselja su nazvana »Židova« imenom koje Šuhartu nije bilo poznato.

U našim zapadnim oblastima ima jedna vrsta naselja koja predstavlja varijantu ovih opida i koja u isto vreme čuvaju mnoge odlike ilirskih gradina. To su tzv. »Kastelijeri« od kojih je najpoznatiji Nesactium ili Nesazio nedaleko od Pule u Istri (Visača). Pojava ovih opida kod Ilira ukazuje na dve mogućnosti: da su Iliri još u halštatskoj epohi poznavali ovaj tip utvrđenih naselja, nezavisno od Kelta, kod kojih su opida mnogo češća u latenskoj nego u halštatskoj epohi. Drugo, da su razlozi zbog kojih su evropska varvarska plemena i narodi gradili ovaj tip naselja, bili gotovo opšti u celoj Evropi, tako da se njihov pronalazak ne može pripisati ni Keltima ni Ilirima. Za opida antički pisci pružaju podatke gotovo isključivo kad je reč o italskim i keltskim naseljima ove vrste.

Kakva je namena opida? Dionisije iz Halikarnasa kaže da je Tulije Hostilije podizao opida kao refugia svojim seljacima. On ih naziva »Kres fygetai« (utočište). On u isto vreme i na istom mestu kaže: »A na grčkom jeziku ta naselja se zovu kome — selo.

Cezar ova naselja naziva, oppida, urbes i refugia.

Kada su opida podizana u ravnicama birana su teže pristupačna mesta, iza močvara, kao što je Avaricum, ili na ostrvima, kao što je slučaj sa Lutecijom (Lutecia Parisiorum — današnji Pariz). U blizini utvrđenih naselja nalazila su se obično otvorena naselja koja se nazivaju na latinskom »vicus« a na grčkom »Kome ateihistos« (selo bez zida).

Cezar pripisuje isto značenje terminima urbs i oppidum. To je važno za određivanje prave namene kojoj su služila ova naselja. Naziv urbs za opidum pokazuje da je opidum imao stalno naselje za razliku od jednog drugog tipa naselja poznatog pod imenom »castellum« u koji se stanovništvo povlačilo u slučaju ratne opasnosti. Francuski istoričar Rambeau je smatrao da su i galska opida služila samo kao »refugia« u slučaju rata, dok su u mirno doba bila nenastanjena. Međutim, posle istraživanja niza naselja ne samo u Galiji, nego i u ostalim evropskim oblastima jasno je da su opida bila nastanjena i u mirno doba. Ne treba isključiti mogućnost da su poneka manja opida služila samo kao naselje izvesnog dela stanovništva kao sveštenika, vojnika — nobilitas militaris — dok je agrarni deo stanovništva živeo u otvorenim naseljima. Na opida manje površine naslanjao se i njihov »vicus«, neutvrđeno mesto. Tu je živela većina stanovništva, dok je vojnička i verska nobilitas imala svoje kuće na utvrđenom delu, obično platou. Ovu pretpostavku osim arheoloških podataka potvrđuju nam i podaci koje saopštavaju antički istoriografi, Strabon o Polibije.

U vezi sa nastankom keltskih opida moglo bi se postaviti pitanje: da li su utvrđeni gradovi imali svoje prethodnike u ranijim epohama? J. L. Myres u svom delu »Who were the Greeks« (Ko su bili Grci), izrazio je mišljenje da su utvrđena naselja u dunavskoj dolini nastala u bronzano doba, u koje su mađarski arheolozi datovali i naš Židovar ne vršeći prethodno nikakva terenska istraživanja na ovom velikom opidumu. Na osnovu takvih nedovoljno opravdanih datovanja, Myres je izveo zaključak da su utvrđena naselja bronzanog doba poznata pod imenom »zemljani gradovi« (földvar na mađarskom, »Erburg« na nemačkom, »Earthworth« na engleskom), ne nalazi svoju potvrdu u samim terenskim istraživanjima keltskih opida u dunavskoj dolini. Ukoliko su i bila naseljena, ta naselja pripadaju halštatskoj epohi a ne bronzanom dobu, to jest onom etničkom elementu koji su Kelti zatekli prilikom svog dolaska u Dunavsku dolinu. To su kao što je poznato i prema arheološkim i prema istorijskim izvorima bili Iliri. S druge strane prema podacima koje nam pruža Justin, vidi se da su Kelti veštinu građenja utvrđenih naselja upoznali preko grčkih kolonista u Galiji. Govoreći o uticajima grčkih kolonista iz Marselja na Gale, Justin kaže: »Od ovih su dakle Gali naučili kulturniji način života, pošto su napustili svoje varvarske običaje, kao što su od njih naučili kako se obrađuje zemljište i gradovi utvrduju zidovima«. Libanije takođe kaže za Gale da su se od Grka naučili građenju gradova: »Galski gradovi nastali su po ugledu na naše«. Pošto još uvek stoji otvoreno pitanje kad su Kelti došli u Galiju, s druge strane zbog toga što je grčka kolonizacija južnih galskih obala izvršena

u prvom mileniju, u njegovoj halštatskoj epohi, malo je verovatno ako prihvatimo Justinov i Libanijev podatak, da su Kelti još u II mileniju-mu podizali svoja opida.

Ova opida imala su svoj vek, svoje određeno trajanje. Život na utvrđenim naseljima prestajao je sa dva razloga: zbog napuštanja naselja, koje su Kelti vršili kad su migrirali ili bežali pred neprijateljem, ili zbog uništenja, do koga su dovodili vojnički porazi Kelta. U oba slučaja, bilo da su dobrovoljno napuštali naselja ili su se javljali strani pobedioci, ova naselja su uništavana. Potpuno uništenje ovih naselja obično se vršilo spaljivanjem. To potvrđuje i jedno mesto kod Amijana Marcelina koji kaže da su neprijatelji Gala »mačem i ognjem uništavali sve do čega su moli doći«. (»*quiquid invenire poterint ferro violarunt et flamis*«).

KUĆE U NASELJIMA LATENSKE EPOHE

Oblik zgrada u naseljima latenske epohe bio je najčešće okrugao, a ređe četvorougaon. Građevine su bile delimično ukopane u zemlju, sa patosom od nabijene zemlje mešane sa organskim i neorganskim materijama, koje su pojačavale čvrstoću sloja u kome su se nalazile. Okrugla osnova kolibe ne predstavlja gotovo nikakav podatak niti pouzdanu osnovu za hronološko određivanje naselja. One se pojavljuju u klasičnoj epohi gotovo na celom prostranstvu Evrope izuzev Grčke. Međutim, u prethodnim epohama, idući sve do neolitika susreće se okrugla građevina za stanovanje manje ili više ukopana u zemlju. S druge strane, ovakvi tipovi građevina održavaju se i u novoj eri, i kod kulturno nerazvijenih populacija ima ih sve do savremenog doba. Pored toga potrebno je naglasiti da se paralelno sa okruglim kolibama pojavljuju i četvorougaone zgrade, kao što je slučaj sa latenskom epohom u istočnoj Nemačkoj.

Zidovi ovih građevina su pravljeni najčešće od pruća oblepljenog ilovačom. Ponekad, kao što je to slučaj sa Galijom, u supstrukciji patosa nalazi se kameni sloj čiji je zadatak da obezbedi horizontalnu površinu patosa. Na uglovima kolibe susreću se takođe na keltskim naseljima u Galiji i u drugim krajevima Evrope do kojih je doprla keltska invazija ostaci kamenog suvog zida vezanog drvenim gredama. Ovakav zid služi i kao fortifikacioni objekt, poznat pod imenom »murus gallicus«. Kamenu supstrukciju patosa konstatovali smo i u našoj zemlji na keltskom opidumu Židovaru.

Tragovi plana građevina mogu se utvrditi po ostacima supstrukcije ili, ako ove nema, po manje ili više sačuvanoj površini uglačanog ili nabijenog patosa. U unutrašnjosti galskih kuća obično je u jednom uglu nalazilo ognjište, koje je bilo nešto više od površine patosa. Površinu plana građevine označavaju najčešće rupe od kolja odnosno stubova, koji su na uglovima i stranama držali armaturu zidova. O krovu ovih koliba arheologija nema mnogo direktnih podataka. U tom pogledu ona bi se mogla osloniti na antičke izvore. Kod Cezara se vidi da su kolibe bile pokrivene slamom. U opisu opsade jednog galskog naselja, Cezar navodi sledeće podatke: »Sedmog dana opsade, kada se podigao ogroman vetar, vojnici počeše bacati praćkama kugle od užarene ilovače i zapaljene snopove na kolibe koje su, kao što je običaj kod Gala, bile pokrivene slamom. Njih je brzo obuhvatio požar, koji su vetrovi razneli s velikom snagom po celoj površini logora«. (Caesar, De bello gallico, lib. V. cap. XXXXIII.).

U pogledu veličine i površine zgrada za stanovanje potrebno je ukazati na činjenicu zapaženu u praistorijskoj arhitekturi i drugih naselja ovoga doba da su četvorougaone građevine pokrivale znatno veću površinu nego okrugle. Kod četvorougaonih zgrada dužina zidova iznosila je 4—6 m., dok je kod okruglih koliba prečnik iznosio oko 3 m. Određivanje epohe i perioda kome pripadaju ove građevine vrši se na osnovu pokretnog materijala nađenog u njima, Karakteristično je da su se u izvesnim slučajevima osnove ili ostaci galskih koliba koristili još i u srednjem veku. U njihovim nižim slojevima nađen je novac i keramika galskog porekla, dok se u višim slojevima nalazi gleđosana keramika iz doba Luja IX Svetog (XIII vek) i Filipa Lepog (XIII i XIV vek). Gali su osećali potrebu i za prirodnim lepotama pa su stoga svoja naselja osnivali u krajevima koji su obilovali takvim lepotama.

U predvorjima svojih kuća Gali su umesto bukranija, apotropejskih protoma volovskih glava nekad vešali kao trofeje glave svojih neprijatelja, nad kojima su odneli pobedu. Takve trofeje video je Posidonije prilikom posete iberskim i transalpiskim naseljima. U svojim otvorenim naseljima, češće nego u utvrđenim, Gali su pored zgrada za stanovanje imali i magacine, ostave i staje u kojima su, sudeći po ostacima kostiju i drugog materijala, držali goveda (vrsta krave i vola sa kratkim rogovima), ovce, koze, svinje i konje. U bogatijim naseljima latenske epohe kuće su uglavnom četvorougaonog oblika, zidovi su im pojačani kamenom oblogom, a ispod patosa redovno se javlja kamena supstrukcija. To se naročito odnosi na naselja iz epohe Laten III odnosno po Rajnekeovoj hronologiji Laten C i D. Ovakve kuće su obično bile podeljene u dve prostorije. U jednoj, lepše uređenoj, se stanovalo i spavalo, dok je druga služila kao odeljenje u kome se nalazilo ognjište, gde se kuvalo i radilo. Pored ove prostorije često su otkrivene i jame u kojima su nađeni ostaci metalurgijskog rada. Nekad su ove prostorije predstavljale dve odvojene zgrade pokrivene jednim krovom. Staje su takođe često bile podeljene na tri odeljenja, patosane nabojem ili kamenim pločama. Na kamenitom terenu zgrade su često ukopavane u stenu u dubinu nekad i do 2 metra. Za silazak u prostorije služile su kamene stepenice. Takav slučaj imamo na latenskom opidumu Manhing kod Ingolštata (Ingolstatt) u gornjoj Bavarskoj. Pored ovih zgrada za stanovanje i drugih pomoćnih, u većim naseljima postojale su i posebne zgrade koje su služile kao radionice zanatlija, jedna vrsta kujundžija, kovača, topioničara i trgovaca raznih vrsta i grana. To je razumljivo, pošto je metalurgijska delatnost u latenskoj epohi znatno šira nego što je bila u halštatskoj. Rudarska i metalurgiska delatnost sad je naročito razvijena u srednjoj Evropi, a posebno u gornjem Podunavlju. Gvozdeni predmeti služili su kao roba za izvoz koja je uživala poseban ugled zahvaljujući svom kvalitetu. Latenska metalurgija naročito je bila razvijena u Alpijskoj oblasti poznatoj po rudnom bogatstvu i metalurgijskim proizvodima i pre početka latenske epohe. Međutim, dok je u starijim epohama najčešće predmet izvoza bila polu prerađena roba, sada se izvoze dovršeni proizvodi. Kao sirovina koja je služila za predmet trgovačkih veza može se smatrati i so, koja se sada eksploatiše i u drugim krajevima Evrope, a ne samo i najčešće u Halštatskoj oblasti, kao što je to ranije bio slučaj. Pošto naselja latenske epohe dobijaju sve više karakter velikih i stalnih agrikulturnih aglomeracija, prirodno je da se zemlji posvećuje naročita pažnja. Gvozdeni plug ukazuje na evoluciju i širu primenu poljoprivrednih alata, a njegova

rasprostranjenost u najvećem delu srednje Evrope potvrđuje pretpostavku o intenzivnijoj zemljoradnji. Potrebno je napomenuti da se uporedo sa gvozdenim plugom održava još uvek i drveni, naročito u severnim oblastima. Pored pluga i druge alatke i oruđa pravljeni su od gvožđa. Izgleda da se u ovo vreme sme datovati i prva iako još uvek retka pojava jedne vrste gvožđa, koje je po svojoj tehničkoj obradi i fakturi vrlo blisko kvalitetu čelika. Ali i pored ovako razvijene eksploatacije metalurgije gvožđa i dalje se održava široka upotreba bakra, odnosno bronze, naročito za nakit i instrumente sa specijalnom namenom. Od drugih metala zlato i srebro nalaze primenu u izradi nakita a ređe posuđa.

GLAVNE KULTURNE GRUPE LATENSKE EPOHE

Prema lokalním odlikama svog pokretnog materijala neki arheolozi dele Evropu latenske epohe na više kulturnih oblasti. Prema najnovijoj Pitionijevoj podeli u latenskoj epohi izdvajaju se sledeće kulture: latenska, alpiska retenciona, nordijska, kelt-iberska, iberska, pozno skitska, dako-getska i tračka kultura. Pojedine od ovih kultura, naročito alpiska, dele se u grupe, odnosno faze. Prikazaćemo ih onim redom, kako je to učinio Richard Pittioni.

Latensku kulturnu grupu Pittioni je obradio držeći se Rajnekeove podele Latena na četiri faze. Pri tome on podvlači da su istočne evropske oblasti prošle samo kroz tri Rajnekeove faze: B, C i D. Fazu A koja pripada V veku stare ere istočna i jugoistočna evropa nije mogla upoznati, pošto uticaji keltskih migracija i sami Kelti još nisu bili stigli do ovih krajeva. Ostale podatke o ovoj grupi o materijalu i naseljima već ranije smo izneli i ocenili.

LATENSKA KULTURA U ALPISKOJ OBLASTI

Alpiska retenciona kultura obuhvata one delove alpiske i srednjoevropske oblasti u kojima se ne pojavljuju tipični oblici latenske kulture. U oblasti alpiske retencione kulture održava se i u mlađe gvozdeno doba izvesna, često prilično naglašena tradicija starijeg gvozdenog doba, ispoljena u elementima Hügel-gräber, Urnenfelder i halštatske kulturne grupe.

Alpiska retenciona kultura obuhvata sledeće grupe:

1. — Melaunska kultura
2. — Fricener kultura
3. — Istočno norička kultura
4. — Bellinzona
5. — Jugoistočna francuska retenciona kultura

1. — **Melaunska kultura** dobila je naziv po mestu Melaun kod Brixen-a u južnom Tirolu u Austriji. Ona obuhvata južni Tirol, Vor-Arlberg i delimično istočnu Švajcarsku. Na istok dopire sve do Salcburga. Odliku Melaunske grupe čini keramika u kojoj je glavni i tipični oblik koničan pehar. Drška kod pehara prelazi nivo otvora, dok se na suprotnoj strani drške nalazi kljunast kraj. Ispod vrata naročito ispod samog kljuna vaze nalazi se ukras plastičnih girlanda, koje su izvedene u dva ili tri reda. Po nekad su girlande ravne površine, a ponekad imaju oblik vrpce, kod tz. »Laugener-tipusa«. Za Melaunsku grupu karakteristične su i šolje sa kratkim vratom ukrašene duboko urezanim, uzdužnim češljastim ornamentima (»Kammstemplornamentik«). Halštatske elemente u ovoj grupi predstavljaju pretežno razni tipovi fibula i metalnog oruđa naročito sekira. Uticaju halštatske epohe pripadaju i oblici vaza sa češljastim ornamentom (kammstrich-ornament) i oblici izvesnih situla, koji se često nalaze u Villanova i halštatskoj kulturi. U pogledu trajanja ove kulture potrebno je napomenuti da njeni oblici prelaze u novu eru i dopiru sve do IV veka.

2. — **Fricener kultura** nazvana je po mestu Fritzens kod Wattens-a istočno od Insbruka. Prema podacima koje nam pruža Pittioni, ova kultura se formirala na osnovama koje čine pozni ostaci Urnenfelder kulture i periferni oblici halštatske kulture, zajedno sa uticajima Melauner i zapadne pozno latenske kulture. U keramičkom materijalu ove grupe kao karakterističan oblik javlja se zdelica sa omfalosom na sredini dna. Otvor suda je zasečen horizontalno, za razliku od sličnih oblika melaunske kulture. Uticajem bronzanog posuđa u Fricener grupi javlja se zemljana situla. Na keramici ove kulture pojavljuju se kao ukrasni motivi izvesni ornamenti koji potsećaju na alfabetske znake.

3. — **Istočno norička kulturna grupa** dobila je ime po oblasti Noricuma, koja je obuhvatala Štajersku i Karantaniju. Keramika ove varijante oslanja se na halštatsku, a s druge strane na latensku naročito srednje-latenskog perioda. Kao karakteristično posuđe su vaze-lonci, ukrašeni češljastim ornamentom. Međutim i pored pojedinačnih posebnih odlika ove kulture. koje se manifestuju u keramici i bronzanim predmetima, naročito u oblicima šlemova, za koje neki naučnici smatraju da ukazuju na prve tragove Germana u Alposkoj oblasti ne može se još uvek sa sigurnošću dati kulturna slika ove varijante, s toga što je njen materijal još uvek dovoljno neispitan; nedostaje i neki zatvoren nalaz, na osnovu koga bi se mogli i smeli praviti zaključci o položaju ove kulturne varijante u oblasti latenske kulture uopšte.

4. — **Bellinzona kultura** zove se prema mestu Bellinzona u Švajcarskoj. Ova latenska varijanta pokazuje dobro očuvane tradicije kultura iz starijeg gvozdenog doba na prvom mestu iz oblasti Etrurije i Golaseca. Taj afinitet prema ovim kulturama ogleda se u bikoničnim vazama sa prstenastim plastičnim otvorom i mrežastim ornamentom na trbuhu suda. Kao novina javljaju se i kljunaste vaze od zemlje, ukrašene na isti način kao pomenute bikonične zdele, odnosno lonci. Halštatski uticaj i tradicije sačuvani su takođe i u bronzanom materijalu, naročito u oblicima nakita, u kome je, u ovom pogledu karakteristična čunasta fibula sa dugom stopom. U svom razvoju fibule Bellinzona varijante dopiru do oblika Laten C. U keramičkom materijalu u ovoj oblasti pojavljuju se i dvostruko bikonični, spratni-»étage« pehari sa dve drške kao i ornitomorfne vaze poznate u srednjoj Evropi i u halštatsko doba. Na vazama se često nalaze znaci izvedeni t. zv. »alpiskim« alfabetom. Natpisi u ovom alfabetu urezani su često na kamenim spomenicima, ponekad i na samim stenama. Takvi spomenici nađeni su na više lokaliteta. Spomenućemo Monte Pore u južnom Tirolu, i natpise iz Karantanije, od kojih je jedan urezan na steni kod Würmlach-a, a drugi na jednoj bronzanoj pločici koja je nađena kod mesta Gurima u Gailtalu. Potrebno je da pomenemo da se natpisi pisani alpiskim alfabetom nalaze i u Melauner i Fricener

varijanti Alpiske retencione kulture. Pitanje odnosa ovog alpiskog alfabeta prema germanskim runama još uvek je otvoreno i pored nesumnjive srodnosti koja postoji između ova dva sistema pisanja. Problem je u tome što još nije utvrđeno da li su Germani pre svog dolaska u alpisku oblast već poznavali jedan alfabetski sistem od koga su nastale rune, ili su oni pod uticajem alpiskog alfabeta počeli izgrađivati svoj sistem runa.

Pored uticaja halštata i pozno latenskih civilizacija, Bellinzona varijanta je primila mnoge elemente rimske kulture. Taj proces nastaje početkom II v. st. ere i ogleda se pre svega u keramici i metalnim predmetima. Umesto tipičnih oblika sada se javlja keramika koja je postala pod neposrednim uticajem rimske, a mnogi metalni predmeti, naročito oružje predstavljaju ili import ili imitacije rimske kulture.

5. — **Jugoistočna francuska retenciona kultura** obuhvata oblasti između švajcarske Jure i francuskih Niskih Alpa. U ovoj varijanti susreću se oblici i halštatske i srednje latenske kulture. Halštatske uticaje naročito otkrivaju grobovi sa spaljenim pokojnicima i materijal koji označava zapadnu granicu Halštata u ovom delu Evrope. To se ogleda u metalnim predmetima, u oruđu i fibulama koje ponekad povezuju na istim primercima elemente halštatske i Urnenfelder kulture, sa elementima fibula epohe Laten II.

LATENSKA KULTURA U SEVERNOJ EVROPI

U severnim evropskim oblastima, u drugoj polovini I milenimuma st. ere, postoji niz lokalnih kulturnih grupa koje se nazivaju »nordiska kultura«. Jedno od osnovnih obeležja cele ove kulture i njenih grupa jeste održavanje starih tradicija mlađeg bronzanog doba u halštatskoj epohi i zajedno sa halštatskim tradicijama delimično njihovog trajanja i u latenskoj pohi. Druga značajna pojava je širenje elemenata nordiske kulture i van njenog užeg područja, iako srednjoevropski uticaji, a naročito uticaj klasičnih kultura, retko dopiru do skandinavskih zemalja, izvesni nordiski kulturni elementi javljaju se sve do Alpiske oblasti. Uporedo sa tim potrebno je naglasiti da se sada u latenskoj epohi nordiska kultura ne javlja kao celina, nego kao niz pojedinih grupa koje imaju svoja posebna obeležja. Te grupe su prema navedenoj Pitionijevoj podeli sledeće:

1. — Švedska grupa
2. — Danska grupa
3. — Šlezvig-Holštajn-Hanoverska grupa
4. — Istočno-nemačko-poljska grupa

Neke od ovih grupa podeljene su na dva ili tri perioda, prema tome do koje se mere manifestuju posebne karakteristike latenske kulture.

2. — **Švedska grupa** zastupljena je na jugu Skandinavije i južnim baltičkim ostrvima. Njen sadržaj je siromašan i u izvesnom pogledu je vrlo blizak poznoj bronzanodopskoj kulturi nordiske oblasti. Treba da napomenemo da je kultura bronzanog doba u skandinavskim zemljama prošla kroz mnogo širu i bogatiju evoluciju od kultura gvozdenog doba uopšte. To se može reći za sve skandinavske zemlje podrazumevajući tu i Finsku.

Hronološki, Švedska grupa se deli na dva perioda: stariji do sredine II veka stare ere i mlađi koji se završava krajem stare ere. U ovom periodu pojavljuju se određeniji elementi latenske kulture u Skandinaviji. Glavni izvori za poznavanje kulturnog sadržaja su grobovi. Od pokretnog materijala, za stariji period karakteristične su vaze, koje se svojim spoljnim odlikama vezuju za keramiku starijeg gvozdenog doba. To je bikonično posuđe sa slabo izraženim vratom, obično je glatke površine i bez ukrasa. Kao retki ornamentalni motivi na posuđu se pojavljuju urezani linearni motivi i utisnuti ornamenti vrpčaste keramike. Na tradicije starijeg gvozdenog doba ukazuju i vaze širokog trbuha, kratkog vrata i savršeno uglačane spoljne površine. Pokojnici se sahranjuju u urnama, koje su pokrivene probušenim poklopcima.

Mlađem periodu pripada karakteristična urna ukrašena meandrastim motivom. Najveći deo metalnih predmeta je od bronze. To je nakit, oruđe i oružje. Potrebno je naglasiti da je metal redak u ovo doba na severu, naročito plemeniti metali. Latenski uticaji u Švedskoj grupi ogledaju se u tipovima fibula, koje se i ovde mogu podeliti kao i u ostalim zemljama koje su prošle kroz latensku evoluciju u tri faze. Tipičnog latenskog posuđa u oba perioda ove grupe uopšte nema.

2. — **Danska grupa** se isto deli na stariju i mlađu fazu. Starijoj fazi pripada materijal koji je blizak halštatskoj kulturi. To je bikonično posuđe, ponekad sa drškama i sa ukrasnim motivima girlanda. Posuđe za svakodnevnu upotrebu obuhvata vaze koje su uglavnom bez ukrasa. To su cilindrični lonci i široke niske šolje. Za hronološko određivanje ove kulture od značaja je metalni materijal, nakit i oruđe. Starijem periodu ove grupe pripadaju bronzane igle koje se završavaju plastičnom ili probušenom glavom, ili u obliku labudovog vrata i glave. U nakitu se nalaze još i ogrlice ukrašene linearnim urezanim motivima i plastičnim konveksnim dugmetima. U ovoj vrsti naročito se ističe jedan tip fibule, kod koje je stopa priljubljena uz luk sa njegove unutrašnje strane, za razliku od fibula srednje-latenskog perioda, kod kojih je kraj stope povijen prema spoljnoj strani luka. Karakteristiku ove fibule pretstavlja i sam luk koji je savijen iznad vrha igle pod pravim uglom. Ponekad se u ovoj fazi javlja i fibula tipa »čertoza« (»certoza«). Od gvozdenih predmeta za stariji period karakteristični su jednobrazni dugi mačevi i vrhovi kopalja. Poseban naučni interes privlače predmeti otkriveni u latenskim naseljima ispod tresetišta. To je drveno posuđe i drveni štitovi, koji su dobro sačuvani zahvaljujući činjenici da je proces oksidacije i spoljnih uticaja bio gotovo sasvim onemogućen u ovim kulturnim slojevima. U ovom periodu sahranjivanje pokojnika vrši se u urnama koje su ostavljene u naročite jame, čiji su zidovi obloženi kamenim pločama.

U mlađem periodu Danske grupe posuđe pokazuje veću slobodu u stvaranju novih oblika, među kojima se pojavljuju i vaze slične situlama. Kao naročito karakterističan oblik ove faze smatra se spljoštena flaša na nozi sa kratkim vratom i široko posuvraćenim otvorom. U metalnom materijalu pojavljuju se fibule tipa Laten C, D, kao i dugi gvozdeni mačevi, noževi i štitovi. Ovom periodu pripadaju i kola na četiri točka iz Deibjerga na Jitlandu, kao i poznati srebrni kotao iz Gundestrupa.

Ova velika vaza napravljena je od čistog srebra, čija težina iznosi devet kilograma. Otkrivena je na jednom tresetištu na Jitlandu, 1891 godine, kod Gundestrupa. Njen donji, poluloptast deo je gladak, dok je

gornji ukrašen sa spoljne i unutrašnje strane bogatim figuralnim frizom. Ukrasi su pravljeni na zasebnim pločicama, koje su posle pričvršćene na vrat suda. Stil ovih figuralnih kompozicija odaje uticaj galske umetnosti sa kraja stare ere. Na spoljnim pločama predstavljene su kompozicije sa pojednom većom ljudskom figurom, od koje je data glava i deo trupa i sa ponekoliko manjih ljudskih figura koje se bave ukrašavanjem centralne figure. U pitanju su verovatno mitološke i kultne scene. Na unutrašnjoj strani suda izvedene su kompozicije životinja, figura konjanika, pastira i lovaca. Posle otkrivanja i publikovanja ovog velikog suda postojala su dva tumačenja njegovih figuralnih predstava. Prema jednom, u pitanju su scene koje se odnose na kult germanskog boga Valhala. Prema drugom, to su motivi iz neke azijske, verovatno budističke religije, tako da je i ceo ovaj sud trebalo da se objasni kao import iz srednje Azije. Međutim, kao što je u svoje vreme pokazao poznati danski arheolog Sophus Müller, analiza cele kompozicije i njenih detalja ukazuje na to da se ovde radi o motivima koji su poznati u umetnosti i kulturi evropskih klasičnih naroda, Grka i Rimljana, i njihovih varvarskih suseda, Tračana i Kelta. Takvo tumačenje potvrđuju klasični elementi, kao što su motiv Herakla sa lavom, grifona, konjanika i Pegaza. Keltski elementi ogledaju se u predstavi boga Cernunosa koji je i ovde predstavljen sa svojim karakterističnim atributima, zmijama i jelenima. Keltske uticaje pokazuje i sam stil ljudskih figura, naročito na spoljnem frizu. Gotovo svi ovi nalazi latenske epohe u Skandinaviji izvršeni su na svega nekoliko mesta: Jutland, Bornhorlm i Getland. Sve ostale skandinavske oblasti veoma su siromašne u latenskom materijalu.

3. — **Šlezvig-Holštajn-Hanoverska grupa** smatra se trećom grupom nordiske kulture koja svoje ime duguje geografskom položaju. Prema keramici, metalnim predmetima i načinu sahranjivanja kultura ove grupe prošla je kroz tri faze, nazvane prema eponimnim lokalitetima: Jasdorf, Ripdorf i Seedorf faza. Glavne razlike između ovih triju faza ogledaju se u oblicima i ornamentici keramike. Kod metalnih predmeta nema brojnih varijanata na osnovu kojih bi se mogla pratiti evolucija latenske kulture u ovoj oblasti. Šlezvig-Holštajn-Hanoverska kulturna grupa razvija se na snažno izraženom supstratu starijeg gvozdenog doba. Prema načinu sahranjivanja, koji još ne poznaje inhumaciju nego samo urne, mogu se u ovoj grupi, naročito u njenim starijim fazama, otkriti i elementi pozne bronzanodopske civilizacije. Za razliku od Urnenfelder kulture u grobovima, odnosno urnama, ove nordiske grupe ne nalaze se, po pravilu nikakvi prilozi, niti u urnama, niti pored njih. Za ovu grupu karakteristično je i to što je njena keramika pretežno rađena slobodnom rukom, bez vitla, koje u Šlezvig-Holštajn-Hanoverskoj grupi ulazi u upotrebu tek u poslednjoj fazi njenog razvitka. Za kulturne i ekonomske odnose između ove i drugih grupa toga doba potrebno je podvući činjenicu da proizvodi ove nordiske grupe u trećoj fazi njenog razvitka prelaze granicu koja je ovu grupu delila od srednje Evrope. Pojedini proizvodi nordijskih civilizacija latenske kulture dopiru sada na zapad do Jure, a na istok do Čehoslovačke.

4. — **Istočno-Nemačko—Poljska grupa** naziva se još i kulturom prosopomorfnih urni. Oslanjajući se čvrsto na halštatske tradicije, kulture ove grupe vezuju se sa nordiskim oblicima Urnenfelder kulture, naročito onima koji su zastupljeni u slivu reke Visle, odnosno oblicima t. zv. Grossen-Dorfer grupe koja počinje svoj razvoj i dostiže vrhunac u halštatskoj epohi. Iz ove kulturne grupe prešle su u Istočno-Nemačko-Poljsku grupu i prosopomorfne vaze, koje imaju u svom stilu izvesne sličnosti sa prosopomorfnim posuđem iz Troje, iz perioda Troja I—Troja VI. Slični oblici urni javljaju se i u Etrurškoj kulturi, pod nazivom »kanope«. Od posebnog kulturnog i etničkog značaja za veze ove nordijske kulturne grupe sa kulturama susednih oblasti su elementi »Lužičke kulture«, koji se nalaze u istim slojevima u kojima su otkriveni i predmeti kulture prosopomorfnih urni. Izvesni tragovi »Lužičke kulture« javljaju se takođe i u ranijoj Grossen-Dorfer grupi. Prema odlikama pokretnog materijala i Istočno-Nemačko-Poljska grupa može se podeliti u tri faze, u kojima se pored domaćih proizvoda i elemenata »Lužičke kulture« pojavljuju i predmeti skandinavske proveniencije. Veze pomenute kulturne grupe sa skandinavskom grupom manifestuju se u metalnom materijalu, naročito u nakitu. Kao jedna od jače izraženih karakteristika ove kulturne grupe može se smatrati i činjenica da se uporedo sa fibulama iz perioda Laten II, pojavljuju i održavaju istovremeno i stariji oblici, kao što su oni tipa »Certosa«.

5. — **Kelt-Iberska ili »Castros kultura«**, zastupljena je pretežno u severnim oblastima Pirinejskog poluostrva. Ovde kao i u drugim perifernim oblastima, uporedo sa novim oblicima latenskog doba održavaju se i stariji oblici, halštatski tipovi keramike i metalni predmeti, kao što su bodeži i noževi. Naziv »Castros« ova kultura je dobila po utvrđenim naseljima podignutim obično na brežuljcima pored kojih se nalaze i nekropole sa urnama. Podeljena u dve faze Kelt-Iberska kultura čuva u starijoj fazi elemente Urnenfelder kulture, dok se u mlađoj fazi, pored keramike rađene prostom rukom javljaju i vaze rađene na vitlu i bogato ukrašene slikanom ornamentikom. Osnovna karakteristika Kelt-Iberske kulture je postojanje starih stilova u poslednjim vekovima stare ere i pojava novih elemenata latenske i rimske kulture.

Prema datovanju španskog arheologa Huan Martinez Santa Olala mlađa faza Kelt-Iberske kulture počinje 133-om godinom u toku koje je Publije Kornelije Scipion Emilijan osvojio Numanciju, kao grad koji se odmetnuo od rimske vlasti. U vezi sa ovom Kelt-Iberskom kulturom potrebno je napomenuti da do njene oblasti dopiru elementi i uticaji srednje evropske Urnenfelder kulture. I ovde kao i u oblastima evropske nordijske kulture, Urnenfelder kultura manifestuje se svojim posebnim sadržajem koji se nalazi u latenskim slojevima.

6. — **Iberska kultura** zastupljena je za razliku od Kelt-Iberske kulture gotovo na celom području Pirinejskog poluostrva. Vezana je od najstarijih perioda praistorije za Afriku i Mediteran, više nego za kontinentalnu Evropu. Kultura Pirinejskog poluostrva pokazuje u drugoj polovini I milenijuma st. ere svoj afinitet s jedne strane prema razvijenim civilizacijama severne Afrike, naročito kartaginskoj, dok s druge strane na njen razvoj ima neposrednog uticaja i prisustvo grčkih kolonista na španskom tlu.

Iberska kultura deli se u dve faze: stariju i mlađu. U starijoj fazi preovlađuju bikonični oblici vaza, karakteristični za halštatsku oblast i epohu. U mlađoj fazi pojavljuju se i vaze rađene na vitlu i bogato ukrašene shematizovanim figuralnim, naturalističkim i linearnim dekorom. Ovi motivi su: fantastične životinje, stilizovane figure ljudi i životinja, biljni i linearni ornamenti uzeti uglavnom iz Grčke, kartaginske i feničanske umetnosti. Starija faza datovana je u razdoblje od 500—350 g.

st. ere. Mlađa faza traje od 350—133 g. st. ere. Ova godina označava pad Numancije pod Rimljane, koji počinju intenzivniju kolonizaciju Španije, što se ogleda i u pojavi novih rimskih elemenata u autohtonoj Iberskoj kulturi.

Mlađem periodu Iberske kulture pripadaju umetnička dela, naročito skulptura, koja se ne nalaze u drugim varvarskim oblastima ovoga doba. Kao poznat primer iberske skulpture navodi se ženska bista iz Elke. To je redak primer kamene plastike u jednoj još nedovoljno razvijenoj varvarskoj kulturi. Po svojim odlikama, stilskim, tehničkim i skulpturalnim, ova bista visoko odskače iznad svega onoga što čini obeležje Iberske kulture. U varvarskoj kulturi, kao što je Iberska, ova skulptura je delo klasične umetnosti, nastalo verovatno pre pod uticajem grčke nego rimske ili severo-afričke umetnosti.

7. — **Skitski kulturni elementi** javljaju se, kao što smo to ranije napomenuli, u Podunavlju, delovima srednje Evrope i u oblasti Trakije mnogo pre početaka latenske epohe u ovim krajevima. Skiti su ovamo preneli tekovine ne samo svoje kulture, nego su bili posrednici u prenošenju izvesnih elemenata i daleke Uralsko-Altajske kulturne grupe, naročito ornamentalnih motiva tipičnih za umetnost nomadskih naroda.

U latenskoj epohi neposredan skitski kulturni uticaj ograničava se pretežno na zemlje panonskog basena, Mađarsku, delove Slovačke i Rumunije. Skitska kulturna ekspanzija ograničena je ovde na nekoliko vrsta vaza (sa visokim, uskim vratom i izvučenom drškom), tipičnog oružja (bodeži i troperne strele) i karakterističnih skitskih ornamentalnih motiva (figure životinja, scene iz lova, kompozicije jelena, konja, ptica) izvedenih uglavnom na metalnom nakitu.

Relativno retku pojavu skitskih kulturnih elemenata u evropskim zemljama koje su geografski bile najbliže Skitiji kao i slabiji afinitet skitske prema evropskoj latenskoj kulturi objašnjavaju dva momenta: ekonomsko bogatstvo prostrane Skitije i sistem društvene organizacije činili su Skitiju gotovo autentičnom; s druge strane grčka kolonizacija crnomorskih obala ove zemlje upućivala je Skite na ekonomski, a preko ovoga, iako u znatno manjoj meri, i kulturni saobraćaj sa Grcima. S druge strane, kao što je to bilo i u ranijim epohama, Skiti su i u poslednjim vekovima stare ere, kojima pripada i srednjoevropski laten, bili više zainteresovani za uralsko-kavkasku i sibirsku oblast, čija su rudna blaga bila neiscrpna i njima dobro poznata, nego za kulturno i ekonomski daleko slabije razvijene srednjoevropske zemlje.

Jači ili slabiji odrazi pontskih uticaja osećaju se takođe i u Dako-Getskoj i Tračkoj kulturnoj grupi latenske epohe. Ovo područje, ograničeno na donje Podunavlje i istočnu oblast Balkanskog poluostrva, predstavlja istočnu granicu do koje dopiru čisti evropski latenski oblici u keramici, u nakitu i metalnom, gvozdenom oruđu.

DUHOVNA KULTURA LATENSKE EPOHE

UMETNOST I RELIGIJA

Razbijenost keltske društveno-političke organizacije našla je svoj neposredan odjek u sadržaju i karakteru duhovne kulture latenske epohe. Ni u svojoj zemlji ni izvan nje Kelti nisu i pored svoje brojnosti, stvarali

državu koja bi čvršćom organizacijom povezala u jednu celinu veći broj keltskih plemena na široj nacionalnoj teritoriji. Gotovo cela latenska epoha ispunjena je migracijama manjih ili većih grupa, koje su sa područja Galije preko Pirineja, Alpa, Jure, Vogeza i Ardena kretale se prema Apeninskom i Balkanskom poluostrvu, a jednim velikim talasom i prema srednjoj Evropi-oblastima koje danas pokrivaju Austrija, Čehoslovačka i Mađarska.

U samoj Galiji kao i na celom ovom ogromnom prostranstvu od Garone do Karpata Kelti nisu ostavili tragove ni dokaze svoga umetničkog stvaranja. Postoje čitava velika naselja-oppidana kojima nije nađen ni jedan primerak keltske plastike. Takav primer u samoj Galiji pruža oppidum Bibracte. Kao što smo na to još ranije ukazali, Dechelette ovaj nedostatak keltske plastike, u najmanju ruku njenu veoma retku pojavu i relativno nizak nivo umetničke vrednosti, objašnjava činjenicom »da Gali nikad nisu naučili da režu u kamenu ni figuralne predstave, ni obične ornamente«. Jedan drugi autor, P. Bienkowski tražeći uzroke tim praznınama u keltskoj umetnosti ističe da nauka nema pouzdanijih podataka o uslovima pod kojima se stvarala i razvijala keltska umetnost u toku cele latenske epohe.

Iako je keltska skulptura svedena na veoma mali broj poznatih nam primeraka, naročito onih rađenih u kamenu, to su uglavnom ljudske glave. Sva ta dela vajana su veoma stilizovano, gotovo šablonski. Ljudski lik je izveden u izduženom ovalu, sa tankim, dugim usnama, niskom bradom, bademastim očima iznad kojih nisu izvedene obrve. Čelo je visoko i potpuno glatko, a luk kalote jajolik. Nos je dug, uzak, lice izduženo, tako da gledalac stiče utisak da su prikazane pre maske poginulih ratnika, nego likovi živih ljudi. Izvan Galije ovakva jedna glava nađena je zasada samo u Čehoslovačkoj, u mestu Mšecke Žehrovice, na etničkom i kulturnom području velikog keltskog plemena Boja (Boioi), prema kojima je Češka i dobila svoje antičko ime Bohemia, koje se u raznim transkripcijama održalo sve do savremenog doba.

Ova glava iz Mšecke Žehrovice označava, kao i glava iz Antremont-a u Francuskoj, lik nekog keltskog božanstva.

Keltski umetnici pokazali su naklonost prema linearnoj, geometrijskoj ornamentici, koja je svoje mesto našla uglavnom na bojenoj keramici i na nakitu. Primerke vaza i nakita sa takvim ukrasima, na kojima se ogledaju uticaji poznog grčkog geometrijskog stila koji su do Kelta doprli preko Masilije (Marseja) dao je arheološki inventar mnogih keltskih oppida, u Galiji i izvan nje: ALESIA, u srednjoj Francuskoj, značajna keltska fortifikacija, sedište galskog vojskovođe Vercingetoriga, o kome opširnije govori Cezar u svojim spisima Commentarii de bello Gallico; AVARICUM sedište keltskog kneza Ambigata zapovednika plemena Bituriga. Njegovi su sestrići, Belovez i Segovez, poveli Kelte na njihov veliki osvajački pohod kroz Evropu; BIBRACTE, sedište Eduanaca i jedan od najvećih trgovačkih centara Galije; HRADIŠTE STRADONIC u Čehoslovačkoj; MANCHING u Bavarskoj i mnogi drugi, rasuti od Britanskih ostrva do Podunavlja (Židovar u našoj zemlji).

Nedostatak razvijenije likovne umetnosti kod starih Gala mogao bi se objasniti i karakterom njihove religije. Kao i stari Sloveni, Kelti (ili Gali-dva naziva za isti pojam) su obožavali prirodne sile: vatru, vodu, sunce, reke, izvore, čiju je personifikaciju bilo teško zamisliti. Tek u dodiru sa

Rimljanima Kelti su primili i druga božanstva. Ali ni te bogove nisu predstavljali u ljudskom liku, nego su im davali oblike ne statua nego antičkih stubova, koje poznajemo kao idole i predmete kulta u mediteranskim zemljama iz mnogo dublje praistoriske prošlosti od one kojoj pripada latenska kultura.

Za Kelte se zna da su verovali u besmrtnost duše. Njihovi sveštenici, druidi, imali su povlašćen položaj u društvu i veoma snažan uticaj na život toga društva: oni su pored svešteničkog poziva bili u isti mah i lekari, proricali su sudbinu, vaspitavali omladinu, donosili presude u parnicama, održavali tajne skupove i izvodili mističke ceremonije, stvarali galsku mitologiju i filosofiju o metempsihozi, seljenju duša, u koju su verovali, izgleda, pod uticajem pitagorejaca.

Prema podacima antičkih pisaca, Tita Livija, Elijana, Dionisija iz Halikarnasa, Kelti su bili najreligiozniji od svih starih naroda. Svoje religiozne svečanosti obavljali su u svetilištima, sagrađenim obično po šumama, gde su podizali i hramove, verovatno od drveta i to tek onda kad su se u njihovoj religiji pojavila i antropomorfna božanstva. Takvo je bilo božanstvo rata, neka vrsta Marsa, koga su obožavali Insubri, Gesati, Skordisci. Kod Insubra i Skordiska postojala su i ženska božanstva (Bellona kod Skordiska), slična po svojim funkcijama i atributima Ateni, odnosno Minervi. Pored toga postojala su i izvesna božanstva koja je imala samo keltska religija. To su bila božanska bića koja su pored ljudskog lika sačuvala i izvesna obeležja svoga prvobitnog životinjskog izgleda. Takvi su bili Cernunos, sa jelenjim rogovima, Trikefal, Angviped (sa zmijama umesto nogu) i dr. Ponekad je jedno božanstvo moglo ujediniti osobine i mnogih drugih. Takav bog predstavljen je na jednoj kompoziciji rađenoj u plitkom kamenom reljefu koji je poznat kao »Stena iz Meigle« u Škotskoj, a čuva se u muzeju u Edinburgu.

Umetnost i religija ostalih evropskih etničkih grupa, koje su kao varvarski svet bile u dodiru sa grčkom i rimskom kulturom primala je u latenskoj epohi, postepeno i u srazmeri sa ekonomskim i kulturnim vezama sa Grčkom i Italijom elemente i uticaje ovih velikih kultura. Ustvari, u najvećem delu kontinentalne Evrope nastavljaju se bez bitnih izmena i u poslednjoj epohi njene praistorije, odnosno protoistorije, kulturne i umetničke tradicije starijeg gvozdenog doba. U gentilnim i plemenskim zajednicama Ilira, Tračana, Dačana, raznih germanskih i drugih etničkih grupa još uvek su, sudeći prema arheološkim izvorima, vidljivi tragovi verovanja u Veliku Majku, čija se likovna predstava prenosi podjednako i u klasičnih i u varvarskih naroda iz protoistorije i u novu eru. Uporedo s tim i sa novim oblicima društvene i državne organizacije antropomorfni panteon prodire sve dublje i u krajeve, etnička i kulturna područja, kojima su personificirana božanstva, kao funkcije zemaljskih odnosa, bila potpuno nepoznata.

ETNIČKI ODNOSI U LATENSKOJ EPOHI

Mlađe gvozdeno doba — latenska epoha — bilo je u mnogom pogledu od presudnog značaja za dalji razvoj političke i kulturne istorije Evrope. U V veku stare ere Grčka je konačno suzbila opasnost persijske invazije, koja bi se, da je uspela, posle Grčke proširila i na druge delove Balkanskog poluostrva i istočne Evrope; u južnoj Italiji Magna Graecia i Etrurija širile su ne samo ekonomski nego i kulturni uticaj, na čijem su bogatstvu stari Rimljani gradili svoju kulturu i civilizaciju. U ovo doba Grčka i Italija izgrađuju sisteme državne i društvene organizacije, antičke građanske demokratije u Grčkoj i robovlasničke aristokratije u Italiji. U ovim mediteranskim zemljama, koje su već ušle u puni tok istorijskog razvoja stvaraju se političke, pravne, vojne i druge institucije, čije su vrednosti i delovanja izišle iz granica toga prostora i antičkog doba i prenele se u kulturno nasleđe nove ere. Takve trajne i opšte ljudske vrednosti neprolazne i večito aktuelne su grčka književnost, filosofija, likovna umetnost, arhitektura, principi i humanističke osnove rimskog prava, sistemi merenja prostora i vremena, novčanog saobraćaja i drugo. Da su dela i tvorevine antičke kulture sačuvali svoj značaj, vrednost i svežinu i mnogo docnije, ne samo tokom celog i dugog srednjeg veka, nego i u novom veku, dokaz je pokret humanizma i renesanse koji je u XV veku novom snagom pokrenuo život u gotovo svim evropskim zemljama.

Iako se ono što je u evropskim mediteranskim zemljama stvoreno u toku poslednjih vekova prvog milenija stare ere, koji odgovaraju i razvoju i trajanju latenske kulture, ne može uopštavati i preneti u punoj meri i izvan granica orbita grčko-rimske kulture, uzajamni uticaj koji je klasični svet izvršio na varvarske narode Evrope i snaga kojom su oni primali ovaj uticaj i na njega odgovarali svežinom svoga duha odredila je, u velikoj meri, dalji pravac u kome se je razvijao život Evrope uzete kao celine. Cela latenska epoha ispunjena je kretanjima koja je izazvalo to povezivanje varvarskog sveta sa zemljama antičke kulture. Ta kretanja ispoljavala su se u raznim oblicima i trajanjima: Grci su pojačavali i širili domen svoga ekonomskog interesa stvaranjem trgovačkih kolonija i emporija ili učvršćivanjem već stečenih pozicija tamo gde su te kolonije još ranije, u halštatskoj epohi, osnovali i neprekidno naseljavali novim došljacima iz metropole; Rimljani su najpre suzbili ekonomski uticaj Feničana i Kartaginjana ne samo na tlu svoje zemlje i ostrva nego i u celoj oblasti srednjeg i zapadnog Mediterana. Odmah zatim, a i uporedo s tim, Rimljani su počeli ostvarivati zamisao svojih patricija i vojskovođa o stvaranju svetske rimske imperije. Neuspeh Aleksandra Velikog da osnuje i održi takvu imperiju i raspad njegovog svetskog carstva na dijadohe i epigone, koji nisu bili dorasli da sačuvaju ono što je Aleksandar stvorio, sve to kao i mnogi drugi uslovi omogućili su Rimljanima da u poslednja dva veka stare ere stvore preduslove za ostvarenje njihovog osvajačkog plana.

Za latensku epohu karakterističan je još jedan momenat. Pod uticajem snažnih kretanja koja su se s juga prenosila ka severu Evrope došlo je u ovo doba do snažnijeg povezivanja društveno, jezički i ekonomski povezanih grupa u etničke celine, koje su postale jezgra i okosnice iz kojih će se formirati budući evropski narodi. Te celine, u krupnim i osnovnim potezima, mogle bi se podeliti u nekoliko grupa, od kojih su Iliri, Tračani, Kelti, Skiti i Germani već tada imali svoje etničko obeležje. Iako je većina ovih grupa bila formirana pre keltske invazije i nezavisno od nje, veliki osvajački pohod Kelta kroz Evropu, od Akvitanije do Delfa, doprineo je stvaranju čvršće društvene i vojničke organizacije mnogih naroda koji su neposredno ili posredno bili izloženi udaru ovoga pohoda. U procesu tih pokreta i osvajanja, s jedne strane, i zbivanja u mediteranskom području s druge strane, stvarala se i razvijala latenska kultura.

Udeo Kelta u tom velikom kretanju u kome se je nalazila Evropa u drugoj polovini poslednjeg milenija stare ere je takav i toliki da zaslužuje posebnu pažnju, koju su Keltima, njihovoj istoriji i kulturi ukazali još antički grčki i rimski istoriografi.

Od varvarskih naroda koji su bili u trgovačkom i kulturnom dodiru sa Grcima, odnosno njihovim kolonijama, Kelti su vrlo rano, već od VI veka, počeli primati i usvajati u svom životu mnoge tekovine grčke kulture. Utvrđeno je takođe da su Kelti ne samo uvozili u svoju zemlju gotovu robu grčkog porekla, nego su u Galiji i u oblastima koje su Kelti zauzeli radili svoje proizvode za keltsko stanovništvo grčki majstori, baunasoi (F. Heichelheim, Wirtschaftsgeschichte des Altertums, Leiden, 1938, 72). Njihovo prisustvo oseća se naročito u proizvodnji i kvalitetu keramike i metalnih predmeta u Galiji, Italiji, na keltskim naseljima u Podunavlju, južnoj Rusiji i Galatiji u Maloj Aziji.

Tvorci latenske kulture imali su dva imena do III veka stare ere. Grčki pisci njihovu zemlju nazivaju Keltike, a njene stanovnike Keltoi, Kelti. Tek u III veku, i to najranije kod rimskih pisaca Enija i Katona, javlja se i naziv Galli. Rimski enciklopedista Plinije Stariji kaže da ovaj naziv za Kelte prvi upotrebljava grčki istoričar Teopomp sa Hiosa (rođen 376 godine), »ante quem nemo mentionem habuit«. Maloazijske Kelte, koji su u ovu oblast stigli posle neuspelog osvajanja Grčke i poraza kod Delfa, 279 g., Grci nazivaju Galaćanima. Stari Germani su Kelte nazivali Walah i to ime sačuvalo se u transkripciji Vlah sve do našeg vremena.

O osobinama, karakteru i mentalitetu, o vrlinama i manama Kelta antički izvori govore mnogo, ali i u velikim protivurečnostima. Strabon ih smatra veoma hrabrima i ističe njihovu ljubav prema slobodi koja je toliko razvijena i bezkompromisna da su roditelji ubijali decu, ili deca roditelje ako bi im zapretila opasnost da padnu živi u neprijateljsko ropstvo. Polibije takođe ističe njihove ratničke vrline, kojima treba pripisati i izraz »Celticus furor« (»strah od Kelta«) koji je obuzimao sve one čiju su zemlju Kelti ugrožavali.

Iako se i antička i moderna istoriografija bavila pitanjem uzroka koji su naveli Kelte da napuste svoju bogatu otadžbinu i krenu u osvajački pohod, taj problem stoji još uvek otvoren. Neki antički pisci, kao što su Amijan iz Gimatene i Justin smatraju da su Kelti pošli iz Galije na istok da traže novu otadžbinu, jer ih stara, zbog mnoštva stanovništva više nije mogla prehranjivati, a i ratovi su ih do te mere tamo iznuravali i ugrožavali da im u Galiji više nije bilo mesta ni opstanka. Takvo objašnjenje za Keltske migracije dao je i moderni francuski istoričar Camille Jullian u svojoj monumentalnoj monografiji Histoire de la Gaulle. Međutim, on sam na jednom mestu ističe da nije bilo u vreme tih migracija ni jednog naroda na periferiji mediteranskog sveta koji bi se po vojničkoj snazi mogao meriti sa Keltima (Hist. de la Gaulle, I, 282, 329).

Izuzetnu snagu keltske vojne sile i organizacije ističe i Tit Livije, istoričar Avgustovog doba, kad kaže da je Galija bila tako bogata, snažna i mnogoljuda da se je njome jedva moglo vladati.

Sudeći prema pravcu kojim su se kretale migracije keltskih plemena — Boja, Tauriska, Insubra, Tektosaga, Skordiska i drugih — sme se pretpostaviti da je glavni cilj ovih velikih pokreta, kojima su bile obuhvaćene ne samo vojne jedinice nego i ceo narod, bilo osvajanje najbogatijih evropskih zemalja Italije i Grčke. Započeta koncem V i početkom IV veka ova invazija završila se posle nešto više od sto godina, posle 279 godine, kad

je glavna vojna snaga keltskog pohoda bila poražena i razbijena u Grčkoj, kod Delfa, svetilišta koje je u isto vreme bilo i središte novčanog bogatstva grčkih gradova država.

Posle toga poraza jedan deo Kelta koji je učestvovao u pohodu na Balkan prešao je u Malu Aziju, zauzeo njenu centralnu oblast i tek tu osnovao svoju prvu državu, Galatiju. Drugi deo vratio se je u Podunavlje i nastavio da živi u zajednici sa autohtonim Ilirima, Tračanima i Dačanima, koji u to vreme primaju nove tekovine latenske kulture.

Sudeći po jednom podatku sačuvanom kod Arijana Kelti se u srednjem Podunavlju pojavljuju prvi put 335 godine pre n. e. Te godine Aleksandar Veliki je, ratujući protiv tračkog plemena Tribala, primio na Dunavu jedno izaslanstvo Kelta koje su mu uputili »Kelti sa jadranskih obala«.

Među podunavskim Keltima najbrojniji su bili Skordisci, koji su se delili u dve grupe: Veliki Skordisci koji su zauzimali oblast od Segeste do Marguma (Morave) i Mali Skordisci, koji su zauzimali delove Mezije i tribalske zemlje. Velikim Skordscima se neopravdano pripisuje osnivanje Singidunuma na ušću Save u Dunav. Arheološka istraživanja vršena na tome terenu nigde nisu pokazala ostatke latenske kulture niti bilo kakve tragove Kelta. U jednoj od rasprava posvećenih problemu Singidunuma pokazali smo da najstarija naselja na današnjoj teritoriji Beograda. čiji se stanovnici mogu etnički identifikovati, pripadaju Ilirima i da se je Singidunum latenske epohe nalazio verovatno istočno od današnjeg Beograda.

I pored toga što su imali izvesnog uticaja na razvoj kulture mlađeg gvozdenog doba u naroda do kojih su stigle njihove migracije ili su ih pogodila njihova osvajanja — Ilira, Tračana, Germana, Dačana, Skita-Kelti nisu bitno menjali ni kulturu, ni etnički sastav, ni način društvene organizacije ovih naroda. Oni su dali podsticaje životu koji je imao svoj sopstveni pravac i sadržaj, svoje tradicije i svoju životnu snagu. Zato Kelti i pored svoje brojnosti, u Panoniji i Čehoslovačkoj na primer, nigde nisu uspeli da se održe kao zasebne celine, državne, društvene i kulturne, nego su svuda izvan Galije podlegli snazi etničke asimilacije autohtonih stanovnika.

Formalni svršetak latenske epohe ne znači i kraj protoistorije u Evropi. Mnoge kulturne tekovine, materijalnog i duhovnog reda, prenose se iz praistorije i u novu eru, u kojoj se pojavljuje pismo kao jedno od obeležja istorijskog razdoblja, i traju srazmerno društvenoj, političkoj i kulturnoj evoluciji pojedinih krajeva. Oblici društvenog života i organizacije — gentilne zajednice — način ekonomske proizvodnje, izvesni fenomeni materijalne kulture-tipološke i tehnološke odlike vaza, oružja, nakita — kao i mnoge tradicije u duhovnoj kulturi — u likovnoj umetnosti, mitologiji, religiji — ukazuju na praistoriju kao doba svog postanka.

Povezanost praistorije sa istorijskom erom i njeno trajanje u stvarnom životu i opštem kulturom nasleđu ističu vrednost stvaralačke snage praistorijskog društva, njegove vitalnosti i njegovog opšteg i posebnog značaja.

INDEX

A

B

C

Ć

Č

D

Đ

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

NJ

O

P

Q

R

S

Š

T

U

V

W

Z

Ž

S A D R Ž A J

Strana

Strana